

Szócs Tibor

A NÁDORI INTÉZMÉNY KORAI TÖRTÉNETE 1000–1342

SZÓCS TIBOR

A NÁDORI INTÉZMÉNY KORAI TÖRTÉNETE
1000-1342

SUBSIDIA AD HISTORIAM MEDII Aevi
HUNGARIAE INQUIRENDAM 5.

SZÓCS TIBOR

**A nádori intézmény korai története
1000–1342**

BUDAPEST 2014

A kötet megjelenését támogatta és kiadta
a Magyar Tudományos Akadémia
Támogatott Kutatócsoportok Irodája

Példányszám: 300

ISBN 978-963-508-697-9

ISSN 1787-9213

© Szócs Tibor

A címlapon Aba Amadé nádor 1295. évi oklevele
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára DL 70360.).

A hátsó borítón Druget János nádori pecsétje
(Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára DL 74793.).

A térképeket szerkesztette
Nagy Béla

Felelős kiadó: dr. Veszprémy László,
a Magyar Tudományos Akadémia–Hadtörténeti Intézet és Múzeum–
Szegedi Tudományegyetem–Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
Magyar Medievisztikai Kutatócsoportjának vezetője

A nyomdai munkálatokat a Kódex Könyvgyártó Kft. végezte.

Felelős vezető: Marosi Attila

Minden jog fenntartva.

Printed in Hungary

Tartalomjegyzék

Előszó	7
I. Bevezetés	9
1. Az elnevezés	13
2. A szó etimológiája	20
II. A tisztség eredete és az első nádorok	25
III. A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században	33
IV. Az ország nádorától az „ország nádoráig” (A nádori intézmény vázlat a 12. század végétől 1343-ig)	51
1. A tatárjárásig terjedő időszak: a „mobilis nádorok”	53
2. A lokális nádorság kezdete	67
3. Az „oligarcha-nádorok” kora	81
4. I. Károly első nádorai – az „oligarchikus nádorság” öröksége	107
5. A Druget-nádorok	114
6. A nádori kúria Visegrádra költözése	125
V. A nádori joghatóság korlátai	147
1. A földrajzi határok	147
2. A nádorral szembeni jogi immunitás	157
VI. A generalis congregatio	163
1. A nádori közgyűlés intézményének kialakulása	163
2. A nádori generalis congregatio intézménye 1290–1343 között	174
VII. A nádor mint az alávett népelemek bírója	181
1. Az udvarnokok feletti joghatóság	181
2. A besenyők	185
3. A kunok	194
VIII. A nádori hivatal munkatársai	201
1. A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró	203
2. A nádori „iroda” belső munkatársai: jegyzők, ítélmesterek	220
3. A nádori „iroda” külső munkatársai és segítői: az ítéltárs, a poroszló és a nádori ember	226
IX. A hivatal betöltése	241
X. A nádori hivatal jövedelmei	247
XI. Függelék: kiegészítés Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzékéhez	259
1. Nádori oklevelek	259
2. Aba Amadé és vizsolyi bíróságának damus pro memoria- oklevelei	266
Rövidítések és bibliográfia	277
An Early History of the Palatinal Institution: 1000–1342 (Abstract)	299
Névmutató	303

Előszó

A jelen munka a Szegedi Tudományegyetemen 2013. november 11-én megvédett PhD-disszertációm átdolgozott kiadása. A nádori intézmény történetével még egyetemi tanárom, Thoroczkay Gábor tanácsára kezdtem foglalkozni. Először a téma Árpád-kori forrásait dolgoztam fel, amely végül 2012-ben önálló kiadvány formájában is megjelent (*RP*), és amely kötet az itteni téma Árpád-kori forrásbázisának tekinthető. Miként ez lenni szokott, csak utólag vettem észre, hogy néhány apróbb hiányosság és elírás mellett több Árpád-kori nádori oklevél is kimaradt a kötetből. Ezeket itt, a könyv végén található függelékben pótolom. Ezen kívül a kiadó nélküli (ún. „*damus pro memoria*”) oklevelek alaposabb átnézése során derült ki, hogy több ilyen kiadvány is Aba Amadé gönci és vizsolyi bíróságához köthető. Ezek nem feltétlenül nádori oklevelek, hiszen Amadé több, mint két évtizedes tartományurasága során bármikor kiadhatták őket, ám mégis hasznosnak látszott számbavételük, hiszen ezen *damus pro memoriákkal* válik teljessé Amadé bírói működésének a forrásbázisa.

Amint az természetes egy ilyen helyzetben, rengeteg embertől és helyről kaptam segítséget, mire idáig eljutottam, és mind a disszertációm, mind a kiadása elkészülhetett. Mindenekelőtt köszönettel tartozom témavezetőmnek, Petrovics Istvánnak, illetve a disszertációm opponenseinek, Zsoldos Attilának és Koszta Lászlónak. Zsoldos Attilának az átdolgozás során is hasznosított észrevételein túl még külön szeretném megköszönni, hogy kéziratban több meg nem jelent munkáját is rendelkezésemre bocsátotta. A már említett forráskiadvány mellett ezen könyv kiadását is az MTA Támogatott Kutatócsoportok Irodája finanszírozta. Munkahelyem, az MTA–HIM–SZTE–MOL Magyar Medievisztikai Kutatócsoport tagjai közül C. Tóth Norbert a doktori disszertáció szövegét olvasta át és észrevételezte, Piti Ferenc pedig az itt függelékben közölt oklevélátírásokat lektorálta – köszönet mindkettőjüknek.

És végül, de elsősorban szeretném megköszönni „rég” és „új” családomnak, amiért támogattak, illetve feleségemnek, Áginak, aki nem egyszer vállalta át az én otthoni terheit is, csakhogy a disszertáció és a kapcsolódó kiadványok elkészülhessenek.

Szeged, 2014. február

I. Bevezetés

Palatinus vocatur ille, qui est iusticiarius in toto regno. („Azt nevezik nádornak, aki az egész országban az igazságszolgáltatás feje.”) Ezt a lakonikus tömörségű jellemzést 1308-ban írta le a Kelet-Európát bemutató *Descriptio Europae Orientalis* című munka ismeretlen, de a magyar viszonyokat jól ismerő szerzője.¹ Ha nem igazságszolgáltatási, hanem politikai szempontból akarnánk jellemezni a tisztséget, akkor azt mondhatnánk, hogy a nádor a magyar intézményrendszerben a legmagasabb, király után következő, (általában) nem dinasztikus főméltóság. Az intézmény Szent István korától kezdve egészen 1848-ig aktívan létezett, és hivatalosan 1867-ben sem törölték el, csak bizonytalan időre elhalasztották a nádorválasztást (1867. évi VII. tc.). Viselői legtöbbször az ország legbefolyásosabb politikusai közül kerültek ki, és nem egyszer aktívan is alakították a történelmet.

Mindezek ellenére a nádori méltóságnak viszonylag kevés átfogó krónikása akadt, és a történettudomány művelői legtöbbször csak egy-egy részletkérdésre, avagy a nádorok életrajzára koncentráltak. A 17–18. században, a kor stílusának megfelelően archontológiai és életrajzi névsorokat állítottak össze a történetírók. A legelső ilyen munka 1659-ben került ki egy német nemzetiségű győri ciszterci szerzetes és teológus-historikus, Caspar Longelinus tollából.² A 18. századi jezsuita történetírói iskolához jó néhány latin nyelvű nádori életrajzgyűjtemény fűződik (némelyiket verses formában is „továbbfejlesztették”, veretes disztichonokban szólaltatva meg az életrajzokat).³ Ez a stílus napjainkig továbbélt, főként az ismeretterjesztő művekben,⁴ és ebből a szemléletből nőttek ki az archontológiai munkák is, amelyek során egyre pontosabb névsorokat állítottak össze. A 19. század első felében Fejér György többször is mellékelt listákat a különféle egyházi és világi tisztségek betöltőiről, így a nádorokról is.⁵ A reformkor híres régiséggyűjtője, Czech János (aki Fejér György *Codex Diplomaticus*ának is munkatársa volt), 1848-ra szintén elkészítette a nádorok jegyzetekkel ellátott pontosabb rendjét, ám munkája kéziratban maradt,

¹ Latinul: *Descriptio* 51. Magyarul: Károly emlékezete 75. (Borzákné Nacsa Mária ford.) A szerzőt Andreas Hungarusszal azonosította: Nacsa: *Descriptio* 86–97. A magyar viszonyokban való jártasságáról, és a műben előforduló nyelvi hungarizmusokról lásd még uo. 70–71., 87–88.

² Longelinus: *Catalogus palatinorum* 152–165.; vö. Szabados: *Előidő-szemlélet* 103–105.

³ Muszka: *Palatium*; Schmitth: *Palatium* (több kiadással); Babai: *Palatini*.

⁴ Ezek közül jól használható, és modern szakirodalmi munkákon alapul: Markó: *Főméltóságok* 213–260.

⁵ A leginkább teljes: CD VII/2. 279–282.

és csonka változata csak 1863-ban jelent meg. A névsort végül Fraknói Vilmos használta fel nádorokról írott értekezésében, függelék gyanánt.⁶ Fraknói névsort már a 19. század végén pontosította Wertner Mór, aki először az Árpád-kori, majd később az Anjou-kori nádorokat gyűjtötte össze.⁷ Az 1980–90-es években további három középkori nádornévsort is összeállítottak,⁸ ám a legpontosabb archontológiákat a 90-es évek modern kutatásai alapozták meg. A talán legkuszábbnak mondható Árpád-kori viszonyok összefoglalása nemrég látott napvilágot Zsoldos Attila tollából, míg az 1301 és 1457 közötti időszakra Engel Pál archontológiáját tekinthetjük a legpontosabbnak.⁹ Már készülöben van az 1457–1526 közötti archontológia is, addig is a fentebb említett általános névsorok használhatóak erre az időszakra is, egészen 1848-ig bezárólag.

Intézménytörténeti összefoglalóval először Timon Sámuel próbálkozott 1734-ben, majd őt Bél Mátyás fia, Bél Károly András követte, aki egy általános munkát írt Magyarország főméltóságairól, a hivatalok eredetéről, a rájuk vonatkozó jogszabályokról, és egyéb forrásokról.¹⁰ A 19. század első felében Fejér György a már említett okmánytára egyik kötetének előszavában összefoglalta az ország főméltóságainak történetét, a nádorokkal kezdve, kitérve a rájuk vonatkozó törvényszövegekre is.¹¹ Podhradczky József 1856. évi, Fejérnél bővebb összefoglalója után¹² végül Fraknói (akkori nevén: Frankl) Vilmos írta meg a nádori (és országbírói) hivatal azóta is egyetlen átfogó ismertetését. A munka két fő részre oszlik: a nádori, majd az országbírói hivatal kifejtésére, mindkét esetben a saját koráig, azaz a 19. század közepéig haladt el a szerző. A nádori intézményre vonatkozó részben először a „nádor” szó akkor már tekintélyes irodalmat felvonultató etimológiáját tárgyalta, majd a hivatali hatáskört elemezte három fejezeten át, Szent Istvántól a 19. századig. Az intézménytörténeti összefoglalót egy, a hivatal betöltését ecsetelő fejezet zárja, majd a könyv végén függeléként olvashatjuk Magyarország nádorainak és országbíróinak névsorát, Czech János kézirata alapján összeállítva.¹³ A forrásadottságok miatt

⁶ Czech művének kéziratos címe: „Magyarország nádorainak és királyi helytartóinak korrendileg szerkesztett névsora.” Fraknói függeléke: Frankl: Nádori hivatal 4., 155–165. Czech János a későbbiekben is foglalkozott a témával, tudunk arról, hogy az MTA 1850. augusztus 17-i ülésén tartott egy előadást „a nádorok s az ország egyéb főtisztjei’ chronológiájáról”. Sajnos beszámolójának csak az említése maradt meg, az előadás szövege nem került külön ki-nyomtatásra. A Magyar Academiai Értesítő közléséből kiderül, hogy az „oklevelek nyomán táblás alakban előadó” munkájából kiemelte a 13. századi viszonyokat, és azt, hogy a nádori hivatal akkori változásai kihatottak a többi tisztségviselőre is, lásd Czech: Nádorok chrono-logiája.

⁷ Wertner: Nádorok sorozata; Wertner: Adalékok 26–30.

⁸ Kronológia IV. 1142–1144.; Kronológia kézikönyve 96–100. (Szógi László munkája); KMTL 474–475. (Szovák Kornél szócikke)

⁹ Zsoldos: Archontológia 15–26.; Engel: Archontológia 1–6.

¹⁰ Timon: Imago Hungariae 73–74.; Bél: Archiofficiis 5–23.

¹¹ CD X/6. 4–11.

¹² Podhradczky: Nádorispán eredete.

¹³ Frankl: Nádori hivatal.

a késő-középkori és újkori fejezetek igen elnagyoltak lettek, és az Árpád-kori részek is tartalmaznak pontatlanságokat. Bár Fraknoi műve a saját kora tudományának magas színvonalán megírt összefoglalója volt, a forráskiadványok gyarapodása és a történeti kutatások jelentős előrelépése miatt ma már inkább csak historiográfiai értékkel bír.

A 19. század pozitivista felfogásában az intézménytörténetet háttérbe szorította a genealógiai megközelítés, amelynek művelésében Wertner Mór járt az élen.¹⁴ Ekkor születtek az első olyan munkák is, amelyeket a mai napig mérvadónak szokás tekinteni a nádorsággal kapcsolatban. A genealógiai kutatásokon túl ilyenek Hajnik Imre megállapításai a nádori bírászkodásra vonatkozóan.¹⁵ Az intézmény első két évszázadának a kereteit pedig Váczy Péter 1938-ban közzétett tanulmánya alapján határozzák meg szinte minden történeti munkában.¹⁶ Máig ható az Anjou-kori nádori bírászkodásról és oklevéladásról szóló mű Nyers Lajostól,¹⁷ míg az Árpád-kori nádori oklevéladást feldolgozó Kommer Magda munkája kéziratban maradt.¹⁸ Istványi Géza a nádori ítélkezés

¹⁴ Számtalan olyan tanulmány született, amely egy nádor családjában végzett „mélyfúrásokat”, vagy az életének egy-egy mozzanatát derítette föl. Ilyen esetekben az illető nádori mivolta lényegtelen is volt (Botka: Csák Máté; Bunyitai: Kopasz nádor; Pór: Rénold nádor; Komáromy: Dózsa nádor; Wertner: Moys nádor; Wertner: Lőrinc nádor; Wertner: Mizse nádor; Wertner: Ompud nádor; Wertner: Dénes nádor). Wertner végül – részben előbbi tanulmányai összegzéseként – az összes akkor ismert Árpád-kori nádort is megvizsgálta genealógiai szempontból: Wertner: Nádorok genealógiája.

¹⁵ Hajnik: Bírósági szervezet 6–9., 66–77.

¹⁶ Váczy: Központi szervezet 49–56. Megállapításaira később részletesen visszatérünk.

¹⁷ Nyers: Nádor működése.

¹⁸ Két, egymástól eltérő kéziratról van szó. Az „MTA Kézirattár 4538/22.” jelzett alatt található borbé kötött, gépelt és tollal javított 91 oldalas munka három fő fejezetre oszlik (főcím nélkül). 1.: „A nádori hatáskör kifejlődésének vázlata” (1–34.); 2.: „A nádor oklevéladó működése” (35–55.); 3.: „A nádori oklevelek belső és külső sajátosságai és a nádori kancellária” (56–91.). A munkában nagyobb súlyt kap az elméleti áttekintés, az oklevelek diplomatikai elemzése csak az utolsó fejezetben található meg, vázlatosan. Az „MTA Kézirattár 4538/23.” jelzet alatt található, géppel írt, fűzött, de (ma már) kötéstábla nélküli kézirat főcíme: „A nádori oklevelek a XIII. században”. Láthatóan az előző munka után készült, és súlypontja egyértelműen a nádori oklevéladásra esik. Az elején található rövid intézménytörténeti összefoglaló után (ami az előző kéziratban leírtak kivonatos változata, azonban néhány helyen az ottaninál részletesebb kifejtéssel) következik a három főfejezet. 1.: „A XIII. századból fennmaradt nádori oklevelek chronologikus jegyzéke” (18–57.). Ebben Kommer 159 nádori oklevelet sorolt fel regesztaszerrűen, az elején a kiadója, majd a kiadás éve, publikálásának helye, és egymondatos tartalma. Zömében az okmánytárakban addig már kiadott, és teljes szövegükben megmaradt okleveleket vett számba, kiadatlan levéltári anyagot csak néhány esetben használt. 2.: „A nádori oklevelek belső sajátosságai” (58–85.). Itt a kor diplomatikai hagyományainak megfelelő részletes elemzések olvashatóak arról, hogy az egyes oklevélrészecskék hogyan váltakoztak a század folyamán. 3.: „A nádori oklevelek külső sajátosságai” (85–102. – igazából 86–103., mert tévedésből az előző fejezet vége, és az itteni első lapja is a 85-ös oldalszámot kapta). Ebben a szerző az eredeti oklevelek hátrtyáját, írásképet, stb. elemezte (látszik, hogy a hozzáférhető okleveleket kézbe vette, helyenként egészen részletes leírást adva róluk). A művet egy függelék zárja (104–108.), amelyben három addig kiadatlan nádori oklevél szövegét írta át. Egyébként sem ebben, sem az előző kéziratban sehol sem bukkan fel sem az elkészültének éve, sem a szerző neve, és mivel az MTA

fő színhelyének tekinthető *generalis congregatió*król írt egy kétrészes áttekinthető tanulmányt,¹⁹ míg mások csak egy-egy konkrét megye nádori közgyűléseit foglalták össze.²⁰ Leszűkítve, csak az Anjou-kori nádori közgyűléseket tárgyalta általánosabb formában Török Pál, és a Nagy Lajos alatt tartottakat konkrétan, rengeteg adattal Gábor Gyula.²¹ Legutóbb Kruták Anita tekintette át részletesen a Druget Vilmos nádorsága alatti közgyűlések sajátosságait.²² A hivatali működéshez kapcsolhatóak Bónis György és Bertényi Iván tanulmányai a nádori és országbírói ítélőmesterekkel kapcsolatban (Bertényi a 14. századi nádori jogkört is összefoglalta egy ízben).²³ Szovák Kornél a nádori bíraskodás több elemére kitért egy intézménytörténeti szempontból fontos írásában.²⁴

A 21. század eleje új lendületet adott az addigra jobbára már csak saját magát ismételtető kutatásnak. Zsoldos Attila több tanulmányt tett közzé, amelyekben a 13. század legvégi, 14. század eleji nádorokkal, és főként a nádori hivattal kapcsolatosak, átértelmezve jó néhány korábbi szakirodalmi beidegződést.²⁵ C. Tóth Norbert az intézmény 1342 utáni történetével kapcsolatos tanulmányokat írt, főként az 1342 utáni nádorváltások rendszerére koncentrálna²⁶ (az 1342. évi nádorváltás sajátosságait C. Tóth Norbert mellett külön tanulmányban elemezte Piti Ferenc is).²⁷ Zsoldos Attila és Tringli István az addig szinte teljesen

Kézirattára a Domanovszky-hagyatékban őrzi, ez megtévesztő is lehetne. Ezekre az adatokra Nyers Lajos utalt a következőképpen: „A nádori méltóság eredetét és fejlődését, továbbá a nádor XIII. századi bírói és oklevéladó tevékenységét részletesen feldolgozta dr. Domanovszky Sándorné, dr. Kommer Magda 1925-ben készült, de nyomtatásban meg nem jelent doktori értekezésében: A nádori oklevelek a XIII. században.” (Nyers: Nádor működése 3.). A művet Belitzky János is használta 1937-ben, hivatkozása szerint az akkori lelőhelye még „a Pázmány Péter Tudományegyetem [mai Eötvös Loránd Tudományegyetem] művelődéstörténeti intézetében” volt (Belitzky: Besenyő telepek 59. 4. jz.). Az onnan elkerült kéziratokra végül Szovák Kornél bukkant rá Nyers utalása alapján, és ő hivatkozott a jelzetükre is (Szovák: Roland kúriája 306. 2. jz.).

¹⁹ Istványi: *Generalis congregatio* I–II.

²⁰ Holub: Zala megye 167–191.; Havassy: Heves 62–64.; Havassy: Hont és Nógrád; Havassy: Gömör és Torna.

²¹ Török: Nemesi vármegye 19–27.; Gábor: Megyei intézmény 124–151. Gábor Gyula igyekezett számba venni és adatolni az összes általa ismert Lajos-korabeli *generalis congregatió*t, majd ismertette a gyűlések szerepét, gyakorlati lefolyását. Istványi fentebb idézett összefoglalása előtt ez tekinthető a téma legjobb feldolgozásának.

²² Kruták: Nádori congregatio.

²³ Bónis: Kúriai irodák; Bónis: Jogtudó értelmiség 46–73.; Bertényi: Ítélőmester; Bertényi: Gerichtstätigkeiten.

²⁴ Szovák: Roland kúriája.

²⁵ Zsoldos: III. András nádorai; Zsoldos: III. András hat nádora; Zsoldos: Debrecen 53–66.; Zsoldos: Domokos nádor megyéi; Zsoldos: Nádor és helyettese. Az itt felsorolt tanulmányok megállapításaira alább még visszatérünk.

²⁶ C. Tóth: Nádori hivatal; C. Tóth: Nádorváltás 1458-ban; C. Tóth: Nádorváltások a Zsigmond-korban; C. Tóth: Az ország nádora.

²⁷ Piti: Nádorváltás.

elhanyagolt alnádori hivatallal foglalkoztak Pest megye kapcsán,²⁸ ezen kívül Spekner Enikő 2010-ben megvédett doktori disszertációja is részletesebben tárgyalta a 14. század első felének nádori és alnádori intézményét.²⁹

1. Az elnevezés

Bármilyen banálisnak is tűnik, először érdemes tisztázni, hogy milyen elnevezésekkel illették a nádort. A hivatali tisztség magyar neve a ma használt *nádor* formájában egy nyelvújítás kori elvonás eredménye, amely ebben az alakban 1784-ben bukkant fel először.³⁰ A korábbi magyar megnevezése minden esetben *nádorispán* (illetve néhány, statisztikailag nem túl számottevő alkalommal *nándorispán*, vagy *lándorispán*), ahol az „-ispán” végződés mindig a szó szerves részét képezi.³¹ Ez onnan tudható biztosan, hogy a tisztségnév átkerült jövevényszóként a szomszédos szerb, horvát és cseh nyelvekbe is, *nadršpan*, illetve *náderspan* alakban, amely a magyar főméltóságra alkalmazott szakszó lett.³² Az átvétel idején (amelynek legkésőbb a 15. századra meg kellett történnie, mert a legkorábbi cseh nyelvemlékeink ebből a századból valók) tehát a magyarok folyamatosan az „-ispán” taggal emlegették a hivatalt, különben nem szilárdult volna meg így, egymástól függetlenül több magyarral kapcsolatban lévő idegen nyelvben is. A legkorábbi datálható magyar nyelvű felbukkanása, az 1405 körüli Schägli Szójegyzék rögtön megadja szavunk latin megfelelőjét is: „pallatinus – nadruspan.”³³ Ennél korábbi datálható felbukkanást és azonosítást nem ismerünk, de valószínűsíthetjük, hogy a *nádorispán* kifejezés már az Árpád-korban is létezett. Eddig még nem adatolt azt a feljegyzés-csoport, amely egy 1227. évi oklevélnek és átírásainak a hátulján szerepel. Egy ismeretlen kéz 14. század végi, 15. századi írással magyar nyelven foglalta össze az 1227. évi oklevél tartalmát, amelyben Dénes nádorispánt is megemlíti minden alkalommal (*nador ispan*, *nadyor ispan* és *nadior ispan* formában).³⁴ Szintén nem adatolt az a nyelvemlék, amely Héder nembéli Miklós nádor 1284. évi

²⁸ Zsoldos: Visegrád vármegye 23–32. (vö. Zsoldos: Pest megye 44–50.); Tringli: Pest megye 154–158.; Tringli: Pest és Pilis 378–382., 384–385.

²⁹ Spekner: Buda székhellyé alakulása I. 72–73., 116–129. A szerző „A nádor és az alnádor bírósága Budán és Óbudán” c. fejezetben az 1310–1342 időszak jellemzőit tekintette át, és több figyelemreméltó megállapítást is tett. Ezen kívül a doktori értekezés adattári részében felsorolta az összes, a jelzett időhatárok közötti nádori ítélezést említő oklevelet, ld. Spekner: Buda székhellyé alakulása II. 264–365.

³⁰ TESZ II. 992.; Kniezsa: Szláv jövevényszavak I/1. 351.

³¹ TESZ II. 992.; a 16. századi magyar nyelvű levelezés adatait is beledolgozva: Kovács: Jogi terminológia 142.

³² TESZ II. 992.; Sulán: Cseh szókincs 163.

³³ Szamota: Schägli szójegyzék 26. (476. sz.)

³⁴ DL 134., 135., 136. Az oklevelek 1227-ből, 1295-ből és 1395-ből valók, ám ugyanaz a kéz írta a hátuljukra a rövid tartalmukat, így a szövegeknek legkorábban 1395-ben kellett keletkezniük. Az 1395. évi feljegyzést átírta Wenzel Gusztáv: ÁÚO VI. 447.

oklevelének a hátulján található késő-középkori (esetleg kora-újkori) kézírással (*Azzonfalwaj donatio. Miklos nadrispan aggya Dorozlonak*).³⁵ A magyar titulus első datálható külföldi felbukkanása abban az 1415–1417 körül keletkezett (nem magyar kéz által írt) jegyzéken található, amely a konstanzi zsinat résztvevőinek névsorát tartalmazza, jelentősen elferdítve a neveket. Garai Miklós nádort kétszer is feltüntette írója: egyszer a „dominus magnus comes in Ungaria”, egyszer pedig „dominus natrespeyn” titulus alatt – ez utóbbi nyilván a *nádorispán* eltorzított formája.³⁶ A latin „magnus comes” esetleg összefüggésben állhat azzal a névadási logikával, amely szerint a 15. századi magyarországi németiségben a nádort többször is „Gross Grafnak” hívták.³⁷ A „magnus comes” lényegében ennek a latin tükörfordítása, és a jegyzék valószínűsíthetően német anyanyelvű összeállítója nem csak a magyaroktól, de a Zsigmond kíséretében tartózkodó németektől is hallhatta Garai titulusát – beírta hát mindkétszer.

Latin nyelven a 11. század első felében még a *comes palatii* lehetett a bevett név. Ezzel az alakkal datálható módon mindössze egy alkalommal, az 1055. évi tihanyi alapítólevélben találkozhatunk, ám Gellért nagylegendája szintén így nevezte Sámuelet, aki Péter 1041. évi elűzésekor viselte e tiszteletet.³⁸ Ez a forma megfeleltethető a késő-karoling elnevezésnek: Hincmarnak a 9. századi karoling udvarszervezetet leíró műve (*De ordine palatii*) ugyancsak *comes palatii* formában említette a palotaispánt.³⁹ A 11. század második felétől – akárcsak a Német-római Császárság területén – a *comes palatinus* (vagy *palatinus comes*) forma lett az általános úgy a korai oklevelekben,⁴⁰ mint a törvényekben.⁴¹ Így, a *comes* taggal együtt találkozunk vele a 12. század folyamán is, amely forrásban pedig nem így nevezték, hanem egyszerűen csak *palatinus*nak, ott mindig bebizonyítható a forrás hamis mivolta, vagy hibás kiadása.⁴² Az egyetlen hiteles kivétel a 14. századi velencei *Pactorum Liber* egyik bejegyzése, amely azt a kiváltságot tartalmazza, amit a dalmát Arbe városának adtak 1118-ban. A kiváltság adója, Ordelaufus Faletrus velencei herceg ígéretet tett, hogy ugyanabban a szabadságban tartja meg a várost, mint amilyenben Kálmán magyar király is megtartotta. Az oklevél vége után valaki odamásolt egy feljegyzést

³⁵ DL 49609.

³⁶ Zichy XII. 107. (DL 82956.) A forrásra C. Tóth Norbert hívta fel a figyelmemet.

³⁷ Podhradczky: Nádori hivatal 36–37.

³⁸ DHA I. 152.; SRH II. 500. Ezt a névformát átvette Temesvári Pelbárt is Gellérről írván, lásd Frankl: Nádori hivatal 43. 1. jz.

³⁹ Hincmarus 17. (cap. 21.)

⁴⁰ „palatinus comes Rodowan” (százdi oklevél, 1067 k.); „Jula comite meo palatino” (garamszentbenedeki oklevél, 1075); „Gula comes palatinus” (Dávid-dux oklevél, 1090 k.); „comes palatinus Petrus” (somogyvári alapítólevél, 1091); „Ego Joannes palatinus comes laudo et confirmo.” (Kálmán traui kiváltságlevele, 1108); „Johannes palatinus comes” (zobori oklevél, 1111, ill interpolált változatában ugyanígy); „Johannes palatinus comes” (zobori oklevél, 1113); DHA I. 185., 218., 265., 268., 357., 383., 385., 396.

⁴¹ László ún. III. törvénykönyve: „De palatino comite” és „palatinus comes”; Kálmán I. törvénykönyve: „per palatinum comitem” és „a palatino comite”. Závodszky: Törvények 174., 188.

⁴² A források pontos felsorolását lásd Szócs: Nádorispán etimológiája 188–191.

arról is, hogy Kálmán király milyen körülmények között tett esküt. Itt *Johannes palatinus* szerepel a Kálmán melletti főemberek felsorolásakor.⁴³ Ezt a megnevezést azonban nem a magyar gyakorlatnak kell betudni, hanem a dalmáciai szemtanú megfogalmazásának. Kitűnik, hogy ő is ispánnak tekintette a nádort, még hozzá a „nagyobb ispánok” (*comites magni*) közé tartozóknak, hiszen az ő felsorolásukkor említette a nádort. A többi, ott leírt titulus nélküli név megyéispánokat takar, mint ez a zobori oklevéllel való összehasonlításból kitűnik, bár egészen biztosan csak két nevet vélhetünk azonosnak, és még egyet esetlegesen.⁴⁴ Ezt a megnevezést tehát nem tekinthetjük a magyarországi oklevéladás lecsapódásának.⁴⁵

III. Béla uralkodásának utolsó periódusában kezdett körvonalazódni a *comes* tag lekopása. Egyértelmű cezúrárt nem lehet húzni, ám 1192-től kezdve a nádorságot elkezdték ispánsággal is párosítani, és ezért egy olyan újfajta kifejezés kezdett érvényesülni, ahol csak az egyik taghoz tették ki a *comes* titulust: „Mog palatino comite et eodem Bachyensi”,⁴⁶ vagyis „Mog nádorispán, és ugyanúgy (esetleg: ugyanő) bácsi”. Imre 1199. évi okleveleiben tértek át a méltóságsorokban arra a formulára, amelyben a *comes* már az ispánság neve mellett szerepelt: „Mogh palatino et comite Bachiensi”, illetve „Mogy palatino et Baciensi comite”⁴⁷ Feltehetjük, hogy a szintagma végén található *comes* szót mindkét jelzőhöz odaértették, ám e formula gyakorivá válása megnyitotta a kaput afelé, hogy a *palatinus* ne a *comes* jelzőjeként, hanem önálló főnévként értelmezzék. 1199-től kezdve Imre okleveleiben mindvégig a fenti formulával emlegették a mindenkori nádort, és egy 1204. évi oklevélben találkozunk először azzal, amikor a *palatinus* már egyedüli elemként jelenik meg az akkori nádor, Benedek neve mellett.⁴⁸ Az elterjedésére ennek ellenére még évtizedeket várni kell. Azt, hogy a hagyományos sorrendű méltóságsorban még mennyire odaértették a csak a megyenév mellé kitett *comes* szót a *palatinus* elé is, mutatja, hogy amikor II. András ideje alatt néhány oklevélben felcserélődött a szintagmán belüli tételek egymásutánisága, akkor is csak egyszer, a szintagma végére írták oda a *comest*, a megyenévét hagyva csonkán: „Chepano filio Stephani Bachiensi et palatino comite” („István fia Csépán bácsi- és nádoris-

⁴³ DHA I. 408.

⁴⁴ Az itteni „Saulus” és „Theobaldus” magnus comes, azonos lehet a zobori oklevél „Saul de Bichar” és „Thebaldus Sumuginensis” ispánjaival. Továbbá „Cledinus” talán a zobori „Queledte de Bache” ispánja lehet (DHA I. 383, 408.), ez utóbbi név szinte biztosan Keledként értelmezendő, és talán az előző is.

⁴⁵ Érdekes egyébként, hogy amikor ezen bejegyzés alapján elkészítették Kálmán oklevelének hamis változatát, akkor a hamisító a tanúsort áttemelve „Johannis palatini comitis” formában írta át a titulust (DHA I. 388.).

⁴⁶ 1192: ÁÚO VI. 184.

⁴⁷ 1199: MES I. 160.; HO V. 4.

⁴⁸ A tágabb szövegekörnyezet: „... Willermo Ultrasiluanensi episcopo, Benedicto palatino, Ypochio bano et Bachiensi comite...” ÁÚO I. 92.

pán”).⁴⁹ Megfigyelhető, hogy az összes ilyen megfogalmazás egyetlen időpontban tömörül, 1207 és 1209 között, és Róbert, fehérvári prépost kancellársága alá esik. Minden olyan oklevélben, amelyen ő szerepel a *datum per manus* formula után, így említették a nádort, ám utódjának, Tamásnak a kancellári szerepével egy csapásra visszaáll a régi forma az oklevelek méltóságsorában. Ugyanakkor növekedni kezdett azon említések száma, amelyekben a *palatinus* önmagában áll.⁵⁰ Kán nembéli Gyula volt az első olyan nádor, akinek a megnevezésében a szimpla *palatinus* dominált. Köszönhető ez annak, hogy Gyula nagyrészt nem viselt a nádori tisztsége mellett semmilyen más ispánságot,⁵¹ és így a szokásos „N palatino et X comite” sablon helyett csak a szintagma eleje maradt meg. Ezek után a két kifejezés még ingadozott, de Gyula első nádorsága után már a *palatinus* alak vált gyakoribbá, egészen az 1220-as évek végéig. Ekkortól, Ampod fia Dénes nádorságával II. András haláláig még egyszer utoljára a *comes palatinus* alakok kerültek előtérbe, majd IV. Béla uralkodásától kezdve (1235) a *palatinus* szinte teljesen kizárólagossá vált. Innentől kezdve az egész középkor folyamán a nádor elnevezésére ez az egyetlen szó.⁵²

Az intitulációs forma Zsámboki Miklós nádorságának első felétől (először 1342 decemberében, majd némi kihagyás után 1343. március 10-től kezdve) kiegészült azzal, hogy a nádor *palatinus regni Hungarie*, azaz „Magyarország nádora” volt. Az elnevezés nem volt előzmények nélküli. A *palatinus regni* („az ország nádora”) kifejezés már a 13. században is megjelent, és volt, hogy csak a szövegösszefüggés kívánta meg a kifejezés használatát, egyéb „ideológiai” tartalom nélkül. Egy 1262 körüli oklevélben azért nevezték a nádort így, mert egyszerre említették az esztergomi érsek *palatinus*ával, és valahogy el kellett választani a két tisztséget, így a világi nádort a *palatinus regni* jelzővel különböztették meg a *palatinus ecclesie Strigoniensis*től.⁵³ Ilyen okot nem fedezhetünk fel V. István 1271. évi oklevelében, amelyben elősorolva Kemény fia Lőrinc szörényi bán érdemeit, megjutalmazták őt, többek között azért, mert amíg IV. Béla halála után egyes előkelők megszöktek az ország kincsivel, addig Lőrinc, „akkor az ország nádora, valamint somogyi és kelméki ispán” (*tunc palatinus regni*

⁴⁹ 1207: CD III/1. 47. Ugyanez a sorrendiség található meg: 1207: CD III/1. 44. (az oklevél vonatkozó része a főszövegben hibás, ám lentebb, apró betűvel maga Fejér közölte a helyesebb változatot is, vö: RA 230. sz.), ÁÚO VI. 315.; 1208: CD III/1. 58., RA 237. sz., CD III/2. 467., ÁÚO I. 98., ÁÚO VI. 325.; 1209: ÁÚO VI. 334., ÁÚO XI. 95. Ez utóbbi oklevél hamis, lásd RA 249. sz. Pont erre az időszakra esik János esztergomi érsek egyik oklevelének hasonló logikára épülő, noha másként megfogalmazott említése is: „Chepano comite palatino et Bachiensi” MES I. 187. (1208). Lásd még: RV 9. sz.: „Banc comes palatinus et Posoniensis” (1212).

⁵⁰ Pl. 1209: MES I. 194., Bártfai: Három pecsét 66.; ÁÚO XI. 139. (1216). Ez utóbbi két adat azért figyelemreméltó, mert itt nem a méltóságnévsor „rutinszerű” formulájában szerepel a rövidebb forma, hanem folyószövegbe belefoglalva. Az oklevél írója számára a nádori tisztség már csak ezt az egy szót jelentette. Hasonló jellegű pl. még: ÁÚO VI. 384. (1217)

⁵¹ 1215-ben még soproni ispánként szerepel, ám ez a címe később nem bukkan föl: Zsoldos: Archontológia 15., 197.

⁵² Részletesen adatolva: Szócs: Nádorispán etimológiája 190–193.

⁵³ MES I. 474. Az érseki „nádor” tisztségéről lásd ugyanezen fejezetet, alább.

et comes Simigiensis ac de Kemluk) megmaradt a hűségén.⁵⁴ A szöveget egyébként csak Anjou-kori átiratokból ismerjük, és Szentpétery Imre értékelése szerint az „oklevél ekkor, legalább a királyi kancelláriában, még szokatlan kifejezéseket tartalmaz. Talán kancellárián kívül készült fogalmazattal van dolgunk.”⁵⁵ Hitelességét egyértelmű módon mindenestre Szentpétery sem kérdőjelezte meg. Ugyancsak gyanúsnak, de nem egyértelműen hamisnak találta a szakirodalom IV. László 1278. június 23-i oklevelét, amelyben különféle előjogokkal látta el a budai polgárokat, többek között „mentessé téve országunk nádorának joghatóságától”.⁵⁶ Egyértelmű ideológiai töltetet találunk ugyanakkor a kifejezés mögött Kézai Simonnál. Kézai az udvarnoki réteg eredetére keresett választ, akik szerinte idegen foglyok voltak, és az ország előkelői őket a saját szolgálataikra rendelték. Ám Kálmán király megtiltotta a nemeseknek, hogy saját udvarnokaik legyenek, és ezt csak a püspökök és a saját előjogává tette. De hogy a nemesek ne nehezményezzék mindezt, „az ország nádorának – akit a nemesek hasznára emelnek – adta át a király az udvarnokok haszonélvezetét”.⁵⁷ Kézaitól egyébként sem állt távol, hogy „fantasztikus” magyarázatokat keressen a saját kora társadalmi rétegeinek eredetére, és itt is azt hangsúlyozta ki, hogy a nádor alá rendelt udvarnokok tulajdonképpen a nemeseké maradtak, hiszen a *palatinus* egyébként is az ő hasznukra (*utilitas*) teszik előljáróvá (*praeficitur*). A *palatinus regni* kifejezés ennek a gondolatmenetnek a része, ahol a *regnum* az ország politikailag aktív közösségét jelentheti.⁵⁸ Így tehát a nemesek nem lettek „meglopva” azáltal, hogy Kálmán király nem engedélyezte számukra a saját udvarnokokat, hiszen azok a nemesek hasznára felemelt, vagyis az egész *regnum* alá rendelt nádor tulajdonába kerültek. Az elmélet történeti értelemben több sebből is vérzik,⁵⁹ ami viszont érdekes, hogy Kézainál egyfajta „eszmei enklávéként” már a 13. század utolsó harmadában megjelent az a szellemiség, amely majd a 14. század közepétől állandósítja a *palatinus regni Hungariae* kifejezést, hiszen itt Kézai a királyi hatalom és a nemesek között álló, és a két pólus között közvetítő szereppel felruházott nádorispán képét festette le.⁶⁰

Az országnévvel kiegészített elnevezés a Druget-nádorok pecsétfeliratain és alkalmi címzéseikben jelent meg először. Druget János nagypecsétje „S ... PALATINI HVNGARIE” feliratú volt,⁶¹ és 1330-ban egyik oklevelének intitu-

⁵⁴ ÁÚO XII. 41.

⁵⁵ RA 2083. sz.

⁵⁶ „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini” Elenchus III/2. 83. Az oklevél kiritikáját lásd RA 3449. sz. (összességében nem minősítve hamisnak). Györffy György szerint egy „jogérvényre nem emelt fogalmazatnak tekinthető”, mivel az ott leírt kiváltságok egyike, a vámmentes vásár, öt évvel később biztosan nem volt érvényben (Györffy: Pest-Buda 189).

⁵⁷ „palatino regni, qui pro utilitate nobilium praeficitur, rex suos udvornicos uti dedit” SRH I. 193.

⁵⁸ Lásd Geric: Korai rendiség 258–259. ill. passim.

⁵⁹ A nádor és az udvarnoki réteg kapcsolatának elemzését lásd „Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetben.

⁶⁰ Vö. C. Tóth: Az ország nádora 447.

⁶¹ C. Tóth: Az ország nádora 446.

lációjában is így címezte magát.⁶² Az elnevezés azonban nem állandósult, és a néhány egyéb kivétel, amikor Druget Jánost így titulálták, könnyen magyarázható.⁶³ Druget Vilmos nagypécsettjén már megjelent a teljesebb kifejezés („S ... PALATINI REGNI HVNGARIE ET IVDICIS COMANORUM”).⁶⁴ Saját intitulációiban egyszer sem alkalmazta, ám 1335-ben, a híres „visegrádi királytalálkozó” egyik oklevelének méltóságsorában így tüntették fel őt.⁶⁵ Mindez összhangban áll az oklevél „nemzetközi” tartalmával, hiszen nem csak magyar tisztségviselőket tartalmazott. Így ezek az okleveles adatok nem állíthatók párhuzamba a Zsámboki Miklósnál megjelenő címmel. Nála először 1342 decemberében jelent meg az új intituláció, 1343 márciusától kezdve viszont már konzekvensen *palatinus regni Hungariensis* nevezte magát a nádor az egész középkor folyamán. A névváltozás valószínűleg azzal áll összefüggésben, hogy a nádort innentől kezdve már az országgyűléseken választotta a király a rendekkel egyetértésben, így az már nem csak a király, hanem a rendek (régimegfoglalással élve: „az ország”) nádora lett.⁶⁶

Még annyit érdemes megjegyezni, hogy a *palatinus* megnevezés nem minden esetben takarta a nádorispánt a magyarországi forrásokban. A magyar egyházi hierarchiában az esztergomi érsek udvarbíráját szintén így nevezték a 13. századtól kezdve. Ezen időtől fogva több egyházi és világi közösség (főpapok, a 13. század végi, 14. század eleji oligarchák) szervezték meg saját udvartartásukat a királyi udvar hierarchiájának másolásával, ám egy kivétellel *palatinust* egyikük sem állított (sőt, a 14. század eleji oligarchák egy része még III. Andrással megegyezve maga birtokolta a címzetes nádori posztot, amely csak a saját territórium felett jelentett nádori jogkört).⁶⁷ Ez az egyetlen kivétel a magyar egyházszerkezet csúcsán álló esztergomi érsek volt, aki a 13. század

⁶² „[N]os Johannes Drugetty palatinus Hungarie” DL 2576. (AOkl XIV. 22. sz.; vö. még AO II. 457., ahol a Hungarie szót kihagyták az intitulációból)

⁶³ 1333-ban XXII. János pápa küldött levelet több magyarországi előkelőségnek, köztük Druget Jánosnak is, Magyarország nádorának címezve őt (AOkl XVII. 288. sz.), ám egy külföldi levél esetében az országmegjelölés természetesnek tekinthető. 1330-ban a „drávántúli” Valkó megye küldött levelet Jánosnak, és a „domino Johanni palatino” címzés fölé ugyanaz a kéz beszúrta: „totius Hungarie”, vagyis „egész Magyarország nádora” (DL 91247., AOkl XIV. 370. sz.). A kiegészített kifejezés nyilván az ottani régióban a bánokra használatos „banus totius Sclavonie” („egész Szlavónia bánja”) titulus mintájára született meg.

⁶⁴ C. Tóth: Az ország nádora 447.

⁶⁵ „Wyllermo Drugeth palatino regni Hungarie” DF 288349. (AOkl XIX. 725. sz.). Egyébként Pál országbíró is „comite Paulo iudice curie regis Hungarie” címmel illették ugyanitt, pedig az akkor hagyományos intitulációja során ő sem tette ki az ország nevét.

⁶⁶ A *palatinus regni Hungarie* tituláció megjelenését részletesen áttekinti: C. Tóth: Az ország nádora 444–447. C. Tóth Norbert vetette fel ezt az általunk is elfogadott politikai magyarázatot, szemben Nyers Lajossal, aki szerint az 1342/1343. évi névváltozás azzal áll összefüggésben, hogy a nádor onnantól kezdve betagozódott a királyi kúriába (Nyers: Nádor működése 48.). Mint látni fogjuk, mindez nem 1342-ben, hanem már évekkel korábban végbement, így ez nem lehet magyarázat az intituláció megváltozására. Lásd erről részletesebben „A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

⁶⁷ Zsoldos: III. András hat nádora.

második felétől kezdve olyan tökélyre vitte a királyi kormányzat másolását, hogy nem csak *iudex curie* vagy *comes terrestris*, hanem saját *palatinus* is tartozott alája.⁶⁸ Már 1262 körül felbukkan a tisztség IV. Béla egyik adománylevelében (amennyiben hiteles oklevélről van szó).⁶⁹ Eszerint az esztergomi érsek népeit, szolgáltatónépeit és nemeseit (*populos ecclesie Strigoniensis, conditionarios et nobiles suos universos*) semmilyen bíró, csak az esztergomi egyház bírái, ti. „az érsek által rendelt *palatinus*a, vagy udvarbírája, vagy *comes terrestris*e” (*videlicet palatinus suus, vel iudex curie sue, aut terrestris comes per archiepiscopum deputati*) ítélni lehet. A kiváltság azt is hoztatta, hogy „ha az esztergomi egyház nemeseit az ország nádora, avagy a mi [ti. a király] vagy utódunk udvarának országbírója lopás vagy rablás vétkeiben találván jog szerint megölné, az így megölt birtokai ne az ország nádorára vagy az országbírójára szálljanak, hanem az esztergomi egyházra. És ha az esztergomi egyház *palatinus*-bírája az ország nádoránál, vagy országbíróknál, vagy az ország más jogszolgáltatójánál ugyanezen elfogottak után tudakolódzna, azok kötelesek ezen egyház *palatinus*ának késlekedés nélkül kiadni őket törvénykezésre.”⁷⁰ A méltóság talán ekkortájt jött létre, mert amikor IV. Béla egy 1256. december 16-i oklevelében hasonló módon megerősítette az esztergomi érsek jogait, akkor még csak megtiltotta az országbíró és a nádor számára, hogy az érsekség népei felett bíraskodjanak, ám az 1262 körüli privilégiummal ellentétben még nem tett említést az érseki *palatinus*ról.⁷¹ 1272-ben hasonló módon bukkan fel a tisztség, vagyis az esztergomi érsekség alá tartozó nemes harcosok (*nobiles exercituantes*) és egyéb szolgáltatónépek a saját „*palatinusuk*” alá tartoznak, aki akár elfoghatja és el is ítélni őket.⁷² Lodomér esztergomi érsek 1291. évi oklevelében több karcsai lakost az érsekség nemes jobbágyává emelt, és olyan mentességet adott nekik, hogy csak a saját, és *palatinus*ának a bírói fennhatósága alá tartozzanak (*iudicio ... palatini curie nostre pro tempore constituti*).⁷³ Egy ugyanezen évben az esztergomi káptalan által kiadott oklevél pedig meg is nevezi a hivatal birtokosát: András, ajkai

⁶⁸ Bónis: Hűbériség és rendiség 144., 147. Az egyházi nemesek kormányzatának világival való egyéb párhuzamait részletesen elemzi Bónis: uo. 143–165.; legújabbban (további irodalommal): Farkas: Egyházi nemesség.

⁶⁹ Az oklevél kiadása: MES I. 473–476. Hitelességére lásd RA 1302a. sz. (elfogadva hitelesnek, csak az évszámot 1262-re téve), ill. Györffy: Románok 6–7. (hamisnak, vagy legalábbis gyanúsnak tartva az oklevelet).

⁷⁰ „Item si nobiles ecclesie Strigoniensis in furto vel spolio casu contingente per palatinum regni vel iudicem curie nostre vel successorum nostrorum ordine iuris servato interficiantur, possessiones taliter interfectorum non ad palatinum regni vel iudicem curie regni devolvantur, sed in ecclesiam Strigoniensem. Et si palatinus iudex ecclesie Strigoniensis apud palatinum regni vel iudicem regni curie nostre, aut alios iustitios regni eosdem captos esse sciverit, iidem eosdem ipsi palatino ecclesie praedictae ad iudicium reddere tenentur sine mora.” MES I. 474. Lásd még Bónis: Hűbériség és rendiség 159.

⁷¹ MES I. 436–438., RA 1122. sz.

⁷² MES I. 604. (RA 2200. sz.)

⁷³ MES II. 298.

nemes.⁷⁴ A tisztség a 14–15. században is feltűnik,⁷⁵ és még a kora-újkorban is létezett.⁷⁶ A forrásanyag egyértelműen az egyház népei és nemesei feletti bíraskodási feladatait emeli ki, gyakran Pozsony és Nyitra megyék területén bukkanva föl. Egyéb téren is utánozta a világi nádort: 1339-ben ugyanúgy volt albírója (*viceiudex*), mint ekkor Druget Vilmosnak, 1345-ben is saját helyettessel (*vice palatini*) rendelkezett, továbbá többször is ún. *generalis congragatiot* tartott az érsekség népei számára, akárcsak a nádor az egyes megyék lakosainak.

2. A szó etimológiája

Bár nem intézménytörténeti kérdés, nem mehetünk el szó nélkül a megnevezés etimológiája körül zajló, több mint 250 éves vita mellett. Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a nádorispánnal kapcsolatban a legtöbb polémiát nem intézménytörténeti vagy jogi kérdésekről folytatták az elmúlt bő két és fél évszázadban, hanem azért, hogy a magyar „nádor” szó eredetét tisztázzák. Az egyetlen olyan állítás, amellyel mindenki egyetértett, mindössze az volt, hogy a nádorispán összetett szó, amelyből az „-ispán” utótag a közkeletű magyar tisztségre utal.⁷⁷ A szakirodalom további állandó eleme a szláv nyelvből való eredeztetés, amely mintegy „vörös fonalként” húzódik végig a kérdés historiográfiáján, és amellyel szemben folyamatosan más és más (ám egymástól gyökeresen eltérő) alternatívákat sorakoztattak fel az évszázadok folyamán. A szláv eredeztetés köztudatba való behozatala a jezsuita történetírói iskolához tartozó Timon Sámueltól ered, aki 1734-ben a következőket írta: „Magyarul a palatinust *nádor*- (régiesen: *nádur*-) ispánnak mondják. A *nadur* nem magyar eredetű, hanem jövevényszó, két szláv [szóból] áll (*Na dwur*) az udvari elöljárót jelentve. (...) És ezt nem kell csodálni, amikor az a név is, amellyel a királyt nevezik, a magyarban a szlávból kölcsönzött. A vajda és a

⁷⁴ MES II. 296.: „Andream nobilem de Ayka, palatinum curie venerabilis patris, domini nostri, domini Lodomerii Strigoniensis archiepiscopi”

⁷⁵ 1337: MES III. 300. (AOkl XXI. 277. sz.); 1339: MES III. 345. (AOkl XXIII. 490. sz.); 1345: DL 42174. (AOkl XXIX. 350. sz.); 1346: MES III. 606.; 1352: DL 43137. (vö. ZsO III. 1866. sz.); 1359: DF 273849.; 1372: DF 227825., kiadása: Prímási nádor 473–474. (az oklevél kelte helyesen 1372. okt. 18., a DL-DF 5.1 nyilvántartásban szereplő nov. 12. helyett); 1384: DF 258812.; 1387: DF 248607.; 1397: DL 48607.; 1409: DF 266427.; 1412: DF 280588. (ZsO III. 1865. sz.), DL 43137. (ZsO III. 1866. sz.)

⁷⁶ A 16. században az esztergomi érsekségben az adminisztrátor nevezte ki az egyházi nemesek palatinusait, de ezt a kinevezést előtte a királlyal is jóvá kellett hagyatnia (Kenyeres: Uradalmi utasítások 204.). I. Miksa 1574. febr. 15-én kelt, Zeleméry Lászlónak, az esztergomi érseki szék adminisztrátorának címzett utasításában feladatául adja, hogy „az egyházi nemeseket őrizze meg régi jogaikban és védelmezze őket a zaklatásoktól, amennyiben az egyházi nádorok (palatini eorum) nem tudják őket megvédeni”. (Kenyeres: Uradalmi utasítások 216. vö. 224.)

⁷⁷ Az ispán szó etimológiája sem problémák nélküli, ám erre most nem kívánunk kitérni. Lásd röviden Kristó: Vármegyék 47–51.

bán vitán felül szláv.”⁷⁸ Bár ahogy Katona István leírta egy 1786. évi munkájában, rendtársai már attól tartottak, hogy Timon Jupiterből is szlávot csinál,⁷⁹ az eredeztetés mégis meggyökeresedett a magyar történetírásban és nyelvészetben a 18–19. század folyamán.

Hamarosan az ellenvélemények is megszülettek. 1749-ben Bél Károly András már azt vetette föl, hogy a Ludovicus Tuberónál olvasható *nándor* alak alapján a tisztség nem kapcsolható-e össze valahogy Belgrád magyar nevével,⁸⁰ Orosz Ferenc 1754-ben pedig a magyar „Nagyúr-ispán” kifejezésből származtatta a szót.⁸¹ Ötletére ugyan csak röviden tért ki (egyedül a gy-d hangváltozásra hozva néhány példát, vagyis hogy a „nagyúrból” hogyan lehet „nadur”, később nádor), ám 1775-ben Szarka János már egy teljes könyvet szentelt ezen ötlet kidolgozásának.⁸² Bár végeredménye vitatható, módszere tulajdonképpen a korabeli nyelvtudomány magas szintjén állt. Rövid intézménytörténeti bevezető után ismertette Timon álláspontját, majd ellentmondva annak belekezdett a „nagyúr” kifejezés igazolásába. Még több példát hozott a d-gy hangváltozásra, továbbá arra, hogy a nadur (vagyis nagyúr) szóból szabályosan nádor lesz az u-o hangváltozás (ma úgy mondanánk: nyíltabbá válás) során. Ezek után illusztrálta, hogy VII. Konstantin és más történetírók alapján a korabeli fejedelem megszólítása „nagyúr” (*magnus dominus*) volt, történelmi keretekbe is illesztve az ötletet.⁸³ A szláv származtatás mindamellett töretlenül élt tovább,⁸⁴ és számtalan ellenvélemény is született. Másfajta magyar etimológiát alkotott Németh János 1839-ben, szerinte a szó a „nagy udvar ispán” kifejezések összevonásából keletkezett.⁸⁵ Ez volt a szláv mellett a 19. század másik legnépszerűbb álláspontja: elfogadta Fejér György, Fraknoi Vilmos (megjegyezve, hogy Czech János is ezt tartotta a legvalószínűbbnek kéziratos művében), a korban népszerű Czuczor-Fogarasi szótár, illetve valószínűnek tartotta a magyar nyelv eredetéről teljesen mást

⁷⁸ „Hungaris Palatinus appellatur Nádor (antique Nádur) Ispán. Nadur non est nativum Ungaricum, sed ascititium vocabulum, aptum ex duobus (Na dwur) Sclavoniscis, significans aulae praefectum ... Nec vero id mirum est, quando nomen quoque, quo Regem appellant, Ungari a Sclavis mutuati sunt. Vajvoda, et Banus sine controversia Sclavonica sunt.” Timon: *Imago Hungariae* 73–74. (kiemelések a szerzőtől)

⁷⁹ Vö: Püspöki: Nagymorávia 61.

⁸⁰ Bél: *Archiofficiis* 9–10. A szerző ugyanitt megemlíti, hogy Timon más etimológiát hoz, és láthatóan nem kötelezte el magát szilárdan egyik mellett sem. Egyébként, mint látni fogjuk, ugyanebbe az irányba kezd majd nyomozni 250 évvel később Róna-Tas András is.

⁸¹ Orosz: *Orationes* 114–115.

⁸² Szarka: *Coniectura*.

⁸³ Uo. 25–33. A kor nagyformátumú jezsuita történetírója, Katona István is elfogadta ezt az elméletet: Katona: *Historia critica* I. 73–86.

⁸⁴ Sándor: *Sokféle* 143.; Leschka: *Elenchus* 149–150.; Dankovszky: *Lexicon etymologicum* 679., 697. Ezek az etimológiák nem voltak mindenben egyezőek, amíg pl. Sándor István csak a „na dwúr” szavakból eredeztette, addig Leschka István már szakszerűbben, a „na + дворянъ-я” (később: nadvornyj) szavak összevonásának tartotta.

⁸⁵ Németh: *Nádor-Ispán*.

valló Budenz József is.⁸⁶ Emellett a kor nyelvészei és történészei próbálkoztak arab,⁸⁷ japán,⁸⁸ vagy éppen vegyes, magyar-perzsa⁸⁹ etimológiákkal. Viszont a szláv eredet pontos mibenléte körül is folytak viták. Miklosich Ferenc 1882-ben magyarul is megjelent művében a **na dvorě župan* szerkezetből vélte levezethetőnek, ám ezt Kniezsa István egy 1941-es tanulmányában nem tartotta lehetségesnek, mivel a jelentésének („udvaron ispán”) nincs értelme, és az ilyen típusú locativusos szerkezetek egyébként sem léteznek a szláv nyelvben.⁹⁰ Kniezsa ezen cikke a legjobban kidolgozott összefoglaló a szláv eredetre. Szerinte a szláv prepozíció nem „na” (magyarul: on/en, ra/re), hanem „nadъ” (magyarul: fölött, fölé), tehát „udvar feletti” ispán. Ám ez az előjáró instrumentalissal jár, így *nadъ dvoromъ* lenne. Másik, szerinte valószínűbb lehetőségként felvetette, hogy a **nadъ dvorjъ špan* szerkezetből eredne, ahol is a „dvorjъ” birtokos képzős melléknév volna. Végző soron egy olyan hármas szláv összetételből magyarázta a szó eredetét, mely a nadъ (felett), dvorъ (udvar), és špan (ispán) szavakból keletkezett.⁹¹

Kniezsa nem elégedett meg teljes mértékben szófejtésével, és éppen a szláv etimológiák „preferált korszakában”, az 1950-es években adott hangot kétségeinek. Szerinte az összes (a sajátját is ideértve) magyarázat gyöngéje, hogy „ennek a szerkezetnek a magyarnak megfelelő jelentésben sehol, semmiféle szláv nyelvben a legcsekélyebb nyoma sem található. Ahol a szó mégis megvan, ott kivétel nélkül a magyarból van átvéve”.⁹² Mindezek ellenére azt mondhatjuk, hogy jelenleg a szó eredetét általában szlávból eredőnek magyarázzák az ezzel foglalkozó nyelvészeti munkák.⁹³

A közelmúltban egy új, az eddigiektől teljesen eltérő alapokon nyugvó eredetet dolgozott ki a szóra a turkológus Róna-Tas András. Elgondolását nem foglalta össze egyetlen tanulmány keretein belül, így az elmélet részleteit a különféle helyeken tett megjegyzéseiből kell összeszedni. Az ötlet alapját az az állítása képezi, hogy Árpádék bejövetelkor még élhettek török nyelvű népek a

⁸⁶ CD X/6. 5.; Frankl: Nádori hivatal 14–16., ill. 16. 2. jz.; Cz–F IV. 688.; MUSZ 390.

⁸⁷ Nagy János elgondolásának ismertetését és cáfolatát lásd Podhradczky: Nádori hivatal 35.; Frankl: Nádori hivatal 9–10.

⁸⁸ Kállay Ferencnek az MTA kéziratárában lévő értekezéséről lásd Frankl: Nádori hivatal 10.; teljesen más megközelítésből, de szintén a japán nyelvre futott ki Podhorszky Lajos elgondolása, lásd Cz–F IV. 687.

⁸⁹ Podhradczky: Nádori hivatal 36–37.

⁹⁰ Miklosich: Szláv szók 563–564.; Kniezsa: Nádorispán 17.

⁹¹ Kniezsa: Nádorispán 17–19. Horger Antal még ugyanezen évben publikált megjegyzésében elfogadta Kniezsa etimológiáját, bár néhány tételt vitatott a magyarba való átkerülését illetően (Horger: Nádorispán). Ugyancsak a szláv eredeztetést tartotta valószínűnek, Kniezsa elméletét az egyik lehetséges megoldásnak tartva Bárczi Géza (Bárczi: Szófejtő szótár 211–212.).

⁹² Kniezsa: Szláv jövevényszavak 351.

⁹³ A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára (TESZ II. 992.) még komolyabb kifogásokkal is élt, bár a szláv eredetet tartotta legvalószínűbbnek, de „forrása tisztázatlan, megfelelője nem mutatható ki”. Német nyelvű változata már kevesebb kétségnek ad hangot: EWU II. 1012.; továbbá: Tótfalusi: Szótörténeti szótár 354.; Zaicz: Etimológiai szótár 559.

Kárpát-medencében.⁹⁴ Ezzel megoldódhat az *ispán* szavunk átvételének a kérdése is, mert – bár végső soron a szláv *zsupán*ból jött – a magyar nyelvben az „u” kiesése nem magyarázható. Viszont ha egy török nyelvű nép a *zsupán* szót kölcsönzi a szlávból, „akkor abból szabályosan *supán*, majd talán *spán* lehet.”⁹⁵ Ebből ered a magyar *ispán* szó is, amely tehát nem közvetlenül a szláv, hanem a török nyelvből került volna át. Ez viszont magától értetődően azt jelenti, hogy a címet a török (onogundur-bolgár) népek is használták, részint az általuk hódoltatott szláv népek, részint a saját maguk vezető szervére. A bejövő magyarok meghagyták egy ideig ezt a *zsupáni* (spáni-ispáni) rendszert, a saját maguk szolgálatába állítva. És mivel az onogundur bolgárok magyar neve *nándor* volt, ezért a bolgárok által a *zsupánságok* élére állított főzsupánt, a „bolgár spánt”, magyarul „nándor spánnak” nevezték, amiből a „nándorispán”, majd a nádorispán szó eredne.⁹⁶ Mindennek nyelvészeti szempontból is lehetséges voltát Róna-Tas András úgy kívánta igazolni, hogy egyrészt nem egyedülálló, hogy népnévből cím váljék, erre példaként a keleti szlávban található bojár nemesi réteget hozta fel, továbbá kimutatta, hogy a nádorispán magyar megnevezései között valóban felbukkan a „nándorispán” és „lándorispán” alak is.⁹⁷ És ha „ezek közül a *nándor* előtag az eredeti, akkor ez lehet a dunai bulgár-törökök vagy az *onogundurok* magyar neve, a *nándor*: ahogy Belgrádot Nándorfejérvárnak nevezték.”⁹⁸

Róna-Tas ötletét még nem tárgyalta ki a szakma kellő részletességgel, Makk Ferenc annyi megjegyzést fűzött hozzá, hogy „szellemes ötletnek minősül” Róna-Tas ezen állítása, ám „további vizsgálatra szorul egyrészt az általa adott etimológia nyelvészeti oldala, másrészt a történelmi körülmények közé való elhelyezése.”⁹⁹ Magunk csak annyit tennénk hozzá, hogy a kérdés nyelvészeti kulcsa véleményünk szerint Róna-Tas András következő megjegyzésében rejlik: „Ha ezek [ti. a „nádorispán” korai megnevezései] közül a *nándor* előtag az eredeti...”¹⁰⁰ Ennek a bizonyítása azonban még nem történt meg, sőt, a ránk maradt nyelvemlékek az ellenkezőjét sugallják. Ugyanis a „nándorispán” forma összesen két forrásban bukkan fel, a szintén ide sorolandó „landor ispan” pedig egyszer. Az említett két felbukkanás egyike egy raguzai szláv illetőségű szerző, Ludovicus Tubero (Ludovik Crijević) művében található, másrészt egy lengyelországi illetőségű többnyelvű szó-

⁹⁴ Róna-Tas: Árpád dédunokája 424–425.

⁹⁵ Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép 101. Az *ispán* szó magyarba való átkerülésére lásd még Róna-Tas: *Zsupán* 945–948.

⁹⁶ Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép 101., 276., 303.; Róna-Tas: Hungarians and Europe 115., 353., 390.; Róna-Tas: *Kis magyar őstörténet* 58–59.

⁹⁷ Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép 101.; Róna-Tas: Hungarians and Europe 115.

⁹⁸ Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép 101.

⁹⁹ Makk: *Korai magyar történelemről* 41. A cikk eredetileg 1997-ben jelent meg Róna-Tas egyik hivatkozott könyvének recenziójaként. A vita a könyvről ugyan tovább folyt a két professzor között, de a nádorra többet nem tértek már ki.

¹⁰⁰ Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép 101.

jegyzékben. Tubero összesen négy alkalommal említi művében a kérdéses hivatalt, ebből három esetben nazálissal, egyszer a nélkül.¹⁰¹ Adatai sajnos igen nehezen kezelhetőek nyelvészeti szempontból, mert a szöveg gondozója, Bél Mátyás (miként azt az előszóban írta) a korábbi kiadás elrontott névalakjait kijavította, és a korabeli magyar formába öntötte. Ez jól látszik a nevek és egyéb szavak helyesírásán.¹⁰² Viszont a névalak létezését támogatja, hogy ugyanúgy a nazálisos forma jelenik meg az 1533-ból való ún. Murmelius-féle szójegyzékben,¹⁰³ bár itt felhozhatjuk azt, hogy a magyar részek készítője jól láthatóan bajban volt a magyar nyelvvel (egyes esetekben a latin szavaknak egyenesen a lengyel megfelelőjét adta meg),¹⁰⁴ tehát az ő anyanyelve sem magyar volt, hanem lengyel. Ennek ellenére ilyen könnyen nem lehet figyelmen kívül hagyni ezt a két alakot, különösen, hogy egy harmadik esetben is találkozunk a nazálisos változattal. Az ún. „Kolozsvári glosszák” Ajtai Máté vagy Bölöni Fülöp által 1577 körül írt részében az egyik lapszéli bejegyzésben a „landor ispan – comes palatinus” megfeleltetéssel találkozunk.¹⁰⁵ A szerzők kétségtelenül magyar anyanyelvűek voltak.¹⁰⁶

A fenti három adat tehát bizonyítja, hogy a kérdéses forma valóban létezett. Ezekkel a 16. századi adatokkal szemben viszont ott áll az összes olyan korábbi nyelvemlék, amelyben nazális nélkül szerepel a *nádor* szó, és ami lényegesebb: a magyarból a szomszédos nyelvekbe átkerült jövevényszavak. Mint már az előző alfejezet elején említettük, a cseh, horvát és szerb nyelvbe átkerült alakok mindegyike egymástól függetlenül jól felismerhetően a *nádorispán* és nem a *nándorispán* szó átvételén alapszik.¹⁰⁷ Ez alapján (ha már súlyoznunk kell) inkább azt mondhatjuk, hogy a *nádor* névforma tekinthető eredetibbnek. Valószínű, hogy a nazálissal felbukkanó alak tekinthető másodlagos fejleménynek, amely az országban található számos *Nándor* népnévi helynév¹⁰⁸ miatt jött létre, amelyeket a népetimológia kapcsolhatott össze a hasonló hangzású tisztségnévvel. A magunk részéről a szó etimológiáját így mindenképpen bizonytalannak tekintenénk.

¹⁰¹ „Stephanum... absentem declarant Nándor Ispanum, ita Senatus Principem Hungari vocant” (Lib. I. cap. XIV.); „Michael Országghis, regni Hungarici Nándor-Ispanus” (Lib. II. cap. V.); „misso ... Stephano Bathore iuniore, Náder Ispano” (Lib. XI. cap. VI.); „Stephanus Báthor, Nander-Ispanus” (Lib. XI. cap. VII.) Tubero 129., 144., 368., 371.

¹⁰² Bél előszava a latin kiadás fentebb idézett kötetében, IX. oldal, lásd még XIV.

¹⁰³ „Comes palatinus – Nandor espan” Szamota: Murmelius-szójegyzék 34. (2285-ös tétel)

¹⁰⁴ Szamota: Murmelius-szójegyzék IV.

¹⁰⁵ Pálfi: Kolozsvári glosszák 36.

¹⁰⁶ Uo. 4–7.

¹⁰⁷ Szerb-horvát: „nadršpan”: TESZ II. 992. A cseh nyelvre pontosabban adatol Sulán Béla (Sulán: Cseh szókincs 163): 1457: „nadoršpan”; 1487: „nadršspan”, ill. „naderspan”. A konstanzi zsinat résztvevőinek a jegyzéke 1415–1417 körülről: „natrespeyn” (Zichy XII. 107). A magyar nyelvemlékre: TESZ II. 992., további kiadatlan nyelvemlékek a DL 134., 135., 136., DL 49609. jelzetű oklevelek hátulján.

¹⁰⁸ Felsorolásukat lásd Korai helyneveink I. 15–16.

II. A tisztség eredete és az első nádorok

A nádorispánra alkalmazott mindkét latin kifejezés (*comes palatii* ill. *comes palatinus*) feltűnik külföldi forrásokban is, valamilyen magas rangú, az uralkodó mellett álló tisztviselőt takarva. Magának a *palatinus* szónak az eredete végső soron a római hét domb egyikére, a *Palatium* nevezetűre vezethető vissza. A korai császárkorban több császár is itt építtette föl rezidenciáját Augustustól Domitianusig, amitől is a császári lakhely, a „palota” megnevezése szintén *palatium* lett.¹⁰⁹ Ezen szó melléknévi alakja a *Palatinus*, vagyis a „palatiumi dombhoz tartozó”, illetve a *palatinus*, a „palotához tartozó” jelentéssel. Ez a szó a késő császárkortól a további jelentéseket kapott: így kezdték el nevezni Nagy Konstantintól kezdve a császári adminisztráció magasabb hivatalaiban dolgozó vezetőit, vagyis lényegében a birodalom személyi vezetését is.¹¹⁰ A név aztán átkerült a Merovingokhoz is *comes palatinus* vagy *comes palatii* formában, amely a király melletti bírói feladatokat betöltő személy neve lett, és a Német-római császári intézményrendszer fontos szereplője maradt az egész középkor folyamán.¹¹¹ A korábbi szakirodalom egyöntetű véleménye, hogy a nádori tisztség már Szent István korától eredeztethető, és hogy ezt – sok másához hasonlóan – német mintára vette át az „államalapító” király. *Comes palatinus* ugyanakkor létezett a cseheknél, lengyeleknél, és a horvátoknál is,¹¹² ám annak kicsi az esélye, hogy innen származtassuk, hiszen ez a két ország nem gyakorolt olyan jelentős hatást Magyarországon az állami intézményrendszerrel illetően.¹¹³ A magyar szakirodalomban Váczy Péter és Györfly György olyan meggyőző párhuzamokkal mutatták ki, hogy a korai magyar udvari szervezet erős frank, és közelebről bajorországi párhuzamokról tanúskodik,¹¹⁴ hogy ezzel az állítással – jelen tudásunk alapján – nemigen lehet vitába szállni. Így az is valószínűsíthető, hogy a keresztény udvarszervezet felállításakor a *comes palatii* tisztségét is nyugati mintára szervezték meg. Elvi szinten feltehetjük azt a kérdést is, hogy a nádori tisztségnek nem voltak-e prekeresztény előzményei. A Magyarországon elterjedt latin kifejezés teljesen a német minta átvétele, az bizonyos. De vajon nádor feladatköre is a frank *palatinus* egyszerű másolása volt, vagy átmentettek egy korábbi hivatalt, némileg átszervezve? E téren két

¹⁰⁹ OCD 770–771.; Haugwitz: Der Palatin 41–76.

¹¹⁰ OCD 771. A réteg bevett neve „palatini” volt, amely a „palatinus” többes száma.

¹¹¹ LexMA VI. 2012–2013.; lásd még: Brunner: Herzogtümer 73., 433.; Pósan: Németország 55–57.

¹¹² LexMA VI. 1634.; Györfly: István király 246.

¹¹³ A német hatásra a szentistváni államszervezésben lásd Váczy: Központi szervezet 48–49., a terminológiára: Kristó: Vármegyék 60–61.

¹¹⁴ Váczy: Központi szervezet 48.; Györfly: István király 246–247.

elem adhatna fogódzót. Egyrészt, a magyar kifejezés, a *nádorispán* etimológiája. Ha például Róna-Tas András fentebb ismertetett ötlete igaznak bizonyulna, az máris választ adna az előzmények kérdésére. Sajnos, mint láttuk, a szónak semmilyen biztos etimológiája nincs, és ha a problémái ellenére elfogadnánk a szláv eredeztetést, az is csak a latin kifejezés tartalmi fordítása lenne (a *palota comese* ~ az *udvar comese*, ahol a „királyi udvar”, mint szerv, lényegében megfeleltethető a „királyi palotával”). Egyébként sem árt óvatosan bánni a nyelvészet történelemmé formálásával, mert még a nyelvészetileg biztos etimológiák is könnyen vihetnek történelmi tévútra. A másik lehetőség az lenne, hogy ha a 11. század első felének nádori szerepkörét összevetnénk a mintaadóként tekintett nyugati palatinusi szereppel, és megmutatkozna, hogy van-e valamilyen markánsabb különbség a kettő között. De ez sem járható út, mert a nyugati feladatkör még csak-csak rekonstruálható, ám az első ilyen típusú magyarországi forrás már a 11. század második felére esik, és az is csak a hivatali teendők egy részére világít rá. Ha a 11. század első felének hivatali szerepére vagyunk kíváncsiak, akkor meg kell elégednünk a későbbi források visszavetítésével. Ezekről alább részletesen szó lesz, itt csak annyit bocsátanánk előre, hogy semmilyen olyan elem nem akad a későbbi nádori hivatalban, amelyet ne lehetne egyrészt nyugati párhuzamokból levezetni, másrészt 11–12. századi belső hivatalfejlődéssel indokolni. Azt tehát, hogy valamilyen kereszténység előtti „hivatalt” (pl. a horka tisztséget) beépítettek volna a nádoriba, bizonyítékok hiányában nem állíthatjuk.¹¹⁵

Ha arra keressük a választ, hogy ki hozta létre a nádori hivatalt, akkor a szakirodalom egyöntetűen és magától értetődően adja meg a választ Szent István személyében. Annak ellenére is, hogy ez – szigorúan véve – nem bizonyítható forrástanilag. A legkorábbra visszavezethető említés a magyarországi nádorispánról Gellért nagylegendájában található, amely szerint „Aba, a palota ispánja (*Alba comes pallacii*) letaszította Pétert, s azután a királyi koronát és a királyi udvart bitorló módon maga ragadta a hatalmába.”¹¹⁶ Aba nádorsága így Péter elűzésének idejére, az 1041. évre bizonyítható forrásszerűen. Bár a 19. század végén a nagy tekintélyű történész, Pauler Gyula kételkedéssel fogadta Aba nádorságának tényét akár István, akár Péter alatt is,¹¹⁷ ám a felbukkanó elnevezés (*comes palatii*) a tisztség legkorábbi, csak a 11. század közepéig használt névalakja, így a legenda e része mindenképpen egy korai forrásra megy vissza. Az adat tehát csak Péter korára szolgáltat információt, de abban igaza lehet Szabados Györgynek, hogy kicsi annak a valószínűsége, hogy pont (az egyébként is külföldi főemberekre támaszkodó) Péter nevezte volna ki Abát erre a tisztségre. Inkább arra érdemes gondolni, hogy Péter „megörökölte” Sámuel a

¹¹⁵ Párhuzamokat ugyan találhatunk a gyula vagy a horka tisztsége és a nádori hivatal között is: ilyen a bíraskodás, de ez annyira általános szerepkör, hogy nem lehet rá alapozni. Az sem biztos egyébként, hogy a gyula vagy a horka hivatala megérte az ezredfordulót.

¹¹⁶ SRH II. 500. Magyarul ÁKÍF 424. (Almási Tibor ford.)

¹¹⁷ Pauler: Szent István 101. 5. jz.; Pauler: Magyar nemzet I. 416. Szintén óvatosan fogalmazott e téren: Marczali: Magyarország története 13.; Wertner: Nádorok sorozata 1.

nádorságában.¹¹⁸ A korábbi szakirodalomban ennek ellenére rendre felbukkantak olyan „fantomévszámok”, amelyek már Aba Szent István alatti nádorságát bizonyítanák. Már a nádori archontológiák első összeállítója, a 17. századi Longelinus is azt írta (forráshivatkozás nélkül), hogy Aba 1034-ben nyerte el a hivatalát (ugyanekkor Sarolának nevezte Szent István nőtestvérét, Aba feleségét, amely adat szintén nem található meg középkori forrásokban, ám – hasonlóan a nádori évszámhoz – terjedt és továbbélt).¹¹⁹ A 18–19. századi irodalomban vissza-visszatért Longelinus évszáma.¹²⁰ Fejér Györgynél már „1030–4” szerepel időmeghatározásként, érzékelve az évszám bizonytalan voltát, de még nem tudván teljesen elszakadni a bevett időponttól.¹²¹ Új évszámra alapozott Czech János levéltári források alapján összeállított 1848. évi kéziratában, amelyet – némi kétkedéssel – Fraknói Vilmos is közölt és átvett. Érdemes szavait szó szerint idézni: „Czech kéziratában a szent mártoni főapátság levéltárának (Caps. 14. La. A. act. AAbb.) egy oklevele nyomán 1023. teszi »Samuel Aba Palatinus sub Stephano et Petro.« Azon oklevelet nem ismerjük.” Mindazonáltal Fraknói a könyve végén a nádorok felsorolásakor 1023-ra tette Aba Sámuel nádorságát, egyéb évszámot nem is jelölve.¹²² A hivatkozás eléggé furcsa, hiszen egyrészt pontos levéltári elérhetőséget ad, ugyanakkor 1023-ban kelt magyarországi oklevelet egyáltalán nem ismerünk, még hamisat, vagy említési szinten fennmaradtat sem.¹²³ A Pannonhalmi Bencés Főapátság Levéltárában viszont őriznek egy oklevelet *Capsa 14. A (338)* jelzet alatt, amely I. Károly 1330. március 11-én kelt oklevelét tartalmazza, amely – átírva IV. Béla 1246. november 12-én kelt oklevelét – magába foglalja Szent István 1037-re keltezett Bakonybéli alapítólevelét. Ez az egyetlen olyan oklevél a Pannonhalmi Levéltárban jelenleg, amely *Capsa 14. A* kezdetű jelzetet tartalmaz (mint a Czech által megadott hivatkozás), és valamilyen formában kapcsolatba hozható Szent István okleveleivel. Lehet, hogy ennek az évszámát nézte el Czech János 1023-ra, bár a Károly-féle 1330-as átírás szép írásképpel rendelkezik, és eléggé egyértelműen, szinte eltéveszthetetlen módon hozza az 1037-es (*M^o XXX^{mo} VII°*) évszámot.¹²⁴ Ráadásul az oklevélben semmi olyan konkrét információt nem találunk, amely akár Abára, akár a nádorságra utalna. A másik lehetőség, hogy Czech (az egyébként szintén hamis), 1024-re keltezett zalavári oklevélből jutott el az 1023-as évszámig. Az oklevél szintén a Pannonhalmi Levéltárban található, jelenleg *Capasa 13. D (400)* jelzet alatt. Az ebben található egyik kitétel szerint István megadta azt a jogot a zalavári apátságnak, hogy csak a király, illetve az apát által választott személy bíraskodhasson felettük, és azt, hogy „minden bíró, és az ösz-

¹¹⁸ Szabados: Államalapítások 311.

¹¹⁹ Longelinus: *Catalogus palatinorum* 152. Az évszám és a név forrását Szabados György sem tudta beazonosítani, Longelinusnak tudván be a többletet: Szabados: Előidő-szemlélet 104.

¹²⁰ Schmitth: *Palatium* 9–17.

¹²¹ CD VII/2 279.; CD Index 1. 37.

¹²² Frankl: Nádori hivatal 43, 1. jz., 155.

¹²³ Lásd DHA I.; DL-DF 5.1.

¹²⁴ DF 207137.

szes megyésispán, vagy helyettes bíró, és a királyi udvarispánok bíraskodása és hatalmától meg joghatóságától” mentesek legyenek.¹²⁵ Lehet, hogy az itt közölt királyi udvarispáni (*curialis comes regalis*) méltóságot azonosította a nádori címmel. És mivel a közvélekedés szerint István nádora az uralkodásának második felében Aba Sámuel lett volna, ezért vélte úgy Czech, hogy a kinevezése az oklevél kelte előtt történt, így tette az évszámot hipotetikusán 1023-ra – ti. akkor már nádor volt Aba. Magunk inkább ez utóbbi lehetőséget látjuk valószínűnek, annál is inkább, mert Fraknoi sem állítja, hogy egy 1023-ban kelt oklevélben említenék Abát nádorként, csak azt, hogy egy Pannonhalmán őrzött oklevél alapján Czech 1023-ra tette Aba Sámuel nádorságát. A logika természetesen akkor sem elfogadható, ha a zalavári okmány hiteles lenne, ám hamis, és az idézett rész lényegében szó szerinti átvétel V. Istvánnak a pannonhalmi apátság részére adott 1270. november 7-i okleveléből.¹²⁶ Ez az évszám nem vert gyökeret a későbbi szakirodalomban.¹²⁷ A 20. századi történetírásban Aba nádorságának kezdetét általában István uralkodása alá helyezték a tudományos és népszerűsítő kiadványok, sőt, még az is elterjedt néhány archontológiai névsorban, hogy nádorságát „1038 előtt” kitétellel adják meg, mintha kizárólag István alatt viselte volna hivatalát.¹²⁸

Több olyan próbálkozás is volt, amely a Szent István alatti, de még Aba előtti nádorokat igyekezett beazonosítani. A pannonhalmi adománylevelél végén szereplő Ceba comest szintén Iongelinus keverte először gyanúba,¹²⁹ és bár Ceba személye a 19. század második felére ebből a szempontból elfelejtődött, újabb érvekkel próbálta igazolni nádori voltát Györffy György. 1977-ben megjelent Szent István-monográfiájában rámutatott, hogy Csaba és Sebestyén érsek 1005 körül voltak ott az apátság felszentelésénél, amikor a király nevében átadtak a monostornak még tíz falut, amelyek nevét az adománylevelél kiegészítése fel is sorolja. És mivel ezek a falvak nem egyetlen vármegyében feküdtek, hanem szétszórtan, ezért Csaba (~Ceba) nem lehetett egy konkrét megye ispánja. A 10 falu a királyi udvarszervezet tartozékát alkothatta, ezért „Csaba comesben bizonyára az udvar ispánját kell látnunk”, amely a nádorispáni tisztséggel egyenlő.¹³⁰ Györffy nem állt meg itt, hanem Csabát hozzákapcsolta az Aba nemzetséghez, a krónikás hagyományra és az 1067 körül kelt százdi oklevélre hivatkozva, amelyben felbukkan az Aba nemből való Péter *Csabarákosa* nevű

¹²⁵ „... a iudicio et potestate ac iurisdictione omnium iudicum et universorum comitum parrochialium seu viceiudicum et curialium comitum regalium” DHA I. 101.

¹²⁶ „... a iudicio et potestate ac iurisdictione omnium iudicum et universorum comitum parrochialium seu viceiudicum et curialium comitum” (a „regalium” szó az eredetiből hiányzik). PRT II. 335.

¹²⁷ Elfogadta Kandra Kabos (Kandra: Aba Samu 36–37.) Fraknóira hivatkozva, de mások nem nagyon.

¹²⁸ Az így eljáró archontológiai névsorok: Kronológia IV. 1142.; Kronológia kézikönyve 96.; KMTL 474.

¹²⁹ Iongelinus: Catalogus palatinorum 152.

¹³⁰ Györffy: István király 241.

birtoka, továbbá a szintén hozzá tartozó *Csobaj* és *Csabamezeje* helynevek, amelyek a nemzetség ősi felmenőjére utalnának. Szerinte ez a Csaba azonos az említett nádorral, és „alighanem Aba Sámel apja.”¹³¹ Györffy kitartott az elmélete mellett a későbbiekben is.¹³² A Csabára és rokonítására vonatkozó elgondolások bizonytalansággal a fantázia birodalmába tartoznak,¹³³ ám az tény, hogy Ceba (és nem feltétlenül Csaba) comes itt a királyi udvarszervezet falvairól, ezáltal népeiről intézkedett (az oklevél szerint „megnevezte” az apátságához tartozó falvakat, amelyek nevét záradékként felírták a levél végére, tehát nem csak tanúskodott az ügy körül, hanem az eljárásban is részt vett).¹³⁴ Lehetséges azonban, hogy Ceba ekkor a király külön megbízásából járt el, amint erre számtalan példa akad a későbbiek folyamán is, tehát nem kell, hogy hivatali kötelességként alá tartozzanak a királyi udvarszervezet népei. Továbbá nem is érdemes a későbbi, megszilárdult terminológiát visszavetíteni az ezredforduló környékére. Valószínű, hogy ekkorra még nem épült ki a világi hierarchia, könnyen lehet, hogy egy-egy király körüli méltóságviselőnek „mindenféle” feladata lehetett. Logikailag valószínű ugyan, hogy a királyi udvarszervezet élén állt valaki, de úgy tűnik, hogy a pontos terminológia ekkorra még nem kristályosodott ki. Cebát tehát legjobb esetben is egy olyasvalakinek tarthatjuk, akinek itteni feladata éppen átfedésben volt a későbbi nádor feladatával – csak éppen ezt a nevet nem használták rá.

Hasonló logika alapján keverték gyanúba István hadvezérét, majd egyik megyéjének első ispánját, Csanádot is. Anonymus szerint ő győzte le Ajtony vezért, cserébe Istvántól megkapta Ajtony feleségét és várát. Gellért nagylegendája sokkal részletesebben meséli el a történeteket, de több részlet is más, például a jutalom, amelyet Csanád a győzelem után a királytól kapott: „Csanádot pedig ... azzal tisztelte meg a király, hogy megtette őt a királyi ház és Ajtony házának intézőjévé. A király ezt mondta még azután: »Mától fogva azt a várost nem Maros városának hívják többé, hanem Csanád városa lesz a neve. Amiért te pusztítottad ki közepéből ellenségemet, te légy ennek a megyének az ispánja, amelynek majd a magad nevét adod, és hívják is Csanád megyének, míg csak az emberi nemzedék létezik.«”¹³⁵ A jutalom azon elemét, hogy a „királyi ház intézőjévé” (*princeps domus regis*) tette meg őt a király, néhányan úgy értelmezték, hogy itt esetleg Csanád nádori tisztségre utalna a szöveg. Szabó Károly úgy fordította a kérdéses részt 1865-ben, hogy „Csanádot pedig ... a király a királyi palota és Óhton palotájának fejevé tón.” Gálos Rezső 1928-ban nagyon hasonlóan: „Csanádot pedig ... a királyi palotának és Ajtony palotájának a fejevé tette meg.”¹³⁶ Ezen fordítások alapján Takáts Lajos már számolt azzal a lehetőséggel, hogy itt a kérdéses tisztségre történne utalás, viszont azonnal

¹³¹ Uo.

¹³² MT I/1 838–839, I/2 1503; DHA I. 41. 37. jz.

¹³³ Legújabb kritikájára lásd Szabados: Aba Sámuel 153.

¹³⁴ ÁKÍF 44.

¹³⁵ SRH II. 492. Magyarul: ÁKÍF 416. (Almási Tibor ford.)

¹³⁶ Szabó: Emlékiratok 66.; Vita S. Gerardi 21.

el is vetette, rossznak tartva az értelmezést, „mert a királyi palotának azaz a királyi udvar népének, a királyi várak és udvarházak ispánjainak a nádor-ispán volt a feje, ezzel pedig nem nevezhette ki Szent István Csanádot, mivel akkor mint a király helyettesének állandóan Esztergomban kellett volna maradnia, holott a marosi részeken csak ezután várt még rá az igazi munka”.¹³⁷ Takáts szerint találóbb Karácsonyi János értelmezése, aki „félíg-meddig bibliai frázisként” kezelte a kérdéses részt, és úgy tekintette, hogy István Csanádot az udvar főtitisztjei közé vette volna be.¹³⁸ Pusztán a biblikus párhuzamot látta-látatta benne Madzsar Imre is a kritikai kiadás elkészítésekor.¹³⁹ Györffy György mégis úgy képzelte el, hogy a győzelem után István Ajtony territóriumának a kormányzását is rábízta Csanádra, és ezzel egy időben kapta volna meg a nádorságot.¹⁴⁰ Kérdőjelesen, de elképzelhetőnek tartotta mindezt Almási Tibor is, jelezve, hogy a szöveghelynek bibliai párhuzama is van – láthatóan nem foglalva konkrétan állást a kérdésben.¹⁴¹ Legújabban Thoroczkay Gábor úgy kísérelte meg feloldani a Takáts Lajos által is jelzett problémát (ti. hogy nem valószínű, hogy a nádorságot és a csanádi ispánságot egyszerre viselte volna), hogy „bizonyosan számolhatunk valamennyi idő elteltével” a két tisztség között, és Csanád először volt Ajtony javainak intézője, és a királyi udvari javak intézője (vagyis nádor), majd utána Csanád vármegye megszervezője és első ispánja.¹⁴² Magunk úgy látjuk, hogy nem sok esélye van annak, hogy a legenda passzusa tényleg a nádori címet takarná. Egyrészt a bibliai párhuzam (Psal. 104. 21.) helytálló, és olyan közigazgatási fogalom, hogy *domus regis* (aminek a fejévé kinevezték Csanádot) a tudomásunk szerint ebben a formában nem létezett a középkori Magyarországon. Ráadásul pont az a Nagylegenda írta volna így körül a nádori tisztelet, amelyik Sámuel kapcsán ismerte a tisztség pontos és archaikus nevét *comes palatii* formában. Másrészt tényleg nem valószínű, hogy Csanád az ispáni címe mellett lett volna nádor. A 12. század végétől ugyan általános, hogy a nádorok (és más nagyobb világi tisztségviselők) megyéispánok is voltak egyben, de az első ilyen, 1192. évi adat előtt nincs ilyenről tudomásunk.¹⁴³ A 11. században még nem mutatható ki a tisztséghalmozás. Bár tény, hogy jóval kevesebb tisztségviselő bukkan föl az oklevelekben, mint amennyi a

¹³⁷ Takáts: Csanád vezér 37.

¹³⁸ Uo. 36–37.

¹³⁹ SRH II. 492. 4. jz.

¹⁴⁰ Györffy: István király 175–176., 241.

¹⁴¹ ÁKÍF 416. 1519. jz.

¹⁴² Thoroczkay: Ajtony 363.

¹⁴³ Hogy Ottó a zselicszentjakabi monostor alapításakor, 1061-ben somogyi ispán, felszentelésekor, 1066/68 táján pedig már nádor volt (ÍFMT 29., 377.) legfeljebb időközbeni rangemelkedését bizonyítja. II. Béla 1135-ös oklevele hamis („Paulo palatino et comite Bachasiensi” ÁÚO I. 51.; vö: RA 60. sz.). Az első hiteles adat az nádor egyszerre több tisztségére valójában Színes úrnó végrendeletében található (1146): „Belus comes palatinus et ban” (CAH 57). A következő szintén egy nádor-bán párosítás Ompod kapcsán (1167/69): CD II. 179., vö: RA 113. sz. Egy gyanús, hamisnak tekinthető oklevélben említik ugyanezen Ompod csanádi ispáni címét is (PRT VIII. 274.), de az első hiteles adat arra, hogy egy nádor más megye ispánságát is viselte,

tisztségek száma alapján elméletileg lehetséges volna,¹⁴⁴ de ezt annak tudhatjuk be, hogy a világi tisztségviselőkre vonatkozó fő forrástípus, az okleveles tanúnévsor, kezdetben ténylegesen tanú-sor volt, tehát csak a személyesen jelenlévőket írták bele.¹⁴⁵ És mivel a világi tisztségviselők soha nem tartózkodtak teljes számban a király környezetében (ez még a királyi udvarhoz kötött nádorra is vonatkozott,¹⁴⁶ az ispánokra pedig különösen), ezért nem is kerülhettek be teljes számban a signum-sorokba. Thoroczkay Gábor elgondolása ugyan semmissé is tenné ezt a problémát, hiszen ő nem párhuzamos, hanem egymást váltó méltóságviselést feltételezett, de ne felejtjük el: sem bizonyítani, sem cáfolni nem lehet az elgondolást, mert ez az elmélet is az egyetlen vonatkozó forrás (a Gellért-legenda) felülbírálásával jár. Hiszen – miként Thoroczkay is utalt rá – a legenda szerint a két tisztség viselése lényegében egybeesett. Csanád nádori titulusa legalább annyira bizonytalan lábakon áll, mint Ceba comesé.

Összességében a következőket mondhatjuk. A nádori hivatal Péter első uralmának végén, 1041-ben már biztosan létezett, de erősen valószínű, hogy a tisztséget Szent István hozta létre, mert furcsa lenne, ha a frank-bajor mintára kiépített udvarszervezetének éppen az egyik fontos elemét ne vette volna át valamilyen formában. A létrehozott tisztség latin neve *comes palatii* lehetett (hogy magyarul mi volt a megnevezése, és a *nádorispán* szó már kezdettől fogva megfelelője volt-e, arról semmilyen információnk nincs).¹⁴⁷ Mivel semmi jel nem utal rá, hogy a nádor funkciójában továbbélt volna valamilyen korábbi tisztség, ezért a hivatalt egy tisztán nyugati mintára létrejött funkciónak foghatjuk fel. Feltűnő ugyanakkor, hogy amikor a magyar nádorispán hivatalának egyes elemeiről információkat nyerhetünk (ez az időszak a 11. század második fele, 12. század eleje), akkor a feladatai nem egyeznek pontosan a nyugati palotagróf funkciójával. A tisztség eredete tehát nyugati, ám amivé vált, az már a 11. század második felében is sajátosan magyar volt. Hogy az eltérés már kezdettől fogva létezett-e, vagy a későbbi évtizedek hivatali átalakulásának eredménye, nem tudni.

III. Béla 1192-ben kelt oklevelében található Mog nádor kapcsán: „Mog Palatino Comite et eodem Bachyensi” (ÁÚO VI. 184.).

¹⁴⁴ Vö. Zsoldos: Árpádok és alattvalóik 125.

¹⁴⁵ Jól mutatja ezt pl. az 1055. évi tihanyi alapítólevél szövege: az oklevél megpecsételése után „híveinknek megerősítésre átadtuk” (ÍFMT 23. – Piti Ferenc ford.). Százdí alapítólevélben a tanúnévsor után: „Miután ezen tanúk pedig az én mondott vagyonomról tanúbizonytságot tettek...” (ÍFMT 41. – Piti Ferenc ford.); László 1091-es somogyvári alapítólevelében: „Tanúk, akik vele együtt megjelentek...” (ÍFMT 138. – Kiss Gergely ford.). Kristó Gyula 1192-től számolt azzal, hogy már a távollévőket is következetesen odaírták a méltóságsorokba (Kristó: Széttagolódás 111.).

¹⁴⁶ Vö. László III/3. tc., amely a birtokára hazatérő nádorispánról szól.

¹⁴⁷ Mint láttuk, a szó magyar megfelelője a 14–15. sz. fordulójánál hamarabb nem bukkan föl, mellesleg az „ispán” szó sem adathozható a 13. sz. második felénél korábbról (TESZ II. 239.). Tény ugyanakkor, hogy ezek a hivatali elnevezések meglehetősen konzervatívák szoktak lenni.

III. A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században

Mint az előző fejezetben szó esett róla, a 11. század második feléig csak a nádori intézmény létezését tudjuk konstatálni, pontos feladatköréről nincsenek információk. A kezdetekre nézve két dolgot tehetünk: egyrészt megvizsgáljuk a frank-bajor párhuzamokat, feltételezve, hogy a funkcióit valamilyen formában a magyar nádorispán is gyakorolta. Másrészt számba kell venni az említett későbbi forrásokat, szintén feltéve, hogy az ott leírt hivatali funkciók részben visszavetíthetők a kezdeti időkre.

A *comes palatinus* tisztséget a Német-római Császárságban többen is betöltötték: nem csak a császár mellett, hanem a hercegségek és grófságok udvartartásában is megtaláljuk őt. A német kutatás álláspontja eltér abban, hogy I. Ottó a grófok és hercegek ellenőrzése céljából helyezte őket melléjük, mintegy a császári hatalom meghosszabbított kezeként,¹⁴⁸ avagy éppen fodítva: ezek a hercegségek állították a frank udvar mintájára maguk mellé a saját *palatinus*-ukat, reprezentálva ezzel önálló udvartartásukat. Ez utóbbi álláspont képviselői elfogadják forrásos bizonyítékként Eike von Repgow 12–13. századi szász szerző álláspontját, aki a Szász Tükör (*Sachsenspiegel*) című törvénykönyvben a hercegségeknek tulajdonította a palatinusi hivatal megszervezését.¹⁴⁹ A szent-istváni tisztség legjobb párhuzamának tekinthető karoling-kori palatinus feladatai közé az udvari szervezet igazgatása és az udvari bírászkodás tartozott legfőképpen.¹⁵⁰ A legalapvetőbb forrás minderre a késő-karoling udvari szervezetet leíró Hincmar *De ordine palatii* című műve. A szerző ebben csak a palotagróf bírászkodási feladatait emeli ki: „A palotagrófnak (*comes palatii*) pedig csaknem megszámlálhatatlan gondja közül többek között a legfőbb az, hogy az összes peres ügyet, amelyek máshol eredve a palotához kerültek ítélethozatal végett, igazságosan és észszerűen tárgyalja le, vagy a helytelen ítéleteket az igazság ösvényére terelje vissza, hogy Istennek színe előtt az igazságosság miatt, az emberek színe előtt a törvények betartása miatt tetszen. Ha pedig az történné, hogy a világi törvényeknek nem lenne [valamire] cikkelye, vagy a nemzetségi szokásjog kegyetlenebb szankciót írna elő, úgy illő módon a ke-

¹⁴⁸ Pl. Mitteis: *Der Staat* 115–116.; Schmidt: *Hofpfalzgraf* 2–3.; Pósnán: *Németország* 55–57.

¹⁴⁹ Lásd Szász tükör 231. (III. 53. 1.) Immo Eberl a *Lexikon des Mittelalters* vonatkozó szócikkében ezt a nézetet képviseli: *LexMA* VI. 2012–2013.

¹⁵⁰ Váczy: *Központi szervezet* 53.; Schmidt: *Hofpfalzgraf* 2–3.; *LexMA* VI. 2012–2013.; Brunner: *Herzogtümer* 73.

resztényi igazság vagy a szent akarat ne értsen egyet. Az ilyet adja át a király irányítása alá, hogy ő maga azokkal, akik mindkétfajta törvénykezésben járatosak, és inkább félik az isteni, mint az emberi törvények rendelkezéseit, úgy ítéljenek, úgy határozzanak, hogy ahol mindkét törvény [igazsága] szerint ítéelhetnek, ott tegyenek úgy, ha pedig nem, illő módon a világi jog szenvedjen csorbát, és Isten igazságát tartsák meg.”¹⁵¹

Ha tehát István kezdetben csak ezt a mintát másolta, akkor a magyarországi *comes palatii*nak is a királyi udvari szervezetben kellett az uralkodót helyettesítve bírói feladatokat ellátnia. Tegyük hozzá: a 10–11. századi német Pfalzgraf is látott el hasonló feladatokat.¹⁵² Az első olyan törvényszöveg, amely a nádor feladatairól szól, éppen ezt a hatáskörét említi. A Szent Lászlónak tulajdonított ún. III. törvénykönyv (amely időben a legkorábbi, és talán nem is csak László alatt keletkezett cikkelyeket foglal egybe) a következőképpen rendelkezett a nádorispánról: „Az is tetszett, hogy ha valamikor a nádorispán hazamenne, a király és az udvar pecsétjét, aki helyetteseként hátramarad, annak adja át, hogy amint egyetlen udvara van a királynak, úgy egyetlen pecsétje is maradjon. Ameddig pedig ugyanez az ispán odahaza marad, senkire se küldjön pecsétet, kizárólag csak azokra, akiket *udvornic*-nak neveznek, és akik saját akaratukból mennek hozzá: az ilyen fölött legyen szabad bíraskodnia. Ha másképpen tene, ötvenöt pensát fizessen.”¹⁵³ A törvény arra volt kihegyezve, hogy a nádor a királyi udvarból eltávoztván ne vigye magával a királyi pecsétet, és ez arra utal, hogy a 11. század második felére a királyi udvar pecsétje, tehát az ottani bíraskodás gyakorlati irányítása már összefonódott a nádor személyével. Hasonlóra utal Kálmán király 1100 körül keletkezett I. dekrétuma: „Bármely vár megyéjébe tér be a király, ott tartson vele a két megyebéli bíró: részint, hogy az ottani nép viszályainak hozzáértő vizsgálódással véget vessenek, részint, hogy ők maguk is a nádorispán ítélete alá essenek, amennyiben a nép panasza meg-

¹⁵¹ „comitis autem palatii inter caetera paene innumerabilia in hoc maxime sollicitudo erat, ut omnes contentiones legales, quae alibi ortae propter aequitatis iudicium palatium aggrediebantur, iuste ac rationabiliter determinaret seu perverse iudicata ad aequitatis tramitem reduceret, ut et coram Deo propter iustitiam et coram hominibus propter legum observationem cunctis placeret. Si quid vero tale esset, quod leges mundanae hoc in suis diffinitionibus statutum non haberent aut secundum gentilium consuetudinem crudelius sanctum esset, quam christianitatis rectitudo vel sancta auctoritas merito non consentiret, hoc ad regis moderationem perduceretur, ut ipse, cum his, qui utramque legem nossent et Dei magis, quam humanarum legum statuta metuerent, ita decerneret, ita statueret, ut, ubi utramque servari posset, utramque servaretur, sin autem, lex saeculi merito comprimeretur, iustitia Dei conservaretur.” Hincmarus 17. (c. 21.)

¹⁵² Brunner: Herzogtümer 73.

¹⁵³ „De palatino comite. Placuit eciam, ut si aliquando palatinus comes domum ierit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat, ut sicut regis una est curia, et ita unum sigillum persistat. Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare. Quod si aliter fecerit, LV pensas solvat.” Závodszy: Törvények 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmeny Tamás ford.)

súlyosbodik.¹⁵⁴ Az itt említett két királybíró az ispánok mellett, de tőlük függetlenül ítélkezett a megyében, és joghatóságuk valamennyi világi személyre kiterjedt, magának az ispánnak a kivételével.¹⁵⁵ Itt is azt látjuk, hogy a nádor a királyi udvar bíróságát irányította, hiszen ha a *király* megérkezik valamelyik megyébe, akkor a két megyei királybíró székétől a *nádorispánhoz* lehet fellebbezni. Mindez párhuzamot mutat a Hincmar által leírt *comes palatii* feladatával, aki szintén a királyi udvar bírójaként az alsóbb fokú hatóságok fellebbezési fóruma is volt (ahogy Hincmar leírta: „a helytelen ítéleteket az igazság ösvényére terelje vissza”).

Mindezek alapján feltehetjük, hogy ez a funkció már a kezdetektől fogva a nádorispán fő feladata volt. Annál is inkább, mivel már az ún. „Intelmekben”¹⁵⁶ is megtalálható az ideális királymodell kapcsán, hogy az udvari ítélkezést lehetőség szerint adja át más bírónak: „valahányszer méltó ügy kerül eléd ítéllethozatalra, vagy főbenjáró bűnnel vádolt személy ... mondj le róla, hogy az ilyesmit magad íteld meg, nehogy önnön Királyi méltóságodat egy hozzád méltatlan üggyel való foglalkozás szennyezze be, hanem az efféle dolgot bízd inkább a bírákra, akikre az ilyesmi tartozik ... Óvakodj attól, hogy bíró legyél, örülj viszont annak, hogy király vagy és annak is neveznek.”¹⁵⁷ A király személyét mint az ispánok utáni fellebbezési fórumot szintén említik Szent István törvényei.¹⁵⁸ A nádor ezen feladatköre tehát nagy valószínűséggel visszavezethető a kezdeti időkre is.

A nádorispánnak gazdasági funkciót is tulajdonít a korábbi szakirodalom, eszerint ő lenne a királyi udvar jövedelmeinek és a királyi birtokoknak a kezelője egészen addig, amíg az udvarispán a 12. század első felétől át nem veszi ebbéli szerepét (néhányan egyenesen úgy látják, hogy a nádor eredendően és elsősorban gazdasági feladatokat látott el a 11. század folyamán).¹⁵⁹ Mind-

¹⁵⁴ „In quamcumque civitatis megam rex digrediatur ibi iudices II megalis cum eo co(m) migrent, et qui contenciones populi illius discreto examine dirimant, et ipsi, cum clamor populi ingravescat, a comite palatino diiudicentur.” Závodszy: Törvények 188. Magyarul: ÍFMT 182. (Körmenyi Tamás ford.)

¹⁵⁵ Zsoldos: Udvarispán 21–22.

¹⁵⁶ Az egyetlen hazai királytükörnek Szent István nagyobbik legendája alapján terjedt el ez a népszerű címe. Késő-középkori kódexekben maradt fent a teljes szövege, és ekkor már rendszeresen Szent István törvényeivel együtt hagyományozódott (Mikó: István törvényeinek kézirata 140.). A kutatás nem vitatja, hogy a mű István idejében keletkezett, és ha nem is maga a király fogalmazta, tükrözi az általa elfogadott értékrendet. Lásd legújabban még Havas: Intelmek VII–C.

¹⁵⁷ „causa digna iudicari ad te venerit, vel aliquis capitalis sententiae reus, noli ... per te ipsum diiudicare, ne tua Regalis dignitas usurpatione inferiorum negotiorum faedetur, des potius huiusmodi negotium ad iudices mitte, quibus hoc commissum est ... Time esse iudex, gaude vero rex esse et nominari.” Havas: Intelmek 32–34. Magyarul: Havas: Intelmek 33–35. (Havas László ford.)

¹⁵⁸ Istv. II/9.: Závodszy: Törvények 154. vö.: ÁKÍF 73.

¹⁵⁹ Csak az elmúlt 20 év szakirodalmából idézve: KMTL 473. (Petrovics István szócikke); Zsoldos: Visegrád vármegye 28.; Kristó: Tizenegyedik század 46.; Korm. rendsz. 16. (a fejezet Font Márta munkája); MaMÚL VIII. 79. (Bánki Éva szócikke); Kis: Szolgálonépi szervezet 27.

erre közvetlenül egyetlen kortárs adat utal. Kálmán I. törvénykönyvének 36. fejezete finanszírozási kérdésekről szól. Címe: „Bármely vármegyében a királynak ajándékozott lóról, hasonlóképpen a követeknek a nádorispán által fizetendő költségeiről.” A nádorra vonatkozó rész így hangzik: „Ha fontos hír érkezne a határispánságba, az ispán irányítson a királyhoz két követet négy hadiménnel; amikor ezek a saját élelmükkel megérkeznek oda, útiköltségüket a nádorispántól kérjék ki, és ugyanennyit a visszaújtjukra is.”¹⁶⁰ A gazdasági feladatokat ebből az adatból vezette le Váczy Péter, egyéb analógiák alapján. A korai külföldi párhuzamok nem támogatják egyértelmű módon, hogy a *comes palatinus*nak gazdasági feladatai is lettek volna. A már említett, késő-frank udvari szervezetet leíró Hincmar egyértelmű módon szétválasztotta a *comes palatii* és a *camerarius* funkcióját, utóbbi kapcsán említve a királyi jövedelmek kezelését,¹⁶¹ külön kiemelve, hogy a különféle követeknek szóló adományok is a *camerarius* hatáskörébe tartoznak.¹⁶² Mindez már Váczy Péternek is feltűnt, aki szerint a 11. századi Magyarországon a „kezdetleges kamarai igazgatásnak ... nem volt külön központi szerve” és a magyar példa e tekintetben jóval archaikusabb, mint a nyugatiak. Szerinte „a *comes palatii* hatásköre nálunk csak a helyi, magyar viszonyok hatása alatt bővült ki a *camerarius* teendőivel.” Ezzel a magyar *palatinus* – eltávolodva a frank mintától – a meroving kori majordomusok szerepköréhez került közelebb.¹⁶³ Váczy szerint István még egy frank-bajor hivatali szervezetet valósított meg, ám a „német példa csak addig bizonyult hatóerőnek, ameddig a német befolyás tartott, tehát I. Géza király koráig bezárólag.” Szent László korától kezdve Szent István udvari szervezete elenyészett, hogy egy, a „magyarság igényeinek” jobban megfelelő lépjen a helyébe.¹⁶⁴

Váczy szerint tehát István idejében a nádor még nem rendelkezett volna gazdasági hatáskörrel, és így gondolta Györffy György is, aki szerint István idején a királyi jövedelmek kezelője a főtárnok, vagyis *camerarius* volt, és ő kezelte a király „kamaráját”.¹⁶⁵ Arra azonban, hogy a 11. század folyamán létezett volna a kamarási poszt, csak egy hamis forrásunk van. Egy kora-újkori másolatban fennmaradt oklevélben István a ravennai kolostor számára rendelt 25 ezüstmárkát a királyi kincstárból (*de eadem regali camera nostra*). Az oklevél végén

¹⁶⁰ „De equo donato regi in quolibet comitatu; item de expensis nunciorum per palatinum comitem dandis... Si magna fama marchiam intraverit, comes nuncios II equis exercitualibus IIII ad regem dirigat, qui cum proprio cibo illuc pervenientes, precium viatici sui a palatino comite exigant, et tantumdem ad reditum suum.” Závodszy: Törvények 188. Magyarul: ÍFMT 182. (Körmendi Tamás ford.)

¹⁶¹ Hincmarus 15. (16. c.), 17. (22. c.), 22. (32. c.)

¹⁶² Hincmarus 17. (22. c.). Tegyük hozzá: itt nem csak a belső küldöttekről lehet szó, mint Kálmán törvényében, hanem a külföldről érkező diplomáciai küldöttségekről is. Egyébként a későbbi Pfalzgraf (vagyis *comes palatinus*) az udvari javakat is kezelte, lásd Brunner: Herzogtümer 73., 433.; Pósan: Németország 56–57.

¹⁶³ Váczy: Központi szervezet 52–53.

¹⁶⁴ Váczy: Központi szervezet 52.

¹⁶⁵ Györffy: István király 241.

megjegyzí, hogy mindezt betartja, és „sem mi, sem utódaink ne mondunk semmiben ellent a fent mondottaknak, és egyetlen kamarás (*nullus ... camerarius*) vagy tanácsadó se merészelje ezt megengedni magának.”¹⁶⁶ Az oklevelet valószínűleg egy 1233-ban kiadott okmány alapján szövegezték meg.¹⁶⁷ A királyi kincstárat mint szervezeti egységet ugyan sokszor emlegetik 11. századi hiteles(ebb) forrásokban,¹⁶⁸ ám egyetlen adat sincs arra nézve, hogy pontosan ki állt az élén, így a nádor ezen funkcióját más pozitív források nem erősítik meg. A krónikás hagyománynak van ugyan egy szöveghelye, amely szerint az 1071. évi nádorfehérvári ostrom után a zsákmány felosztása egy olyan szűk kör tanácsára történt, amibe Bogát fia Radvány is beletartozott,¹⁶⁹ és ezt a Radványt azonosítani szokták az 1067 körülre keltezett százdi oklevél Radowan nádorával.¹⁷⁰ Ám egyrészt nem tudhatjuk, hogy 1071-ben is ő viselte-e a nádori tisztséget, másrészt, ha fel is tesszük, hogy így volt, a pénz felosztásában való tanácsadást sokkal inkább betudhatjuk itt egy király körüli szűk csoport ráhatásának, mintsem egy gazdasági szerepkörből adódó assisztálásnak.

A funkció meglétét ugyanakkor az idézett törvényhely mellett támogatják olyan logikai érvek is, miszerint nincs adat arra nézve, hogy ki irányította az udvart e téren. I. András 1055. évi tihanyi alapítólevele részletesen felsorolja a király környezetében tarózkodókat. Itt olyan – ezek után vagy 150 évig fel nem tűnő – világi tisztségeket is találunk, mint lovász (*agaso*) vagy asztalnok (*infertor*), továbbá a nádor (*comes palatii*) mellett ispánok (*comes*), bíró (*iudex*) és *minister*, vagyis szolgálattevő is előfordult.¹⁷¹ Annál feltűnőbb, hogy ebben az udvartartásban sem találjuk meg a *camerariust*, vagy olyan személyt, akihez egyértelmű módon hozzá lehetne kapcsolni ezt a szerepet. Úgy tűnik tehát, hogy mégis az ismert tisztségek között kell keresni azt, aki betöltötte ezt a feladatot. A nádornak pedig többszörösen köze volt a királyi udvarhoz, nem csak úgy, mint a király képében ítélkező bíró, hanem úgy is, mint aki a királyi udvarnokoknak és az udvarnokföldekkal kapcsolatos ügyeknek a bírója.¹⁷² Így ha egyrészt a nádorispán volt a királyi udvarszervezet népeinek és földjeinek a bírója, másrészt nem ismerünk olyan tisztséget a 11. századból és a 12. század elejéről, amelyről egyértelműen tudnánk, hogy az udvarszervezet gazdasági irányítója volt, akkor feltételezhetjük, hogy a nádor valójában az egész királyi udvarszervezet élén állt, bár Kálmán vonatkozó törvénye csak egy apró részletkérdésbe enged bepillantást.

Párhuzamként érdemes szemügyre venni, hogy a 12. század első harmadában megjelenő királyi udvarispáni tisztséghez (*curialis comes [regis]*), a későbbi

¹⁶⁶ „nec nos aliquatenus contra praedicta veniamus, nec successores nostri, et nullus aut camerarius sive consiliarius concedere hoc sit ausus.” DHA I. 123.

¹⁶⁷ DHA I. 123., RA 10. sz.

¹⁶⁸ DHA I. 40., 162., 218., 285., 305.; Závodszyky: Törvények 145. (Istv. I/14. tc.), 167. (Lászl. II/1. tc.)

¹⁶⁹ SRH I. 375.

¹⁷⁰ DHA I. 161–162., 185. vö. Szócs: Interpolációk 76., 79., 90.

¹⁷¹ DHA I. 152.

¹⁷² Lásd ezzel kapcsolatban „Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

országbíró hivatali előképe), amelyhez már biztosan az udvar gazdasági irányítását köthetjük, milyen feladatok tartoztak. Mivel az udvarispán valószínűleg a nádor gazdasági funkcióját vette át (lásd alább), így feltehetjük, hogy a nádor is hasonló feladatokat látott el. II. Béla 1135-ben írásba foglalta a Hontpázmány nembéli Lampert ispán és családja által 1124/1127 és 1131 között alapított¹⁷³ bozói monostor birtokait. A monostor az alapításkor megkapta a Hont megyei Pásztó birtokát is, amelyen királyi udvarház állt, és amit még Szent László király adott Lampertnek hozományként, amikor az elvette a király nőtestvérét feleségül.¹⁷⁴ Az oklevél szerint a volt udvarházba Gyula királyi udvarispán és poroszlója, Donk iktatta a monostort.¹⁷⁵ Mivel a többi birtok esetén nem szerepel a királyi udvarispán (*comes curialis regis*) a birtokba iktatások során, ezért gyaníthatóan azért jelent meg, mert egy királyi udvarházzal volt szó, és aminek a magánemberként való eladományozásához is királyi engedélyre volt szükség, Kálmán egyik törvénye miatt.¹⁷⁶ Egy másik, keltezetlen, 1151 körül kiadott pannonhalmi oklevél pedig azt meséli el, hogy amikor II. Géza király találkozni készült az ausztriai herceggel, akkor megüzente a pannonhalmi apátnak, hogy adjon neki 40 ezüstmárkát. Az apát visszaüzent, hogy nincs pénze. Erre Henrik udvarispán (*Heynricus comes curialis*) az apát Oguz nevű kincstárnokát magához rendelte, és őt megfenyegetvén elküldte, hogy teljesítse a király parancsát. A megrémített kincstárnok azonnal Pozsonyba ment, ott eladta az apátság egy birtokát, és az azért kapott 20 márkát eljuttatta a királyhoz. Mindezt cserébe az apát kapott egy udvarnokföldet két mansióval, amit a király parancsára Henrik udvarispán Csaba nevű poroszlójával adott át neki.¹⁷⁷ Ez utóbbi eset példa arra, hogy az udvarispán egyszerre felelt a kincs-

¹⁷³ Az alapítás pontos dátuma nem ismert, ám az oklevél szerint II. István király és Felicián esztergomi érsek idején történt. II. István 1131-ig uralkodott, így a terminus ante quem ez az időpont. A terminus post quemet már nehezebb meghatározni, Felicián 1127-ben bukkan föl először a forrásainkban esztergomi érsekként, viszont az őt megelőző Marcell csak 1124-ben. A közbeeső évek viszonyairól nincs tudomásunk (ha nem számítunk egy olyan oklevelet, amely 1125–1128 k.-re datálható), így egyértelmű módon csak az 1127–1131 közé eső időszak jöhet számításba, ám a kezdőpont feltételeesen kitolható 1124-ig is. Lásd Zsoldos: Archontológia 79–80.

¹⁷⁴ „Nonum [ti: predium] vero Paztuch, ubi erat regalis curia, dedit rex Ladislaus comiti Lamperto cum sorore sua, quam dederat ei in uxorem” Az oklevél pontatlan kiadását (CD VII/5. 102–103. vö. RA 59. sz.) néhány részletben az eredeti (DL 5775.) alapján pontosította: Körmendi: Premontrei rend 109. 25. jz.

¹⁷⁵ „Comes autem curialis regis erat Julia, qui [per] pristaldum suum nomine Donk idem predium predicto coenobio statuit.” DL 5775.

¹⁷⁶ Kálm. I/20. értelmében minden olyan birtokot, amelyet nem Szent István adományozott, csak a közvetlen leszármazottakra vagy a fivérekre lehet örökül hagyni, egyébként szálljon vissza a királyra (Závodszy: Törvények 186.). Lampert ispán viszont a monostorra akarta hagyni ezt az udvarházat, ezért volt királyi engedélyre szüksége.

¹⁷⁷ „... colloqui causa regis ac tocius regni cum duce Austrie habita est. Ad quod cum ut moris est rex cum suis proficisci voluisset, mandavit abbati sancti Martini Raphaeli ... ut absque [ulla] dilatione XL marcas argenti examinatissimi mittere non differet. Qui cum nichil argenti se habere dixisset, Heynricus comes curialis dispensatorem abbatis nomine Ogguz accesiri

tár pénzügyeiért, és az udvarnokföldek iktatásáért. Az udvarnokföldek iktatása tehát mindkét példában megjelenik, és a nádor még a 13. század húszas éveiben is a hivatalához tartozónak mondta az udvarnokföldekkel kapcsolatos perek (vagyis az udvarbirtok-állomány jogi oldalának) intézését.¹⁷⁸ Megfigyelhető, hogy az udvarispán itt megjelenő udvarnokföldekkel kapcsolatos feladata sem tisztán gazdasági jellegű volt, hanem inkább jogi természetű (a földek iktatását végezte). Az egyik megfogható „gazdasági” funkció tehát abban állt, hogy a nádorispán felelt az udvarnokföldekért, és ezáltal az eladományozásuk szentesítését is ő végezte el. Ahogy az udvarispán eljárta a királyi kincstár pénzügyeiben 1151 körül, úgy tartozhattak bizonyos ki- és befizetések a nádor alá, amint erre Kálmán törvénye is utal. Az viszont bizonyos, hogy a napi jellegű gazdasági teendők ellátását nem személyesen végezte, hanem hivatalnokok révén. Az 1111. évi zabori oklevél bepillantást enged a pénzügyigazgatás alsóbb szintjébe is. Az ítéletlevél a monostor nyitrai vámjövédelmeinek ügyében támadt per kapcsán megjegyzi, hogy Szent István az összes nyitrai vám harmadát a monostornak adta. Am ezt megsértették „a királyi kincstár behajtói ... akiket magyarul kálizoknak hívnak”. Az oklevél felsorolja a nevüket is, köztük a volt száznagyukat (*centurio*), Porcust. A vámjövédelmek elbitorlásában serénykedtek még „az ispánjaik és pénzbeszedőik, mindahányan csak voltak”.¹⁷⁹ Úgy tűnik, hogy a királyi kamara pénzbeszedői ekkor főként a keleti eredetű kálizok voltak,¹⁸⁰ akiknek az élén – csakúgy, mint egy vármegyében – száznagyok álltak, fölöttük pedig az ispánjaik. Valószínű, hogy ezek az ispánok a nádor joghatósága alá voltak rendelve, és a gazdasági teendők gyakorlati részét levették a nádor válláról. Őrá inkább csak a királyi udvar közvetlen pénzkézeltése tartozott.

A 12. század első évtizedeiben került sor az udvar, és az udvari bíraskodás átszervezésére. Bizonyos változások már Kálmán uralkodása alatt megkezdődtek, aki arra tett kísérletet, hogy a királyi udvart (végső soron a nádort) tehermentesítse az odafordulóktól. Első törvénykönyvének 2. cikkelye szerint a népet meggyötrik az utazás fáradalmai, ezért nem tudnak minden ügyben a királyi udvarba (*curiam regalem*) menni. Éppen ezért elrendelte, hogy minden egyházmegyében évente kétszer tartsanak „zsinatokat” (*synodum*), amelyen az egyházmegye területének ispánjai és a püspökök közösen mondjanak

fecit, et illum comminando, ut iussui regis satisfaceret, misit. Qui recedens ivit Ponium et illic uno predio ecclesie vendito, precium videlicet XX marcas regi obtulit. Post paulum vero Abbas, quia rex predictas marcas ab ecclesia mutuo acceperat, diligenter requisivit, et vice illius dati terram cuiusdam udornici cum duabus solummodo mansionibus, que ovili ecclesiae vicina habebatur, impetravit, et ex precepto regis comes Heynricus huius rei prestaldum nomine Caba constituit atque dedit.” CAH 60. vö. RA 80. p.

¹⁷⁸ MES I. 231. (RP 11. sz.)

¹⁷⁹ „Institores ... regii fisci, quos Hungarice caliz vocant” „comites eorundem sed et monetarii, quotquot eant, cuncti” CAH 40. Magyarul: uo. 126. (Veszprémy László ford.).

¹⁸⁰ A kálizokra összefoglalóan: KMTL 314. (Harmatta János szócikke); Kristó: Nem magyar népek 45–48.

ítéletet.¹⁸¹ Ezen „zsinatokról” egyébként az itt közölteken kívül semmit nem tudunk, így azt sem, hogy egyáltalán megvalósultak-e.¹⁸² Életre hívásuk mindenestre azt jelzi, hogy egyre többen keresték föl a királyi udvart peres ügyek elrendezése céljából. Hosszú távú gyakorlati sikere ennek az intézménynek nem lett. A közismerten széles műveltségű és látókörű Kálmán a fenti püspöki elnöklétű bíraskodással olyan – népszerű kánongyűjteményben továbbélő – korai rendszert másolt,¹⁸³ amelynek a magyar jogéletben nem lett hosszú távú fogantaja. Ám annyit leszögezhetünk: egyfajta igény már megjelent a kúriai bíraskodás átszervezésére.

A nádori ítélkezés tehermentesítése végül más formában történt meg. A század elejétől fogva (adatolhatóan II. István uralkodása alatt)¹⁸⁴ ugyanis egy másik méltóság is megjelent a forrásokban: a királyi udvarispán, latinul *curialis comes (regis)*, amelyből a 13. századi országbírói tisztség eredeztethető, és a szakirodalom általános megállapítása szerint átvette a nádorispán több addigi funkcióját is. Ám nem egyértelmű, hogy az udvarispán megjelenése milyen módon hatott ki a nádor bírói feladatkörére. Az bizonyosnak látszik, hogy a nádor egy idő múlva nem a király képében hozott ítéleteket, hanem struktúráisan kivált a királyi kúriából, és a saját jogán ítelt. Ám a királyi udvar továbbra sem maradt bíró nélkül: a nádor szerepét az udvarispán vette át, aki továbbra is a király képében bíraskodott. A kérdés csak az, hogy az említett változás mikor zajlott le.

A 11–12. századi világi bíraskodás alapvonalát még Hajnik Imre rajzolta meg 1899-ben megjelenő művében. Szerinte a nádor „a XII. század végén, legkésőbb a XIII. elején” vált ki a királyi kúriából, ekkor vette át ezirányú feladatait az udvarispán, aki a 13. század elejétől kezdve már nevet változtatván a *iudex curiae* címet viselte.¹⁸⁵ Ugyanakkor a jelenleg leginkább elfogadott nézet az országbírói tisztség megjelenésével és korai feladataival kapcsolatban Váczy Péter nevéhez köthető. Szerinte a bírói fórumok első nagy átalakítása Kálmán korára tehető, aki gregoriánus szelleméből adódóan a (fentebb már említett) egyházmegyei zsinatokra próbálta terelni a felsőbbfokú bíraskodást. Ez viszont nem ment át hosszú távon a gyakorlatba, ezért II. István, Kálmán fia „egészen más irányba kereste a kérdés megoldását. A nádort felmentette az udvarispáni teendők alól és számára külön országos bírói széket szervezett, míg a királyi jelenlét új bírója az udvarispáni jogkör örököse, a *curialis comes* lett. Ettől az időtől kezdve a *curialis comes* töltötte be a nádor helyét a királyi udvarban. Az udvartartás gondjai reá hárultak, ő vette kezébe nemcsak az udvar, hanem a királyság pénzügyeinek a vezetését. A kincstárt is ő kezelte.” Váczy azért tette a tisztség megjelenését II. István korára, mivel az első király

¹⁸¹ Závodszy: Törvények 184.

¹⁸² Ezen rendelkezésekről lásd Gerics–Ladányi: Szinodális bíraskodás 112–113.

¹⁸³ Gerics–Ladányi: Szinodális bíraskodás 113–115.

¹⁸⁴ Zsoldos: Archontológia 26.

¹⁸⁵ Hajnik: Bíróági szervezet 8–9., 33. Hajnik véleményét vette át pl. Nyers: Nádor működése 4.

melletti udvarispánnak, Gyulának a működése visszamenőlegesen 1124/1127 és 1131 közé keltezhető egy későbbi adat alapján,¹⁸⁶ viszont a Kálmán idején 1111-ben és 1113-ban kiadott zabori oklevelek tanúnévsorában még nem található ilyen poszt, „pedig ezek az oklevelek a méltóságok teljes felsorolását adják”. Váczy hozzátette azt is, hogy a nádori és az udvarispáni tisztség különválása csak 1138-tól (tehát II. Béla korától) adatolható biztosan.¹⁸⁷ Hogy az udvarispán átvette a nádor funkcióit, arra bizonyítékként felhozta az 1222. évi Aranybulla 9. cikkelyét, amely szerint az udvarispán, amíg a királyi udvarban tartózkodik, bárki felett ítélni, ám saját birtokára hazamenve nem küldhet poroszlót. Ez a cikkely párhuzamba állítható Szent László III. dekrétumának már idézett helyével, amely szerint a nádor is bárki felett ítélni a királyi udvarban, de saját birtokán nem bíraskodhat szabadon.¹⁸⁸ A szerző vitába szállt Hajnik elképzelésével is, szerinte tévedés, hogy a nádor kiválása csak a 12–13. század fordulóján ment volna végbe: „*Hajnikot* az Arany Bulla 8. pontja vezette félre, hol a nádor saját kuriájáról van szó ... Saját udvari bíraskodása azonban már előbb is volt, amikor a király nevében ítélni kezdett. A királyi kuriából nem vált ki, csak külön bírói széket kapott”¹⁸⁹ Váczy nézetét lényegében elfogadta a kutatás, lényegesen más modellel nem is nagyon találkozunk a mérvadó történetírásban,¹⁹⁰ néhány óvatosabb megfogalmazást leszámítva.¹⁹¹

¹⁸⁶ Lásd fentebb, a 173. lábjegyzethez írottakat.

¹⁸⁷ Váczy: Központi szervezet 56–57.

¹⁸⁸ Váczy: Központi szervezet 58.

¹⁸⁹ Uo. 58–59. 5. jz.

¹⁹⁰ Pl.: Bertényi: Országbíró 52.; MT I/2 1174. (a vonatkozó rész Kristó Gyula munkája); KMTL 511. (Petrovics István szócikke); Solymosi: Perjogi írásbeliség 521–522.; Korm. rendsz. 35. (a vonatkozó rész Font Márta munkája); Tóth: Károly országbírói 78.; MaMűL VIII. 79. (Bánki Éva szócikke); Kis: Szolgálonépi szervezet 27–28.

¹⁹¹ Gerics József – Váczy ezen tanulmányára hivatkozva! – a következőképpen foglalt állást 1962-ben: „[az udvarispán] Feladata ekkoriban [ti. a 12. század első felében] a királyi udvartartás és a pénzügyek intézése lehetett, csakúgy, mint korábban az utóbb országos bírósággá fejlődött nádoré. A curialis comes későbbi bírói hatóságának kialakulása szintén a nádoréhoz hasonló módon mehetett végbe: a királyi jelenléti bíraskodásnak alkalmi megbízásokból való képviselése alapján. Miután a XIII. század elején feltűnő tárnokmester átvette tőle az udvartartás gondját, hamarosan tisztségének új elnevezésével, a »judex curiae«-vel találkozhatunk 1219-ben.” (Gerics: Királyi bírói jelenlét 651.). Gerics 1966-ban már azt írta, hogy a „nádor önálló bíraskodása a 12. században alakult ki és ezt a tényt törvényesen az 1222. évi Aranybulla rögzítette.” (Gerics: Királyi kúriai bíraskodás 285.). Bertényi Iván egy 1996-os népszerűsítő-ismeretterjesztő írásában a következőképpen foglalt állást, már egyértelműbb módon: „[az országbíró] Először a gazdasági teendőket vette le a nádor válláról, majd miután a királyi birtokok felügyeletével, valamint a tárnokok, a kialakuló királyi városok szolgáltatásainak a kezelésével megbízott királyi tárnokmester tisztsége is létrejött, az országbíró az uralkodó székhelyén működő állandó bíróság, a királyi jelenlét (praesentia regis) vezetője lett.” (Bertényi: Udvar tisztségviselői 9.). Ezzel lényegében azt állította, hogy a curialis comes (a későbbi országbíró) csak a 13. század elejétől vette át a királyi udvarban a bírói teendőket, addig csak gazdasági feladatai voltak, hiszen a tárnokmesteri tisztség ekkortól adatolható. Szovák Kornél összefoglalóan csak annyit írt, hogy a „király ad hoc jellegű helyettesítéséből ekkorra [ti. a 13. sz. elejére] kifejlődik a nádor önálló joghatósága” (Szovák:

A kortárs szakirodalomban egyedül Csukovits Enikő tette határozottan a 13. századra az időpontot.¹⁹²

Véleményünk szerint Váczy a szűkös források ellenére túlságosan is biztos kontúrokkal rajzolta meg a nádor és az udvarispán szétválásának folyamatát és korai funkcióikat. Kérdéses, hogy miért tulajdonított ő udvarbírói szerepet is a *comes curialis*nak.¹⁹³ Azaz miért vélte úgy, hogy az udvari bíraskodásban már a 12. század első felében átvette a nádor helyét? Fentebb ismertetett összefoglalásában Váczy hozott példát a 12. századi forrásokból az udvarispán gazdasági működésére, ám arra, hogy ítélkező szerepet is betöltött volna, csak 13–14. századi példákat idézett. Abból a korból, amikor már az udvarispán (illetve akkor már az új nevén: országbíró) vitán felül átvette a nádor helyét a királyi udvarban, és ezeket a példákat vetítette vissza a 12. századba. Váczy a következőképpen vázolta föl az új helyzetet: „A királyi kúriának egysége az új reformok [ti. II. István reformjai] következtében megtört: a király nevében működő praesentia regia bírósága mellett ott találjuk a nádor országos jellegű bíraskodását is. A királyi udvarban külön bírói széke áll, elsősorban azonban saját portáján, vagy a megyékben utazgatva, gyakorolja a bírói hatalmát. Ezzel feleslegessé tette a Kálmán-féle szinodális bíraskodást, hiszen a szinodus-törvényszékeknek épp az volt a céljuk, hogy a perek nagy részét mint felsőbb vidéki fórum ne engedje a királyi jelenlét bírósága elé.” Továbbá a nádor a „királyi kuriából nem vált ki, csak külön bírói széket kapott és bár tevékenysége nagyobb részt az udvaron kívül folyt le, mihelyt oly ügyek merültek fel, melyeket csak a király tudtával igazíthatott el, máshol, mint a királyi kuriában nem is tarthatott törvényszéket. Ilyenkor a per áttétele in curiam regiam, nostram in presenciam [a királyi udvarba a mi, ti. a nádor színe elé] történt.”¹⁹⁴ Váczy tehát egy olyan külön bírói intézményt vázolt föl, ahol a nádor még vegyesen a királyi udvarban, ám a presenciális bíraskodástól függetlenül ült törvényt, de főként vidéken ítélkezett, a meg nem valósult megyei zsinatokat kiváltandó.

Azonban a forrásokból egyrészt nem mutatható ki, hogy a 12. században a nádor kiszakadt volna a király környezetéből, hanem éppúgy az udvarban tartózkodott, mint az udvarispán. Ebben az időben ugyanis a királyi oklevelek végén nem rutinszerűen sorolják még fel az ország fontosabb tisztségviselőit, hanem tényleges tanúnévsort látunk: az a személy szerepel ott, aki tényleg jelen

Roland kúriája 299.). Ám hogy a folyamat szerinte mikor zajlott le, abban itt nem nyilvánított véleményt. Zsoldos Attila ugyancsak annyit írt, hogy a 12. század első felében a nádornak a bírói tevékenysége került előtérbe, és a „század folyamán a nádori tisztség elszakadt a királyi udvartól”. De hogy ez már a 12. század első felétől megtörtént-e, azt nem hangsúlyozta ki (Zsoldos: Árpádok és alattvalóik 124.).

¹⁹² Csukovits: I. Károly 85.: „A királyi jelenlét (praesentia regia) bírósága a 13. században került az országbíró kezébe” – írta. Bár nem hangsúlyozta ki, ez a nádori bíraskodás kiválását is ugyanerre az időpontra feltételezi.

¹⁹³ „a királyi jelenlét új bírója az udvarispáni jogkör örököse, a curialis comes lett” Váczy: Központi szervezet 56–57.

¹⁹⁴ Váczy: Központi szervezet 58–59. ill. 58. 5. jz.

volt az okmány kiállításakor és jelenlétével is igazolni tudta annak hitelességét. Először III. István egy 1171. évi oklevelében tértek el ettől a rendszertől, ahol már mint „viventibus”, azaz akkor élőként sorolták föl a méltóságviselőket.¹⁹⁵ III. Béla korában, az 1180-as évek elejétől kezdve úgy tűnik, hogy egyre gyakoribb a pusztza felsorolás, „existentibus” bevezetéssel (bár Kristó Gyula szerint csak 1192-től érvényesül következetesen az az elv, hogy a távollévőket is odaírták volna az okleveles méltóságsorokba).¹⁹⁶ Ha a tanúk jelen voltak, azt külön jelezték.¹⁹⁷ Az automatikus felsorolást tartalmazó oklevelek (amelyek megjelenése egybeesett a királyi kancellária megszervezésének híres reformjával) nem jelentik azt, hogy az ottani méltóságok ne lettek volna jelen a király környezetében, ám bizonyítani nem tudjuk. Így ha 1180-ig nézzük át a királyi (tehát a királyi udvarban kiállított) oklevelek tanúnévsorait a *curialis comes* tisztség első felbukkanásától kezdve,¹⁹⁸ akkor 37 olyan oklevelet találunk, amelynek a végén említik, hogy kik voltak jelen a kiállításakor. Ebből 6 hamis.¹⁹⁹ A maradék 31 oklevélben 20 olyan esetet találunk, ahol együtt említik a *palatinus* és a *curialis comest*.²⁰⁰ 4 alkalommal csak a nádorispánt,²⁰¹ és 6 olyan oklevél is van, ahol egyiküket sem.²⁰² Mindössze egyetlen olyan tanúnévsort találunk, ahol az udvarispán jelen van, a nádor pedig nem.²⁰³ Továbbá a csatári monostor alapításáról szóló II. Géza-kori oklevél is II. Béla környezetében említi Fancsal udvarispánt (a volt nádort) úgy, hogy nádort nem nevez meg.²⁰⁴ Bár az itteni számok nyilván nem jeleznek pontos arányokat arról, hogy az egyes előkelők milyen gyakorisággal tartózkodtak a királyi udvarban, de azt biztosan állíthatjuk, hogy a nádorispán az 1130-as és 1180-as évek között szinte mindig a király környezetében tartózkodott (tanúskodott), és az udvarispán úgyszintén.

Másrészt a 12. századból egyetlen adatot sem találunk arra, hogy az udvarispán átvette volna a királyi jelenlét bíróságát, és ilyen minőségben az udvar

¹⁹⁵ RA 116. sz.

¹⁹⁶ Kristó: Széttagolódás 111.

¹⁹⁷ Pl. RA 129. sz. (1178, de hamis), RA 131. sz. (1181), 136. sz. (1183), 138. sz. (1183), 140. sz. (1185) stb. existentibus vagy gubernante megjelöléssel. Ugyanekkor tanúként és jelenlévőként jelzi RA 130. sz. (1181), 133. sz. (1181), 137. sz. (1183)

¹⁹⁸ RA 59–129. sz.

¹⁹⁹ RA 60., 62., 66., 71., 87., 94. sz.

²⁰⁰ RA 73., 76–78., 82., 84–85., 101., 104–108., 110–112., 117., 120., 123., 126. sz. Ezek közül jó néhány alkalommal nincs a titulus kiírva teljesen, ám a személynévből következtethetünk a két méltóságviselő egyidejű jelenlétére. Pl. II. Géza okleveleiben Belos hol csak bán, hol csak nádor, hol nádor és bán méltósággal jelenik meg. Ugyanez a helyzet III. István alatt Ompod nádorral és bánnal. Máskor az udvarispán csak szimpla „comes” titullussal jelenik meg, de más oklevelek alapján ott is kikövetkeztethető, hogy valójában az udvarispán cím hiányos kiírásáról, és nem váratlan rangvesztéséről, majd visszanyeréséről volt szó (RA 76., 111., 117. sz.).

²⁰¹ RA 63., 72., 102., 113. sz.

²⁰² RA 69., 90–92., 103., 128. sz. Három oklevélben (RA 90–92. sz.), melyek keletje 1158-ra, vagy a körültre tehető csak Apa bánt említik, és talán feltételezhető, hogy a nádori hivatalt is viselte, mindamellett nem számoltuk a nádort említő oklevelek közé.

²⁰³ RA 86. sz.

²⁰⁴ Fejérpataky: Gutkeled-biblia 14.

bírája lett volna. Az udvarispán a forrásokban többnyire csak említés szintjén (tanúként) jelent meg, néhány olyan adatunk van csak, amelyben valamilyen konkrét feladatot hajtott végre. Ha a hamis okleveleket nem számítjuk ide,²⁰⁵ akkor négy oklevélben találunk adatot valamilyen tevékenységről. Ezek közül két oklevelet fentebb már tárgyaltunk, amelyekből gazdasági funkciójára következtethetünk (a bozói monostor alapításáról szóló okirat, és a 12. század közepi pannonhalmi oklevél. Ezekben királyi udvarbirtokokat iktatott és a kincstár számára kölcsönügyletet intézett).²⁰⁶ A másik két oklevél látszólag ellentmond az általunk hangoztatottnak, mert azokban az udvarispán bíróként járt el. Ám csak látszólag mond ellent, mert ezek az ítéletek más ítélőtársakkal (köztük a nádorral) együtt zajlottak, a király külön parancsára. Az ítéletlevelek megfogalmazásán jól látszik, hogy egyik méltóságviselő sem hivatalból járt el, hanem a király által tekintélyüknél fogva megbízott bíróként. 1152-ben Belos nádorispán, Henrik udvarispán, János ispán, István ispán és Jeromos ispán ítélték a veszprémi egyház és szolgálai ügyében. 1184-ben pedig a király által megbízott Dénes nádorispán, Charena udvarispán és Achilleus ispán mondott ítéletet az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti perben.²⁰⁷ Ezekből az adatokból az udvarispán uralkodót helyettesítő bírói jogköre éppen úgy nem következik, ahogy a többi felsorolt bírónak sem tulajdoníthatunk (legalábbis ezen források alapján) ilyen funkciót. A 12. századi udvarispánról tehát nagy vonalakban az deríthető ki a források alapján, hogy főként a királyi udvarban tartózkodott, a királyi udvarszervezet földbirtokaiért és a királyi kincstárért felelt, alkalmanként pedig a király megbízásából bírói teendőket is ellátott tekintélyénél fogva.

És mi deríthető ki a 12. századi nádorról? Fentebb már szó esett róla, hogy a tanúsorok alapján javarészt ő is a királyi udvarban tartózkodott. Olyan konkrét adat, amely gazdasági jellegű tevékenységről szólna, nincs, ellenben többször is feltűnik a király által megbízott bíróként. Ezeket az okleveleket más hatóságok (a király, káptalan) nevében állították ki. Abból a szempontból különlegesen tekinthetők, hogy valamennyi az egyház és a királyi népelemek közötti konfliktusról szól, ahol a bírák nem „rutinszerűen” ítélték, hanem külön királyi parancsra. Kettőt közülük már említettünk az udvarispán kapcsán. Ezeken kívül 1131-re szokás keltezni II. Béla azon oklevelét, amelyben a bakonybéli monostor és Opus, az udvarnokok ispánja közötti vitát döntötte el Sár ispán és Foncsol nádorispán, négy másik főemberrel egyetemben. Az oklevél kiemeli, hogy Béla király az ügyet Sár ispán kezébe adta, és a döntésnél jelen volt bírótársaként öt főember (*principes*), köztük első helyen említve a nádor – tehát nem

²⁰⁵ RA 60., 71., 87., 94., 119., 123., 146., 148., 157., 159. sz. Hamis és több anakronizmust tartalmaz az a két oklevél is, amelyeket Mihály scardonai püspök nevében állítottak ki 1181. ill. 1189. évi dátummal, és amelyekben említik Makariás országbíró, akit semmilyen más oklevél nem ismer ezen a címen. Lásd ÁÜO VI. 145–146.; CD II. 247–248. ill. VII/1. 178–179. vö. Zsoldos: Archontológia 27.

²⁰⁶ CD VII/5. 102–103. vö. RA 59. sz.; CAH 60. vö. RA 80. sz.; ill. lásd még fentebb.

²⁰⁷ 1152: CAH 61–62.; 1184: CAH 90.

is ő volt a főbíró.²⁰⁸ Szintén királyi parancsra járt el öt előkelő, köztük Belos nádor 1152-ben. Az oklevél szerint „a király szolgálai a király elé tárták ügyüket, amely szerint több egyháznak és ezen föld nemeseinek az emberei közül többeket a saját társaiknak nyilvánítottak ki. Ugyanezen ügyben a király megbízásából Belos nádorispán, Henrik udvarispán, János ispán, István ispán és Jeromos ispán ítélezett.” A mezősomlyói Szent István egyházban összegyűlő előkelők tüzesvas-próbát rendeltek, majd a név szerint nevezett embereket a veszprémi egyház szolgálainak ítélték.²⁰⁹ Itt is látszik, hogy az előkelők nem saját jogkörükből fakadóan bíraskodtak, bár közülük már a nádort sorolták fel első helyen. A fehérvári káptalan 1184-ben kiadott oklevele szerint az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti perben a Béla király által kirendelt Dénes nádorispán, Charena udvarispán és Achilles ispán mondott ítéletet. Hogy a három bíró szintén nem hivatalból, hanem külön királyi parancsra ítélt, azt maga az oklevél szövege árulja el.²¹⁰ Bár ezekben az oklevelekben az egyik félként mindig a királynak alávetett (tehát elvileg a nádorispáni jogkör alá eső) népek szerepelnek, Kis Péter már helyesen hívta fel a figyelmet arra, hogy itt a nádor csak mint a királyi udvar legtekintélyesebb bírója jelenik meg. Hiszen „itt nem az udvarnokok egymás közti peréről, hanem egyes, királyi alapítású egyházakat érintő, udvarnokok (királyi szolgálak), azaz eltérő jogállású felek részvételével zajló státusperekről van szó.”²¹¹ De nem csak ilyenekről. Ezidőtájt, 1181-ben erősítette meg III. Béla Farkas nádor ítéletét. Az ügyben a nádor szintén külön királyi megbízásra járt el, ám a fentiekkel ellentétben egyrészt egyedül, bírótársak nélkül (az oklevél legalábbis nem ejt szót másokról), másrészt az ügynek nem voltak királyi szolgálónépekkel kapcsolatos vonatkozásai. A Szamos melletti Szűz Mária monostor néhány jobbágya elszökvén Tatárhoz és Maradék fia Pálhoz menekült, mire a monostorbeliek a király előtt kérték őket vissza a maguk számára. „... mi nekik Farkas nádorispánt jelöltük bírónak, akinek törvényes ítélete alapján megparancsoltuk Gyárfás fiának, Pósa poroszlónak, hogy a mondott jobbágyokat vitesse vissza az egyház földjére...” Ezután részletesen leírta a föld határait is.²¹²

²⁰⁸ „Qui [ti. a király] precepit, ut causa diligentissime inquiretur, iudicemque Sar comitem dedit; quorum diffinitioni interfuerunt principes Fonsol scilicet palatinus comes, Mutmer, Mahal, Janus, Marcus, pristaldus vero Butca extitit” CAH 48. vö.: RA 57. sz.

²⁰⁹ „servi regis ex multarum ecclesiarum atque nobilium [hu]ius terre hominibus soci[o] s sibi vindicare vol[entes], causam suam regi manifestaverunt. Eadem causa iud[ic]io Beli palatini comit[is], et Hendrici curialis comit[is] et Iohannis comitis et Stephani comitis atque Iheronimi comitis, [a] rege commissa est.” CAH 61. vö.: RA 81. sz. A Mezeusumlu formában említett Mezősomlyó Krassó megyében található.

²¹⁰ „ad iudicium determinando prememoratorum comitum, Dyonisii videlicet, Charene et Achilley, quibus id rex discuciendum comiserat” CAH 90.

²¹¹ Kis: Szolgálónépi szervezet 30.

²¹² „nos eis Farkasium palatinum comitem iudicem constituimus, cuius iusto mediante iudicio per prestaldum nostrum Posam scilicet filium Geruasii super dictos iobagiones ad terram ecclesie” RA 133. sz., amely az oklevél kiadása is. Magyarul: Helytörténeti olvasókönyv 19. (Spekner Enikő ford.)

A fenti ügyek sajnos nem a nádorispán hivatali kötelességeiről adnak képet, hanem arról, hogy tekintélyénél fogva külön királyi engedéllyel egyéb ügyekben is eljár. Ám méginkább megerősítik azt, hogy zömében a király környezetében tartózkodott, így Váczy Péter azon feltevése, hogy már a 12. század első felében számolhatunk az önálló nádori ítélőszék egyik fontos ismervével, a nádor királyi udvaron kívüli (régies jogtörténeti kifejezéssel szólva: „vidéki”) bíraskodásával, nem tartható. Valószínűbb az, hogy a II. István (Kálmán?) idején lezajlott reform nem szervezett még önálló bírói széket a nádornak, hanem csak a gazdasági feladataitól tehermentesítette. Így az udvarispán lett a gazdasági ügyek intézője, a nádorispán pedig a királyi jelenlét bíróságának a feje, továbbra is a király képében bíraskodva. A királyi udvarból való kiválása pedig csak a 12–13. század fordulójára tehető, ahogyan azt eredetileg is feltételezték. Ezzel mellesleg helyreállt az a modell, ami talán ideiglenesen Szent István udvarára is jellemző volt: a *comes palatinus* kizárólag a király képében való bíraskodással foglalkozik, az udvar gazdasági ügyeivel nem. Már Váczy Péter is jól vette észre, hogy a gazdasági funkciót magyar sajátosságnak kell tartani.²¹³ A 12. század elejétől megtörtént az első lépés azzal, hogy a nádor gazdasági feladatait átvette a királyi udvarispán, így ő kizárólagosan a bírói teendőire koncentrálhatott – ez is az udvari bíróság egyfajta „kapacitásnövelését” jelenti.

Ezek után lényeges kérdés, hogy mikor történt meg az önálló nádori bírói szék létrehozása, azaz a nádorispán kiválása a királyi prezenciális bíróságból. A létrejöttének pontos ideje nem ismert. Azt az időpillanatot viszont, amikor már biztosan létezett, meg lehet mondani. Imre király 1201-ben a pataki hospeseknek többek között azt a kiváltságot adta, hogy ha nem tudják peres ügyeiket a maguk által választott előljárával elrendezni, akkor semmilyen más világi hatóság, csak a nádorispán, vagy a király bírói vizsgálata alá tartozzanak.²¹⁴ Hasonló módon erősítette meg II. András a bátyja egy 1204. évi kiváltságát, eszerint a megadományozott Jánosnak csak a király és a nádorispán elé kell járulnia.²¹⁵ 1209-ben II. András Adolf prépostot adományozta meg egy szepeesi földdel, és olyan kiváltsággal is, hogy az általuk telepítettek felett senki ne merészeljen ítélni, kivéve a királyt és a nádort, vagy akit a prépost kérésére majd kirendel neki a király.²¹⁶ Ha a nádor még ekkor is a király képében ítélt volna, akkor felesleges lett volna kiemelni az ő ítélőszékét, hiszen az a

²¹³ Váczy: Központi szervezet 52–53.

²¹⁴ „concessimus statuentes, ut secundum sue gentis consuetudinem ab electo inter se iudicentur preposito, quo propter negociorum difficultatem non sufficiente, palatini comitis sive regis subeant iudicium[!], nec in secularibus alios habeant” Elenchus III/2. 22. vö. RA 194. sz. Hogy a kiváltságlevélben megjelölt Potok pontosan melyik mai településsel azonosítható, vitatottnak számít. Historiográfiai háttérét lásd Szende: Városok kiváltságolása 33. 39. jz.

²¹⁵ „in placito ad nullius iudicis adstet presensiam preter regie maiestatis et comitis palatini” ÁÚO XI. 84., RA 223. sz. (Imre adománya: ÁÚO I. 92., RA 210. sz.)

²¹⁶ „populos, quos collegerint vel uniuicue adduxerint, nullus presumat iudicare inquietare excepto nobis et palatino, vel cui ad preces eiusdem prepositi et suorum heredum preceperimus” Bártfai: Három pecsét 66. vö. RA 243. sz.

királyéval lenne egyenlő. A 13. század legelején tehát a nádori ítélőszék már nem volt azonos a királyéval. Olyan pontos évet sajnos nem tudunk mondani, amikor még biztosan azonos volt a kettő, de a fenti, udvarispánnal kapcsolatos gondolatmenet helyessége esetén kb. az 1180-as évekig még ezzel lehet számolni. Így a nádor kiválását a királyi prezenciális bíróságból és önálló bírói hatósággá emelkedését első körben III. Béla vagy Imre uralkodásának idejére, a 12. század végére tehetjük. Némi feltételezéssel azonban ez az időpont is tovább szűkíthető. Nem lehetetlen ugyanis, hogy mindez összefüggött azzal, hogy a III. Béla korában kezdődő gyakorlattal, hogy egyes nagyobb hivatalok viselői egy-egy vármegye ispáni címét is megkapták. A nádorsághoz kezdetben a bácsi ispánság kapcsolódott, és 1192-től egészen 1200-ig a mindenkorai nádor bácsi ispán is volt egyben.²¹⁷ Kezdetben mindez egy szervezett rendszert mutatott.²¹⁸ Kérdés, hogy nem köthetjük-e ehhez a reformhoz az önálló nádori ítélőszék megszervezését? Néhány halvány nyom esetleg megengedi az igenlő választ. A nádori tisztség párosítása a bácsi ispánsággal 1192-ben történt meg, ugyanettől az évtől az udvarispán is kapott egy megyésispáni címet. Szintén 1192-ben kelt a veszprémi egyház mára már csak kora-újkorai másolatban ismert kirografált oklevele a Hahót nemzetséghez tartozó Hahót *miles* két birtokpere kapcsán. Mindkét birtokperben Mog nádor ítélte. Hahót először Parisszal pereskedett, akitől megvásárolt két birtokot, ám a zalai várjobbágyok az egyik eladott föld egy részét magukénak mondták. Hahót erre poroszlót véve maga mellé, Mog nádor elé idézte Parist. Ő elmondta, hogy nem eladta, csak zálogba adta a földet, mire Hahót hivatkozott István zalai ispán tanúságára, aki bizonyítani tudná az eladás tényét. A nádor maga elé idézte az ispánt, aki Hahót igazát bizonyította. A másik megvásárolt birtokot a zalai királyi udvarnokok próbálták elvitatni Hahóttól, és „ezen ügy pere is egészen Mog nádor színéig jutott” (*huius rei controversia protensa est usque ad praesentiam palatini comitis Mochu*). Az udvarnokok azt állították, hogy már volt egy per ez ügyben Tamás ispán előtt, és nekik lett igazuk, amit a per akkori poroszlója is bizonyíthat. A nádor maga elé rendelte a poroszlót, de ő azt állította, hogy sosem volt ilyesféle ügy tanúja. Így az udvarnokok elveszítették a pert, és Hahóté lett a 300 holdnyi föld, 10 háznép libertinusszal. A két pert a veszprémi egyházban foglalták írásba.²¹⁹ Az eset merőben különbözik az eddigi nádori ítélezéseket magukba foglaló oklevelektől. Egyrészt nagyon úgy tűnik, hogy itt nem a király külön parancsára történő speciális ítélezkézésről volt szó. Másrészt ez az első olyan nem királyi oklevél, amely kizárólag világiakat érintő jogi cselekményt rögzített,²²⁰ ráadásul az első perben kizárólag szabad jogállású felek ügyében ítélte a nádor. Elvi szinten nem zárhatjuk ki, hogy ez az ítélezés a királyi udvarban, a királyi kékében zajlott le, de erre a szövegben semmi nem utal. Ez utóbbi

²¹⁷ Zsoldos: Archontológia 16–17.

²¹⁸ A kérdés részletes kifejtését lásd „A nádori hivatal jövedelmei” c. fejezetben.

²¹⁹ Az oklevél kiadása: Veszprém: pótkötet 53–54. (az idézett rész: 54.)

²²⁰ Solymosi: Hiteleshelyi pecséthasználat 108. (az esetről bővebben uo. 107–109.)

azért feltűnő, mert a királyi udvarban lezajló ítéleteket vagy rögtön a király nevében foglalták írásba, vagy ha más, egyházi hatóság állított ki erről oklevelet, akkor megemlítették a királyt, ám itt csak a nádorra hivatkoztak. Elképzelhető tehát, hogy az ispáni címet is elsőnek elnyerő Mog abban is első volt, hogy önálló nádori ítélőszéket kapott, és Hahót comes két ügyét tekinthetjük a saját jogú nádori bíraskodás első (két) ismert esetének. Ezek alapján a királyi udvar prezenciális bíróságát az udvarispánnak kellett átvennie. Hogy történt valami változás az udvarispáni teendők körül is, arra az utal, hogy néhány évvel később, 1198-ban megjelent a kamarási poszt.²²¹ E hivatal elszórtan ugyan már a 12. század korábbi időszakából is adatolható,²²² de sosem tudott meggyökeresedni. A 13. század első felére viszont állandósult. Ekkor tehát már kellett egy olyan tisztség, amelynek betöltője a királyi kincstárat kezeli. Nyilván azért, mert az udvarispán már nem tudta ellátni ezt a feladatot, hiszen más állandó teendői akadtak: bizonyos a királyi jelenlét bíróságának a vezetése. Ha ez korábban is az ő feladata lett volna, valószínűleg már korábban állandósult volna az a külön tisztség is, amely az udvar pénzügyeit kezelte.

Az önálló nádori ítélőszék megszervezése tehát feltételelesen III. Béla 1192. évi hivatali reformjaihoz köthető. Kérdés, hogy ezzel a feltételezett időponttal nem áll-e ellentmondásban az a terminológiai tény, hogy az „udvarispán” (*curialis comes*) neve csak 1219–1220-tól kezdve alakult át az „udvarbíró” (*iudex curie*) elnevezéssé.²²³ Mert ez látszólag azt sugallja, hogy az udvarispán feladata csak ekkor változott meg, és ekkortájt vette át a nádor szerepét, vagyis nem tudjuk, hogy a két időpont között található legkevesebb 20 évben ki lehetett a királyi kúria bírója. A lehetséges válaszhoz figyelembe kell venni azt, hogy 1220 körül egy újabb közigazgatási reform betetőzésének lehetünk tanúi. Az már a korábbi szakirodalomban is feltűnt, hogy ekkor II. András átszervezéseket hajtott végre a közigazgatásban. Nógrády Árpád úgy fogalmazott, hogy a „világi politikai elit jelentős átszervezésére 1219–20 táján került sor”. Nógrády a szentföldi távollét okozta belpolitikai válsággal, és András arra adott válaszával vont összefüggést. Ekkortól kezdődött ugyanis az egyéb udvari tisztségek (lovász-, pohárnok- és étekfogómaster) felemelkedése, illetve ezen udvari tisztségek megyésispánságokkal történő párosítása is.²²⁴ Ha a nádori intézményt érintő változásokra koncentrálunk, akkor azt látjuk, hogy 1219-ben Barc fia Miklós lett az új nádor, akinek működési gyakorlatában több új elemet is találunk. Egyrészt nagyon úgy tűnik, hogy ekkortájt szervezték meg az alnádori intézményt.²²⁵ 1219-től indult meg a nádori ítéletlevél-kibocsátás folyamata

²²¹ Zsoldos: Archontológia 62.

²²² Zsoldos: Archontológia 61.

²²³ Váczy: Központi szervezet 57. 5. jz. Tegyük hozzá: a királyi oklevelek méltóságsorai konzervatívabbak, és ott csak később jelenik meg a váltás az elnevezésekben, és csak lassan tudott állandósulni.

²²⁴ Nógrády: II. András kormányzati rendszere 180.

²²⁵ Lásd „A tatárjárásig terjedő időszak: a »mobilis nádorok«, és »A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró« c. alfejezeteket.

is (addig a nádorok mindig más hatósággal foglaltatták írásba döntéseiket, és csak a hivatali ügyintézésre használták az írásbeliséget).²²⁶ Mindezzel párhuzamosan változott meg a királyi udvar ispánjának a neve a fentebb ismertetett módon. Zsoldos Attila II. András politikáját elemezve arra a következtetésre jutott, hogy itt egy királyhoz hű elit kiépítésének lehetünk tanúi, akik hatalmát András a megyésispánok rovására növelte. Az új elit hivatalai (aszturnok-, lovász-, pohárnokmester) mellesleg megnevezésükben is elkülönültek a *comes* névvel illetett ispánoktól, és a *magister* kifejezést használták rájuk, és ekkor alakult át a nádorispán latin megnevezése szimpla *palatinusszá*, és lett a *curialis comes*ből *iudex curie*.²²⁷ A comes-tag lekopása a *palatinus* mellől ugyan egy kicsit korábban kezdődő, hosszadalmasabb és összetettebb folyamat volt annál, hullámozó tendenciákkal, hogy csak ennek a terminológiai különválasztásnak tudjuk be,²²⁸ de ez nem jelenti azt, hogy a folyamat alakulásában ennek ne lett volna szerepe. A *curialis comes* név váltása viszont tényleg 1219-ben kezdődött, így azt teljesen András hivatali átszervezéseihez és a fenti logikához lehet kötni. Mindez azért fontos, mert ez alapján szögezhetjük le, hogy az „országbíró” név megjelenése nem feltétlenül esett egybe az udvarispáni funkció átszervezésével. Az udvarispán már korábban is megkaphatta a nádorispán feladatait, ám a terminológiai egyértelműsítés csak II. András korában, az új hatalmi elit kiépítésekor következett be.

Az önálló nádori ítélőszék létrejöttének a folyamatát tehát a következőképpen vázolhatjuk föl. A nádorispán kezdeti feladata a királyi udvarban, a király képeben történő ítélkezés volt, és a 11. század második felére már biztosan joghatósága alá tartoztak a királyi udvarszervezet népei (és egyéb etnikumoknak is a feje volt, lásd alább). Az udvarnokföldeket is ő kezelte, illetve a királyi udvar kincstárának egyes pénzügyeiért felelt. A Kálmán király által elindított reformok a központi bíraskodás tehermentesítésére végül úgy találtak maguknak utat, hogy a létrehozott udvarispáni tisztség átvette a nádor udvarnokföldekkel és kincstárral kapcsolatos teendőit, így a nádor kizárólag bírói feladatokat látott el: megmaradt a királyi jelenlét bíróságának élén. A következő nagyobb hivatali átszervezésre a 12. század végén (valószínűleg 1192-ben) került sor, amikor a nádor kivált a királyi prezenciális bíróságból, és saját jogán bíraskodó ítélőszékké szervezték. A negyedik (a következő fejezetben részletesebben tárgyalt) lépcsőfok 1219–1220-ra tehető, és Barc fia Miklós nádorságához köthető, aki „professzionálizálta” az addigi nádori hivatalt. Megszervezte a helyettesítési rendszerét, egyszerre 3–4 alnádorral is dolgozva, és azzal is növelte hivatala presztízsét, hogy az ítéleteinek egy részét immár saját pecsétje alatt kibocsátott oklevelekben fejezte be. Lényegében ettől az időtől fogva beszélhetünk „klasszikus” nádori hivatalgyakorlásról.

²²⁶ Szócs: Nádori oklevéladás 429–431.

²²⁷ Zsoldos: II. András Aranybullája 20–21.

²²⁸ Lásd fentebb „Az elnevezés” c. alfejezetet.

IV. Az ország nádorától az „ország nádoráig”

(A nádori intézmény vázlatja a 12. század végétől 1343-ig)

Az alábbi (bizonyos értelemben a munka gerincét is képező) főfejezetben azt a hosszú folyamatot mutatjuk be, ahogyan a nádori intézmény megváltozott: onnantól, hogy a *palatinus* kivált a királyi udvarból, egészen odáig, hogy egy 1330-as évek legvégén kezdődő folyamat végállomásaként a nádori bíróság újra visszakerült a királyi udvar helyszínére. Röviden megelőlegezve az alább olvasottakat, a változás mibenléte főként azon keresztül fogható meg szemléletesen, hogy a gyakorlatban hogyan változott a nádori bíráskodás területi hatósugara. Maga a nádori jogkör grandiózus változásokon nem ment át a 13. század első felétől kezdve, amikor is az 1222. évi Aranybulla rögzítette: „A nádor országunk minden embere felett különbség nélkül ítélkezzék. De a nemesek olyan ügyeit, melyek a fővesztésre, vagy birtokaik feldulására vonatkoznak, a király tudta nélkül ne fejezhesse be. Helyettes bírakat ne tartson, csak egyet a saját udvarában.”²²⁹ A nádor tehát már országos főbíró volt, és akár a nemesek felett is hozhatott halálos ítéleteket (még ha ezt az Aranybulla királyi jóváhagyáshoz is kötötte). Az Aranybulla 1231. évi megújítása a következőképpen egészítette ki a fentieket: „A nádor pedig minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék, kivéve az egyházi személyeket és klerikusokat, valamint a házassági és hitbérügyeket és más egyházi [vonatkozású] ügyeket, amelyek bármely címen egyházi vizsgálat alá tartozónak látszanak.”²³⁰ Ez az utóbbi kitétel összhangban állt a magyar szokásjoggal,²³¹ kihangsúlyozása talán afféle „lex Dionisii” volt, mert Ampod fia Dénes 1227–1228 közötti nádorsága idején valószínűleg konfliktusba került az egyházzal.²³² E törvényi szabályozás elle-

²²⁹ „Palatinus omnes homines regni nostri indifferenter discutiat, sed causa nobilium, que ad perditionem capitis vel ad destructionem possessionum pertinet, sine conscientia regis terminare non possit; iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua.” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

²³⁰ „Palatinus vero omnes homines indifferenter discuciet, preter personas ecclesiasticas et clericos, et preter causas matrimoniales et dotis, et alias ecclesiasticas, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

²³¹ Korm. rendsz. 111–115. (a fejezet Kiss Gergely munkája)

²³² Dénest külön, név szerint is kiközösítette Róbert érsek 1232-ben, felsorolva egyházellenes „bűnlajstromát” is: „nemcsak javadalmaiktól, hivataluktól fosztott meg számos egyházi személyt, hanem mert több ily személyt megveretett s velök csúfosan bánt; a szepesi préposton és plébánoson többféle hatalmaskodást hajtott végre; János pozsonyi prépostot arcul verette...” (Theiner I. 108. Magyarul: Balics: Katholikus egyház II/1. 263.). Tegyük hozzá:

nére a nádori hivatal elemeit és jellemzőit nem lehet világos módon, mindenkire jellemzően körülhatárolni a 13. századra vagy akár a 14. század első felére nézve. Az Aranybullák szabályozása ugyanis csak elmélet volt, a részleteket a szokásjog szabta meg, és a főbírói jogkör gyakorlását nem minden nádor érvényesítette egyformán. Némi túlzással azt mondhatjuk, hogy ekkoriban a nádori hivatal annyira működött, amennyire a betöltője komolyan vette a feladatát. Egyedüli különbség az 1320-as évektől kezdődően mutatkozott, amikor a mindenkori nádorispán már egy jól körülhatárolható szokásjogi normarendszer szerint gyakorolta tisztségét, de markáns különbségek, átalakulások természetesen ebben a korban is voltak.

Ám a nádor területi „hatósugara” (tehát nem az elméleti joghatóság!) drasztikus változásokon ment át e 150 év folyamán. Kezdetben a nádor – úgy tűnik – ténylegesen az egész ország nádora kívánt lenni, mert kb. a tatárjárásig kimutatható az, hogy a tisztségviselő a királyi udvarhoz hasonlóan vándorolt az országban és bírói úton intézte az elé kerülő ügyeket. A tendencia az 1240-es évek végétől kezdett megfordulni, és ekkor a nádorok alapvetően egyetlen régióhoz kötődtek (ennek volt markáns képviselője Roland nádor). Az 1260-as éveket jellemző belpolitikai megosztottság apa és fia között méginkább felerősítette ezt a folyamatot. Ekkorra a nádori poszt szinte kizárólagosan politikai tisztséggé vált, azaz viselője bármilyen téren bármire „bevethető” volt, és teljesen mellékes, inkább csak presztízssokai voltak, hogy ő éppen a nádori tisztelet viselte. A IV. Béla országglását követő politikai versenyben ez a tendencia ugyanúgy megmaradt, csak a körülményeknek megfelelően formálódott át. Az időszakra jellemző volt, hogy néhány kivétellel a korszak nádorai alig bíraskodtak, és aktív vagy passzív tevékenységük szinte soha nem mutatott túl egyetlen régió határain. Az 1270-es évek elején megjelenő *generalis congregatio* intézménye (azaz egy-egy vármegye számára tartott közgyűlés, amelyen a megye ügyeit intézték) is meglehetősen ritka volt, és sohasem mutatott túl az adott nádor által amúgy is bírt terület határain, vagy azokon a vármegyéken, amelyeknek az ispáni címét is viselte. Ekkor tehát a tisztség viselői, bár jogkörük *de iure* mindig kiterjedt az egész országra (leszámítva bizonyos kivételeket, amelyekről alább részletesen szó lesz), ám *de facto* csak egy adott terület ügyeit intézték. Mindezek visszatükröződtek abban, hogy a 13. század legvégén III. András már tudatosan is megosztotta az intézményt, és később szövetségeseinek egy körét örökös nádori címmel is jutalmazta – a gyakorlatban ugyanis semmiféle jogütközést vagy konfliktust nem eredményezett az sem, hogy az országban egyszerre heten is *palatinus*nak címezték magukat (feltehetően királyi jóváhagyással). 1310-től kezdve, mikor I. Károly már a saját kezébe kívánta venni a tisztség betöltését, a saját kinevezett nádorai is főként

az Aranybulla kiegészítése nem az ilyen típusú hatalmaskodási ügyekre célzott, hanem az egyházi és világi joghatóság határvonalát konkretizálta. Arra, hogy bármelyik nádor az ott felsorolt ügyekben ítélkezett volna, írásos nyom nincs, így inkább csak sejtethetjük, hogy történtek konfliktusok e téren, ha érdemesnek tartották ezt is külön leszögezni.

egy-egy szűkebb területen bíraskodtak. A változás az 1320-as évek elejétől, a Druget-nádorok hatalomgyakorlásával állt be. Druget Fülöp 1323-tól szintén a saját territóriumának székhelyén, lokális nádorként működött, ám utódja, János már nem a Drugetek területén, hanem Óbudán tartotta székhelyét, és az ország egyre több régiója számára tartott nádori közgyűlést. Ezzel jelentősen kitágult az a terület, amely felett a nádor bírói hatalmat gyakorolt. Mondhatjuk, hogy hosszú idő után Druget János volt az első olyan méltóságviselő, akinek egyszerre volt tényleges hivatali kapcsolata az ország keleti és nyugati felével. Fia, Vilmos követte példáját, és alatta terjedt el igazán a nádori közgyűlés intézménye (az országnak szinte a teljes északi részét lefedték a változó időközrel tartott nádori *congregatioi*). Vilmos alatt következett be az a (korábbi szakirodalomban tévesen az 1342-es évhez és Nagy Lajos reformjához kötött) változás, hogy a nádori bíróság szép lassan a Visegrádon székelő országbírói bíróság mellé költözött, és ott lett a mindenkori nádor egyetlen kúriája. Vilmos utódja, Zsámboki (Gilétfi) Miklós 1342-től már nagyrészt készen kapta azt a rendszert, amely aztán a nádor elnevezésében is elkezdett tükröződni, és a nádor *regni Hungarie palatinus*, vagyis „Magyarország nádora” lett. Bár a cím felvétele valószínűleg nem áll a fenti folyamattal összefüggésben, de jelképesen is kifejezi egy fejlődési vonalnak a lezárultát. Az alábbiakban ezt a „vonalat” mutatjuk be részletesebben, természetesen kitérve a nádori intézmény egyéb, itt nem említett változásaira is.

1. A tatárjárásig terjedő időszak: a „mobilis nádorok”

Mog 1192. évi nádorsága és Barc fia Miklós 1219. évvel kezdődő hivatalviselése közötti időszakról intézménytörténeti értelemben igen keveset lehet mondani. A nádorok legtöbbször az aktuálpolitika fontosabb figuráiként bukkantak fel. Mivel az uralkodók eleve a híveiket igyekeztek beültetni eme pozícióba, így gyakran cserélődött a nádor személye Imre és II. András alatt is, és nem egyszer a nádor valamilyen más politikai vagy nem politikai esemény következtében került a figyelem és a kútfők középpontjába.²³³ Mindezek nem tartoznak a hivataltörténethez, így a korabeli nádori ítélkezés folyamata részleteiben nem elemezhető. Annyi mondható el, hogy a nádor ekkor még szorosabb kapcsolatot tartott fent a királlyal és a királyi udvarral, erről árulkodik, hogy több esetben iktatott király által adományozott földet, vagy állapította meg annak határait, esetleg valamilyen más módon hajtott végre egy királyi ítéletet.²³⁴

²³³ A nádorok listáját lásd Zsoldos: Archontológia 16–18. A kor hatalmi elitjének, és ezen belül egyes pozíciók előkelőségének elemzésére lásd Fügedi: Ispánok, bárók, kiskirályok 87–102.; Nógrády: II. András kormányzati rendszere 163. 1209-ben Csépan nádor gyilkosság áldozata lett, de valószínűleg nem politikai okból (lásd legújabban Szabó: Merénylet, különösen 386–390.).

²³⁴ 1206–1209 k.: RV 103. sz.; 1212: RA 271. sz.; 1209–1212 k.: CD VII/1. 235.; 1217: RA 315. sz. Tegyük hozzá: a nádor személyes közreműködésére később is találunk példákat, de arányaiban

Szentföldre indulása előtt a vasvári egyház népeinek a védelmét is a nádorára bízta rá András.²³⁵ Szintén András küldte ki Pot nádort és Tamás kancellárt, hogy írják össze a tihanyi monostor népeinek szolgáltatásait, hogy ő aztán megerősíthesse azokat.²³⁶ Mindezek azt illusztrálják, hogy a nádor ekkor sokszor tartózkodott a király udvarában, még ha önálló hatóságnak minősült is. Szerencsére részben ezt a korszakot fedi le a váradi káptalan ítélet-jegyzőkönyve, az ún. Váradi Regesztrum, amely – ha töredékesen is maradt ránk – számos 1205 és 1235 közé eső jogesetet ír le. Ezekből kiderül, hogy a nádorok ekkor már mindenféle – királynak alávetett és szabad státuszú – emberek felett bíraskodtak, és a jogesetek között éppúgy találunk klasszikus státuszpereket, mint lopás, károkozás, vagy éppen emberölés ügyében indított eljárásokat.²³⁷ A korszak általános jellemzője volt, hogy bár az írásbeliséget már használták a belső hivatali ügyintézés során, az ítéleteket szóban hozták, ha pedig a felek írásos bizonyítékot szerettek volna, akkor mindig valamilyen más hatóság foglalta azt írásba. Mindezt jól illusztrálja az a néhány példa, amikor nádori levél kibocsátásáról van tudomásunk. A Váradi Regesztrum bejegyzéseiben 1214-ből még olyan esetet olvashatunk, hogy Miklós nádor szabályszerűen lezárta egy ítéletet, ám a felek oklevelet is szerettek volna minderről, ezért keresték fel a váradi káptalant – ekkor tehát még fel sem merült bennük, hogy a nádortól is kérhetnének oklevelet.²³⁸ Két évvel később Kán nembéli Gyula nádor egyenesen levélben kérte a káptalant, hogy a pernyertes fél részére állítsanak ki oklevelet. A parancslevél szabályos formulákat tartalmazott („*Gyula [!], Dei gratia comes palatinus cuncto capitulo Varadinensis ecclesie salutem et dilectionem. Notificamus vobis, quod...*”), így ez az első teljes szövegében ismert nádori oklevél.²³⁹ Feltűnő, hogy a végső ítéletlevél kibocsátását a nádor itt is a káptalanra bízta rá, még ha az ítéletet a bűnösök felett ő is mondta ki. Ugyanilyen tartalmú az ezen a téren később változást hozó Barc fia Miklós 1219 júniusa után kiállított oklevele.²⁴⁰ A korai nádori ítélkezésre tehát még nem volt jellemző, hogy a saját nevükben kiállított oklevéllel zárják le ügyeiket, inkább egy másik hatóságot kértek meg rá (ha kellett, levélben leírva a jogesetet).²⁴¹

Az intézményi fejlődés egyik fontos mérföldköve volt Szák nembéli Barc fia Miklós nádorsága. A korábbi archontológiákban három nádori ciklusával is számoltak (1213–1214, 1219–1222 és 1226), vélhetően az ezen nézetet képvisel-

nem olyan nagy számban, mint ezekből az időkből. Lásd pl. 1245: RA 805. (RP 69. sz.) (az oklevél hamis, de a nádori közreműködésnek lehet valóságalapja, vö. Weisz-Zsoldos: Báni joghatóság 476.); 1247: RA 856. sz.; 1270: MES I. 576. (RP 155. sz.)

²³⁵ 1217: RA 322. sz.

²³⁶ 1211: RA 262. sz.

²³⁷ RV 9., 15., 19., 27., 62., 64., 89., 95., 97., 103., 105., 116., 148., 153., 162. sz. esetek

²³⁸ RV 103. sz.

²³⁹ RV 162. sz. (RP 4. sz.)

²⁴⁰ RV 217. sz. (RP 5. sz.)

²⁴¹ Minderre összefoglalóan lásd Szócs: Nádori oklevéladás 429–431.

ló Wertner Mór és Pauler Gyula tekintélye folytán.²⁴² Legutóbb Zsoldos Attila választotta szét a középkorban igen gyakori nevet viselő, 1213–1214 folyamán nádori tisztet viselő Miklóst és a csak 1219-től nádor Barc fia Miklóst.²⁴³ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az itt említett reformok 1219-től mutathatók csak ki, és két területet érintettek. Egyrészt a nádori ítéletlevél-adás megindulását, másrészt a helyettesi rendszer megszervezését, amelyből a későbbi alnádori és albírói posztok nőttek ki. Mint fentebb is láthattuk, Miklós előtt is bocsátottak ki a nádorok okleveleket, ám ezek vagy magánoklevélnek számítottak,²⁴⁴ nádori hivataluktól függetlenül, vagy pedig a belső hivatali ügyintézésben játszottak szerepet. Az első ismert nádori ítéletlevél 1219-re keltezhető, és utána Barc fia Miklósnak 1220–1221 folyamán 6 saját nevében kiállított ítéletlevelét is ismerjük.²⁴⁵ Az oklevelek nagyobbik hányada pannonhalmi vonatkozású és Uros apát kérésére állították ki, de Miklós saját pecsétje alatt adott ki oklevelet a Ják nemzetség egyik birtokosztályáról is, illetve arról a döntéséről, amely az esztergomi udvarnokok és az esztergomi káptalan közötti birtokvitát zárta le.²⁴⁶ Ilyesfajta esetekben korábban is eljárak nádorok. Maga Uros apát is járt ügyeivel Miklós hivatali elődjeinek ítélőszéke előtt, de semmi nyoma nincs annak, hogy erről ők oklevelet adtak volna ki.²⁴⁷ Miklós oklevéladó gyakorlata az 1226-ra eső, nem egészen egyévnnyi nádorsága alatt sem csökkent, összesen (az említésekkel és tartalmi átírásokkal együtt) 19 oklevelet köthetünk hozzá, igaz ezek közül nem mind volt ítéletlevél.²⁴⁸

²⁴² Wertner: Nádorok genealógiája 77–78., Pauler: Magyar nemzet II. 53.; Kronológia IV. 1143., Kronológia kézikönyve 97., KMTL 474. Egy korábbi tanulmányban magam is így jártam el: Szócs: Nádori oklevéladás 430.

²⁴³ Zsoldos: Archontológia 333.

²⁴⁴ Radó nádor 1057. évi, interpolált oklevele: DHA I. 161–162. (RP 1. sz.)

²⁴⁵ 1219: PRT I. 645–646.; 1220: PRT I. 647., 647–648.; 1221: PRT I. 652–653., UB I. 84–85., MES I. 231–232. (RP 6–11. sz.). Bizonytalán Barc fia Miklóshoz köthető az az ítéletlevél is, amelyet a Pannonhalmi Regisztrum említ O jelzet alatt (PRT II. 255.). A regisztrum nem nevezi meg, hogy melyik Miklós nádor okleveléről van szó, de II. András egy 1221. évi oklevele alapján, amelyben említette Barc fia Miklós ugyanezen tárgyú ítéletét (PRT I. 652.), összekapcsolhatjuk a két esetet. Lásd erről Szócs: Nádori oklevéladás 431. 22. jz. (RP 13. sz. és kommentárja)

²⁴⁶ UB I. 84–85., MES I. 231–232. (RP 10–11. sz.)

²⁴⁷ Pot és Bánk nádorok (1209–1212 és 1212–1213) előtt már biztosan pereskedett Uros, mint ez Tomaj nb. Dénes egy 1236. évi okleveléből kiderül, és ezekről oklevelet is kiállítottak, de valószínű, hogy nem maguk a nádorok, hanem – ahogy ez korábban is szokás volt – valamilyen más hatóság foglalta azokat írásba. Lásd minderről Szócs: Nádori oklevéladás 429–430.

²⁴⁸ 2009-ben még csak 17 oklevelet tudtam hozzá kötni (Szócs: Nádori oklevéladás 431.). Teljes szövegében fennmaradt okleveleink (11) felsorolását lásd Solymosi: Világi bíráskodás kezdetei 229. 52. jz. Tartalmi átírásban és említésben fennmaradt oklevelei: RV 217. sz., HO VIII. 19., PRT II. 255. (a Pannonhalmi Regisztrum említése, lásd fentebb is), Ampod fia Dénes 1227. évi oklevelében Miklós két korábbi diplomáját is említette: ÁÚO VI. 442–443. II. András adománylevelének említése: ÁÚO XI. 226. Balog Miklós asztalnokmester 1254. évi levelében szintén említést tett Barc fia Miklós egy ítéletleveléről (PRT II. 291–292.). Az említés elvileg azonosítható lenne Miklós egy meglévő oklevelével is (PRT I. 677.), ám a helynevek nem egyeznek teljesen, így valószínű, hogy két külön diplomáról van szó. Végül szintén a Pannonhalmi Regisztrum említi Miklós nádor Ronka (Renge) faluval kapcsolatos, S jelzet alatt őrzött okle-

A másik Barc fia Miklóshoz köthető újítás a helyettesi rendszer megszervezése volt. A helyzet annyiban hasonló az oklevéladási gyakorlathoz, hogy a folyamat hirtelen, és láthatóan különösebb átmenet nélküli megindulásáról van szó, és biztos, hogy nem a forráshiánynak tudhatjuk azt be, hogy nem találkozzunk azelőtt nádorhelyetessel. Erre a bizonyítékot szintén a Várad Regesztrum szolgáltatja, amelynek 1220 előtti bejegyzéseiben egyszer sem említenek ilyesfajta tisztséget, ám utána hirtelen 4 különböző névvel is találkozunk. Másrészt látni, hogy a tisztségnek ebben az időben még nincs kikristályosodott neve, hanem alkalmoszerű megnevezésekkel illették őket a források.²⁴⁹ Úgy tűnik, hogy Miklós egy olyan helyettesi rendszert dolgozott ki, amely szerint a segédjei az ország azon részein bíraskodtak a nevében, ahol ő éppen nem tartózkodott. Legalábbis ez sejlik ki a Várad Regesztrum azon 1220. évi adataiból, hogy ekkor Barc fia Miklós összes esete kelet-magyarországi vonatkozású (ebben nincsen semmi furcsa, hiszen erre a területre esett a váradi káptalan fő vonzaskörzete), ám ezzel párhuzamosan a helyettes bírának minden (konkrétan négy) ítélete dunántúli vonzaskörzettel bírt, ami viszont a Regesztrumban igen ritka.²⁵⁰

Barc fia Miklós újításai felemásan mentek át a gyakorlatba. A nádorhelyettesítés ezen rendszere nem nyerte el az országglakosok tetszését, legalábbis erre utal, hogy az 1222. évi Aranybullába belefoglalták azt is, hogy a nádor csak egy helyettes bírát tarthat, és azt is a saját kúriájában.²⁵¹ Az Aranybulla 1231. évi változata pedig a korábbi „unum” (egyet) kifejezést a hangsúlyosabb „unicum” (egyetlen egyet) változatra cserélete le, gondosan intve utána a nádort, hogy ne-hogy a fenti, és más egyéb tilalmak ellenében cselekedjen.²⁵² A nádorhelyettesi rendszer ugyan nem szűnt meg, de a forrásokból ítélve tényleg visszaszorult, és a Miklós által kialakított helyetteshalmozásnak vége szakadt.²⁵³ Sokkal sikeresebb volt a másik újítás: ekkortól ugyanis szinte minden nádor ügyelt arra,

velét (PRT II. 255.). A jegyzék nem árulja el, hogy melyik Miklós nádorról van szó, de mivel egyrészt a falu neve a 13. század második felétől inkább már Ásványtő volt (Csánki III. 511.), másrészt a Regisztrum kizárólag Árpád-kori nádorok, és a Miklós nevéek közül csak Barc fia Miklós okleveleit említi, továbbá Barc fia Miklós más, beazonosítható oklevelét szintén S jelzet alatt őrizték, mint ezt a Miklós-oklevelet, így a legvalószínűbben ezen kiadványt is Barc fia Miklós diplomái közé sorolhatjuk (okleveleit lásd még RP 5., 12–13., 22–23., 25–27. sz.).

²⁴⁹ Vicarius palatini (comitis) (1220: RV 248–249. sz., 266. sz.; 1221: RV 289. sz.); vicecomes palatini comitis (1221: RV 282. sz.); viceiudex palatini comitis (1221: ÁÚO I. 182–183., PRT I. 652. [RP 9. sz. reg.]); vicepalatinus (1220: RV 271. sz.; 1221: 318. sz., 321. sz.); iudex vicarius (1222: DRMH I/1. 35.). Hogy itt nem ennyi különféle nevű tisztségről van szó, hanem arról, hogy még nem volt megszokott, hogyan is kell nevezni a nádor nevében eljáró embert, azt jól mutatja, hogy ugyanazon személy, Móric esetében mind a négy elnevezéssel találkozunk 1220–1221 folyamán.

²⁵⁰ Szócs: Területi vonatkozások 417.

²⁵¹ DRMH I/1. 35.

²⁵² DRMH I/1. 40.

²⁵³ Az alnádorra lásd még „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

hogya a saját nevében és pecsétje alatt bocsásson ki ítéletlevelet.²⁵⁴ Ezzel a nádori hivatal is egy fontos lépcsőfokot lépett át.

A Barc fia Miklós utáni következő nagyobb időszak záró határát Túrje nembéli Dénes második nádorsága, illetve Rátót nembéli Roland hivatalviselésének a kezdete (1248) táján húzhatjuk meg. Az itteni bő negyed évszázadot egymástól teljesen eltérő politikai és bíraskodási szerepet betöltő nádorok fémjelzik, amelyek közül a két leghíresebb a II. András hú emberének számító Ampod fia Dénes (1227–1128; 1231–1234/1235), illetve a IV. Béla bizalmát is elnyerő Tomaj nembéli Dénes (1234/1235–1240).²⁵⁵ Ám ami összeköti ezt a korszakot, az az, hogy a nádori bíraskodás ebben az időben – úgy tűnik – nem alapvetően helyhez kötött zajlott. A nádor az országban vándorolt a királyi udvarhoz hasonlóan, és intézte az elébe járulók ügyeit – úgy is mondhatnánk, hogy ez az időszak a „mozgó nádorok” korszaka volt. A nádorispán természetesen a későbbiek folyamán is mozoghatott, ám az 1250-es évektől kezdődő időszak arculatát mégis inkább a helyhez kötött, partikuláris nádori intézkedések fémjelezték, azaz a tisztség viselője általában egy adott helyen tartózkodott, jól körülírható ítélkezési vonzaskörzettel. Ilyen vonzaskörzeteket 1248 előtt egy nádor esetében sem lehet kimutatni, és, mint látni fogjuk, ez nem írható pusztán a forráshiány számlájára.

A fenti tendenciák már kimutathatóak Barc fia Miklós idején, illetve az előtt is. A nádori ítélkezés eme vonatkozásait Szovák Kornél elemezte Roland esetében, az előzményeket is figyelembe véve.²⁵⁶ Pontosítani igyekezett azt az addigi álláspontot, hogy a nádor az 1230-as évektől kezdve a saját birtokán ítélkezett, ahol két alnádort tartott. Mindezt a 13. század első felére kivetítve a következőképpen igyekezett ellenőrizni: egyrészt hol működtek ebben az időben az alnádorok, másrészt a nádori oklevelekbe foglalt ügyek területi illetékessége hová esett, harmadrészt hol keltezték a nádori okleveleket. Szovák a forráshiány miatt az első és a harmadik kérdésre csak hiányos feleletet tudott adni, míg a másodikat (az egyes nádori ítéletek területi hovatartozását) nem elemezte ki részletesen 1248 előtt. Viszont Rátót nembéli Roland első nádori ciklusa (1248–1260) alkalmasnak látszott egy részletesebb vizsgálatra, mivel tőle nemcsak a legtöbb oklevél maradt fent az Árpád-kori nádorok közül, de abban gyakran kitétte a pontos keltezés mellett a kelethelyet is. Az oklevelek elemzése során Szovák megállapította, hogy a pozsonyi ispáni címet is viselő Roland legtöbbször Pozsonyban keltezte oklevelét, és vélhetően ott tartotta a saját kúriáját is, és a többi ítélete is zömében az északnyugati régióba esett. Ez egy kölcsönös folyamat volt, ugyanis a nádort eleve azok kereshették fel, akik a közelben voltak, és így nem kellett nagy költségeket fordítani az utazás-

²⁵⁴ A Miklóst követő nádorok oklevéladási gyakorlatára lásd Szócs: Nádorispán etimológiája 431–433.

²⁵⁵ A hivatalviselési időre: Zsoldos: Archontológia 18–19. Ampod fia Dénesre lásd: Wertner: Ompud nádor 92–93., Weisz: Ampod fia Dénes. Tomaj nb. Dénesre: Wertner: Nádorok genealogiája 113–114.; lásd mindkettejükre: Zsoldos: Archontológia 295.

²⁵⁶ Szovák: Roland kúriája.

ra.²⁵⁷ Ha ugyanezt a teljességre törekvő elemzést végeznénk el a Roland előtti nádorok esetében, akkor némileg módosítani kell a módszertanon, hiszen a nádori oklevelek kelethelyét 1248 előtt – mint azt Szovák Kornél is megállapította – direkt módon mindössze két alkalommal tették ki (mindkétszer Tomaj nem-béli Dénes).²⁵⁸ Így hát a nádori intézkedések területi vonatkozásait kell vizsgálni, hogy Rolandhoz hasonlóan megállapítható-e valamelyiküknél valamilyen területi súlypont, és ha igen, akkor az összefüggésben áll-e a nádor által viselt ispáni címmel. 1213 és 1248 között biztosan 73 nádori és 4 nádorhelyettesi oklevelet tudunk regisztrálni teljes szövegében vagy tartalmi átírásban, esetleg említésben.²⁵⁹ Természetesen nem minden oklevél esetében tudunk területi vonatkozásokat megállapítani, és van, ahol nem is érdemes ilyet keresni. Az oklevelek mellett ugyanakkor több, mint 70 olyan nádori vagy alnádori intézkedésről tudunk, amelyeket más írószerv foglalt írásba. Többségében az ún. Várad Regesztrumában maradtak fent ilyenek, de jó pár egyéb hiteleshelyi és királyi oklevél is említ nádori ítéleteket.

Ez a két csoport együtt már viszonylag reprezentatív mennyiséget képez egy vizsgálathoz. Ám ha abból indulunk ki, hogy a partikuláris ügyek esetében a nádort főként olyanok keresték fel, akik a közelében tartózkodtak, akkor az intézkedések közül néhányat nem szabad figyelembe venni. Ilyenek egyrészt a pannonhalmi vonatkozású ítéletek. Uros pannonhalmi apát mindig ügyelt arra, hogy a legmagasabb világi és egyházi bírói fórumok előtt tárgyalják az apátság ügyeit, ezért nem a területileg legközelebbi bírót kereste, hanem a rangban magasabbakat. Így sokszor a király elé állt, aki nem egyszer a nádori törvényszék elé utalta ügyét, máskor egyenesen a nádort kereste fel. Ezen ítéletek területi vonatkozása a monostor birtokállományának elhelyezkedésétől függ, és nincs összefüggésben az eljáró nádorok esetleges székhelyével. Ugyancsak ki kell zárni az azon népelemek fölötti intézkedéseket, akik hivatalból a nádori ítélőszék alá tartoztak (udvarnokok, besenyők). Itt ők nem választhattak, hogy magasabb szintű bírói fórumként kit keressenek fel.²⁶⁰ Szintén ki kell zárni azokat az eseteket, amikor a nádor külön királyi parancsra járt el egy ügyben, hiszen itt sem a gyakori tartózkodási helye (ha volt ilyen) dominált a személyének kiválasztásakor. Összességében csak azon eseteket érdemes figyelembe venni, ahol egyáltalán feltehető, hogy a nádori ítélőszék kiválasztását nem indokolta semmilyen különösebb ok, a felek valószínűleg azért álltak elé, mert ő volt a legkönnyebben elérhető (nagy)bíró. Bár a tévedés lehetősége itt is fennáll, de a Várad Regesztrum kisebb jelentőségű (lopással, testi sértés-

²⁵⁷ Szovák: Roland kúriája 299–303.

²⁵⁸ 1236: PRT I. 751. (RP 45. sz.), 1239: PRT I. 768–769. (RP 62. sz.); vö. Szovák: Roland kúriája 301.

²⁵⁹ A nádori és helyettesi okleveleket lásd: RP 3–78. sz.

²⁶⁰ Ilyen eset pl. az árpási besenyők ügye, akik 1224-ben a saját közvetlen előjárójuk, az ún. besenyőispán ellen emeltek panaszt (Györfy: Besenyők 127, RP 16. sz.), amit a nádornál kellett megtenniük, bárhol is tartotta az a székhelyét. Tegyük hozzá: az Árpád-kori Sopron és Győr megyék határán található Árpáson lakó besenyők nádorhoz való fellebbezését biztosan segítette az, hogy 1224-ben Gyula nádor soproni ispán is volt egyben.

sel) foglalkozó ügyei, vagy a nem országos jelentőségű személyek közti perek ilyeneknek látszanak. Ha ezek földrajzi vonatkozásait összevetjük az adott nádor ispánságával, akkor a következő táblázatot kapjuk:

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Mog	bihari	1206: Gyán, Bihar (Bihar m.)	RV 97. sz.
Bánk	pozsonyi	1213: Szatmár, Szalka (Szatmár m.)	RV 9. sz.
		1213: Nyüved (Bihar m.)	RV 19. sz.
Miklós	csanádi	1213: Besenyő (Arad m.)	RV 62. sz.
		1213: Lazdi, Seusci (Bihar m.)	RV 64. sz.
	bodrogi	1214: Szoboszló (Szabolcs m.)	RV 103. sz.
Kán nb. Gyula	soproni	1215: Békés (Békés m.)	RV 116. sz.
	–	1216: Szabolcs (Szabolcs m.)	RV 162. sz.
Barc f. Miklós	soproni	1219: Széplak, Szerep (Abaúj m.)	RV 175. sz.
		1219: Széplak, Megyaszó (Abaúj, Zemplén m.)	RV 180. sz.
		1219: Folt, Bágya (Heves m.)	RV 189. sz.
		1219: Vasvári, Zsadány, stb. (Csanád, Arad, Temes m.)	RV 213. sz.
		1219: Körű (Heves m.)	RV 217. sz.
		1219: Nyír (Szolnok m.)	RV 220. sz.
		1219: Tiván, Tót (Heves m.)	RV 226. sz.
		1220: Körű (Heves m.)	RV 244. sz.
		1220: Körű, Peles (Heves m.)	RV 245. sz.
		1220: Pó (Szolnok m.)	RV 269. sz.
		1220: Ság (Szabolcs m.)	RV 275. sz.
		1221: Márok (Baranya)	RV 281. sz.
		1221: Arad (Arad m.)	RV 290. sz.
		1221: Gyad, Tata (Fejér, Komárom m.)	RV 308. sz.
		1221: Káta, Dengeleg (Pest, Nógrád m.)	RV 309. sz.
		1221: Vasvár, Tozár, Ják, Ság (Vas m.)	RV 313. sz.
		1221: Tozár, Zsédény (Vas m.)	RV 314. sz.
1221: Kőröselő (Vas m.)	UB I. 84–85. (RP 10. sz.)		
1221 körül: Boglár (Fejér m.)	HO VIII. 19. (RP 12. sz.)		

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Kán nb. Gyula	soproni	1223: Bart (Esztergom m.)	MES I. 241–242.
		1224: Menyhárt, stb. (Sopron m.)	UB I. 95. (RP 15. sz.)
		1224–25: Csecstó (Bodrog m.)	MES I. 247. (RP 17. sz.)
		1225: ²⁶¹ Ság (Csongrád m.)	MES I. 254–255.
		1222–25: Hermán, Vált (Vas m.)	ÁÚO VI. 435.
		1222–25: Szilvás (Baranya m.)	ÁÚO XI. 225.
		1222–25: Kecsen (Békés m.)	RV 358. sz.
Barc f. Miklós	soproni	1226?: Csurgó, Zákány (Somogy m.)	ÁÚO VI. 442–443. (RP 22–23. sz.)
Ampod f. Dénes	–	1227: Csurgó, Zákány (Somogy m.)	ÁÚO VI. 442–443. (RP 28. sz.)
		1227: Hartyán (Nógrád m.)	ÁÚO VI. 445–446. (RP 29. sz.)
		1227: Vék, Bán, Rékas (Baranya m.)	DSAd 28.
		1228: Tapolca, Pukor (Pozsega m.)	CDCr III. 293–295. (RP 30. sz.)
		1227–28: Zselic (Somogy m.)	CDCr III. 347–350. (RP 31. sz.)
		1231: ²⁶² Lévna (Nyitra m.)	DL 95539. (RP 36. sz.)
		1227–28, 1231–32: Pest-Kelenföld (Pest m.)	RA 492. sz.
		1227–28, 1231–32: Enyed (Sopron m.)	ÁÚO VI. 511–512.
		1232: Pordány (Sopron m.)	UB I. 139–140. (RP 33. sz.)
		1233: Hof, Menyhárt (Moson m.)	UB I. 152. (RP 34. sz.)
1227–28, 1231–34: Kapornak, Lánc (Zala m.)	Veszprém: pótkötet 94–95.		
Tomaj nb. Dénes	–	1235 körül: Tumban (Bihar m.)	RV 387. sz. ²⁶³

²⁶¹ A nádori ítéletet a garamszentbenedeki apát foglalta írásba 1225. dec. 24-én, így valószínű, hogy az ítélet is ugyanerre az évre esett.

²⁶² Dénes 1234. évi oklevelében eladta az egyik ítélete után reá szállott Lévna nevű földet, amit 3 év után sem akartak megvenni a rokonok és határosok. Így az ítéletnek 1231-re kellett esnie.

²⁶³ Nem lehet eldönteni, hogy az ítéletet Ampod fia Dénes, vagy Tomaj nembéli Dénes hozta. A kérdésnek annyiból nincs jelentősége, hogy kezdetben Tomaj nembéli Dénes sem tüntet fel semmilyen ispánságát okleveleiben.

nádor neve	ispánsága	az ítélet területi vonatkozása	forrás
Tomaj nb. Dénes	bihari	1236: Csepel (Hont m.)	CDS II. 11–12. (RP 44. sz.)
	szolnoki	1236: Szántó (Zala m.)	HO VI. 30–34. (RP 43. sz.)
		1236: Kapornak, Lánc (Zala m.)	Veszprém: pót- kötet 94–95. (RP 46. sz.)
		1237: Süly (Pozsony m.)	CDS II. 21. (RP 54. sz.)
		1239: Csenger (Szatmár m.)	ÁÚO VII. 77–78. és ÁÚO XI. 309–310. (RP 63–64. sz.)
Kán nb. László	somogyi	1244: Szentiván (Veszprém m.)	Szovák: Pannon- halmi konvent 456–457. (RP 68. sz.)
		1243–45: Érd (Pest m.)	Zichy I. 27. (RP 70. sz.)
		1242–45: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 71. sz.)
Türje nb. Dénes	somogyi	1245–46: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)
		1245–46: Ládony (Sopron m.)	HO VIII. 174–175. (RP 73. sz.)
Gutkeled nb. István	–	1247: Bela (Zala m.)	Zala II. 285. (RP 75. sz.)
		1246–47: Baksa (Baranya m.)	CD VII/1. 293–294.
		1246–47: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)
Türje nb. Dénes	pozsonyi	1248: Szántó (Zala m.)	CD IX/7. 662–665. (RP 76. sz.)
		1248: Karcsa (Pozsony m.)	CDS II. 217–218. (RP 77. sz.)

1. táblázat: az 1206–1248 közötti nádori ítéletek földrajzi vonatkozásai

A táblázaton végigtekintve szembetűnő, hogy a nádorok ispánsága és az általuk hozott ítéletek földrajzi megoszlása között semmilyen különösebb összefüggést nem fedezhetünk fel. Még jobban kidomborodik ez, ha megvizsgáljuk

azokat az eseteket, amikor az intézkedés éppen az ispáni megyéjükbe esett. Rögtön az első esetben Mog nádor és bihari ispán a Várad Regesztrum egy későbbi bejegyzésének visszatekintése alapján a bihari várnépek és várjobbágyok, illetve egy klerikus közötti ügyben ítélt. Itt Mog jól láthatóan bihari ispánként hozott ítéletet Magnus klerikus javára, amit az is támogat, hogy a regesztrum bejegyzése ebben az esetben kiemelte, hogy a nádor ispán is volt egyben, mivel a lejegyző is lényegesnek vélte ezt.²⁶⁴ A következő ilyen eset, amikor Gyula nádor és soproni ispán a soproni csöböradók ügyében megparancsolta az adók beszedőinek, hogy a borsmonostori egyház népeinek soproni falvaiban ne szedjék be a csöböradót. Gyula szintén ispánként hozta meg az ítéletet, még ha oklevelében elsősorban nádornak is címezte magát, hiszen egy királyt illető, de a megyésispán által beszedett jövedelemről²⁶⁵ intézkedett Imre király privilégiuma alapján. Túrje nembéli Dénes nádor és pozsonyi ispán 1248-ban egy pozsonyi várjobbágyinak csereföldet adott a régi földje ellenében. Ez is egyértelműen ispáni feladatkör, azaz itt sem nádorként intézkedett, hanem a másik hivatalához kötődő teendőit látta el. Furcsa mód tehát az összes olyan esetről ki lehet mutatni, ahol az ispánság és az ítélet egy megyébe esett, hogy ott nem nádori mivoltában intézkedett a tisztség viselője.

Éppen a Várad Regesztrum kínál néhány további érdekes példát a területi vonatkozások szempontjából. Mivel Kálmán törvénye alapján az ország összes székeskáptalanjában tarthattak istenítéletet, ezért az esetek többsége helyből került ki – az ország más pontjain élők a hozzájuk közel eső helyeket keresték fel. Viszont Várad esetében van néhány megmagyarázhatatlanul távoli megkeresés is. Ha a beazonosítható dunántúli és nyugat-felvidéki vonatkozású jogeseteket vesszük szemügyre, akkor azt tapasztaljuk, hogy akkor eredendően mindig valamilyen főméltóság volt a bíró,²⁶⁶ esetleg valamilyen megyésispán, aki a király környezetében tartózkodott, és a szöveg külön ki is emelte, hogy királyi parancsra lett az eset bírója.²⁶⁷ A legtöbb nyugat-magyarországi vonatkozású ügyben viszont a nádor²⁶⁸ vagy a helyettese²⁶⁹ volt a bíró. Kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy a pl. Vas vagy Somogy megyei emberek elkezdték

²⁶⁴ RV 97. sz. Általában nem írták oda a nádor ispáni címét, ha említették őt a bejegyzésekben.

²⁶⁵ A csöböradóról: Weisz: II. András jövedelmei 52–54.

²⁶⁶ RV 312. sz. (1221): Nyitra és Bars m.; 339. sz. (1222): Somogy m.

²⁶⁷ RV 100. sz. (1214): Zala megyei ügyben királyi parancsra Salamon bácsi ispán ítél; 274. sz. (1220): Zala és Somogy megyei ügyben Mika bihari ispán ítél András parancsára; 327. sz. (1222): a pozsonyi ispán perlekedik Fejér megyeiekkel, a király által delegált bíró Atyusz ispán; 268. sz. (1220): a zalai királyi lovászok és királyi tárnokok közti perben Demeter mestert bízta meg a király. Nem említene külön királyi parancsot egy trencsényi vonatkozású ügyben, ahol Márton bolondóci ispán volt a bíró, sem egy Győr megyei eseténél, amikor Miklós győri ispán ítél: RV 371. sz. (1229); 270. sz. (1220)

²⁶⁸ RV 281. sz. (1221): Miklós nádor, Baranya m.; 308. sz. (1221): Miklós nádor, Fejér és Komárom m.; 313. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.; 314. sz. (1221): Miklós nádor, Vas m.

²⁶⁹ RV 248. sz. (1220): Fila vicarius palatini, Somogy m.; 266. sz. (1220): Fila vicarius palatini, Tolna m.; 271. sz. (1220): Mór vicepalatinus, Komárom m.; 321. sz. (1221): Mór vicepalatinus, Bars (?) m.

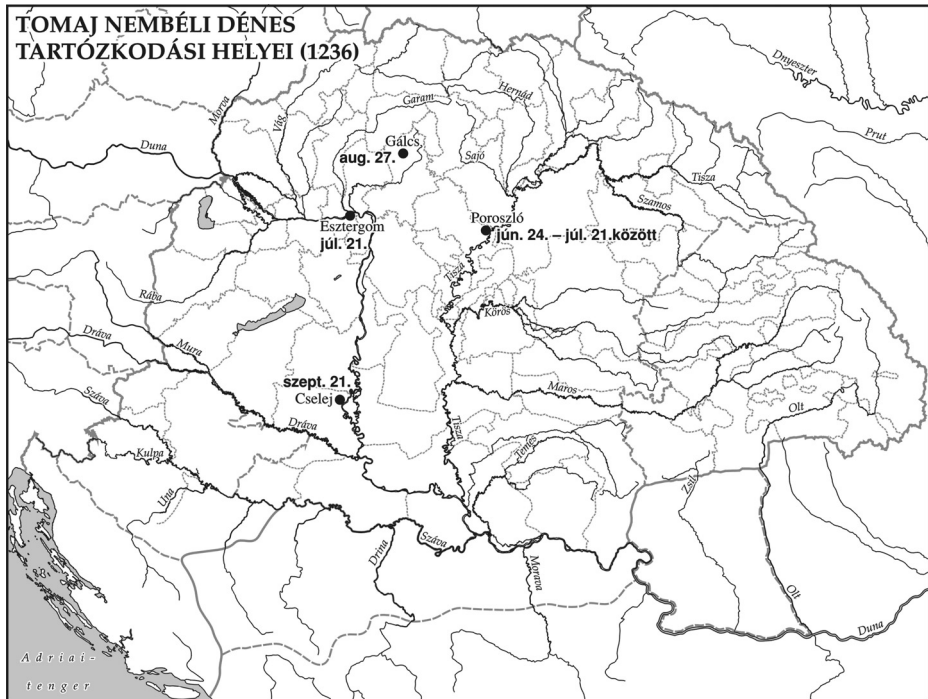
a pert a környékükön járó nádor vagy a helyettese előtt, és amikor az egyik kitűzött határnapra eljutott az ügymenet odáig, hogy már csak az istenítélet dönthetett, akkor a bíró az éppen aktuális tartózkodási helyéhez közel eső káptalanhoz küldte a feleket. A fenti esetekben pedig éppen a váradi káptalan volt ez a legközelebbi hely, így kerülhettek az ország másik feléről származó emberek Váradra. Más bírák esetében is ez lehetett a magyarázat: az országbíró ugyanúgy a királyi udvarral mozgott együtt az országban, ahogy a többi ispán is, aki a király környezetében tartózkodhatott (ez a királyi parancs emlegetése esetében egyértelmű). Így a per egyes állomásának a helyszíne mindig változott, és kiszámíthatatlan volt, hogy hol fejeződik be. Ráadásul látható, hogy a Regesztrum egymás után következő bejegyzéseiben többnyire közel esnek egymáshoz azok az esetek, amikor a nádort jelölik meg eredeti bíróként.²⁷⁰ Ezek szintén arra utalnak, hogy csak bizonyos időközönként szaporodtak meg a váradi káptalan azon ügyei, amikor a nádor küldte a feleket hozzájuk: nyilván, amikor éppen a közelben tartózkodott.

Feltehetjük, hogy a nádor mozgásának valamiféle rendszert kellett követnie. Ezt egyfelől az a szükségszerűség is diktálta, hogy azok, akik az ítélőszéke előtt elkezdték a pert, és halasztás történt egy későbbi határnapra, megtalálhassák őt akkor is, amikor már nem a közelükben tartózkodik. Hogy mindez a felvetés a gyakorlatban is működött, arról a legrészletesebben Tomaj nem-béli Dénes 1236. évi oklevele tájékoztat.²⁷¹ A felperes Zlaudus mester (a későbbi veszprémi püspök és királyi kancellár) egy birtokhatár-perben megidézte a nádori ítélőszék elé a Zala megyei Szántó birtok ügyében a zalai udvarnokokat. 1236. június 24-én csak ő jelent meg a nádor előtt, az udvarnokok nem. A nádor egyre újabb és újabb határnapokat jelölt ki a peres felek részére, ahol rendre csak a felperes jelent meg, az udvarnokok nem, sőt, azok az őket megidéző nádori poroszlóra támadtak. Az oklevélből kiderül, hogy Dénes nádor június 24. és július 21. között a Heves megyei Poroszlón volt, majd július 21-én Esztergomban, augusztus 27-én a Nógrád megyei Losonc közelében lévő Gálcson,²⁷² míg szeptember 21-én a Baranya megyei Cselejen (lásd 64. old., 1. sz. térkép).

²⁷⁰ Pl.: 1213: 9., 15., 19., 27., 62., 64. sz.; 1214: 89., 95., 97., 103., 105. sz.; 1219: 175., 180., 189., 213., 217., 220., 226. sz.; 1220: 244–245. sz. (ugyanekkor két alnádori eset: 248–249. sz.); 269. (alnádori: 271. sz.), 275., 277. sz.; 1221: 280–281. (alnádori: 282. sz.), 285., 288. (alnádori: 289. sz.), 290. sz.; 308–309., 313–314. sz. (alnádoriak: 318., 321. sz.); 1222: 333., 337. sz. Ezekon kívül néhány eset „magányosan” áll.

²⁷¹ HO VI. 30–34. (RP 43. sz.)

²⁷² A 15. századi másolatban fennmaradt oklevél szövegében „inlulunch in Galch” szerepel. A szöveg a másolás során romlott, az „inlulunch” valójában: in Lusunch lehetett, hiszen az l betű könnyen összekeverhető a hosszított s-sel, ha a másoló nem érti a szöveget. Gálcs (Gács) település Nógrád megyében volt, közvetlenül Losonc mellett.

1. sz. térkép

Zlaudusnak nem okozott gondot, hogy minden alkalommal megtalálja a nádort, sőt, az oklevél szerint a köztes időben hazament birtokára, Zala megyébe (tehát nem a nádor kíséretével utazott). Figyelemre méltó, hogy Dénes nádor és a felperes Nógrád megyében volt augusztus 27-én, és szeptember 8-án Dénes azt rendelte el Zlaudus számára, hogy igazolja poroszlója szavahihetőségét. Szeptember 21-re Dénes már Baranya megyében, a Duna mellett tartózkodott, amikor Zlaudus felkereste őt a poroszlót igazoló Zala megyei és környékbeli tanúkkal és oklevelekkel. Ha az időpontok közti különbséget nézzük (13 nap), és azt, hogy a tanúk és oklevelek összegyűjtése is némi időbe telhetett, akkor mindenképpen arra kell gondolnunk, hogy a felperes tudta, hogy nagyjából merre induljon, hogy a kitézött határnapra megtalálja a nádort. Ezt csak úgy lehetett megvalósítani, ha a nádor legalábbis egy rövid időre (legalább 2–3 hétre) előre megtervezte az útvonalát, és ha valami sürgős királyi parancs el nem térítette ettől, akkor tartotta is magát ahhoz. Valószínű (sőt, szükségszerű), hogy idézések esetén a nádori poroszló nem csak a határnapot mondta meg a beidézett félnek, hanem a helyet is, bár erre az oklevelek nem tesznek utalást, vagy ha ő maga állította a feleket az ura elé, akkor tudta, hogy nagyjából hova kell vezetni őket.

Megjegyzendő, hogy erre az időszakra, az 1220–1230-as évekre esik a panonhalmi vonatkozású nádori ítéletek fénykora. Ennek fő mozgatója az akkori

pannonhalmi apát, Uros volt. Az apát hosszú hivatali ideje alatt (1207–1242) hatalmas igyekezettel védte és gyarapította egyháza birtokállományát. A legmagasabb világi és egyházi hatóságoknál járt közbe, és bárkivel perre ment az apátság vagyonaért. Ennek a „stratégiának” a részét képezte, hogy az ítéletekről okleveleket állíttatott ki magának, amelyek őrzéséről, sőt, másolatok készítéséről is gondoskodott, és ezeket az okleveleket ügyesen használta későbbi pereiben.²⁷³ Uros idején olyan megszokottá vált, hogy az apátság ügyei a legnagyobb világi és egyházi főméltóságok előtt rendeződnek, hogy IV. Béla 1257-ben már egy szokásjogból fakadó kiváltsággént erősítette meg azt, hogy az apát és a népei csak a király vagy a nádor előtt foghatók perbe.²⁷⁴ Összesen 37 pannonhalmi vonatkozású nádori vagy albírói ítéletet, intézkedést vagy oklevelet tudunk regisztrálni 1248-ig bezárólag, amelyek egy kivételével mind Uros apátságának idejére esnek.²⁷⁵ Egyetlen nagyobb „lyukat” találunk: 1226-tól, Barc fia Miklós nádorságának végétől egészen 1236-ig, Tomaj nembéli Dénes nádorig nincs egyetlen olyan ismert nádori ítélet sem, amely pannonhalmi vonatkozású lenne. A kérdéses időszakban hangsúlyosan Ampod fia Dénes volt a nádor (illetve 1228 és 1231 között Mojs, de az ő hivatali működése láthatatlan: egyetlen hozzá köthető oklevél vagy ítélet sem maradt ránk!). Ampod fia Dénest többször támadták egyházellenes tevékenysége miatt, és úgy tűnik, hogy Uros apát sem bízott meg benne. Egyébként pedig két „kedvenc” nádora Barc fia Miklós és Tomaj nembéli Dénes volt. Uros 35 éven át volt apát, de ennek a két nádornak összesen 14 évnyi hivatali idejére esik majd minden olyan ítélet (a 37-ből 32), amelyben a nádor is szerepet kapott. Az első ítéleteket már Pot (1209–1212) és Bánk (1212–1213) idejéből regisztrálni tudjuk,²⁷⁶ ám 1219-től kezdődnek nagyobb számban. A legelső ránk maradt, 1219-re keltezhető ilyen oklevél elárulja, hogy az apát a király elé vitt egy (egyébként nem túl jelentős) ügyet, és András adta tovább a nádorának. Itt tehát Uros még nem a nádori ítélőszéktől várta igazát, de Barc fia Miklós már teljesen önállóan, a maga nevében zárta le az esetet.²⁷⁷ 1220 folyamán az apát újra a nádort kereste fel, amikor egy olyan perben kellett ítélnie, ahol a királyi udvarnokokkal és

²⁷³ KMTL 701–72.; Szovák: Roland kúriája 301.

²⁷⁴ RA 1149. sz.

²⁷⁵ PRT I. 645–646. (RP 6. sz.); PRT I. 647. (RP 7. sz.); PRT I. 647–648. (RP 8. sz.); PRT I. 652–653. (RP 9. sz.) (egy nádori és egy albírói intézkedést is említ); PRT I. 651–652. (vö. RP 13. sz.); PRT I. 625. (két nádori ítéletet is említ); PRT I. 661.; RP 14. sz.; PRT I. 675. (RP 18. sz.); PRT I. 675–676. (RP 19. sz.); PRT I. 676–677. (RP 20. sz.); PRT I. 677. (RP 21. sz.); PRT I. 678–679. (RP 24. sz.); PRT II. 291–292. (RP 26. sz.); PRT I. 751. (RP 45. sz.) (saját magán kívül korábbi 4 nádori ítéletet is említ); PRT I. 755–756. (RP 47. sz.); PRT I. 753–754. (RP 48. sz.); PRT I. 756–757. (RP 49. sz.); PRT I. 752–753. (RP 50. sz.); PRT I. 754.; PRT I. 761–762. (RP 56. sz.); PRT I. 759–760. (RP 57–58. sz.) (két nádori intézkedést is említ); PRT I. 762. (RP 59. sz.); PRT I. 763–764. (RP 60. sz.); Solymosi: Földesúri járadékok 210–211. (RP 61. sz.); PRT I. 768–769. (RP 62. sz.); PRT I. 760–761. (RP 65. sz.); A Pannonhalmi Regisztrum három olyan nádori oklevelet is említ (PRT II. 255–256.) (RP 27., 66. és 78. sz.), amely önálló, mára elveszett oklevelet takar.

²⁷⁶ Vö. PRT I. 751. (RP 45. sz.)

²⁷⁷ PRT I. 645–646. (RP 6. sz.)

várnépekkel támadt konfliktusa. Bár az udvarnokok szereplése indokolhatja a nádori ítélőszéket,²⁷⁸ lehetséges, hogy az apát itt is András királyt kereste először, mivel az eset kapcsán egyszerre tűnik fel a nádor és a király poroszlója.²⁷⁹ Ám látszólag semmi nem indokolja azt, hogy ugyanebben az évben (1220) Uros egy olyan pert is Miklós nádor előtt tárgyal, amelynek semmilyen udvarnoki vonatkozása nem volt, és András király közbenjárását sem említették.²⁸⁰ Úgy tűnik tehát, hogy Uros apát „rászokott” a nádori ítélőszékre. Egy szintén nem alávetett népek elleni pert (a nádor valószínűsíthető távolléte miatt) Márton nádori albíró előtt kezdeményezett 1220–1221 folyamán, majd Márton döntésének áthágói ellen már magánál Barc fia Miklósnál keresett jogorvoslatot, aki 1221-ben ezt a döntését is egy oklevéllel zárta le.²⁸¹ Miklós valamikor 1219 és 1221 között (gyaníthatóan inkább 1220–1221 folyamán) egy teljesen egyházi vonatkozású tizedperről is döntött és oklevelet adott Urosnak.²⁸² Az apát a fehérvári latinokkal és a nagyhalomi besenyőkkel folytatott tizedperben is Miklós nádor döntésére bízta magát (a besenyők kapcsán ez magyarázható azzal, hogy a nádori joghatóság alá tartoztak,²⁸³ a szabad státuszú fehérvári „latinok” viszont biztosan nem), csakúgy, mint egy két szolga hovatartozását érintő perben. Hogy ezekről Miklós adott-e okleveleket az apátnak, nem tudjuk.²⁸⁴ A nádori ítélőszék mellett azonban később is előfordult, hogy az apát a királyt kereste fel panaszával, aki áttette az ügyet a nádorhoz. Az ügyek többsége birtokvita volt részint világi személyekkel, részint más egyházakkal, vagy a királynak alávetett népekkel.²⁸⁵ Tizedvitában is sokszor döntött a nádor, csakúgy mint státuszperekben.²⁸⁶ Egyedi csoportot alkotnak azok a perek, amikor a monostornak alávetett népek szolgáltatásainak a milyenségében döntött egyszer Miklós (a híres „pannonhalmi per” első állomásaként), egyszer pedig Tomaj nembéli Dénes.²⁸⁷ Mindkét ügy a király (II. András és IV. Béla) előtt indult, és a király tette át a nádori ítélőszék elé, talán mert az udvarnokok miatt illetékesebbnek ítélte azt a fórumot. Uros halála után (1242) a nádor gyakorlatilag már nem ítelt Pannonhalma kapcsán. Az Árpád-kor végéig bezárólag

²⁷⁸ A királyi udvarnokok hivatalból a nádori ítélőszék alá tartoztak, lásd „Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

²⁷⁹ PRT I. 647–648. (RP 8. sz.)

²⁸⁰ PRT I. 647. (RP 7. sz.)

²⁸¹ PRT I. 652–653. (RP 9. sz.)

²⁸² A Pannonhalmi Regisztrum említi ezt az oklevelét (PRT II. 255.), lásd RP 13. sz.

²⁸³ Lásd „A besenyők” c. alfejezetet.

²⁸⁴ PRT I. 651–652.

²⁸⁵ PRT I. 647., 647–648., 652–653. (RP 7–9. sz.); DL 44031. (a vonatkozó rész kiadása: RP 14. sz.); PRT I. 675., 676–677., 677., 751., 753–754., 755–756., 756–757., 760–761., 763–764., 768–769. (RP 18., 20–21., 45., 47–49., 60., 62., 65. sz.) A Pannonhalmi Regisztrum említésében: PRT II. 255., 256., vö. RP 66., 78. sz.); ill. PRT I. 754.

²⁸⁶ Tizedper: PRT I. 632., 759–760., 762. (RP 56–59. sz.), PRT I. 651–652., ill. a Pannonhalmi Regisztrum említésében: PRT II. 255. (vö. RP 13. sz.); státuszper: PRT I. 645–646., 675–676., 752–753. (RP 6., 19., 50. sz.), PRT I. 661.

²⁸⁷ PRT I. 678–679., 768–769. (RP 24., 61. sz.)

összesen két vonatkozó nádori ítéletlevelet ismerünk (mindkettőt Roland adta ki, 1254-ben ill. 1255-ben).²⁸⁸ Roland után nincsen már nádor, akinek színe elé pannonhalmi vonatkozású perek kerültek volna, sőt, 1335-ben Druget Vilmos nádor előtt a monostor már arra a kiváltságára hivatkozott, hogy ők a királyon kívül semmilyen bírói fórum elé nem állíthatóak, és az apátság ezen privilégiumát Vilmos nádor is elismerte.²⁸⁹

2. A lokális nádorság kezdete

A nádori hivatal jellemzőiben Rátót nembéli Domonkos fia Roland első nádorsága alatt (1248–1260) következett be fontos változás. Ezzel a ciklussal Roland az általunk vizsgált (1342-ig terjedő) korszak leghosszabb összefüggő nádori hivatalát töltötte, ám nem ez teszi egyedivé működését. Nádorságának főbb jellemzőit Szovák Kornél elemezte ki.²⁹⁰ Megállapítása szerint a pozsonyi ispáni címét is viselő Roland legtöbbször Pozsonyban keltezte oklevelét, és vélhetően ott tartotta a saját kúriáját is, és a többi ítélete is zömében az északnyugati régióba esett. Ez egy kölcsönös folyamat volt, ugyanis a nádort eleve azok kereshették föl, akik a közelben voltak, és így nem kellett nagy költségeket fordítani az utazásra.²⁹¹ Úgy tűnik, hogy Roland teljesen fehégyott az „utazó nádor” szokásával. Ebben szerepet játszott az a tény is, hogy már 1242-ben Frigyes osztrák herceg ellenében is megerősítette és védte Sopron és Pozsony várát, így alkalmasnak látszott arra, hogy az ötvenes években, a Babenberg-háborúk időszakában is védje a nyugati határszélét.²⁹² Roland intézkedéseinek nagy része tényleg Pozsony megyébe, illetve a környező vidékre esett (lásd a 68. oldalon a 2. sz. térképet, ahol csak a nem Pozsony megyei vonatkozású intézkedéseit tüntettük fel).

Az itt jelzett 16 esettel szemben áll 22 biztosan Pozsony megyei ügy,²⁹³ továbbá néhány esetben vagy nem állapítható meg a területi vonatkozás, vagy felesleges is olyat keresni.²⁹⁴ A két Dél-Magyarországra eső helyszín Szolnok (a település nem a Tisza melletti Szolnokkal, hanem a bodrogi várhoz tartozó

²⁸⁸ PRT II. 290–291. és 293. (RP 98. és 100. sz.)

²⁸⁹ AOkl XIX. 444. sz. A nádor és az egyházak közötti kapcsolatra lásd még „A nádorral szembeni jogi immunitás” c. alfejezetet.

²⁹⁰ Szovák: Roland kúriája.

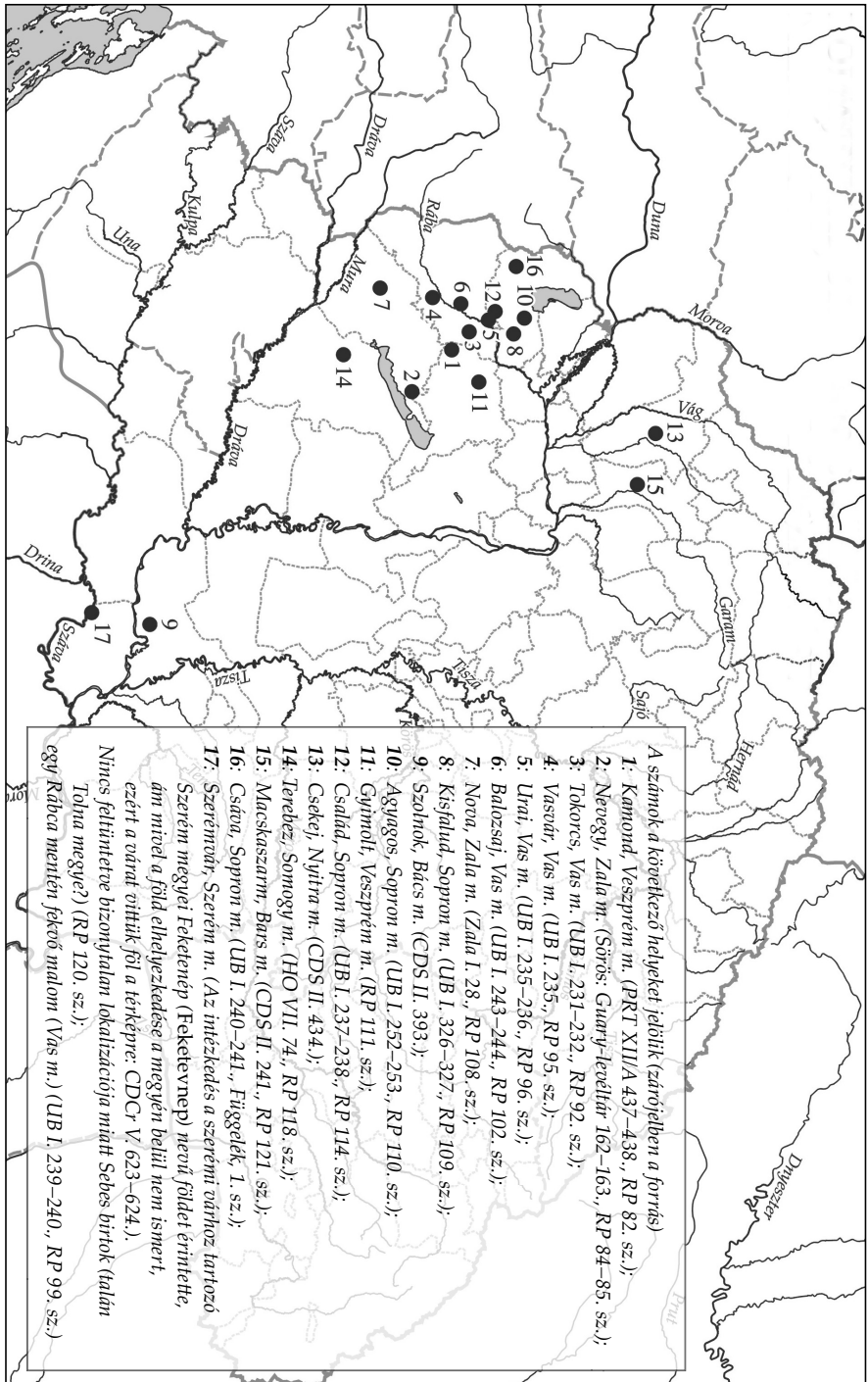
²⁹¹ Szovák: Roland kúriája 299–303.

²⁹² RA 1928. sz., vö. Szovák: Roland kúriája 303.

²⁹³ CDS II. 222. (RP 79. sz.); CDS II. 246–247. (RP 80. sz.); CDS II. 265. (RP 81. sz.), az eset két intézkedésről is szól; CDS II. 269. (RP 83. sz.); CDS II. 284–285. (RP 86. sz.), két külön intézkedésről is szól; CDS II. 286. (RP 87. sz.); CDS II. 289–290. (RP 88. sz.); CDS II. 292–294. (RP 89. sz.); CDS II. 290. (RP 90. sz.); CDS II. 352. (RP 103. sz.); CDS II. 353. (RP 104. sz.); RP 105. sz.; CDS II. 353–354. (RP 106. sz.); CDS II. 354–355. (RP 107. sz.); RP 112. sz.; CDS II. 394. (RP 117. sz.); CDS II. 461–462. (RP 119. sz.); AO VII. 30–31. (RP 124. sz.); MES I. 404.; RA 1102. sz.

²⁹⁴ Pl. egy alkalommal kötelezi Péter ispánt, hogy Osl bán özvegyének fizessen a megadott határnapra 12 márkát (RP 123. sz.), máskor jóváhagy egy előtte lezajlott pénzbeli adósság-kiengyelítést (RP 122. sz.).

2. sz. térkép Roland nádor 1248–1260 közötti nem Pozsony megyei intézkedései

Bács megyei Szolnok földdel azonosítható), illetve Feketenép, amely a szerémi vár tartozéka volt.²⁹⁵ Roland ekkor is Béla király külön parancsára (*ex speciali mandato domini Bele, illustris regis Ungarie*) intézkedett a várföldek visszavételének ügyében.²⁹⁶

Mindez átvezet minket egy olyan szerepkörbe, amely az országbárók, így a nádor esetében is egyre markánsabb gyakorlattá válik, és amely a nádorok esetében az 1260-as években tetőződik, ti. hogy a külön királyi megbízás alapján adott egyéni, sokszor politikai jellegű feladatok egyre inkább háttérbe szorítják a „hagyományos” nádori funkciót. Végül az 1262-től kezdődő országmegosztás rendkívüli helyzete teremtette meg azt, hogy a nádor már elsősorban a király éppen aktuális parancsait és igényeit végrehajtó báró lett, aki mellesleg a nádori címet viselte. Külön felhatalmazás alapján már a tatárjárás előtt is intézkedtek nádorok, főként Ampod fia Dénesnek ismerjük jó néhány ilyen megbízását. 1227-ben II. Aszen bolgár cárnál járt, nyilván diplomáciai úton, és tagja volt annak a követségnek is, amelyet II. András király a pápához menesztett, amikor 1232-ben kiközösítették őt.²⁹⁷ 1239-ben Tomaj nembéli Dénes nádor is „az Alpokon túl” (*ultra Alpes*) időzött Béla király megbízásából.²⁹⁸ Amikor pedig megindult Béla herceg első birtokvisszavételi programja, amely 1229 és 1231 között érte el a csúcspontját, abban András nádora, Ampod fia Dénes is részt vett – ő irányította a besenyő földek restitúcióját. A Magyarországra telepített besenyők egy részének feje a nádor volt, így Dénes – II. András politikájának elkötelezett híveként – nyilván csak kényszerű hivatali kötelességének tett eleget, amikor „a király parancsára az összes elidegenített besenyő földet” visszavette.²⁹⁹ Am a tatárjárás után egyre gyakoribbá lettek a különféle, nádort érintő „bizottsági” megbízások. 1247-ben István nádor Csák soporoni ispánnal közösen vizsgálta meg és távolította el a Rába folyón épült „káros malmokat”, amelyek malomgátjaikkal elzárták a folyó folyását.³⁰⁰ Am az igazi nagy felülvizsgálat-sorozat az elidegenített várföldek és egyéb királyi népek földjeinek visszavétele ügyében indult meg. Béla a legkülönfélébb tisztségviselőit bízta meg mind a várföldek, mind az udvarnokföldek felülvizsgálatára.³⁰¹ Roland nádor már 1252. november 25-én arról írt, hogy „királyi parancsra az összes, pozsonyi vártól elidegenített földet mindenkitől visszakértük és a pozsonyi várnak visszaadtuk Béla király regisztruma alapján, amelyet a mondott vár

²⁹⁵ Szolnok földre lásd ÁMTF I. 235.

²⁹⁶ CDS II. 393.; CDCr V. 623–624.

²⁹⁷ Aszenre lásd ÁÚO VI. 446. (vö. RP 29. sz.). A pápai követségre lásd RA 485. sz.

²⁹⁸ HO VI. 37.

²⁹⁹ „de mandato domini regis omnes terras Byssenorum alienatas revocaremus” UB I. 161–162. (RP 32. sz.) A nádor besenyők feletti joghatóságáról lásd „A besenyők” c. alfejezetet.

³⁰⁰ UB I. 218–219. (RP 74. sz.)

³⁰¹ A birtokvisszavételekről általában lásd Rákos: Birtokrestauráció 21–27. Az udvarnokföldek restitúciójával kapcsolatban lásd Kis: Szolgálónépi szervezet 152–207.

földjeiről készítettek”.³⁰² 1255 végén egy újabb felülvizsgálat-sorozat kezdődött Pozsony megyében, amelyet a nádor Vince nyitrai püspökkel közösen bonyolított le.³⁰³ Ám még 1254 kora őszen került sor egy Vas megyei birtokfelülvizsgálatra. Első ilyen tárgyú oklevele 1254. szeptember 29-én kelt.³⁰⁴ Egy, csak tartalmi átírásban fennmaradt Vas megyei felülvizsgálatokkal kapcsolatos levelét egyenesen úgy vezették be, hogy „a király úr Roland nádorra bízta, hogy az ő nevében az egész országában vizsgálja felül a vártól illetéktelenül elidegenített földeket és azokat a váraknak juttassa vissza”.³⁰⁵ Mivel Roland a teljes szövegben fennmaradt okleveleiben sehol nem ír általános, országos megbízásról, ezért könnyen lehet, hogy ez a bevezető inkább az átírás interpretációja, de az is lehet, hogy tényleg ott szerepelt. Az viszont bizonyos, hogy a gyakorlatban nem járta végig Roland az ország megyéit ilyen funkcióval, hiszen az 1254. évi Vas megyei, és az azt követő 1255. év végi Pozsony megyei akció kivételével egyetlen más megye kapcsán sem maradt fent a nádortól ilyen tárgyú oklevél. Tudjuk ugyanakkor, hogy a bodrogi és szerémi vár kapcsán is végzett ilyen feladatot, amint erről Tamás kalocsai érsek 1256. évi, illetve V. István 1272. évi levele tájékoztat.³⁰⁶ A két vár nagyon messze esik Roland hagyományos működési területétől, de ez megmagyarázható (lásd alább).

Máskor a megyéből való kimozdulást nem „bizottsági” megbízások, hanem más jellegű politikai okok indokolták. 1254 tavaszán Buda mellett találjuk, és ott társaival egyetemben a cseh királlyal kötendő béke részleteit dolgozta ki.³⁰⁷ A végül május 1-jén megkötött béke értelmében Stájerország délnyugati fele a magyar királyhoz került, és Béla a közigazgatás beindításában is igényelte Roland részvételét. 1254 második felében Roland ugyan Vas megyében tartózkodott a királyi várföldek visszavételét végző bizottság irányítójaként, ám 1255. február 15-én már a stájerországi Regede várában találjuk.³⁰⁸ Valószínűleg itt, vagy a közelében adhatta ki azt a február 9-i oklevelet is, amelyen szakadás miatt épp nem látszik a kelethely.³⁰⁹ A vár környékén találkozhatott IV. Bélával,

³⁰² „ex precepto regio omnes terras a castro Pisoniensi alienatas ad ipsum castrum per registram domini Bele regis, super terras dicti castri confectum, ab omnibus revocasemus et castro Pisoniensi restituissimus” CDS II. 284. vö. RP 86. sz. Hasonló módon említi a visszavételeket és a regisztrumot egy tartalmi átírásban fennmaradt oklevelében: CDS II. 290. (RP 90. sz.)

³⁰³ CDS II. 352., 353., 353–354., 354–355.; DL 3965. (RP 103–107. sz.)

³⁰⁴ UB I. 235. (RP 95. sz.). Lásd még UB I. 235–236., 239–240., 247. (RP 96–97. és 99. sz.)

³⁰⁵ „cum dominus rex ipsum dominum Rolandum palatinum per totum regnum suum vice sui ad revocandas terras a castro indebite alienatas et castris restituendas delegasset” HO VIII. 57. vö. RP 97. sz.

³⁰⁶ CDS II. 393.; Szerémvár kapcsán a következőket írta V. István: „olim ... Rolandus banus, tunc palatinus et comes Pisoniensis ab ipso patre nostro [ti. IV. Béla] pro revocandis iuribus castrorum iudex deputatus, quamdam terram eorum hereditariam Feketevnepep vocatam nomine iuris castri Sirmiensis, ad suggestionem quorundam emulorum suorum fecisset impediri, et annotari in registro” CDCr V. 623–624. (RA 2184.)

³⁰⁷ CDS II. 306. (RP 94. sz.)

³⁰⁸ Regedei oklevele (1255. febr. 15.): UB I. 240–241. (Damus pro memoria, lásd Függelék, 1. sz.)

³⁰⁹ UB I. 239–240. (RP 99. sz.)

erre utal legalábbis, hogy a február 15-én Regedében lezárt ügyet a király bízta rá megtárgyalásra. Ezután Roland követte a királyt a Dráva folyó mentén keletnek, mivel 1255. március 11-én már Vaskán keltezett oklevelet, és ugyanebben az időben IV. Béla is a településen tartózkodott és több egyházi tizedperrel kapcsolatos ügyet letárgyalt. Roland is részt vállalt ebből az ítélezés-sorozatból, mert az ő vaskai oklevele is tizedperrel kapcsolatos (semmilyen más ilyen jellegű oklevele nincs egyébként).³¹⁰ Ebből kiderül, hogy a királlyal párhuzamosan, de vele egyeztetve tárgyalta az ügyeket, mert eredetileg párbajt ítélt az óbudai és pannonhalmi egyház között, végül a király kérésére a párbajt visszavonta. Vaska pedig nincs olyan nagyon messze Bodrog és Szerém megyéktől, könnyen lehet tehát, hogy ekkor bízta meg Béla azzal, hogy folytassa le ezeket a vizsgálatokat is. A vaskai ítélezések (és a szerémi és bodrogi restitúciós tevékenység) után a király és a nádor egyaránt nyugatnak indult, Bélát 1255 áprilisában a Somogy megyei, Dráva közelében fekvő Csurgón találjuk, Roland pedig május közepén ismét Regedében tartózkodott – talán még mindig együtt volt a királlyal, hogy a stájerországi magyar közigazgatás kiépítésében és megszilárdításában segítsen.³¹¹ Ám az északnyugati régió ügyeitől itt sem szakadt el: Vas megyeiek keresték fel, hogy intézkedjen egy föld hovatarozásának ügyében, és Roland az emberével utasításokat adott a vasvári káptalannak, majd májusban (az említett Regede melletti oklevelében) zárta le a kérdést. Hogy meddig maradt stájer területeken, nem tudni, ám az itt időzéséhez köthetjük azt a napi kelet nélküli, a Regedevártól nem túl távoli Muraszombaton kiadott oklevelét, amelyben egy Zala megyei föld perét zárta le.³¹² 1255 decemberében már ismét Pozsony megyében találjuk Rolandot az említett Pozsony megyei felülvizsgálatok céljából. Mivel ekkor, 1255 első felében tudjuk egyedül kimutatni azt, hogy Roland a frisiben Magyarországhoz került stájer országrész és egyéb ügyek miatt az ország déli, délkeleti részén tartózkodott, így a bodrogi és szerémi felülvizsgálatokat is ehhez az időponthoz, 1255 tavaszához köthetjük (láttuk, hogy a bodrogiról 1256-ban már említés is történt). Ez mellesleg jól beleillik abba, ami Béla egy 1255. évi okleveléből derül ki, hogy korábban egy „általános gyűlést” (*generalis congregatio*) tartott Vácott Nógrád, Hont és Gömör megyék számára a tatárjárás utáni gazdátlan birtokok rendezése céljából, amely gyűlést 1254 februárja utáni időpontra tehetjük, de minden bizonnyal még az 1254. évre.³¹³ Ezután indulnak meg a felülvizsgálatok: Roland részéről 1254 őszén Vas megyében, 1255 tavaszán Bodrog és Szerém, 1255 decemberében pedig Pozsony megye számára. Balog (*Sinister*) Miklós asztalnokmestert szintén 1254-ben bízta meg Béla, speciálisan az udvarnokföldek felülvizsgálatával és helyreállításával kapcsolatban.

³¹⁰ Roland vaskai levele: PRT II. 293. Béla ott kiadott, tizedperekkel kapcsolatos oklevelei: RA 1036–1038. sz.

³¹¹ Béla csurgói oklevele: RA 1040. sz. Roland regedei oklevele (1255. máj. 13.): UB I. 243–244. (RP 102. sz.)

³¹² Zala I. 28. (RP 108. sz.)

³¹³ S. Kiss: Generális kongregáció 13–15.

Balog Miklós is 1254–1255 folyamán tevékenykedett.³¹⁴ Valószínű egyébként, hogy a várföldekkel kapcsolatos restitúció nem terjedt ki sokkal több megyére Roland részéről, mint amiről itt tudunk, hiszen Miklós udvarnokföldekkel kapcsolatos munkája is csak néhány nyugat-magyarországi megyében folyt.³¹⁵

E rövid időszak részletesebb áttekintése is jól mutatja azt, hogy Roland nádorként a gyakorlatban már egy konkrét régió bírása volt (Északnyugat-Magyarországa),³¹⁶ ám ha Bélának szüksége volt egy megbízható emberre, azonnal kimozdította, vagy éppen *elmozdította* onnan, mint azt Roland leváltásának a körülményei mutatják. Béla király hűséges embere ugyanis nem meghalt, vagy politikailag megbukott. Ahogy hivatali utóda, Héder nembéli Henrik írta legelső ismert nádori oklevelében 1260 őszén: „Roland nádort időközben másik méltóságba helyezték át”.³¹⁷ Ez a „másik méltóság” nem volt más, mint a szlavón báni tisztség.³¹⁸ Roland első ismert felbukkanása szlavón bánként csak 1261. augusztus 21. utánra tehető, de nádorságát már 1260 augusztusa után elvesztette, valamikor 1260. november 30-a előtt, amikor is Henrik nádor első ismert oklevelét kiadta. Henrik ebben az oklevélben egy Roland által elkezdett, de már be nem fejezett ügyet zárt le, és mivel már említette azt, hogy Rolandnak más méltósága van, ezért nem kételkedhetünk abban, hogy a báni tisztelet valamikor 1260 októbere, novembere folyamán kapta meg. A méltóságváltás közvetlen kiváltó oka az volt, hogy a régi szlavón bán, Gutkeled nembéli István ekkortájt tűnt el a forrásokból: nyilván meghalt.³¹⁹ Halálának pontos ideje ugyan nem ismert, de semmi nem zárja ki, hogy ne az 1260-as évek ezen időszakára tegyük. Ám a bán halála egy elég kényes politikai helyzetben következett be. Ezidőtájt történt ugyanis, hogy a szlavón hercegi címre Béla a fiatalabb fiát, Béla herceget nevezte ki, pedig ez a poszt hagyományosan a mindenkori trónörökösöt illette. Az idősebb fiú, István joggal sérelmezhetette mindezt, és nem kevesen az 1260-as éveket fémjelző apa és fiú közti ellenségeskedés egyik kiváltó okának tekintik Béla ezen húzását (bár könnyen lehet, hogy nem ez volt a viszály fő oka).³²⁰ Ám Roland áthelyezése és a fiatal, 10–11 éves³²¹ Béla herceg szlavón herceggé való kinevezése eléggé egybeesik ahhoz, hogy valami összefüggést keressünk: ha István hercegnek valamennyire meg is lehetett magyarázni a döntést, némi „tüske” azért maradhatott benne. Csak ez indokolhatja, hogy a király egy szintén tapasztalt és hű emberét helyezte támaszul fiatalabb fia mellé, akinek ekkor

³¹⁴ Kis: Szolgálonépi szervezet 158–160., 184.

³¹⁵ Somogy, Zala, Vas és Veszprém megyékben, lásd Kis: Szolgálonépi szervezet 159–160.

³¹⁶ Tegyük hozzá: az ország más részei sem nélkülözték teljesen a magasabb szintű bíraskodást, ui. ebben az időben már vsz. fennállt a Pesten majd Budán székelő alnádor intézménye. Lásd erről részletesen „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

³¹⁷ „Rolandus palatinus medio tempore ad aliam est dignitatem transmutatus” CDS II. 462. (vö. RP 125. sz.)

³¹⁸ Zsoldos: Archontológia 46.

³¹⁹ Karácsonyi: Magyar nemzetségek 513.

³²⁰ Az álláspontokat és a köztörténeti háttérrel lásd Zsoldos: Családi ügy 12–18.

³²¹ Béla herceg születési idejének pontosabb meghatározását lásd Zsoldos: Családi ügy 13–15.

még nyilván nem sok rálátása volt a nagypolitika sötétebb bugyaira. Béla így egy olyan embert választott új szlavón bánnak, aki egyébként jól teljesített a nádori poszton, és biztosak lehetünk benne, hogy a 12 év rutinja után ekkor már igen hatékonyan működtette hivatalát, amint ezt páratlan hivatali potenciálja is megerősíti. Ám a megüresedő szlavón báni poszt élére ő látszott a legalkalmasabbnak, hiszen kisebbik fia mellé egy olyan embert kellett találnia Bélának, aki egyszerre volt tapasztalt és hűséges, és – mivel az ilyen emberek már nyilván mind beépültek az államkormányzatba – elmozdítása a legkisebb politikai kárral járt. És az 1260 nyárutóján megkötött pozsonyi fegyverszünet után (amiben Béla véglegesen lemondott minden stájerországi birtokáról a cseh király javára) már nem volt szükség Roland nyugati határbiztosítására. Béla lépése jól mutatja, hogy a nádori hivatal hatékony működtetése mennyire eltörpült az egyéb politikai prioritások mellett.

A Rolandot követő következő időszak fő háttérjellemezője Béla és idősebb fia ellentéte volt. A növekvő feszültség végül 1262 novemberében lobbant lángra, és ekkor vonult fel először fegyveresen egymás ellen Béla király és István herceg – talán még összecsapásra is sor került. A konfliktust mindenesetre gyorsan lezárta egy pozsonyi megegyezés 1262 novemberének végén, amely során István felvehette az „ifjabb királyi” címet. Úgy tűnik, hogy István uralma már 1260-tól kezdve kiterjedt a keleti országrész bizonyos Erdélyen kívüli területeire is, ám az „ifjabb király” posztja teljesen más minőségű újításokat is lehetővé tett a számára. Mintegy megkettőzve apja kormányzati rendszerét, egyedülálló módon saját nádort is állított országrésze élére.

Az addig sem ellenkezett a korabeli gyakorlattal, hogy a királyné és a hercegek a királyhoz hasonló udvartartást építsenek ki maguknak, saját udvari tisztségekkel. Ezen udvari tisztségek a *iudex curie* névvel illetett udvarispánokból, illetve tárnok-, asztalnok-, lovász- és pohárnokmesterekből álltak.³²² Ám az önálló nádor állítása egy teljesen más helyzet volt. A nádor ugyanis legkésőbb III. Béla korától kezdve nem az „udvar” részét képezte, hanem egy különálló kormányzati pozíciónak minősült, így nem is lehetett a független udvartartások magától értetődő hozadéka. Ezért nem állított, állíthatott senki a királyn kívül nádort, még annyira sem, amennyire az aktuális helyzettől függően befolyása lehetett a saját udvarának összetételére. A 13. században egyedül a világi államigazgatással sok mindenben párhuzamosan kiépülő egyházi igazgatás számára engedélyezte a király, hogy egy saját *palatinust* állítsanak. Ott is csak a hierarchia csúcsán álló esztergomi érsek tehetette meg ezt, a püspökök csak a hercegi udvar személyzetének egyházi megfelelőit állíthatták saját népeik fölé.³²³ A tisztség az 1260-as években bukkant fel először, és erősen való-

³²² A királynéi udvartartásra lásd Zsoldos: Árpádok és asszonyaik 93–95., 97–100., ill. Zsoldos: Archontológia 64–69. A hercegre: Zsoldos: Archontológia 69–76. Tegyük hozzá: a királyné és a hercegek nem minden esetben nevezhették ki saját maguk az udvari embereiket, alapesetben az ő udvaruk összeállítása is királyi jog volt (lásd Zsoldos: Árpádok és asszonyaik 103–106.).

³²³ Az érseki palatinus tisztségére lásd részletesebben „Az elnevezés” c. alfejezetet.

színű, hogy mindez királyi engedéllyel, vagy legalábbis jóváhagyással történt. Béla az egyházi kormányzat illetén való párhuzamosságában nem látta világi hatalmának csorbulását. Látszólag ugyan egy hasonló rendszert láthatunk a 11. századi dukátus kapcsán is, hiszen akkor szintén létezett külön királyi és külön hercegi nádor. Sajnos a hercegi nádorispánról – a 11. század forrásviszonyainak ismeretében nem meglepő módon – szinte semmit nem tudunk, csak a létezését tudjuk konstatálni. Arra is csak egyetlen forrás utal egyértelműen, a korábbi fejezetekben már többször idézett dekrétumfejezet: az ún. László-féle III. törvénykönyv 3. cikkelye. Ez szól arról, hogy ha a nádorispán hazamenne, akkor az udvar pecsétjét tartsa a helyettesénél, és az udvaron kívül ne küldhessen másra pecsétet, csak azokra, akiket udvarnokoknak neveznek, ellenkező esetben 55 penzát fizessen. A cikkely utolsó mondata a következőképpen hangzik: „Hasonlóképp a herceg ispánját is, ha az övéi fölött úgy ítélkeznek, mint mások fölött, ugyanezen ítélettel sújtsák” (ti. 55 penzát fizessen).³²⁴ A *comes* elnevezés alatt biztosan a *palatinus comest* értették, hiszen az egész fejezet róla szól, és a királyi *palatinust* is csak az első mondatban nevezték teljes nevén (*palatinus comes*), utána már őrá is csak *comes*ként utaltak. A rendelkezésnek mellesleg akkor van értelme, ha fordítva képzeljük el, mint amit a szórend sugall: ha a herceg (nádor)ispánja mások felett is úgy bíraskodik, mint az ő joghatósága alá tartozók felett, *akkor* ítéljék el. Talán a külön hercegi nádor halvány nyoma, hogy az 1075. évi garamszentbenedeki alapítólevélben a hercegséget a királysággal frissen felcserélő I. Géza Gyula nádort „Jula comite meo palatino”, vagyis „az én nádorispánom” formában emlegette.³²⁵ A birtokos jelző biztosan nem arra utalt, hogy ő nevezte ki, és azért az ő nádorispánja, hiszen ez a korban természetes volt, és semmilyen más esetben nem utaltak rá külön. Talán a Gézával párhuzamos hercegi udvartartás nádorispánja lehetett a másik (ti. Lászlóé, aki megkapta a dukátust),³²⁶ de az is lehet, hogy pusztán csak arra utalt, hogy az ekkor nyugati országrészekben tanyázó Salamon királytól megszerezve a hatalmat, itt az ő nádora (és nem Salamon királyé) volt jelen.³²⁷ Ezt a példát azonban nem állíthatjuk teljes egészében párhuzamba az István ifjabb király alatt létrejött rendszerrel, hiszen a nádorispán funkciója ekkor még teljesen más volt. Udvari tisztségnek minősült, nem külön államkormányzatának, tulajdonképpen a későbbi udvarispán intézményére hasonlított leginkább.³²⁸

³²⁴ „Similiter et ducis comes, qui super suos, quam alios iudicaverit, eadem sententia corrigatur.” Závodszyky: Törvények 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmendi Tamás ford.)

³²⁵ DHA I. 218.

³²⁶ Kristó: Hercegség 88.

³²⁷ Ez utóbbi értelmezés mellett szól, hogy az alapítólevél szerint jelen voltak még „ceterisque regni mei principibus”, „és az országom egyéb főemberei” is (DHA I. 218.). Itt biztosan nem a királyi és hercegi „regnumot” állította szembe egymással, hanem inkább azt hangsúlyozta, hogy ez az ő országa, és nem Salamoné. (Más a helyzet, ha a „regnum” szó alatt a királyi szűkebb környezetét, udvarát értette. A szó ilyenentén való értelmezésének az ún. Intelmek egy sokat vitatott cikkelye miatt hatalmas irodalma született, de ebbe a kérdésbe itt most nem kívánunk belemenni.) A hercegi nádorispánról lásd még Kristó: Tizenegyedik század 45–46.

³²⁸ Lásd „A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században” c. fejezetet.

Így ez a példa csak a párhuzamos királyi és hercegi udvartartásra világít rá. Bár intézménytörténeti szempontból mindenképpen indokolt ekkoriban kettős nádorságról beszélni, *funkcionálisan* ez valójában nem volt több, mint amikor a 13. századi királynéi vagy hercegi udvarok önálló udvarispánnal rendelkeztek. István ifjabb király nádorállítása így valóban egyedülálló esetnek tekinthető a világi intézménytörténetben.

Érdeemes leszögezni, hogy a címét hivatalosan az 1262. december 5-i porosz-lói egyezség értelmében elnyerő ifjabb király már ekkor tisztában volt azzal, hogy saját nádora lesz, esetleg már volt is. István ugyanis az egyezményben kötelezte magát arra, hogy személyesen vizsgálja ki azt, ha a nádorát, udvarbíróját vagy más bíróját apja bárói vagy serviensei bepanaszolják, hogy súlyosan ítélték meg birtokügyeiket vagy másst.³²⁹ A passzus nyilván arra vonatkozik, hogy ha apja híveinek birtokai éppen a keleti országrészébe esnek, akkor ott ne önkényeskedhessenek István bírái. Ennek ellenére az első ifjabb királyi nádort csak 1263 májusából ismerjük, és 1270-ig bezárólag összesen három nádoráról tudunk.³³⁰ A nádorváltásokat mindig az indokolta, hogy politikai értelemben Istvánnak nem volt szerencséje az embereivel: a gyorsan változó helyzetben a háromból ketten is átálltak Bélához. Az első ismert ifjabb királyi nádor Péc nembéli Dénes volt, akit még a hercegi udvartartásából „örökölt”. Dénes 1259-ben István herceg asztalnokmestere volt, emellett zalai ispán, ami egyértelműen mutatja, hogy Béla király nevezte ki erre a posztra.³³¹ Ennek ellenére az országfelosztás után megmaradt az ifjabb király hűségén, és talán 1264 folyamán (amikor Béla a fia több hívét is átcsábította magához) állt át az idősebb király oldalára, és (ifjabb) Béla szlavón herceg udvarispánjai között találjuk.³³² István új nádora Csák nembéli Domonkos lett. Amennyire életpályáját ismerjük, „*homo novus*” volt, és István környezetében jutott először pozícióhoz 1263-ban (ekkor zempléni ispán és ifjabb királyi pohárnokmester. A megye alapján biztosra vehetjük, hogy Istvántól kapta mindkét tisztségét.). A későbbi adománylevelek alapján úgy tűnik, hogy ura mellett harcolta végig az 1265-ös belháborút, amiből katonailag István került ki győztesen. Ennek ellenére 1266 legvégén ő is átszökött Bélához. 1266. december 25-én még nádorként adott ki oklevelet, de utódjának ugyanebből az évből ismerjük egy említését.³³³ István viszonylag

³²⁹ „Item promittimus, quod si comes palatinus noster sive iudex curie nostre, vel alii iudices nostri, barronibus seu servientibus karissimi patris nostri in causis possessionum et aliis conquererentur ex causa probabili se gravari, nos ad insinuationem et requisitionum venerabilis patris Sm[aragdi] archiepiscopi Colochensis personaliter predictorum iudicum sententias et processus audire et emendare tenebimur, iuxta modum prestiti super hoc specialiter sacramenti.” MES I. 487.

³³⁰ Zsoldos: Archontológia 25–26.

³³¹ Zsoldos: Archontológia 71.

³³² Wertner: Dénes nádor 607–608.; Zsoldos: Családi ügy 38.

³³³ Zsoldos: Archontológia 26., 298.; Zsoldos: Családi ügy 100. Tegyük hozzá: az is elképzelhető, hogy Domonkos 1266. december 25-re datált oklevele valójában 1265. december 25-én kelt. Ebben az időben mind a dec. 25-i (karácsonyi), mind a jan. 1-ji (római) évkezdetet használták a királyi kancelláriákon (Szentpétery Imre szerint a karácsonyi évkezdet sokkal gyakoribb volt.

gyorsan választott új nádort Balog nembéli Benedek személyében, aki szintén teljesen neki köszönhetette karrierjét. Azelőtt István udvarispánja volt, és ezt a tisztségét is megtarthatta, így egyedülálló módon egyszerre lett *iudex curie* és *palatinus*. Kétségtelenül igaza lehet Zsoldos Attilának abban, hogy „a szokatlan méltóságghalmazás rendkívüli helyzetet sejtet”,³³⁴ mert tényleg úgy tűnik, hogy Istvánnak egyrészt hirtelen kellett valakit találnia erre a posztra, másrészt kezdett kifogyni azokból, akikben maradéktalanul megbízott.

Ha megvizsgáljuk e nádorok működését, akkor azt látjuk, hogy az 1250-es években kialakult tendenciákat örökítették tovább. Az ifjabb és idősebb királyi nádorok intézkedéseit térképre vetítve a 3. sz. térképen találjuk.

Mindenekelőtt látható, hogy – nem túl meglepő módon – az idősebb és ifjabb királyi nádorok tevékenysége nem keresztezte egymást. Az idősebb király két nádora, Henrik és Lőrinc csak a rájuk eső nyugati országrészben tevékenykedtek (itt egyébként az összes 1260 utánra eső hely fel van tüntetve, bár az országmegosztás csak 1262-ben következett be). A Somogy megyei „tömörülést” (7–12. szám a térképen) az a birtokfelülvizsgálat-sorozat okozza, amelyben Lőrinc nádor és somogyi ispán vett részt 1268-ban, minden bizonynyal nem nádori, hanem ispáni tisztségéből fakadóan. Az egyetlen eset, amelyben látszólag területi ütközés van, a térképen 14-es számmal jelölt Geréc birtok ügye. Ennek kapcsán szögezzük le, hogy az oklevél kelethelye Pétervárad (*Peterwarad*), amely az ifjabb királyi országrészbe esett.³³⁵ A diplomát kiadó D. nádor egy olyan birtok adásvételét hagyta jóvá, ahol Demen fia Sándor ispán eladta Geréc nevű földjét Lőrinc mosoni ispánnak, az idősebb király országbírájának. A föld még éppen az azt megvásároló Lőrinctől jutott Sándor kezére, ahogy azt a kői káptalan oklevele is tartalmazta. A szerződő felek egyike tehát az idősebb király bárója volt, ám az ügylet előzményét már az ifjabb király országrészébe eső káptalan tárgyalta. Az ügyet nem lehetett tisztán az egyik vagy másik fél bíráihoz sorolni, mint ahogy a gyakorlatban több ilyen eset is lehetett. A D-sziglával feltüntetett nádort Péc nembéli Dénessel és Csák nembéli Domonkossal egyaránt azonosíthatjuk.³³⁶ Inkább utalhatna Dénesre az, hogy a Bács megyei Péterváradon keltezte az oklevelét, és ismerünk egy másik oklevelet is, amelyben ugyanúgy egy D-sziglával jelölt nádor és bácsi ispán a bácsi és kői káptalannal levelez – nyilván ugyanazon személyről van szó.³³⁷ A nádor

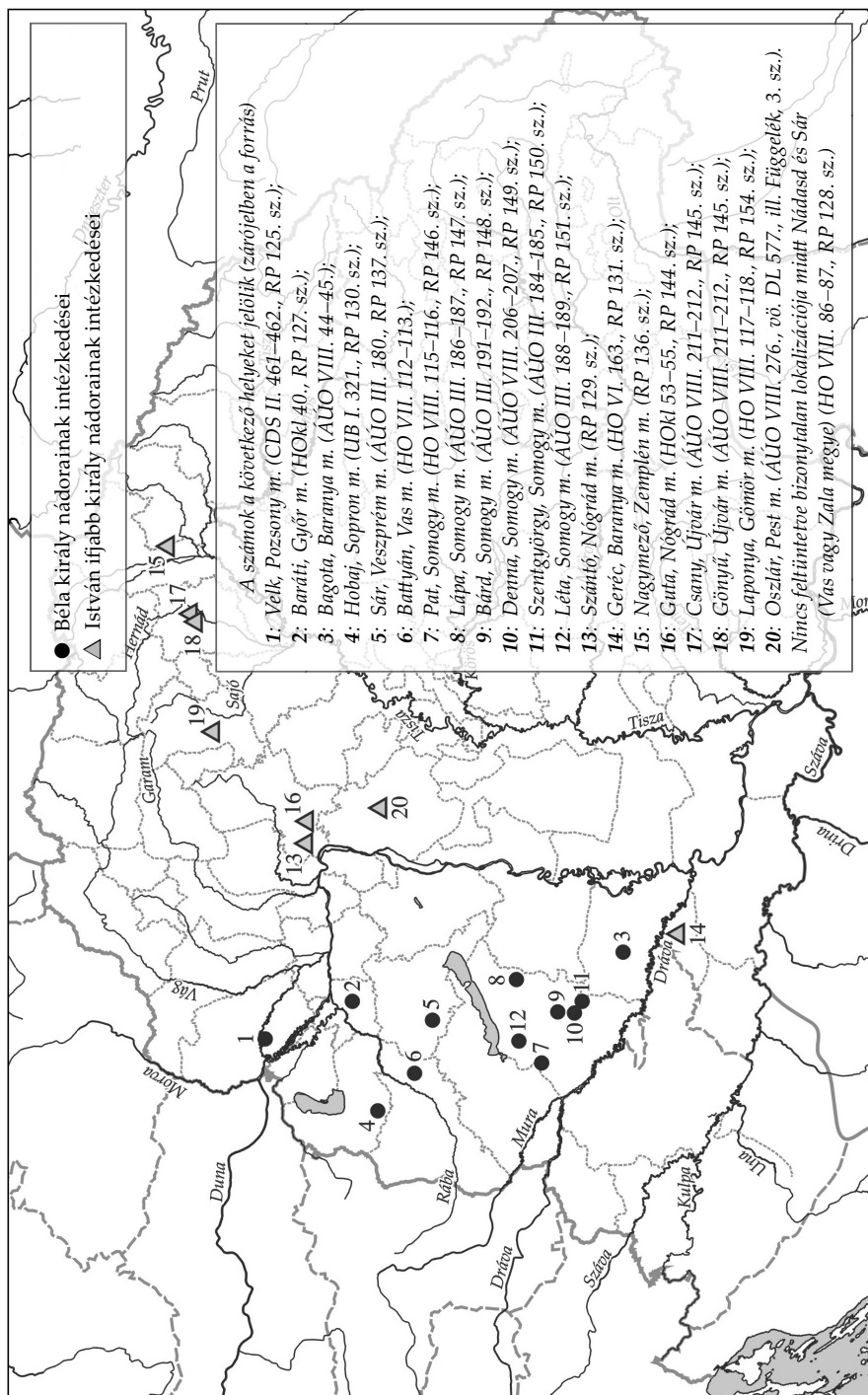
Az évkezdetekre, példákkal, lásd Kronológia kézikönyve 33–35.). Amennyiben Domonkos nádor íródeákja a karácsonyi évkezdetet használta, úgy december 25. esetén az 1266-ra írt évszám a mai fogalmaink szerint valójában 1265. Ez esetben a nádorváltás az év folyamán hamarabb is lehetett. Ha viszont a római évkezdetet, akkor a nádorváltás valóban az év legvégén kellett, hogy történjen. Ám az 1266. év legvégén lezajlott nádorváltás mellett szól az, hogy Csák nb. Domonkost Lampert egri püspök 1266. november 28-i oklevele még nádornak nevezi (Sztáray I. 10., vö. RP 135. sz.). Magunk Domonkos kérdéses oklevelét az 1266. év alá vettük fel (RP 136. sz.).

³³⁴ Zsoldos: Családi ügy 100.

³³⁵ HO VI. 163. (RP 131. sz.)

³³⁶ Lásd ezzel kapcsolatban az RP 131. sz. reg. kommentárját.

³³⁷ A bácsi káptalan oklevelét lásd ÁKO 99–100. (RP 134. sz.) Ez utóbbi oklevelet azért nem vittük fel a térképre, mert nincs „pontoszerű” területi vonatkozása.

3. sz. térkép Az idősebb és ifjabb királyi nádorok intézkedéseinek területi vonatkozásai

tehát huzamosabb ideig is ott tartózkodott a déli országrészben. Péc nembéli Dénesről pedig tudjuk, hogy köpönyegforgatása után az első tisztség, amit Bélától kapott, az a szerémi ispánság volt (akkor Szerém megye már Béla országrészébe esett).³³⁸ Úgy tűnik tehát, hogy ezen a területen volt érdekelt. Utódja, Domonkos szintén viselte a bácsi ispáni címet, de itt csak arról lehetett szó, hogy mintegy „megörökölte” hűtlenné lett elődje pozícióit. Domonkosnak egészen máshol, Északkelet-Magyarországon, a Zemplén megyei Perecsén volt a családi birtoka, és inkább ott tartózkodott. Két ismert oklevele közül legalábbis az egyiket ott keltezte, a másik pedig egy Perecsével határos föld eladásához való beleegyezés volt, amit az egri püspök részére állított ki – nyilván akkor is azon a környéken tartózkodott.³³⁹ Domonkos ráadásul nem jelölte D-sziglával a nevét az oklevelében. Mindez ugyan nem perdöntő teljesen, de úgy tűnik, hogy az egyik ifjabb királyi nádor (talán Dénes) inkább a déli területeken volt érdekelt, és zömében ott is időzött. Talán szintén ennek a jele, hogy 1264-ben Dénes alnádora, Gotárd Hatvanban székelt.³⁴⁰ Szükség volt valakire abban a régióban is, amíg a nádor huzamosabb ideig délen tartózkodott. Utódai esetében azonban az ítélezések súlypontja egyértelműen áttevődött Észak-Magyarországra, mint ez a térképen is látszik. Ugyanezt tapasztaljuk, ha az oklevelek kelethelyét vizsgáljuk meg (amennyiben kitétték). Az említett D. nádor a Bács megyei Péterváradon keltezett. Domonkos egyetlen ismert kelethelye viszont már a Zemplén megyei Perecsé, a családi birtoka.³⁴¹ Nyilván az sem véletlen, hogy Domonkos egyik *servitora* borsodi várjobbágy volt, és Borsod megyében volt földje.³⁴² Tombold fia Benedektől három keletellyel ellátott oklevelet ismerünk: Forró (Újvár megye), Bereg (Bereg megye) és Patak (Nógrád vagy Zemplén megye). Az első oklevélből tudjuk, hogy a per egy korábbi állomásakor a nádor a Pest megyei Besenyő faluban volt.³⁴³ A 3. sz. térképről látható, hogy az ítéleteik földrajzi vonatkozásai is ezt a tágabb régiót fedték le. Az egyedi ítélezések mellett Benedeknél olvashatunk külön királyi megbízásokról is. 1268-ban István ifjabb király több báróját csoportos ítélezésre küldte, Benedek így írt erről: „amikor Besenyő faluban voltunk a Szűz Mária sziget [Margitsziget] mellett Szent Mihály arkangyal tizenötöd napján [okt. 13.], és más társaimmal, ti. Gergely esztergomi préposttal, Scela fia Mihállal, Szakállas Lőrincsel, Ethenad fia Benedekkel, Ruhman fia Jánossal és az ország más nemeseivel, akiket urunk, István király és az ő országa csoportos ítélezésre

³³⁸ Zsoldos: Archontológia 207. Arról, hogy 1265 után Szerém és Valkó megye már a Szlavón hercegséghez került, és ezáltal Béla felségterülete lett, lásd Zsoldos: Családi ügy 84.

³³⁹ Az okleveleket lásd: DL 67402. (kiadása: RP 136. sz.); ill. Sztáray I. 10. (RP 135. sz.)

³⁴⁰ DF 278431. (= DF 280264.), kiadása: RP 129. sz.

³⁴¹ HO VI. 163. (RP 131. sz.); DL 67402. (kiadása: RP 136. sz.)

³⁴² RA 1858. sz.

³⁴³ HOkl 53–55. (RP 144. sz.); ÁÚO VIII. 211–212. (RP 145. sz.); ill. a Bereg keletellyel ellátott oklevél: DL 63602. Kiadását lásd: Függelék, 2. sz. Benedek ebben az oklevélben nem tüntette fel a nádori címét, de viselte, lásd a regeszta utáni kommentárt.

a mondott szigetre rendelt az egész ország ügyei kapcsán, törvényt ültünk”.³⁴⁴ Benedek egyedi megbízásokat is végzett: valamikor 1267–1269 folyamán Pest megyébe szállt ki a „gonosztevők kihirdetésére és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavételére”,³⁴⁵ talán szintén István utasítására.³⁴⁶

Mindeközben Béla országrészének a két nádorára, Héder nembéli Henrikre és Kemény fia Lőrincre a belháborúk alatt fontos feladatok hárultak, Béla magas rangú hadvezérei voltak (az ifjabb királyi nádorok talán részt vettek egyik-másik összecsapásban, és egyéb külföldi hadjáratokban, de igazán fontos pozíció e téren nem jutott nekik).³⁴⁷ Héder nembéli Henrik, megörökölve Roland nádori tisztségét és pozsonyi ispánságát, egy hozzá hasonló stílusú hivatali gyakorlatot kezdett folytatni az északnyugati régió bírójaként. A Pozsony megyei Velk föld ügyében ítélt 1260-ban, illetve a Győr megyei Baráti és a Zala megyei Örs falu udvarnokai és helyi birtokosok ügyében 1261-ben.³⁴⁸ Ezt a „hagyományos” hivatali pályát törte meg az ellenségeskedés. 1261 után-tól 1267-ig Henriknek összesen csak 4 oklevélét tudjuk azonosítani (ebből kettő csak későbbi tartalmi átírásban maradt fent), és egyik sem köthető konkrét évhez.³⁴⁹ Annál több információknak van arról, hogy Henrik 1264–1265 folyamán Béla egyik seregtestének a tényleges vezére volt (a sereget névlegesen Anna macsó hercegnő vezette). A Feketehalom ostroma után megforduló hadiszerencse következtében az ország közepe felé nyomuló Istvánnak Isaszegnél állta útját Béla maradék serege, amit Henrik nádor vezetett. Az 1265. március elején megvívott csata István győzelmét hozta, a nádor két fiával együtt fogságba esett.³⁵⁰ Bár erről a források külön nem szólnak, nyilván az apa és fia közötti béke következményeként került sor a szabadon bocsátásukra.

³⁴⁴ „cum nos essemus in villa Beseneu iuxta insulam beatissime virginis Marie, in quindenis sancti Michaelis archangeli, et cum ceteris sociis nostris, qui a domino nostro rege Stephano et a regno suo ad commune iudicium ad predictam insulam super facto tocius regni fuerant deputati, videlicet magistro Gregorio preposito Strigoniensi, Nycholao comite filio Scela, Laurencio barbato, Benedicto filio Ethenad, et Johanne filio Ruhman, ac aliis nobilibus regni, pro tribunali sedissemus” HOkI 54. (vö. RP 144. sz.)

³⁴⁵ „ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus” ÁÚO VIII. 276. (Az oklevél nádori oklevél, ám a kiadásában rosszul oldották fel az intituláció plts rövidítését, és „prelatus”-t írtak palatinus helyett, lásd Függelék, 3. sz.)

³⁴⁶ A kérdés részletes tárgyalását lásd „A nádori közgyűlés intézményének kialakulása” c. alfejezetben.

³⁴⁷ Domonkos vsz. ott volt Feketehalom várában ura mellett, a vár 1264–1265 fordulóján zajló ostromakor, de ezt inkább a kényszer szülhette, az 1265-i isaszegi csatában is csak bátyja vitézségét emelte ki István adománylevele (Zsoldos: Családi ügy 61–62.). Ráadásul azt sem tudjuk, hogy ekkor már nádor volt-e, bár a kérdésnek nincs sok jelentősége. Tombold fia Benedek biztosan nem volt még nádor, csak udvarispán, amikor részt vett István 1266 nyarán zajló bolgár hadjáratában (Zsoldos: Családi ügy 96.).

³⁴⁸ CDS II. 461–462. (RP 125. sz.); HOkI 40. (RP 127. sz.); HO VIII. 86–87. (RP 128. sz.)

³⁴⁹ UB I. 321. (RP 130. sz.); PRT X. 523. (RP 132. sz.); PRT X. 524. (RP 133. sz.); ÁÚO III. 180. (RP 137. sz.)

³⁵⁰ Minderre részletesen lásd Zsoldos: Családi ügy 47–51., 55–74.

Kemény fia Lőrinc 1267 legelején váltotta Henriket a nádori poszton. Az elmozdítás oka nem teljesen világos. Mivel Henrik ugyanebben az évben szlavón bán lett a király szemében hűtlenné vált Roland helyett, ezért kézenfekvő lenne ezt az okot keresni a háttérben. Ám Lőrincet már egy 1267 februárjában kelt oklevélben nádorként említik, Henrik pedig egy, csak évet tartalmazó 1267-i oklevél szerint még nádor, tehát a hivatalcsere 1267 legelején történt. Roland viszont ez év május 21-én még szlavón bán, és a bizalom csak nyáron ingott meg benne.³⁵¹ Lőrinc nádori pályaképét – a ránk maradt információk alapján legalábbis – szintén úgy határozhatjuk meg leginkább, hogy alapvetően Béla bárója, aki éppen ekkor a nádori címet viselte. Azaz főként olyan király által elrendelt feladatokat hajtott végre, amelyek nem voltak különösebb összefüggésben nádori címével. 1267 augusztusában (amikor a király a fia ellen készülődött) jelen volt ura környezetében, és részt vett 1267 szeptemberében az 1267. évi dekrétum kiadását követő törvénykezéseken is.³⁵² 1267 decemberében már – szintén Béla király külön parancsára és királyi hatáskörrel (*auctoritate regia*) felruházva – a tihanyi monostor lovas jobbágyainak a helyzetét intézte.³⁵³ 1268-ban (néhány kisebb ügy mellett)³⁵⁴ került sor a Somogy megyei birtokfelülvizsgálatok lefolytatására. Ezen felülvizsgálatok háttere az 1267. évi törvény azon cikkelye, amely elrendelte, hogy „a nemesek földjeit, melyeket a mi vagy a királynéasszony szabad falvainak a népei, avagy az udvarnokok, vagy pedig a várnépek bármilyen ürüggyel elfoglaltak vagy elfoglalva tartanak, e nemeseknek vissza kell adni”.³⁵⁵ 1267–1268 folyamán több ilyen felülvizsgálatról is tudunk.³⁵⁶ Lőrinc azért kaphatta Somogy megyét, mert nádori címe mellett somogyi ispán is volt egyben, de így is mindig kihangsúlyozta a külön királyi megbízást. A részleteket minden ez ügyben kiadott oklevele elején taglalta, amelyek a következők voltak: „amikor minket Béla, Magyarország jeles királya Somogy megyébe küldött az udvarnokok, várnépek, királynéi népek és más szolgáltatónépek által elfoglalt nemesi birtokok és jogok visszavételére, őt, ezen megye összes nemesé által választott nemes embert ... rendelt nekünk ítélőtársul, és ugyanezen öt nemes, a mi ítélőtársaink, az Úr életadó szent keresztfáját megérintvén esküvel esküdvén megfogadták, hogy nem mást, csak a szolgáltatónépek által illetéktelenül elfoglalt nemesi jogokat állítják helyre. Másodjára nekünk is megesküdtek a szentséges ereklyéket és az Evangéliumot megérintvén a fiaik fiaira ugyanerről, és ezen biztosítékkal indultunk el a ki-

³⁵¹ Zsoldos: Archontológia 20., 46.; Zsoldos: Családi ügy 98–99.

³⁵² Lőrinc jelenlétére a közös törvénykezésen lásd Béla 1267. szept. 15-e körül (RA 1532. sz.) kiadott oklevelét, ill. RA 1551. sz. (véltetően szintén ekkortájt kelt)

³⁵³ PRT X. 528–529. és 529–530. (RP 138–140. sz.)

³⁵⁴ CD VII/5. 349–353. (RP 143. sz.); a Vas megyei Battyán föld kapcsán szintén előtte kezdődött per, a felek végül a vasvári káptalan előtt egyeztek ki: HO VII. 112–113.

³⁵⁵ „quod terre nobilium, quas populi liberarum villarum nostrarum vel domine regine seu udvornici seu castrenses quacunquē occasione occupaverunt et detinent, restituantur ipsis nobilibus”. DRMH I/1. 42. Magyarul: Szöveggyűjtemény 279.

³⁵⁶ Adatolva: Szócs: 1267. évi dekrétum 376–378.

rály mondott parancsára.”³⁵⁷ A birtokvisszavételekről összesen 6 oklevél szövege maradt fent.³⁵⁸ Valamikor 1269 júniusa és októbere között Lőrinc megint Béla környezetében tartózkodott és vele ítélezett egy Pozsony megyei vonatkozású ügyben. Egy másik Pozsony megyei per szintén előtte kezdődött, ám a király elé utalta.³⁵⁹ Még két olyan, a királytól teljesen független oklevelét ismerjük, amelyet nem tudunk évhez kötni.³⁶⁰ Henriket és Lőrincet nem lehet olyan markáns módon területhez kötni, mint Rolandot, és amennyire látszik, mindketten többet tartózkodtak a király környezetében, mint az ország egy adott pontján. Így tehát a zavaros „hatvanas évek” tetőzték be azt a már lassan a tatárjárástól meginduló folyamatot, hogy a nádor kissé visszaszorult a királytól független bírói szerv szerepköréből (bár jogilag sohasem szűnt meg annak lenni, és mindvégig gyakorolta is ezt a funkcióját), de a politikai helyzet kívánalmainak megfelelően inkább egy, a király környezetében tartózkodó, és az ő egyedi kívánalmait ellátó báró lett. Mindez – hangsúlyozzuk – a tatárjárás előtt is előfordult, ám Rolandon át egészen Henrikig és Lőrincig bezárólag markánsan ebbe a szerepbe billent át a mérleg nyelve.

3. Az „oligarcha-nádorok”³⁶¹ kora

A korszak egyik fő jellemzőjének tekinthető, hogy a nádori működés súlypontja szinte teljesen a családi birtokra és annak szűkebb vonzáskörzetére szorult

³⁵⁷ „cum nos dominus noster illustris Bela rex Hungarie ad revocandas terras ac alia iura nobilium per udvornicos, castrenses, populos domine regine ac alios cuiuslibet condicionis homines occupata, ad comitatum Symigiensem transmisisset, et quinque homines de nobilibus ipsius comitatus electos per omnes nobiles de eodem comitatum [!] (...) nobis in socios deputasset, et iidem quinque nobiles socii nostri iure iurando, tacto sancto vivifice crucis ligno Domini, domino regi promisissent, quod non aliud nisi iura nobilium indebite per condicionarios occupata restituerent, et etiam secundario nobis tactis sacrosanctis reliquis et evangelio, supra filios filiorum suorum iurassent illud idem, et recepta tali caucione processissemus ad preceptum domini regis supradictum” HO VIII. 115. (RP 146. sz.). A többi, alább jelzett oklevél is ugyanezt a bevezetést tartalmazza.

³⁵⁸ HO VIII. 115–116., ÁÚO III. 184–185., 186–187., 188–189., 190–192., ÁÚO VIII. 206–207. (RP 146–151. sz.). Lőrinc somogyi bizottsági működését, és a mellé rendelt bizottság összetételét részletesen elemezte Szűcs Jenő: Szűcs: 1267. évi dekrétum 376–380.

³⁵⁹ RA 1614., 1645. sz.

³⁶⁰ DL 93879. és DL 98880. (kiadásuk: RP 152–153. sz.)

³⁶¹ Az „oligarcha” szó használatában Zsoldos Attila legújabbban kifejtett meghatározását követjük, amely elkülöníti az „oligarcha” és a „tartományúr” kifejezéseket, és nem szinonimaként kezeli azokat. Az „oligarcha az a tartományúr, aki a királyi hatalmat kizárja a tartományából és funkcióit önkényesen gyakorolja”. (Zsoldos: Hűséges oligarchák 352.). Ez nem zárja ki, hogy egy ideig, vagy akár – ha érdekei úgy kívánják – folyamatosan hűséges legyen a királyhoz, de a tartományának irányítását alapvetően ő tartja a kezében, és halála utáni felosztásáról is ő gondoskodik. Zsoldos e kritériumok alapján az oligarchák közé sorolta pl. Csák Mátét, a Kőszegieket, Aba Amadét, Ákos nb. Istvánt vagy Kán nb. Lászlót és Borsa Kopaszt is. Ellenben az ország déli részén hatalmat birtokló Csák nb. Ugrin, vagy Debreceni Dózsa és később a Drugetek csak „tartományurak” voltak. Lásd Zsoldos: Hűséges oligarchák.

vissza. Mindez nem előzmények nélküli (hiszen láthattuk István ifjabb király esetében is, hogy nem egy nádora a működése helyszínén volt birtokos, vagy legalábbis földrajzilag érdekelt), és nem is egyik pillanatról a másikra történt. A folyamat relatíve „vegytisztán” az 1280-as évektől kezdett megvalósulni és egészen a „kiskirályok” I. Károly által történő leveréséig tartott, ám a későbbi nádorok működésében is éreztette hatását.

1270-től véglegesen István lett az ország ura, az új király pedig egyfajta konszolidációs politika eredményeképpen nemcsak hogy nem állt bosszút apja korábbi hívein, de néhányukat egyenesen magas államkormányzati posztokba emelte. Így történt a nádori méltósággal is: István nem tartotta meg a hozzá végig hűségesnek bizonyuló Tombold fia Benedeket. Benedek egyébként 1269-ben véglegesen eltűnik a forrásokból: lehet, hogy meg is halt.³⁶² Az új nádor az addig az ifjabb Béla herceg szolgálatában álló Mojs fia Mojs lett. Kiválasztásában (az általános konszolidációs politika keretein túl, természetesen) szerepet játszhatott az, hogy egyrészt az anyja a Monoszló nemzetségből került ki, akik István fő bizalmasának számítottak, és még ennél is többet nyomhatott a latban az, hogy részt vett az egyik bolgár hadjáratban, vélhetően az 1266. éviben, István oldalán.³⁶³

Mojs ugyan majdnem végig megmaradt nádornak István uralkodása alatt, de ez csak bő két évet jelentett, ami kissé kevés ahhoz, hogy nádorságának profilját részletesebben meg tudjuk rajzolni. Bár a nádori poszt mellett a soproni ispáni címet is megkapta, kezdetben nem sok adat van arról, hogy megyéje közelében tartózkodott volna. Egyik első intézkedése, még István koronázása előtt, az volt, hogy ura parancsára beiktatta az esztergomi érseket a neki adományozott Esztergom megyébe. Valamikor ezután visszament családi birtokaira, Somogy megyébe, és rendezte kazsoki hospeseinek a jogállását (ekkor a Somogy megyei Igalon állított ki oklevelet erről).³⁶⁴ 1271 késő tavaszán, mikor háború tört ki István és II. Ottokár cseh király között, elkísérte urát a harmezőre, addig is a soproni vár védelmére mást kellett kirendelnie Istvánnak – pedig a vár védelme a mindenkori megyésispán feladata lett volna, de úgy tűnik, hogy a király inkább a seregben igényelte Mojs szolgálatait.³⁶⁵ A harc végeztével, 1271 szeptemberében ismét a családi birtokok közelében találjuk – egyelőre zajló megegyezést legalábbis a Tolna megyei Kurdon hagyott jóvá.³⁶⁶ 1272 folyamán azonban visszavonult Sopron megyébe. Kétszer is Babóton keltezett oklevelet, megyei vonatkozású ügyekben intézkedve.³⁶⁷ Ugyanebből az évből ismerjük még két magánügyben kiadott diplomáját, amelyben a lányai helyzetét rendezte és az ábrahámi monostor számára tett többedmagával ado-

³⁶² Zsoldos: Archontológia 289.

³⁶³ Zsoldos: Családi ügy 116–117.

³⁶⁴ MES I. 576.; Solymosi: Földesúri járadékok 225–226. (RP 155–156. sz.)

³⁶⁵ Zsoldos: Családi ügy 130.

³⁶⁶ HO VIII. 126. (RP 157. sz.)

³⁶⁷ UB II. 14–15., UB III. 279–280. (RP 158–159. sz.)

mányokat.³⁶⁸ Bár ilyen kevés adatból nehezen lehet messzemenő következtetéseket levonni, azért mégis feltűnő, hogy a hét fennmaradt, és biztosan hozzá köthető oklevélből hármat teljesen magánügyben adott ki, egyben külön királyi parancsra intézkedett, és csak a maradék három „klasszikus” ítéletlevél. Az ehhez az időszakhoz köthető legfontosabb intézménytörténeti újítás, hogy Mojs volt az első olyan nádor, aki címében is viselte a „kunok bírása” (*iudex Cumanorum*) titulust. A tisztséget István egyesítette (újra?) a nádori poszttal, amely végül állandósult, és még évszázadok múlva is a nádor viselte a „kunok bírása” címet. Arról egyébként semmilyen adatunk nincs a korszakunkból, hogy a mindenkori nádor valaha is ítélkezett, vagy más módon rendelkezett volna a kunok ügyében.³⁶⁹

Mojs leváltása még V. István egyik utolsó rendelkezése volt, és az esemény már előrevetítette annak a korszaknak a nyitányát, amelyet a különféle méltóságok gyors, az aktuálpolitika érdekében tett cseréi jellemeztek. Mojs helyébe Kemény fia Lőrinc került a király akaratából, ám az ő nádorsága sem tartott néhány hónapnál tovább.³⁷⁰ A IV. László uralkodása alatti 18 évre (1272 augusztusától 1290 júliusáig) minimum 25 nádorváltás jutott, de lehet, hogy 27 is – és akkor a hamis oklevelek adatait még ide sem számoltuk, nem vizsgálva, hogy az abban emlegetett új nádoroknak lehet-e valóságalapja.³⁷¹ Ez természetesen nem jelent 25 (27) különböző személyt. Összesen 12 ember viselte a nádori posztot, akik között voltak olyanok, akik csak egyszer-egyszer kapták meg egy rövid időre. Ilyenek az 1280-as években az Aba nemzetségből kikerülő nádorok: Finta, Makján és a később oly nagy karriert befutó Amadé. Egyikük nádorságát sem lehet egy évnél hosszabban kimutatni. Ilyen továbbá IV. László hú emberének számító Básztyély nembéli Rénold és Mizse – mindketten László uralmának legvégén nyerték el a méltóságot egy rövid időre.³⁷² A nádori pozíció egyébként a Csák nembéliek (Péter és Máté) és a Héder nembéliek (Henrik fia Miklós és János) osztoztak Pécz nembéli Dénessel, aki már István ifjabb király nádoraként is szerepet kapott. László uralmának kezdetét (1272 augusztusától 1273 késő őszeig) pedig Kemény fia Lőrinc és Rátót nembéli Roland nádorok egymást váltása jellemezte – mindketten kétszer-kétszer viselték a posztot néhány hónap erejéig. A kuszának tűnő helyzet valójában mindig jól megmagyarázható az aktuálpolitika éppen akkori állásával. IV. László uralkodásának a

³⁶⁸ BTOE I. 125. (RP 160. sz.); MES III. 707–708. (RP 161. sz.)

³⁶⁹ A kunbírói tisztségre részletesen lásd „A kunok” c. alfejezetet.

³⁷⁰ Mojs leváltását az indokolta, hogy be kellett töltenie a hűtlenné lett Gutkeled nembéli Joachim helyett a szlávón báni tiszte: Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák 783–784.

³⁷¹ Lásd Zsoldos: Archontológia 20–23. Az archontológia csak lábjegyzetben utal rá, hogy 1279 szeptemberében Mátét egy rövid időre leváltották és egy új, nem ismert nádort neveztek ki helyette, hogy aztán nem sokkal később újra visszatérjen Máté. Erről részletesen lásd Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 83–84. A 25 vagy 27 nádorváltás körüli bizonytalanságot az okozza, hogy – véleményünk szerint – nem egyértelmű, hogy Pécz nb. Dénes 1284 nyarán egy rövid időre felváltotta-e Héder nb. Miklóst a nádori tisztségben, vagy sem. Lásd erről az RP 217. sz. reg. kommentárját.

³⁷² Zsoldos: Archontológia 22–23.

nádori intézmény szemszögéből nézett első nagyobb korszakát egy hárompólusú uralmi rendszer jellemezte: az egymással szemben álló Kőszegi–Gutkeled párt és a Csákok, illetve sajátos harmadik szereplőként Erzsébet anyakirályné és köre. A kezdeti korszakra jellemző volt az is, hogy az egyes főúri csoportok ugyan saját magukkal töltették be a legfontosabb főméltóságokat, ám akadt egy kivétel. A nádori székbe ugyanis mindig egy velük szövetséges (valójában inkább általuk irányított) harmadik személyt emeltek. Ahogy Szűcs Jenő találóan megfogalmazta: „Amíg éltek [ti. IV. Béla idősebb bárói, Kemény fia Lőrinc, Rátót nembéli Roland, Péc nembéli Dénes], arra voltak jók, hogy az egymást sűrűn követő kormányzati válságok kezdeti szakaszában (1272–75) felváltva nádorrá tegyék meg őket. A nádori méltóság mintegy szépségflastrom volt a kialakuló »pártkormányzatokon«.”³⁷³ Kezdetben Kemény fia Lőrinc volt Erzsébet anyakirályné körének az embere, Rátót nembéli Roland pedig az „ellenzéké” (amely 1272–1273 folyamán még nem vált élesen szét Kőszegiekre és Csákokra). Lőrinc és Roland mindig akkor volt néhány hónapra hatalmon, amikor a mögöttük álló politikai erők felülkerekedtek.³⁷⁴ Ezt a képet törte meg 1273 októberében az akkor kiformalódó Kőszegi–Gutkeled csoport, akik a saját embereikkel töltötték meg a főméltóságokat, nádorként pedig Péc nembéli Dénest állították. Bár Dénes sem volt több, mint a Kőszegiek kirakatfigurája, azok a reformok, amelyeket még 1273 tavaszán indítottak el a Dráván túl, a nádoroknál is utat találtak maguknak. Fő céljuk bizonyosan az lehetett, hogy eltávolítsák a hatalom közeléből a király kiskorúságának idején magát kéretlen régensi szereppel felruházó Erzsébet anyakirálynét. Ennek a bíraskodási „reformcso-magnak” a részeként megszületett a 14. században oly nagy karriert befutó nádori „általános gyűlés” (*generalis congregatio*) intézménye, amelyet kezdetben külön felhatalmazással, királyi jogként, később, III. András idejétől kezdve saját jogukon gyakoroltak a nádorok.³⁷⁵ A konszolidáció kezdetét jelzi az is, hogy Dénes volt az első olyan nádor a királyváltás óta, akihez bizonyosan szabályos nádori ítéletleveleket tudunk kötni (1274 áprilisa és június eleje között a Zala megyei Mándon tartózkodott, és helyi ügyekben bíraskodott).³⁷⁶ Nem kizárt persze, hogy Rátót nembéli Roland nádor néhány keltezetlen oklevele még az 1272–1273 közötti két nádorsága valamelyikére, és nem az 1274–1275-ös utolsó hivatalára tehető, de erősen valószínű, hogy az 1272–1273-as időszak zavaros, és nem egyszer háborús viszonyai közepette nem folyt szokványos nádori ítélkezés az országban.³⁷⁷ Dénes olyan ügyesen helyezkedett, hogy még

³⁷³ Szűcs: Utolsó Árpádok 282.

³⁷⁴ Ezen néhány hónap pártküzdelseire részletesen lásd Szűcs: Utolsó Árpádok 282–284.

³⁷⁵ Minderről részletesen lásd „A nádori közgyűlés intézményének kialakulása” c. alfejezetet.

³⁷⁶ Bándi: Ágostonosok 364–365.; ÁÚO IX. 111–112. (RP 163–164. sz.); lásd még UB II. 68–69. (RP 166. sz.)

³⁷⁷ Roland ezen oklevelei: DL 93884. (vö. az alnádorának ugyanekkor kiadott levelével, DL 93896.) (kiadásuk: RP 167–168. sz.); HO I. 67. (RP 169. sz.); esetleg a pozsonyi káptalan 1423-i oklevelében említett Roland-diploma is szóba jöhet (ZsO X. 77.), de az valószínűbben keltezhető az 1248–1260 közötti nádorsága idejére, lásd RP 171. sz. reg. kommentárját. Kérdéses, hogy egy

az öt nádorrá tevő Kőszegi–Gutkeled csoport bukását is túlélte. Ahogy annak idején elhagyta István ifjabb királyt, és IV. Bélához pártolt, úgy csatlakozott jó ütemérzékkel a Csákok hatalomátvételéhez 1273–1274 fordulóján, és amikor lépésről lépésre, 1274 nyarára kibuktatták a hatalomból a Gutkeledeket, ő ezután is megmaradhatott tisztségében. A bosszúból ellenkirályt állítani akaró Kőszegi–Gutkeled párt teljes vereségét hozta az 1274 szeptemberében lezajlott fővényi csata, amelyben maga Kőszegi Henrik, az addigi szlavón bán is holtan maradt a csatatéren – ez még jobban bebetonozta a Csákokat az uralomba. A nádori méltóságban mégis cserét hajtottak végre: Péc nembéli Dénes a megüresedő szlavón báni posztot kapta meg, így újra nádorrá lépett elő Rátót nembéli Roland.³⁷⁸ Legkésőbb erre az időszakra tehetőek Roland fentebb már idézett oklevelei, melyek bizonyítják, hogy újraindult a nádori hivatalgyakorlás az országban. A Kőszegi párt visszatérésével és ezáltal Roland bukásával azonban véglegesen véget ért a korábbi politikai szereplőkből verbuvált „dísznádorok” kora.

A következő nagyobb korszakot az fémjelzi, hogy a két nagy párt szereplői immár saját magukat helyezték e méltóságba (a kinevezés formálisan természetesen a királyt illette, de sejtetően többnyire nem ő volt a kezdeményező fél). A Kőszegiek 1275 júniusában tértek vissza, miután a Csákok nem tudtak katonailag végezni velük. Az, hogy az eddigiektől eltérően az országbarói tisztségek betöltésekor maga a csoport feje, Kőszegi Henrik fia Miklós lett az új nádor, újszerű, de magyarázható lépés. Az eddig jól bevált rendszer régi szereplőiből ugyanis senki nem maradt, aki számba jöhetett volna. Kemény fia Lőrinc 1273 körül meghalt, Péc nembéli Dénes és Rátót nembéli Roland pedig (ekkor) a Csákok embere volt, így Miklós maga foglalta el a kérdéses méltóságot. A lépést aztán a Csákok is leutánozták, és 1275 és 1277 között Héder nembéli Miklós és Csák nembéli Péter váltogatta egymást a nádori méltóságban, mikor melyikük pártja volt éppen hatalmon.³⁷⁹ Ezt a tendenciát szakította meg 1277 tavaszán IV. László nagykorúsítása, és az 1277 májusában lezajlott Rákos mezei általános gyűlés, amelyen már a nemesség és főpapság mellett a köznemesek és a kunok képviselői is részt vettek, így joggal nevezhetjük az első országgyűlésnek.³⁸⁰ Ezen egy báróktól független kör igyekezett megvalósítani egyfajta konszolidációs programot. A rákosi országgyűlés idején éppen a Héder nembéliek voltak hatalmon, akiket aztán még nyáron kibuktattak a Csákok (így Héder nembéli Miklóst ismét Csák nembéli Péter váltotta a nádorságban,

zavaros átírásban említett oklevele (CD IV/3. 250–251.; RP 170. sz.) mikorra keltezhető, mert pozsonyi ispáni címe biztosan az első, 1260 előtti nádorságára utal, ám egyéb érvek a későbbi időszakokra is utalhatnak (lásd Thoroczkay: Dömösi prépostság 421., ill. az RP 170. sz. reg. kommentárját).

³⁷⁸ Szűcs: Utolsó Árpádok 283–285.

³⁷⁹ Szűcs: Utolsó Árpádok 285–291.; Zsoldos: Archontológia 21.

³⁸⁰ Gerics: Korai rendiség 279–280. Gerics József meghatározása szerint az a gyűlés nevezhető országos gyűlésnek (~országgyűlésnek), amelyen a főpapak és bárók mellett a serviensek is együttesen lépnek fel és tevékenyen vesznek részt.

ahogy ez már korábban megszokott volt). Ezek után viszont a királynak egy nagyon komoly válsággal kellett szembenéznie – az ország számos pontján lázadás ütötte fel a fejét, a Kőszegiek pedig ismét ellenkirály állításával próbálkoztak.³⁸¹ Ebben a sajátos helyzetben Pécs nembéli Dénes ismét elérte, hogy megkapja a nádori méltóságot. Az 1278-ban kezdődő konszolidációs programot jelzi, hogy 1273 után először a nádorok ismét elkezdtek *generalis congregatiot* tartani egyes megyék számára, a rend helyreállítása céljából. Az első ilyen ismert közgyűlést ugyanaz a Pécs nembéli Dénes tartotta Somogy megyében, akihez az első dokumentálható nádori közgyűlés is köthető 1273-ból. Ezen kívül Dénes egyéb Somogy megyei ügyekben is ítélkezett.³⁸² Majd amikor 1278 nyarán a Dénest felváltó Csák Péter néhány hónapos nádorságát testvére: Csák Máté követte (aki nem azonos az elhíresült tartományúrral, hanem annak a nagybátyja volt), ez a konszolidációs program új lendületet vett. Máté is tartott *generalis congregatiokat* Somogy és Sopron megyéknek, és, ami fontosabb, sokkal nagyobb lendületet kapott alatta a nádori ítélkezés. Összesen 18 biztosan hozzá köthető oklevélét ismerjük az 1278 és 1280 közötti két évből, amely alig kevesebb, mint az 1272 és 1278 közöttől ismert összes nádori oklevél száma (20).³⁸³ Bár valamennyi forráspusztulással számolni lehet az 1272–1278 közötti időkből, de ez az aránytalanság mégsem lehet a véletlen műve, különösen, hogy a rendelkezések jellege is szélesebb körű tevékenységet mutat. A szokásos perhalasztó és ítéleteket lezáró oklevelek mellett a nádor részt vett az udvarnokföldök és egyéb szolgáltatónépek földjeit felülvizsgáló programban. A programot László 1278 őszen hirdette meg, és eredményeképpen a nádor emberei Sopron, Somogy és Vas megyében tevékenykedtek 1279 folyamán.³⁸⁴ A felülvizsgálatokat a nádor megbízott emberei folytatták le, az egyes ügyek csak akkor kerültek Máté elé, ha valami probléma merült fel – például a visszavenni kívánt föld tulajdonosai oklevéllel rendelkeztek arról, hogy jogosan tartják maguknál.³⁸⁵ A Somogy megyei bizottságnak még az összetételét is ismerjük. Háromtagú volt, és a nádor embere, egy bizonyos Barcs (*Barch*) mellett részt vett benne Kelemen somogyi udvarnokispán, és Mező fia Pál comes. Mivel máshol külön kiemelték, hogy ezekben a felülvizsgálatokban a király és a nádor embere vett részt, és itt is emlegették, hogy őket a király és a nádor állította és küldte ki a felülvizsgálatokra (*a domino rege et M. palatino deputati*

³⁸¹ Szűcs: Utolsó Árpádok 296–298.

³⁸² ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.), amelyben a közgyűlést is említi.

³⁸³ Mindkét részről csak a biztosan erre az időszakra keltezhető nádori okleveleket számoltuk ide. Az 1272 és 1278 közötti okleveleket lásd RP 162–164., 165. (hamis!), 166–167., 169., 172–175., 177., 180–187. sz. (a nem jelült regeszták vagy alnádori okleveleket, vagy 1272 elé is keltezhető diplomákat takarnak). Máté nádor oklevelei: UB II. 24–25., 118–119., 125–126. (benne egy korábbi oklevélét is említve), 126., 129–130., 130–131., 131.; ÁÚO IV. 203.; ÁÚO XII. 490., 701–703.; CD V/2. 477–478.; HO VI. 238–239.; ÁKO 113–114., 125.; DL 38669. (benne egy másik oklevélét is említve) (RP 188–196.; 198–199., 201–202., 204–207. sz.); VMMS 66., lásd itt: Függelék, 4. sz.

³⁸⁴ A háttérre: Szűcs: Utolsó Árpádok 300.; lásd még Kis: Szolgálónépi szervezet 162.

³⁸⁵ Sopron megyei visszavételekre lásd: UB II. 129–130., 130–131. (RP 198–199. sz.); a Somogy megyeire: ÁKO 113–114. (RP 201. sz.); Vas megyeire: UB II. 125–126. (RP 205–206. sz.)

et transmissi),³⁸⁶ ezért Pál lehetett a király embere. A Vas megyei vizsgálatok kapcsán is ismerjük a nádor emberét, István comest. Őt a nádor egy levéllel bocsátotta a Vas megyei udvarnokokhoz, hogy azok emeljék ezt az Istvánt „kapitányuknak és bírónak” (*pro capitaneo et iudice*), hogy a birtokaikat visszaszerezhessék.³⁸⁷ Mivel a vépi és szőlősi udvarnokok nem akarták végrehajtani ezt a parancsot, ezért Máté ismételt nyomásgyakorlására volt szükség. Az ilyen vizsgálatok általános jellemzőjeként itt is elmonthajuk, hogy elvileg a felhatalmazás országos jellegű volt, ám a valóságban csak bizonyos, összességében nem is túl nagy számú dunántúli megyét érintett.

Nádori részről tehát mindenképpen Csák Mátét tarthatjuk a konszolidációs korszak emberének, aki ekkor még minden tekintetben együttműködött az uralkodóval. Máté hűségét, és az egész konszolidációs kísérletet végül az országba érkezett pápai legátus, Fülöp ténykedése söpörte el. Bár nem ezért érkezett Magyarországra, végül hozzákezdett a kunok térítéséhez, és olyan feltételek elé állította az ifjú királyt, amelyet az nem akart végrehajtani. A kun kérdés 1279 nyarától mérgezte a politikai közéletet, végül a király ellenállása odáig fajult, hogy Fülöp pápai interdiktum alá helyezte az uralkodót és az országot.³⁸⁸ Mindez nyílt szakítást eredményezett a király és a bárók egy csoportja között, felborítva az addigi kényes egyensúlyt. Az első, 1279 szeptembere körüli hatalomátrendeződést Máté még éppen túlélte (egy nagyon rövid időre leváltották, majd visszahelyezték. Hogy ki töltötte be a méltóságot, nem tudni).³⁸⁹ Ám 1279–1280 fordulóján, miután a király fogságba vetette a pápai legátust, egyes bárók magát IV. Lászlót fogták el. Az esemény irányítóinak a személye nem ismert, de egyes feltételezések alapján akár Csák Máté nádort is feltételezhetjük.³⁹⁰ A kiszabaduló király végül 1280 nyarán távolította el Máté nádort, és helyébe Aba nembéli Finta, az addigi erdélyi vajda került.³⁹¹ Finta bő fél éves nádorsága nem önmagáért volt jelentős (összesen két ügyét ismerjük, mintkettő rutinesetnek mondható),³⁹² hanem mert először töltötte be egy Aba nemzetségbeli ezt a méltóságot (a 11. századi Sámuel nem számítva, természetesen). Bár gyorsnak mondható, és végül a király részéről az Abák elleni hadjáratba torkolló³⁹³ bukása után évekig újra a Csákok és Kőszegiek váltották egymást e poszton, néha Péc nembéli Dénessel színesítve, hivatalba kerülése előrevetítette azt, hogy az Aba nemzetség tagjai is részt kértek és kaptak a nádorság betöltésekor. Mindez majd a késő Árpád-kor egyik legmeg-

³⁸⁶ A nádor és király embereinek emlegetése más oklevelekben: UB II. 129–130., 130–131. Itt: ÁÚO IV. 213.

³⁸⁷ UB II. 125–126. (RP 206. sz.)

³⁸⁸ Szűcs: Utolsó Árpádok 301–308.; Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 81–82.

³⁸⁹ Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 83–84.

³⁹⁰ Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 84–85.

³⁹¹ Zsoldos: Archontológia 22.; Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 86.

³⁹² ÁÚO XII. 704. (RP 208. és 334. sz.); DL 57472. = DL 48271. (RP 209. sz.), vö. még DL 57214. (RP 210. sz.)

³⁹³ Aba nb. Finta bukásának okait részletesen tárgyalja: Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig 90–93.

határozóbbnak mondható, és több hivatali újítást is bevezető nádorának, Aba nembéli Amadénak a működésében csúcsondott ki a 13–14. század fordulóján.

Miután a „kun kérdés” az 1282 őszen lezajlott Hód-tavi csatával lezárult, Lodomérek érsek és köre újabb konszolidációs kísérleteket próbált keresztülvinni, amelyek végül szintén elbuktak.³⁹⁴ Ám új színként jelentkezett az, hogy a rivális csoportok mellett maga a király önálló erőként kapcsolódott be a küzdelembe. Intézménytörténeti hozadéka ennek annyi lett, hogy immár IV. László saját emberei is megjelentek a nádori poszton. Ilyen saját embernek mondható Aba nembéli Makján, aki 1286 szeptemberében kapta meg e pozíciót, amikor László a Kőszegieket menesztve kísérletet tett arra, hogy hangsúlyosan a bizalmasaival töltsse be a legfőbb méltóságokat.³⁹⁵ Makján királyi parancsra hozzá is kezdett egy *generalis congregatio* tartásához Északkelet-Magyarországon, az Abák tágabb értelemben vett családi birtokain,³⁹⁶ de a király önállósodási kísérlete katonailag fulladt kudarcba. László hiába próbálta megtörni a Kőszegiek nyugati hatalmát, az 1287 márciusában lezajlott zsitvai csatában végül alulmaradt. Májusban már kénytelen volt amnesztiát hirdetni, és nem sokkal később ismét a Kőszegieket találjuk a nádori tisztségben. Feltehetően a király embere volt Bástély nembéli Rénold is, aki 1289 augusztusában viselte a nádorságot. Az ő személye kapcsán terjedt el a korábbi szakirodalomban az az elmélet, hogy ekkor az országnak kettő nádora volt, amely elgondolással kicsit részletesebben is foglalkoznunk kell.

A kettős nádorságról szóló elmélet alapját Pauler Gyula vetette meg.³⁹⁷ Pauler ezt arra alapozta, hogy a király 1289. szeptember 9-i oklevelében (és az azt átíró szepesi káptalan szeptember 30-i levelében) említés esik Rénold nádorról, ugyanakkor 1289. szeptember 8-án maga Héder nembéli Miklós nádor állított ki egy oklevelet. Pauler az adatokat úgy magyarázta, hogy – a III. András idején, 1298-ban kétségtelenül fennálló eset mintájára – Miklós volt a dunántúli nádor, Rénoldot pedig a „keleti országrész számára” állította a király.³⁹⁸ A gyorsan elterjedt elgondolást azonban legutóbb Zsoldos Attila részletes kritikában, egyúttal leszámolva az egész elmélettel. Rámutatott, hogy a Rénold nádort említő szeptemberi oklevelek – a királyi oklevelek kritikai jegyzéke alapján – hamisnak tekinthetők. Rénold nádorságát azonban 1289. augusztusi adatok alátámasztják, ám olyan adataink nincsenek, amelyekben a nádorok „keresztelnék” egymást. Így valószínűbb, hogy Rénold 1289. augusztus 21-e utáni leváltását követően szeptember elején Héder nembéli Miklós követte őt, kettős nádorságról tehát nem beszélhetünk.³⁹⁹

Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzékében* azon az alapon nyilvánította Borsa Iván hamisnak a Rénoldot is említő szeptemberi okleveleket, hogy

³⁹⁴ Szűcs: Utolsó Árpádok 312–314.

³⁹⁵ Szűcs: Utolsó Árpádok 316.

³⁹⁶ CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.)

³⁹⁷ Pauler: Magyar nemzet II. 406., 571. 302. jz.

³⁹⁸ Pauler: Magyar nemzet II. 406.

³⁹⁹ Zsoldos: III. András nádorai 306–310.

a „formulái és az átíró oklevél írása későbbi korból való származásra mutatnak, s így hamisnak kell tekinteni”.⁴⁰⁰ Hogy IV. László levele, és az azt átíró szepesi káptalan oklevele hamis, abban Borsa Ivánnak kétségtelenül igaza van. Magunk még azt is hozzátennénk, hogy az állítólagos „eredeti” szepesi káptalani oklevél hátulján lévő pecsétfolt mérete egyáltalán nem egyezik annak a pecsétnek a méretével, amelyet a szepesi káptalan ebben az időben használt⁴⁰¹ – tévedésről tehát szó sem lehet. Kérdés viszont, hogy tartalmaz-e az oklevél mégis hiteles elemeket? Bár mindenképpen elkerülendőnek tartjuk az „irányított forráskezelést” (vagyis hogy egy preconcepció, jelen esetben a kettős nádorság bizonyítása érdekében addig „elemezgetjük” a forrásokat, amíg a kívánt eredményt valahogy el nem érjük), mégis, úgy gondoljuk, hogy a kettős nádorságnak lehet alapja ebben az időben, csak éppen nem úgy, ahogyan Pauler Gyula nyomán eddig feltételezték. A kérdés kiindulópontja a Rénoldot említő két hamis oklevél. Ezekben hiteles és felhasználható részekre utal az, hogy egyáltalán említik benne Rénold nádort, aki 1289 augusztusában biztosan viselte ezt a tisztséget.⁴⁰² Pedig az ő maximum egy éves hivatalviselése legfeljebb az 1290-es évek elején lehetett köztudott, a későbbi korokban semmiképp. Tovább növeli az oklevél tartalmi részei iránti bizalmat még két elem. Az egyik, hogy IV. László szeptember 9-re keltezett hamis oklevele szerint Rénold nádor egy bizonyos Miklós fia Jánost nem véd meg (szavatol) egy Zemplén megyei birtokban, amelyet János egy Újvár megyei birtokért adott cserébe, pedig Rénold erre a király oklevele alapján kötelezte magát.⁴⁰³ E szerint tehát Rénold egy Újvár és Zemplén megyék területét érintő birtokcserét felügyelt volna. Ismerünk ugyanakkor egy másik adatot is. Az egri káptalan 1336. évi oklevele említi Rénold mára már elvesztett levelét, amelyben leírta az Újvár megyei Egyházasszalánc és a Szabolcs megyei Tuzsér földek határait.⁴⁰⁴ Igen valószínű, hogy itt is egy birtokcseréről volt szó, ha egy oklevélben két távolabbi föld határait írta le egyszerre. Rénold tehát pontosan ebben a régióban birtokcseréket hajtott végre – amely arra utal, hogy a hamis oklevél tartalma nem teljesen légből kapott. A másik bizalomkeltő elem a hamis királyi oklevél kelethelye: Poroszlóban (*in Poruslo*) adták ki. Szerencsére ebből az időből Lászlónak több keletellyel ellátott oklevelét is ismerjük. Az *Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* alapján augusztus 21-én Tiszalúc (*Lyuch*) mellett keltezett, augusztus 27-én egy bizonyos *Seble* nevű hely közelében (ennek azonosítására alább visszatérünk), egy szeptember 1-jén kelt hamis oklevél kelethelye Alsóapold (*Apoldya*), az említett szeptember 9-i hamis

⁴⁰⁰ RA 3531. sz.

⁴⁰¹ A pecsétfészkekben fekvő hiteles pecsét mérete kb. 36 mm. Lásd pl. DL 71616. (1289. ápr. 8.); DL 63616. (1289. okt. 18.). Az 1289. szept. 30-ra keltezett hamis oklevélén lévő pecsétfolt átmérője pontosan nem meghatározható, de egyértelműen nagyobb ennél. Elvileg feltehetnénk, hogy egy átlagosnál sokkal szélesebb pecsétfészket használtak, de ez nem volt jellemző a káptalan többi oklevelére.

⁴⁰² Lásd Zsoldos: III. András nádorai 307.; Zsoldos: Archontológia 23.

⁴⁰³ Kiadása: ÁÚO XII. 479. (RA 3531. sz.)

⁴⁰⁴ AO III. 303–304. (RP 243. sz.)

oklevél kelethelye valószínűleg a Szabolcs megyéhez tartozó Poroszló,⁴⁰⁵ szeptember 13-án pedig két oklevelet is kiadott Túrkevén (*Keve*).⁴⁰⁶ A kritikai jegyzék névmutatója a *Seble* helynevet a Bács megyei, mai Szerbia területén található Zsablyával azonosította, ahol László máskor is keltezett oklevelet.⁴⁰⁷ Ez az azonosítás azonban igen valószínűtlen lenne a többi helynév fényében, hiszen a király végig a Felső-Tisza-vidéken mozgott ekkor, nem csak valószínűtlen, de fizikálisan is lehetetlen lenne egy ilyen hirtelen kiterő, hogy aztán nem sokkal azután visszatérjen a kiindulási régióba. Feltehetjük tehát, hogy egy nem ismert helynévvel van dolgunk, de véleményünk szerint kevésbé spekulatív megoldás is elképzelhető: az oklevél valójában „kakukktójtás” a sorban, nem is 1289-ben kelt. A datáció nem tartalmaz évet, ám a kiadások egyöntetűen 1289-re helyezték Szabó Károly alapján.⁴⁰⁸ Szabó Károly Kun Lászlóról írott életrajzi kötetében viszont a következő indokkal helyezte 1289-re a levelet: „Egy hét mulva aug. 27-én [IV. László] Szathmárban Gebe mellett mentette föl Mihály fiait, Istvánt és Pált, embereikkel együtt a szathmári főispán és más birák hatósága alól ... E levelek kelte «prope Fyred» és «prope Geble» (WENZELnél Ceble) táborozásra mutat, s biztosan határozható 1289-re.”⁴⁰⁹ Szabó itt vélhetően arra utalt, hogy 1289-ben László hadban volt, és mivel a helynevek mellé kitette a „prope” jelzőt (vagyis hogy „mellett”), akkor az katonai „táborozásra mutat” és ez „biztosan” datál erre az évre. Már ez a logika is erősen kétséges, ráadásul Szabó félreolvasta a helynevet, amely nem Geble (így nem is azonosítható a Szatmár megyei Gebével), hanem *Seble*. Semmi okunk sincsen tehát, hogy 1289-re helyezzük ezt az oklevelet. Mivel László oklevele Zsablyát már máskor is írta *Seble* alakban,⁴¹⁰ ezért a helynevet ezzel a településsel azonosíthatjuk, csak a kiadási évet kell máshová tenni. Ez az oklevél tehát nem számít bele László mostani itineráriumába. A szeptember 1-ji hamis oklevéllel szintén nem számolva azt látjuk, hogy László augusztus 21-én Tiszalúcon volt, szeptember 13-án pedig Túrkevén. Déli irányba indult tehát, a mai Nagykunság területére. Ebbe az útirányba tökéletesen beleillik egy Szabolcs megyei poroszlói kelethely, amely a két település között található, és ezzel harmonizál a szeptember 9-i keltezési idő is. Megjegyzendő, hogy a szeptember 1-jére datált hamis oklevél kelethelye (a szászföldi Apold) ugyanúgy kiesik ebből a sorból, mint Zsablya. Mivel teljesen elképzelhetetlen, hogy a hamisító ismerte volna László korabeli itineráriumát, ahogy annak is kicsi a valószínűsége, hogy véletlenül „beletalált” volna egy fikatív kelethellyel, kimondhatjuk: a hamis oklevelet egy valódi alapján szövegezhették meg, amelynek mind a tartalmi részeiből (Rénold nádor Újvár megyei birtokcserék ügyében intézkedik), mind a datációjából felhasználtak részeket, ez utóbbiból a kelethelyet. Azt is nehéz lenne elképzelni, hogy ha a kelethelyet

⁴⁰⁵ Csánki I. 524.

⁴⁰⁶ RA 3527–3533. sz.

⁴⁰⁷ RA II/2–3. füzet 527. old.

⁴⁰⁸ Kállay I. 13.; RA 3528. sz.

⁴⁰⁹ Szabó: Kun László 168. 4. jz.

⁴¹⁰ RA 3280. sz.

átvették, akkor a keltezési időt eltorzították volna néhány nappal, hiszen az oklevél tartalmát a keltezési idő nem befolyásolja semmilyen módon. Mindez – hangsúlyozzuk – egyelőre csak feltevés, a kettős nádorság kérdését meg kell vizsgálni egy másik szempontból is, nevezetesen a másik feltételezett nádor, Héder nembéli Miklós oldaláról nézve.

A kettős nádorságra abból következtetett Pauler Gyula, hogy Rénold szeptember 9-i szereplése mellett egy bizonyos Miklós nádor, somogyi ispán és a kunok bírása (*Nos Nicolaus palatinus, comes Simigiensis et iudex Cumanorum*) egy nappal korábban, szeptember 8-án Kapornakon adott ki oklevelet (*Datum in Kopornuk, in festo nativitatis Beate Virginis, anno Domini millesimo ducentesimo octuagesimo nono*).⁴¹¹ Miklós nádort egységesen Héder nembéli Henrik fia Miklóssal azonosítják, vélhetően a nyugati kelethely miatt (Kapornak Zala megyében található), és azért, mert Miklós már többször is volt nádor, ráadásul amikor legközelebb, 1291-ben szintén kinevezték nádorrá, ugyanúgy viselte a somogyi ispáni címet, mint ezen 1289. évi oklevél Miklós nádora.⁴¹² Az azonosítást ugyanakkor bonyolítja, hogy az oklevél mára már elveszett, csak Fejér György 1830. és 1841. évi kiadásából ismert (a későbbi kiadás is Fejér szövegét vette át).⁴¹³ Az 1841. évi kiadás, amely az eredeti alapján (*ex originale membrana*) készült, tartalmazza az oklevélen függő pecsét leírását is, amely nem hasonlít a Héder nemzetség, és közelebről Miklós nádor pecsétjére.⁴¹⁴ Ez azonban nem feltétlenül zárja ki Héder nembéli Miklós személyét, hiszen kopott ábra esetén összetéveszthetőek a pajzs mellé helyezett mellékalakok, ráadásul a leírt pecsét egyetlen ekkor számbajöhető bárói család címerére sem hasonlít. Ha pedig László a saját bizalmi emberét nevezte volna ki nádorrá, az sokkal inkább a környezetében tartózkodott volna, ahogy Rénold nádor is, főleg a kinevezése utáni hetekben (1289. augusztus 21-én még Rénold a nádor!), és nem a távoli Dunántúlon. Arról sem lehet szó, hogy Fejér véletlenül elírta volna az oklevél keltezését a kiadásban, ugyanis kétszer is leköszölte, 1830-ban Hevennessi György 17–18. század fordulóján keletkezett kézírata alapján, 1841-ben pedig az eredetiről. Nem valószínű, hogy a két személy szűk 150 év eltéréssel ugyanúgy olvasta volna félre a dátumot. Ugyanakkor Miklós nádornak ezen oklevele után egyetlen más felbukkanása sincsen. Legközelebb csak III. András jóvoltából, 1291-től viselte a nádori hivatalt. Hogy tehát 1289 szeptemberét követően meddig volt nádor, és IV. László egyáltalán elismerte-e nádorságát, nem tudjuk ellenőrizni.

A tisztánlátás végett egy harmadik szemszögből is meg kell vizsgálni a helyzetet: az aktuálpolitika oldaláról. Héder nembéli Kőszegi Miklós és családjának befolyása ellen László mindig küzdött, és 1286 novemberében már

⁴¹¹ Az oklevelet lásd CD V/3. 481–482.; CD VII/5. 484. (RP 244. sz.)

⁴¹² UB III. 287–288. (RP 246. sz.)

⁴¹³ Cselenkó: Szerzetesrendek Zala-megyében 98–99. 260. jz.

⁴¹⁴ A pecsét „formam scuti refert cum tribus virgultis decussatis” (pajzsformát mutat három egymást keresztező ággal). CD VII/5. 484. Héder nb. Miklós nádor pecsétjén cölöpök vannak, ahogy a Héder nemzetség címerein általában, lásd Körmendi: Nemzetségi címerek 405.

az ötödik hadjáratát indította meg ellenük, amely ismételten kudarccal végződött, nem sikerült megtörni ellenállásukat. Amit László nem tudott elérni, azt majdnem megtette helyette Habsburg Albert osztrák herceg. Egyes nyugati határvárákat (pl. Pozsonyt) már évek óta a kezén tartó Albert 1289 áprilisában támadást intézett Nyugat-Magyarország ellen. A támadás Kun László hallgatólagos beleegyezésével történt, aki így akarta gyengíteni a legfőbb ellenfeleit.⁴¹⁵ A harcok Albert diadalával elcsendesedtek a nyárra, majd szeptember végétől újra folytatódtak. Lászlónak esze ágában sem volt beavatkozni, még úgy sem, hogy Albert győzelmei valójában az ország területi integritásának a rovására mentek.⁴¹⁶ Ilyen helyzetben igen nehéz lenne elképzelni, hogy a Felső-Tisza-vidéken tartózkodó király miért akarta volna éppen Kőszegi Miklóst kinevezni nádornak. A kinevezések, mint fentebb is láthattuk, mindig akkor történtek, amikor a Kőszegiek politikai befolyása aránytalanul megnőtt, ám ez az időszak éppen nem ilyen volt. Pedig a kibékülés László és a Héder nembéliek közt nem történt meg 1289 nyarának a végére, amit jól mutat, hogy a király továbbra sem avatkozott be Albert nyugati hadjárataiba (pedig Lodomér esztergomi érsek és mások részéről igen erős nyomás nehezedett rá ez ügyben).⁴¹⁷ Összességében úgy véljük, hogy László ezidőtájt semmiképpen nem volt olyasfajta kényszerhelyzetben, ami indokolta tette volna, hogy a Héder nembéliek egyik fejét nádorrá emelje, és úgy tűnik, hogy a viszony is ellenséges volt a király és a nagybirtokos família között, tehát azt sem valószínű, hogy saját akaratóból döntsön így.

Magunk a következőképpen rekonstruálnánk az eseményeket. Egyrészt, olyasfajta tudatos kettős nádorságról, amely majd III. András uralma alatt kiépül, semmiképpen nem beszélhetünk. Ebből a szempontból tehát félrevezető a korábbi archontológiák azon beosztása, hogy Bászty nembéli Rénoldot „dunáninnyi nádornak” nevezték.⁴¹⁸ Ez ugyanis egy király részéről is jóváhagyott rendszert sejtetne, de hogy erről szó sem volt, jól mutatja, hogy Kőszegi Miklós a „kunok bírása” címet is szerepeltette a titulussai között, pedig az már csak földrajzilag is a kelet-magyarországi nádort illette volna.⁴¹⁹ Miklós tehát saját magát éppúgy a teljes ország nádorának vélte, ahogy valószínűleg Rénold is. *De iure* értelemben tehát nem létezett kettős nádorság, viszont 1289 szeptemberében az *egyetlen* törvényes, király által kinevezett nádor – úgy véljük – nem Héder nembéli Kőszegi Miklós, hanem Bászty nembéli Rénold volt. Tény, hogy szeptemberi hivatalviselésének emlékét csak hamis oklevelek tartották fent, a szeptember utáni időszakról pedig semmilyen biztos adatunk nincs, de gyanítható, hogy ezek a hamis oklevelek eredeti felhasználásával készültek, hiszen a bennük olvasható információk földrajzilag és tartalmilag is összecen-

⁴¹⁵ Szűcs: Utolsó Árpádok 319.

⁴¹⁶ Szűcs: Utolsó Árpádok 319.

⁴¹⁷ Szűcs: Utolsó Árpádok 319–320.

⁴¹⁸ Kronológia kézikönyve 98.; KMTL 475.

⁴¹⁹ III. András idején, ha felosztva volt a méltóság, mindig a kelet-magyarországi nádor viselte a „kunok bírása” címet, lásd Zsoldos: III. András nádorai 317.

genek Rénold más intézkedéseivel, a László-oklevél kelethelye pedig beilleszthető a király akkori itineráriumába. Kőszegi Miklós nádorságát egy királyi akarattól független titulushoz tekinthetjük. Azt talán sosem fogjuk megtudni, hogy a László ellen ekkor már együttes erővel és akarattal fellépő klérus és országbárok „ellen-nádora” volt, vagy egyszerűen önhatalmúlag, korábbi nádorságaira visszautalva adta ki ilyen cím alatt az oklevelét. Magunk inkább ez utóbbi lehetőséget tartjuk a valószínűbbnek. A királyi tekintély ekkor már végleg elenyészett. Ahogy az Osztrák Rímes Krónika fogalmazott: „úgy látták [az ország főpapjai és főurai], hogy az ifjú László király ... semmiféle javulásra nem hajlandó, s ezért haragra gerjedtek iránta. Tartották magukat a jogukhoz: ő [ti. László] ugyanis azt fogadta a pápának, a magyarok közül pedig a grófoknak és főpapoknak, hogy amennyiben az eddigénél is rosszabb útra tér, akkor senki se nevezze őt tovább urának. Ehhez kezdték tartani magukat valamenynyien a magyarok”.⁴²⁰ Egy ilyen helyzetben elvileg elképzelhető némi önkény a királlyal amúgy is rossz viszonyt ápoló Kőszegiek részéről.

László halála (1290) után az ellenkirályként már korábban is felléptetett Andrást választották meg uralkodónak. A III. András alatti kormányzati reformok komoly változásokat hoztak a nádori intézmény történetében is, amelyek még a király halálát követő évtizedben (1310-ig) is éreztették hatásukat. Az 1290-es évektől kezdve a Druget-nádorokig bezárólag az intézmény számtalan kérdését és problémáját tisztázta Zsoldos Attila, aki az elkövetkező 20 év (1290–1310) nádorokkal kapcsolatos történetét két tanulmányban dolgozta fel, sokat pontosítva az addigi beidegződéseken.⁴²¹ Mivel mintaszerű elemzéséhez magunk sem tudunk érdemben mit hozzátenni, ezért a továbbiakban főként az ő kutatásai mentén összegezzük a nádori tisztség változásait.

Az 1290-es évek kuszának tűnő nádorváltásai valójában nem a IV. László alatti kormányzati anarchia továbbélését tükrözik. Egy főpapokból álló (ma úgy mondanánk: „értelmiségi”) kör, amelynek Lodomér esztergomi érsek volt a szellemi irányítója, már IV. László idején is próbálkozott azzal, hogy határt szabjon a néhány akkor meghatározó bárói család (Kőszegiek, Gutkeledek, Csákok) politikai túlsúlyának. Az egymással szembeni hatalmi küzdelmek, amelybe később a király már önálló tényezőként kapcsolódott be, roppant károsak voltak a magyar közállapotokra. A IV. László nagykorúsítása utáni konszolidáció megtervezése, amelyet fentebb ismertettünk, már Lodomérék nevéhez volt köthető, ahogy később is próbálkoztak, pl. 1289 nyarán a fővényi országos gyűlésen az ország közállapotának rendezésével.⁴²² Ám ebben az időben a legfőbb akadályozó tényezőnek már nem a bárói csoportokat tekinthetjük, hanem a klérussal teljesen szembeforduló, és a problémák elől egyre inkább a kunok közé menekülő királyt. III. András trónra léptével azonban újra megnyílt a lehetőség a politikai rendezésre. A sajátos politikai rendszert

⁴²⁰ Kun László 244.

⁴²¹ Zsoldos: III. András nádorai; Zsoldos: III. András hat nádora.

⁴²² Szűcs: Utolsó Árpádok 320.

kidolgozó főpapi csoport egy nyugati-típusú rendiséget kívánt kiépíteni az országban.⁴²³ Lodomérék ugyanakkor nem tudták teljesen kikerülni a bárókat, így beletörődtek abba is, hogy a királyt támogató bárói csoportok szabályosan felosszák egymás között a főméltóságokat. Ezen felosztás szabályos volta leginkább a nádori tisztség betöltésében mutatkozott meg. A nádorokat ugyanis „koalíciós” alapon nevezte ki András az akkori két legnagyobb őt támogató főúri család tagjai közül: Aba nembéli Amadé és Héder nembéli Miklós viselték a tisztségeket. 1290 nyarán Amadé kezdte meg nádori működését, aki 1291-ben átadta tisztségét Kőszegi Miklósnak. A rendszer alapja ez az évenkénti cserélődés lehetett, mivel a fenti szabályosság később is megfigyelhető 1296-ig, és egyszer mutatkozott csak benne törés, amikor a Kőszegiek fellázdáltak a király ellen 1291 végén.⁴²⁴ A lázadás okát abban kereshetjük, hogy az 1291. évi osztrák hadjáratot követő békében előírták váraik lerombolását, amelyet András el is kezdett végrehajtani. Az ellentétek átnyúltak a következő évre is, végül Kőszegi Miklós a királyt fogságba ejtő fivérével, Jánossal (más néven Ivánnal) is ellentétbe került. Miklós részt vett az ellentétek elsimításában is: III. András kiszabadulásakor a cserébe adott túszok között ott találjuk Kőszegi Miklós egyik familiárisát, ami jól mutatja, hogy ebben a kérdésben Jánossal ellentétes oldalon foglalt helyet.⁴²⁵ Miklós így visszakerülhetett András bárói közé, és folytathatta azt a „nádori váltógazdálkodást”, ami kezdettől fogva elindult. A szabályosság 1296-ban tört meg ismét (amikor éppen Kőszegi Miklós volt a nádor), és szintén a király és a Kőszegiek konfliktusa miatt, ám úgy tűnik, hogy ezúttal maga András volt a támadó fél, aki Albert osztrák herceg lányával kötött házassága után így akart megszabadulni a számára és apósa számára is kényelmetlen famíliától. A harcok értelemszerűen Miklós nádorságának megszűnését és a struktúra átszervezését is magukkal hozták. Ám a rendszernek volt egy másik – vélhetően Lodomérék köréhez köthető – eleme is. Amikor a király egy olyan famíliával került ellentétbe, amelyik az éppen aktuális nádort is adta, akkor az nem csak tisztségváltást eredményezett, hanem a konfliktus idejére a tisztség megkettőzését is. 1291 végén, Kőszegi Miklós lázadása után annak „váltótársa”, Aba Amadé került a helyébe, ám kinevezték mellé Szentmárgocs nembéli Mihályt is. 1296-ban, ismét Miklós leváltásával Amadé mellett Csák nembéli Péter fia Máté lett a nádor. Máté később önállóan is megkapta ezt a tisztséget, de miután 1297-ben ő is a király ellen fordult, ismét két nádora lett az országnak: a megbízható Aba Amadé mellett az akkor már a királlyal kibékült Kőszegi Miklós kapta meg a tiszteket.⁴²⁶ Az ellenséges viszony tartósan fennmaradt III. András, és a később oly hírhedté vált „trencsenyi főúr”, Máté között, így – valószínűleg szintén biztonsági okokból – a kettős nádorság

⁴²³ A III. András alatti reformsorozat tudatosítása a modern történettudományban, és a háttérének, működésének pontos feltárása Gerics József érdeme, lásd Gerics: Korai rendiség passim, főként 283–309.

⁴²⁴ Zsoldos: III. András nádorai 318.

⁴²⁵ Minderre: Zsoldos: III. András nádorai 319–321.

⁴²⁶ Zsoldos: III. András nádorai 323–324.

rendszerét továbbvitték Amadé és Miklós leváltása utánra is: 1298–1299 nyara között, egy évig Pécs nembéli Apor és Rátót nembéli Roland kapta meg a méltóságot. Az ő címüket pontosan le is írta egy 1298. évi oklevél, amelynek kibocsátói között egyedülálló módon egyszerre volt jelen mindkét nádor: *Opour palatinus Citradanubialis, Rolandus palatinus Ultradanubialis* (Apor dunáninneri nádor, Roland dunántúli nádor).⁴²⁷ Ezen kívül csak Amadé egy 1295. évi oklevelével utal arra, hogy ő a nádori tiszte mellett a „király úr által valamennyi ügy megítélésére kiküldött dunáninneri bíró” is volt.⁴²⁸ Ez utóbbi arra utal, hogy ő rendesen csak a „dunántúli” (korabeli tájszemlélet szerint: kelet-magyarországi) ügyekben volt kompetens. Bár ilyesfajta megkülönböztetés sehol máshol nem jelent meg (és a nádorok saját okleveleikben sem jelezték, hogy csak az ország egy része felett bírnának fennhatósággal), a Duna mentén osztott határvonal lehetett mindig az irányadó, mert megfigyelhető, hogy a kettős nádorság idején az egyik csak nyugat-magyarországi, a másik csak kelet-magyarországi esetekkel foglalkozott. Ezen kívül a „kunok bírása” címet mindig csak a kelet-magyarországi nádor viselte.⁴²⁹ Jellemző volt egyébként, hogy a méltóság megosztása esetén az adott nádor mindig azt az országrészt kapta, ahová családi birtokai is estek.⁴³⁰ Mint már fentebb utaltunk rá, a kétféle (kettős és osztatlan) nádori címet Zsoldos Attila a politikát irányító kétféle csoportnak tulajdonította. A hagyományos, osztatlan nádorság, amely szabályosan cserélődött a legfőbb főúri családok között, nyilván a bárói oligarchák rendszere volt. (Más főméltóságok esetében egyébként nem mutatható ki ilyesfajta szabályosság: nyilván csak a legmagasabb presztízsű intézményről nem tudtak megegyezni egymás között az Abák és Kőszegiek, azért találták ki ezt a kompromisszumos megoldást.) Am a válságok idején kettős nádorságot Zsoldos a III. Andrást támogató főpapi kör ötletének tartja, amely jól beleillik báróellenes irányvonalukba. „[A]z egymás mellett működő két nádor szükségképpen kisebb politikai súlyt képvisel, mint egyetlen –, másfelől valóban célszerűnek tűnhetett a válság idejére szorosabb ellenőrzés alá vonni az ország területét.”⁴³¹ Ez utóbbi azért volt fontos, hogy megelőzzék azt, hogy az ország több pontján egyszerre robbanjon ki királyellenes felkelés a főúri érdekcsoportok összefogásával. „Az ilyen esetek megelőzése érdekében megint csak a nádori hatáskör területi megosztása tűnhetett a legjobb megoldásnak, hiszen így mind a keleti, mind a nyugati országrészben rendelkezésre áll a királyi hatalom képviselője, aki azonnal elfojthatja a lázadást (vagy legalábbis megpróbálkozhat azzal).”⁴³² Ezen okok miatt – Zsoldos szerint – Lodomérék nemcsak a válságok idejére, hanem hosszabb távon is kívánatosnak tartották volna a tisztség megosztását, amire az is utal,

⁴²⁷ UDS I. 192. (RP 281. sz.)

⁴²⁸ „iudex citradanubialis ad omnes causas decernendas per dominum regem deputatus” HOKI 145. (RP 267. sz.)

⁴²⁹ Zsoldos: III. András nádorai 317.

⁴³⁰ Zsoldos: III. András nádorai 317., 323.

⁴³¹ Zsoldos: III. András nádorai 326.

⁴³² Zsoldos: III. András nádorai 326.

hogy 1298-ban, amikor éppen nem zajlott fegyveres konfliktus Csák Mátéval, akkor is megtartották egy ideig a kettős nádorságot. „Végül is azonban, – öszszegzett Zsoldos Attila – ezen egyetlen esetet leszámítva, csak a válságok idején működött két nádor egyidejűleg, ami arra vall, hogy a kormányzat többi tényezője, a király és a vele éppen együttműködő előkelők elismerték ugyan annak célszerűségét a lázadásokkal fenyegető idők feszült viszonyai közepette, ám ragaszkodtak a nádori méltóság betöltésének hagyományos rendjéhez, s a püspöki kar reformjainak ezen elemét csak rendkívüli körülmények esetén voltak hajlandók támogatni.”⁴³³

A korszak két legjelentősebb nádora Héder nembéli Kőszegi Miklós és Aba nembéli Dávid fia Amadé volt. Mindkettejük hivatali működése jól dokumentálható, jelentős számú oklevelet hagytak ránk. Kőszegi Miklós egy aktív, de hagyományosnak mondható nádori működést folytatott, ám Amadé több, addig nem jellemző reformot is bevezetett, amelyek közül egyik-másik túlélte őt magát is, és nyomot hagyott az I. Károly alatt működő Druget-nádorok között (mindez annak köszönhető, hogy a Drugetek központja ugyanoda esett, mint az Abáké, a Druget-tartomány ugyanis, bár nem volt teljesen azonos vele, de az Amadé-tartományra épült rá).⁴³⁴ Általánosságban mindkettejükéről elmondható, hogy bár névleg vagy az egész ország (máskor csak a fél ország) nádorai voltak, működésük valójában az ország egyetlen régiójára korlátozódott: a tágabb értelemben vett családi „territóriumukra”. Kőszegi Miklós esetében ez a nyugati határszélét jelentette, Vas, Zala és Sopron megyékkel.⁴³⁵ Gyakran megfordult és intézkedett emellett Somogy, ritkábban a szomszédos Baranya megyében is – ez a somogyi ispáni címnek is köszönhető, amit 1289–1295 között viselt.⁴³⁶ Pozsonyi ispánsága alatt (1284–1285) megfordult Pozsonyban is, és más, megyét érintő okleveleket is kiadott.⁴³⁷ Ettől a területtől keletebbre csak ritkábban „merészkedett”, csak pl. a fehérvári törvénynapok kapcsán,⁴³⁸ hadjá-

⁴³³ Zsoldos: III. András nádorai 326.

⁴³⁴ Engel: Honor, vár, ispánság 905.; Zsoldos: Domokos nádor megyéi 60.; Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye 581.

⁴³⁵ Kőszegi Miklós szűkebben vett családi birtokai nem voltak azonosak testvérei birtokaival, és inkább csak Vas és Zala megye bizonyos részeire terjedtek ki (Zsoldos: Henrik-fiak 657.), de nádori működése természetesen túllépte ennek a határait, ezért beszélhetünk a tágabb értelemben vett „Kőszegiek” territóriumairól.

⁴³⁶ Baranya megyei kelethelye: Váty, 1295. márc. 22. (ÁÚO XII. 512–513., RP 260. sz.); Somogy megyei kelethelye: Segesd, 1295. jún. 6. (ÁÚO X. 191., RP 261. sz.). Ezekon kívül egyértelműen e két megyét érintő esetei: 1291. dec. 6. ÁÚO X. 424–425. (RP 249. sz.); 1294. nov. 25.: ÁÚO X. 162–165. (RP 258. sz.); valószínűleg erre az időszakra tehető két másik oklevele is: ÁÚO XII. 671. és ÁÚO X. 434. (RP 264., 277. sz.). Korábbi éve alatt két Somogy megyei vonatkozású ügye volt, (1275–1277 k.): HO VI. 214. (RP 183. sz.); 1284. aug. 20.: DL 1175. (RP 219. sz.), ez utóbbi a fehérvári törvénynapon kelt, és a király kérésére erősítette meg annak egy korábbi adományát, nem „tipikus” megyei per tehát.

⁴³⁷ 1284. júl. 6.: MES II. 181–182. (RP 216. sz.); (1284–1285): HO I. 84. (RP 224. sz.)

⁴³⁸ 1284. aug. 20.: DL 1175. (RP 219. sz.). Valószínű egyébként, hogy ennél több fehérvári gyűlésen volt jelen.

rat alkalmával,⁴³⁹ vagy amikor országos gyűlést tartottak Pest környékén, amin ő is jelen volt.⁴⁴⁰ A legtöbb oklevele mindazonáltal Vas vagy Zala megyében kelt, ahogy ügyeinek többsége is oda (esetleg Sopron megyéhez) tartozott.⁴⁴¹

Amadé ugyanúgy főként a saját territóriumán tartózkodott, és nádori vonzáskörzetének az Újvár megyei Gönc volt a központja, ahol a kúriáját tartotta, illetve Zemplén, Sáros és Ung megyékre és részben Szabolcs megyére terjedt ki, amely nagyjából lefedte saját uralmi körzetét is.⁴⁴² Bár címeiben nem tüntette fel, biztosan viselte Ung megye ispánságát, illetve más megyék ispánságát is, amelyet többnyire *comes* címet viselő alispánjai irányítottak (ilyen megye volt még Bereg, Szepes és Újvár).⁴⁴³ Amadé 1288-ban volt először nádor, és sohasem veszítette el III. András bizalmát, így a fent vázolt „váltógazdaság” stabil emberének számított. Címét egészen haláláig, 1311-ig viselte, amelyet 1310-ig I. Károly is elismert (az 1301–1310 közötti nádorokról lásd alább). Ebből a bő húsz évből mintegy 90 oklevelét ismerjük teljes szövegében vagy tartalmi átírás és említés formájában,⁴⁴⁴ amely elegendő arra, hogy az ottani sajátosságokat ne a

⁴³⁹ 1291. jún. 12.: UB II. 234. (RP 247. sz.): kelethely a Fejér megyei Fövényen.

⁴⁴⁰ Pl. az 1277 májusában Rákoson tartott, a szakirodalom által első országgyűlésnek nyilvánított eseményen, amelyen „valamennyi főpap és báró” (omnium prelatorum et baronum) részt vett, bizonyosan jelen volt az éppen nádor Miklós (Szűcs: Utolsó Árpádok 293.).

⁴⁴¹ Sopron I. 51.; Zala I. 112.; UB II. 80., 94–95., 187–188., 190–192.; UB III. 290–291.; ÁÚO X. 421–422., 436.; CD VII/5. 484.; DL 93885.; DF 283094. (RP 177., 180–182., 220–223., 244., 257., 259., 263., 270. sz. – a kiadási hivatkozások sorrendje nem egyezik az RP-számok emelkedő sorrendjével)

⁴⁴² Kristó: Csák Máté hatalma 75.

⁴⁴³ Zsoldos: Debrecen 62–63., lásd még adatokkal 63. 122. jz.

⁴⁴⁴ Az oklevelei többségét nádori címmel adta ki, vagy kiadó megjelölése nélküli, ún. *damus pro memoria*-oklevélként. Csak néhány olyan kiadványa van, amely akkor kelt, amikor nem viselte a nádori titulust (ezek felsorolását lásd a lábjegyzet végén). 1288–1300 közötti oklevelei (okmánytárak szerinti bontásban): CD VI/2. 290., VIII/3. 497. (mindkettő említés); HO VII. 262–263., 281–282., 288., 288–289. (tartalmi átírás), 289., 292–293., 293. (mindhárom *damus pro memoria*), VIII. 263–264., 397–398.; ÁÚO IX. 481–482., X. 217., 218. (említés), 377.; HOkl 145–147.; UB II. 327–328.; Zichy I. 80., 82. (mindkettő tartalmi átírás), 95–96., 97., 101. (mindhárom *damus pro memoria*), 124.; Károlyi I. 26–27., 28., 28–29. (utóbbi kettő *damus pro memoria*); RDES I. 125., 125–126. (mindkettő *damus pro memoria*, de Amadé korai pecsétje található rajtuk); kiadatlan Árpád-kori oklevelei: DL 75208., 75209. (mindkettő *damus pro memoria*), 75151., 84192., 105754., 96039., 40366., 57228., 96042. (utóbbi kettő *damus pro memoria*), 96043., 75150., említésben fennmaradt: DL 83974.; DF 265430., 285768. Ezen oklevelek kiadását, és a fenti, kiadott oklevelek regesztáját (illetve a *damus pro memoria* oklevelek esetében az Amadéhoz kapcsolás érveit) lásd RP 239–241., 245., 250–256., 266–269., 271., 273., 275–276., 279–280., 297–312., 314–316., 319–320., 322–323. sz. Függelék, 9–10. sz. Az Anjou-kori okleveleit lásd: AOKl I. 460., 485., 558., 607., 618., 644. sz. reg.; AOKl II. 14., 122., 161., 243., 712., 938., 960. sz. reg. A következő *damus pro memoria*kat is biztosan hozzá kapcsolhatjuk: AOKl I. 189. sz., ugyanitt említi egy másik oklevelét is; AOKl I. 363., 565. sz.; AOKl II. 366. sz. Azon keltezetlen oklevelei, amelyek az Árpád- és az Anjou-korból is származhatnak: HO VII. 351.; Károlyi I. 32–33.; Zichy I. 83., 116. (*damus pro memoria*); RDES I. 331. (*damus pro memoria*), 521–522.; DL 84191., 75152., 57996., 75216., 75228., 75229., 75232., 75233. (az utóbbi hat *damus pro memoria*); DF 220809. (említés). A keltezetlen oklevelek regesztáit, a kiadatlanok szövegét, és a *damus pro memoria* oklevelek Amadé nádorhoz tartozásának érveit lásd RP 324–326., 328–331., 338., 340–344. sz. Függelék, 7–8., 15–17. sz. Bizonyos *damus pro memoria*-oklevelek esetében nem dönthető el,

véletlen számlájára írjuk. Amadé majdnem összes ügye Újvár, Zemplén, Szabolcs, Ung és Sáros megyék területére esett, akár az egész ország nádora volt, akár csak a keleti országrészé, akár csak címzetes nádorként viselte titulását a 14. század első évtizedében. Hivatalának különféle szűkebb-tágabb határai semmilyen gyakorlati különbséget nem jelentettek. A 90 esetből összesen két kivétel akadt, mindkettő 1299 nyarára esett, és azzal függött össze, hogy ez év nyarán Amadé a rákosi országgyűlésen volt, majd továbbra is a királlyal tartott az augusztus 20-i fehérvári törvénynapra. Feltűnő azonban, hogy ezt a két (Sopron és Veszprém megyei vonatkozású) esetet sem tisztán nádori mivoltában folytatta le, hanem kiemelten a király külön megbízásából. Az egyik oklevelet nem is egymaga adta ki, hanem 16 másik egyházi és világi előkelővel együtt, és közösen erősítették meg III. András király egy adományát.⁴⁴⁵ Amadé jól láthatóan nem nádori, hanem országbárái minőségben volt jelen. A másik alkalommal – bár az oklevél már csak Amadé nevében kelt – szintén a király bízta az ő, és más bárói, és a királyi tanácsosai döntésére (*nostro et aliorum baronum ac consiliariorum suorum iudicio*) a Veszprém megyei királynéi népek földjének az ügyét.⁴⁴⁶ Amadé a többi felsorolt báróval együtt szintén a király felhatalmazásából bíraskodott, nem kifejezetten nádori jogköréből kifolyólag. Mindez azért érdekes, mert Amadé ezen nyugat-magyarországi „kimozdulásain” letárgyalt néhány más esetet is, külön királyi parancsot nem említve, és ezek kivétel nélkül ahhoz az északkelet-magyarországi régióhoz köthetők, ahonnan Amadé ügyei egyébként is kikerültek.⁴⁴⁷ Úgy tűnik tehát, hogy a tartományától távol is az ottani esetekkel foglalkozott. Ugyanez igaz egyébként arra az időszakra is, amikor éppen nem viselte a nádori címet. Országbíróként 1289-ben a Krassó megyei Érsomlyón keltezte azt az oklevelét, amelyben a Göncről nem messze fekvő bárcai nemesek teljesen jelentéktelen lólopási esetét tárgyalta, és királynéi tárnokmesterként 1291. évi erdélyi útján is a saját Újvár és Zemplén megyei serviensei ügyében bíraskodott.⁴⁴⁸ Olyan intézkedése, amely nem kifejezetten

hogy Amadé adta ki, vagy albírái, ezek: RDES I. 325.; Zichy I. 83.; DL 84237. (Függelék, 14., 18–19. sz.). Amadé azon oklevelei, amelyet biztosan nem nádorként adott ki: DL 84189. (országbíró); DL 96038. és 93909. (királynéi tárnokmester); DL 1191. (zempléni ispán); DL 75164. (magán). Hegyi Géza felvetése alapján egy másik, 1291-ra datálható *damus pro memoria*-oklevél kiadója vagy a király, vagy Amadé tárnokmester (Hegyi: Marosvásárhely első említése 188.). Bár a kiadvány hátulján lévő pecsétfolt nem mérhető, de biztosan nagyobb, mint mint Amadé akkor használt tárnokmesteri pajzs alakú tipárium (vö. DL 93909., DL 1191.), vagy a már szintén meglévő kerek pecsétje (lásd Körmendi: *Aba nemzetség címerváltozatai* 117. 1.2.1., vö. RP 252. sz. reg. kommentárját), így ebben az esetben a királyra gyanakodhatunk, bár tény, hogy az oklevél Amadé bíróságának a stílusát idézi.

⁴⁴⁵ UB II. 327–328. (RP 297. sz.)

⁴⁴⁶ HO VII. 281. (RP 300. sz.)

⁴⁴⁷ 1299 (a kelethely: Rákos): Zichy I. 95–96.; Zichy I. 97. (RP 298–299. sz. Mindkét oklevél *damus pro memoria*. Hogy Amadé lenne a kibocsátó, lásd *ue. regeszták utáni kommentárt.*) 1300 (a kelthely): Rákosmező: HO VII. 292–293. (RP 314. sz. Az oklevél *damus pro memoria*, a kibocsátó melletti érveket lásd a kommentárban)

⁴⁴⁸ DL 84198.; DL 96038. vö. HO VII. 318., és Hegyi: Marosvásárhely első említése 176–188. „Kakukktőjasként” megemlíthető az az oklevél, amely „Nos A. magister tavarnicorum

külön királyi utasításra történt volna, és nem a fentebb felsorolt régiót érintette, a nyolcvannál is több ismert ügye közül egy sem akadt. Amadé tehát – bármi is volt elméletben a címe – csak a saját közvetlen territóriumán folytatott bíráskodást, ott viszont szakadatlanul. Amadé még IV. Lászlótól megkapta Ung megyét örökbirtokként, amiben III. András is megerősítette, és haláláig meg is tartotta.⁴⁴⁹ Emellett a korban Újvár megye ispánságát is végig az Aba nembeliek tartották kezükben, ahogy Amadé viselte egy időben a zempléni ispáni címet is.⁴⁵⁰ Így erősen valószínű, hogy Amadé lényegében akkor is folytatta ebben a régióban a megszokott bíráskodási gyakorlatát, amikor az országos nádori címet éppen más viselte. Talán a keltezetlen *damus pro memoriák* egy része az ilyen időszakokhoz köthető, bár erre egyértelmű bizonyíték nincs.⁴⁵¹ Ennek a permanens jogszolgáltatásnak az lett az eredménye, hogy Amadé egy, a kor viszonyaihoz képest komolynak mondható hivatali szervezetet épített ki magának. Ezen szervezet „komolyságát” egyfelől a kibocsátott oklevelek nagy száma mutatja: egyetlen századfordulós nádornak sem maradt ránk annyi diplomája, mint neki. Bár ennek lehetnek provenienciális okai is (nagyon sok oklevél maradt fent a Zichy, a Máriássy és a Vay család levéltárában, amelyeket a törökidő megkímélt), a tényt mégsem lehet pusztán csak ezzel magyarázni. Amadé volt az, aki állandó helyettesi rendszert épített ki maga mellé. Bár már korábban is jellemző volt, hogy a hagyományosan Pesten, majd Budán székelő alnádor (*vicepalatinus*) mellett egy nádor környezetében tartózkodó albíró (*viceiudex*) is a nádor segítségére volt, Amadé egy állandó székhelyet jelölt ki az albírái számára, amely nem volt azonos az ő személyes székhelyével.

domine regine” intitulációval kezdődik, és általában Csete fia Aladár királynéi tárnokmester levelének tudják be (lásd DL-DF 5.1. DL 93909.; vagy Engel Pál Valkó megye történeti földrajzát feldolgozó kézírata, lásd Fehértói: Személynévtár 848., „Zerias” tétel). Zsoldos Attila legutóbb Amadé oklevelével azonosította (Zsoldos: Archontológia 69.). Tény, hogy Amadé O betűvel rövidítene inkább a nevét (Omodeus), és hogy Aladár is viselte e méltóságot ifjabb királynéi tárnokmesterként, ám az oklevél hátulján lévő pajzs alakú pecsét viaszmaradványai méretében nagyjából megfelelnek annak a pajzs alakú pecsétnyomónak, amit Amadé egyik zempléni ispánként kiadott oklevelén is használt 1291-ben (DL 1191.). Aladár esetében viszont nem ismerünk pajzs alakú tipáriumot (egyetlen pecsétje: DF 287024., bár ekkor nem a kérdéses méltóságot viselte). Az „A” rövidítés Amadé nevével ugyan szokatlan, de vsz. mégis az ő oklevelével van dolgunk. Ebben az oklevélben Amadé drávántúli nemesek közti megegyezést rögzít (Ivánka fia Benedek Valkóban fizet Csapó fia Andrásnak. Ivánka fia Benedek pozsegai birtokaira lásd RD 110., 141. sz. A somogyi és drávántúli érdekeltségekkel is rendelkező Csapó fia Andrásra lásd Karácsonyi: Magyar nemzetségek 848.). A magyarázat kézenfekvő: Valkó megye királynéi joghatóság alá tartozott, és a királyné ezen oklevél kelteének idején, 1289. okt. 13-án éppen Somogy megyében tartózkodott (lásd Zsoldos: Árpádok és asszonyaik 89., 166.; RD 230–232. sz.), így az udvarban vele utazó Amadé királynéi tárnokmester elé került az ügy. Ez az eset azonban semmilyen befolyással nincs Amadé tartomány-úri bírói működésére, még csak nem is árnyalja különösebben a képet.

⁴⁴⁹ Engel: Társadalom Ung megyében 41.; Zsoldos: III. András nádorai 325.

⁴⁵⁰ Zsoldos: Archontológia 218., 235.

⁴⁵¹ Lásd RDES I. 125., 125–126., 325.; Zichy I. 116.; DL 75216., 75232., 57996., 75228., 75229., 75233., 84237. (RP 338., 340–344. sz.; Függelék, 9–10., 15–19. sz.)

Amadé az Újvár megyei Göncön, míg az albírai a szintén megyebeli Vizsolyon tartották kúriájukat.⁴⁵² A vizsolyi bíróság első datálható megjelenése 1296, utoljára pedig 1305-ben hallunk Amadé albíráiról,⁴⁵³ de mivel az albírák okleveleinek döntő hányada datálatlan (emellett általában intituláció nélküli), ezért biztosan nem szűkíthetjük a bíróság működését e két évszám közé. A pontos megszervezés ideje ismeretlen, feltételesen akár már 1288-tól is számolhatunk ezzel, de az 1290-es évek elejétől már biztosan. Az is nagyon valószínű, hogy a vizsolyi albírák egészen a tartományúr 1311. évi haláláig működtek, talán egy kis ideig még utána is. Vizsoly és Gönc mellett Amadé ítélkezési rendszerének harmadik fontos pillére Eger volt, azon belül is az egri káptalan. A korban az egyházi hiteleshelyeknek fontos szerepük volt, nem csak az egyes ügyek írásba foglalása miatt, de számtalan eljáráshoz is nélkülözhetetlenek voltak (pl. eskütétel általi bizonyításkor, vagy egy világi mellett hagyományosan egy egyházi ember tanúskodott a birtokba iktatás, határjárás során, stb.). Amadé legtöbbször az egri káptalannal működött együtt, ha hiteleshelyre volt szüksége, és az együttműködés kölcsönös volt. Kimutatható ugyanis, hogy az egri káptalan okleveles gyakorlata hatással volt Amadé oklevéladására is. A 13. század közepén megjelenő, és az utolsó harmadában elterjedő kiadót fel nem tüntető (a kezdősorairól *damus pro memoria* oklevélnek nevezett) okleveles gyakorlatot a hiteleshelyek közül az egri káptalan kedvelte a legjobban. Az első ilyen típusú azonosítható oklevelük 1282-ban kelt, és az 1290-es évekre már bevett gyakorlatnak számított a káptalani *damus pro memoriák* kiadása.⁴⁵⁴ 1293-ra datálható Amadé első két *damus pro memoriaja*,⁴⁵⁵ és ezután a nádor és bírósága

⁴⁵² Amadé vizsolyi albíraínak az oklevelei: HO VII. 328–329.; RDES I. 98.; Zichy I. 121. (mindhárom *damus pro memoria*); DL 75155., 75215., 84229., 105728. (utóbbi három *damus pro memoria*), DF 269488.; tartalmi átírás vagy említés formájában: HO VII. 360.; DF 266084. (Regesztájukat, bizonyos kiadatlanok szövegét, és a *damus pro memoria*-oklevelek esetében az albírókhoz kapcsolás érveit lásd RP 272., 317–318., 321., 327. sz.; Függelék, 11–13., 20. sz.; AOKl I. 706. sz.; AOKl III. 790. sz.). Bizonyos *damus pro memoriákról* nem dönthető el, hogy Amadé, vagy albírai adták-e ki. Ezek: RDES I. 325.; Zichy I. 83., Zichy VI. 1.; DL 84237. (Függelék, 14., 18–19., 21. sz.). Az albírákról részletesebben „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetben esik szó.

⁴⁵³ RP 272. sz.; AOKl I. 706. sz.

⁴⁵⁴ Pl.: 1282: HO VIII. 218., HO VII. 178.; 1284: HO VII. 189.; 1293: HO VII. 232–233., 234–235., Zichy I. 80.; 1295: DL 76076.; 1296: Heves 80., 80–81., HOKl 148., DF 275806.; 1297: Zichy I. 86.; 1298: ÁÚO XII. 630–633., HO VII. 267–268.; 1299: HOKl 169., HO VI. 452–453., Zichy I. 90–91., 91–93., ÁÚO X. 351–352.; 1300: ÁÚO X. 398–399., DL 70375. Az oklevelek azonosításával kapcsolatos részletes argumentációra itt nincs lehetőség, de már folyik a *damus pro memoria*-oklevelek teljeskörű számbavétele, és ha a munka megjelenik, akkor ott megtalálható lesz, hogy miért köthetőek ezek az egri káptalanhoz. A fenti adatcsokor az ilyen típusú oklevelek szűk felének részletes átnézése és elemzése után állt össze, így korántsem lehetetlen, hogy újabbak is előkerülnek még. Az arányokat jól mutatja, hogy az 1290-es évből az egri káptalannak bő 110 intitulációs oklevélét ismerjük (felsorolásukat lásd E. Kovács: Egri káptalan 10–13.), így az ugyanezen évtizedből fennmaradt (minimum) 18 *damus pro memoria* a teljes okleveles anyagnak több, mint a 15%-át teszi ki!

⁴⁵⁵ DL 75208. és 75209. (RP 251–252. sz. A kibocsátás évére vonatkozó érveket lásd *uo.*)

is viszonylag nagy számú intituláció nélküli oklevelet kezdett kibocsátani. Bár az egri káptalan és Amadé ilyen típusú 1293. évi okleveleinek az írásképe nem azonosítható egyértelműen, de ezen okleveles gyakorlat viszonylagos egybeesése mégis megengedi azt a feltételezést, hogy Amadé kancellári személyzetét (részben legalábbis) az egri káptalan adta.⁴⁵⁶ Ez a „három pillér” (Gönc, Vizsoly, Eger) a 14. század első évtizedében is fennállt, amikor Amadé használhatta ugyan a nádori címet, de az akkor már csak a saját territóriumra felett jelentett neki joghatóságot.

Aba Amadé bíraskodási gyakorlatát áttekintve azt mondhatjuk, hogy a fent vázolt szervezet kiépítése összességében ugyan egyedinek volt mondható a „kiskirályok” között, ami részben (pl. az albírák állítása kapcsán) a nádori tisztséggel is összefüggésben állt, de alapvetően mégis a saját uralmi területén végzett bírói joggyakorlás volt. Úgy tűnik, hogy sem Amadénak, sem más, a 13. század végén hivatalalt viselő társának nem volt különösebb igénye arra, hogy a nádori címet ténylegesen az egész ország fölött gyakorolja. Mindez nagyban megkönnyíthette a tisztség megosztását is, hiszen Amadét vagy Kőszegi Miklóst azzal semmilyen gyakorlati hátrány nem érte, hogy egy olyan országrész fölé is állítottak még egy nádort, amelyre ők csak formálisan terjesztették ki addig a hivatalukat.

Több szó esett már a III. András halála utáni évtizedről. Régi észrevétel, hogy az évtized folyamán többen (összesen heten) viselték a méltóságot 1301 és 1310 között. A hét előkelő közül négyen már III. András alatt is betöltötték e posztot: Csák Máté, Aba Amadé, illetve az 1298–1299-es évek nádorai: Péc nembéli Apor, és Rátót nembéli Roland. A Kőszegi familiát az addigra valószínűleg már elhunyt Miklós helyett fivére, János képviselte a nádorok között. Nádori címet viselt még az András utolsó éveiben országbírói posztot betöltő Ákos nembéli István is, végül 1306-tól bukkant fel e tisztséggel Borsa Kopasz.⁴⁵⁷ Az adatokat többféleképpen értelmezték, ám többnyire az érintettek által önkényesen felvett címviselésnek tartották.⁴⁵⁸ Zsoldos Attila nemrég felállított új elmélete szerint azonban rendszert lehet találni a látszólagos kuszaságban. Feltűnt neki, hogy miért pont ez a hét előkelő viselt csak nádori címet, hiszen társadalmi státuszukat tekintve csak az Abák és a Kőszegiek, esetleg a Borsák számítottak az „első vonalba”, hogyan került oda a „másodvonalas” Ákos nembéli István, vagy főként a még oda sem tartozó Rátót nembéli Roland és főleg Péc nembéli Apor. Másrészt szintén nagy hatalmú előkelők (pl. Csák nembéli Ugrin), vagy

⁴⁵⁶ Mindehhez fontos kiemelni, hogy a *damus pro memoria*k kibocsátása korántsem volt jellemző minden oklevéladó szervre. Már az anyag kb. felének elemzéséből is kiderült, hogy voltak, akik tömegesen éltek vele (az egri káptalan és Amadé bírósága mellett pl. a Budán székelő alországbíró), más tömeges oklevélkibocsátást folytató intézményhez alig köthető ilyen típusú oklevél. Az tehát, hogy két, egymáshoz földrajzilag közel eső intézmény kb. egyidőben tömeges *damus pro memoria*-kibocsátást folytat, nem lehet véletlen egybeesés.

⁴⁵⁷ Engel: *Archontológia* 1–2.; Zsoldos: III. András hat nádora 289–291.

⁴⁵⁸ A különféle értelmezéseket és hivatkozásukat lásd Zsoldos: III. András hat nádora 289. 3–5. jz.

az Aporhoz hasonló „közepes” és kisebb nemesek miért nem követték a példájukat? Ráadásul látható, hogy e nádorok nem csak magukat tartották a hivatal (szerintük) egyetlen „törvényes” viselőjének, hanem okleveleikben – ha a szövegkörnyezet ezt megkívánta – társaiknak is elismerték e címét, emelett külső hatóságok, sőt, maga I. Károly király is ugyanígy tett.⁴⁵⁹ Mivel a fenti kör egyszer sem tágult (leszámítva, hogy Borsa Kopasz csak 1306-tól jelent meg), ezért gyanítható, hogy valamilyen összekötő kapocs volt a csoport tagjai között, csak észre kell venni. Zsoldos Attila ezen összekötő kapocs létrejöttét még III. András idejére vezette vissza. 1299-ben a király ellen forduló előkelők egy csoportja a pápától kért ellenkirályt, végül támogatásával Anjou Károlyt küldték Magyarországra, aki 1300 augusztusában partra is szállt Spalatóban. De ekkorra András – jó politikai érzékkel – kiegyezett a legfontosabb ellenfeivel, a Csákokkal és a Kőszegiekkel.⁴⁶⁰ A források csak a kiegyezés tényét rögzítették, azt, hogy a király mit kínált fel a vele szembenállóknak cserébe, nem. Zsoldos véleménye szerint ez nem volt más, mint hogy elismerte őket az általa kormányzott tartomány tényleges urává, amelynek eszköze az örökös nádori cím volt. A meghódolt Kőszegi János és Csák Máté valóban szerepelt a 14. század nádorai között. Emellett – ellensúlyként – András négy olyan személyt is ebben a tisztségben részesített, akik már eleve az ő hívének számítottak: a posztot éppen betöltő Aba Amadét, az előtte nádorságot viselő Péc nembéli Apor és Rátót nembéli Rolandot, továbbá addigi országbíróját, Ákos nembéli Istvánt. Azért pont ezt a négy személyt, mert ők többé-kevésbé beletartoztak abba a körbe, akikkel a király szabályos szerződést kötött még 1298-ban (más báróival is szerződést kötött, ám ők „szálgának” számítottak a Csákok és Kőszegiek szemében, így András „feláldozta” őket a velük való megegyezés oltárán).⁴⁶¹ A megegyezés valamikor 1300 augusztusa környékén jött létre, erre utal, hogy Amadé augusztus 1-jén nevezte magát utoljára a „kunok bírójának” is, amely az osztatlan hivatalviselésre utalna, másrészt az István országbíróról szóló adatok is megszakadnak augusztus 17-ével. Van ezen felül egy 1304. évi oklevél, amely szerint I. Károly azt a kiváltságot adta egy hívének, hogy nem ítélezhet fölötte „egyetlen országunkban állított bíró sem: nádor, vagy bárki más, legyen az ideiglenes vagy örökös” (*nullus iudex in regno nostro constitutus, palatinus vel quilibet alius, temporalis vel perpetuus*). Mindez arra utal, hogy Károly a nádort is azon bírói joghatóságok közé sorolta, amelynek volt „ideiglenesen állított” és „örökös” változata is.⁴⁶² Az egyetlen személy, aki kilógott a sorból,

⁴⁵⁹ Zsoldos: III. András hat nádora 291–293.

⁴⁶⁰ Zsoldos: III. András hat nádora 294–295.

⁴⁶¹ Zsoldos: III. András hat nádora 296–297.

⁴⁶² Zsoldos: III. András hat nádora 297. Az idézett oklevél: DL 91155. (AOkI I. 603. sz.). Véleményünk szerint a fenti oklevél nem bizonyítja teljesen egyértelműen, hogy a nádori posztot is ideiglenes és örökös kategóriákra választották szét, mivel a szöveget úgy is értelmezhetjük, hogy a két jelző (temporalis vel perpetuus) csak az alius (ti.: iudex) szóhoz értendő, így a megfogalmazás éppen hogy elválasztja a nádori tisztséget a „másfajta” bírói posztoktól, amelyek lehetnek ideiglenesek vagy örökösök. Mindez azonban nem teszi semmissé az egyéb érveket,

Borsa Kopasz. Ő abban a tekintetben is különbözött a többiektől, hogy viselte a „kunok bírása” címet, illetve I. Károly őt 1310 után is nádornak tartotta. Mivel Kopasz csak 1306-ban bukkan föl elsőként ilyen méltósággal, sejthető, hogy ő volt Károly tényleges nádora, míg a többieknek a király éppen csak elismerte a címét. Mindez 1310-ig tartott, onnantól kezdve Károly csak Kopaszt fogadta el egyedüli nádornak (bár ez nem akadályozta a még élő másik három előkelet, hogy magukat továbbra is annak címezzék).⁴⁶³ A méltóság el nem ismerése nem feltétlen politikai szakítás eredménye volt, Károly egyszerűen csak a harmadik, mindenben törvényes koronázása után elérkezettnek láthatta arra az időt, hogy új alapokra helyezze a nádori tisztséget is. Ahogy Zsoldos Attila megfogalmazta: „a nádori méltóság története szempontjából az Árpád-kor 1310 nyarán ért véget”.⁴⁶⁴

Érdeemes egy gyors körképet adni arról, hogy hogyan viselkedtek az örökös nádorok. Aba Amadéről fentebb már esett szó: lényegében ugyanazt a hivatali stílust folytatta, ami III. András alatt is jellemző volt rá: a saját uralmi körzetének az ügyeit intézte csak. A közelében, a Borsod megyei Diósgyőrött, a családi birtokának központjában tartotta székhelyét Ákos nembéli Ernye fia István.⁴⁶⁵ Egyetlen olyan intézkedése sem ismert, amely túlmutatna a megye határain, klasszikus nádori feladatokat egyébként sem végzett. Oklevelei közül összesen kettő olyan maradt fent, amelyben bírói feladatokat látott el: egy ízben utasította a feleket, hogy tegyenek esküt az egri káptalan színe előtt, másik alkalommal pedig megerősített egy előtte lezajlott földeladást.⁴⁶⁶ A nádori címét 1310 után is használta, akárcsak Amadé. Ezt a király elvileg nem ismerte el, pl. amikor jelen volt az 1313 nyarán, Budán rendezett országos gyűlésen, akkor a királyhoz közel álló országbírói oklevél csak „volt nádornak” címezte.⁴⁶⁷ A saját magának megtartott nádori címhasználat mégsem jelentett szembefordulást Károssal, mert az ilyen titulus alatt kiadott oklevelei „ártalmatlan” birtokadóományok voltak a családi birtokaiból a híve, vagy éppen a diósgyőri pálos egyház számára.⁴⁶⁸

A nagy nyugat-magyarországi oligarcha, Kőszegi János intézkedései Sopron, Vas és Zala megyék területére estek.⁴⁶⁹ Igaz, itt találunk olyanokat, amelyek egészen kinyúltak a mai Közép-Dunántúlra: több ízben is intézkedett a veszprémi káptalannak a Balaton északkeleti partján található földjei ügyében

amelyek – véleményünk szerint – az oklevél másfajta értelmezése esetében is megállnak a lábukon.

⁴⁶³ Zsoldos: III. András hat nádora 298–299.

⁴⁶⁴ Zsoldos: III. András hat nádora 299.

⁴⁶⁵ Kristó: Rezidenciák 39.

⁴⁶⁶ AOkl II. 141., 295. sz. Talán az ő oklevele még: AOkl II. 178. 184. sz.

⁴⁶⁷ AOkl III. 577. sz.

⁴⁶⁸ 1311: AOkl III. 207. sz.; 1313: AOkl III. 586. sz.; 1315: AOkl IV. 216. sz. Az egyháznak szóló korábbi adománya: AOkl I. 584. sz.

⁴⁶⁹ AOkl I. 197., 256., 409., 424., 493., 645. sz.; AOkl II. 151. sz.; UB II. 148. (RP 324–325. sz. reg. közöti reg. A szövegkiadás az Árpád-korra keltezte az oklevelet, de valószínűbb, hogy Anjou-kori. Az erre vonatkozó érveket lásd a regeszta utáni kommentárban.)

(az esetekre alább visszatérünk).⁴⁷⁰ Feltűnő emellett, hogy a szűkebb családi fészéknek számító Vas megyén⁴⁷¹ túlmenően többször is keltezett Veszprém megyében.⁴⁷² Ügyei többnyire az ekkor klasszikusnak számító intézkedéseket tartalmazták: jóváhagyta a színe előtt lezajlott elzálogosítást vagy éppen engedélyt adott rá, földbirtoklási ügyekben, vagy famíliárisának, Geregye nembéli Kalmerius comesnek az érdekében intézkedett.⁴⁷³ Ám volt néhány olyan ismert esete is, amely túlmutatott saját territóriumának határain. A tihanyi konventhez címzett, 1303. június 19-én kelt levele szerint csopaki (*de Chopak*) Buzma fia István és fivérei erővel el akartak foglalni egy telket (*sessio*) a veszprémi káptalantól. A telket nem nevezte meg sem a nádor levele, sem a tihanyi konvent válaszlevele, de biztosan azonosíthatjuk Csopakkal az oklevél hátuljára írt *de valle Chupak* feljegyzésből, továbbá abból, hogy a Zala megyei Csopak a veszprémi káptalan tulajdona volt,⁴⁷⁴ és a foglalók is onnan származtak. A nádor tehát utasította a tihanyi konventet, hogy a nádori emberrel együtt küldjék ki saját emberüket, és titltsák el Istvánékat a telektől. Továbbá egy, már korábban elfoglalt földet, amit még a magyar királyok adományoztak a káptalannak, és amit Istvánék Márk fia István hatalma révén maguknál tartottak, szintén állítsanak vissza a káptalan tulajdonába.⁴⁷⁵ A nádori oklevél kelethelye Rátót (*Rathold*), amely bizonyára a Veszprém megyei településsel azonosítható. János tehát éppen a Veszprém közelében tartózkodott, amikor a káptalan beszámolt neki az esetről [*sessio*] ... *quam* ... *capitulum Vesprimiensis* ... *dicit velle occupari*), erre ő azonnal intézkedett is, utasítva egy közel fekvő egyházi intézményt. Csopakhoz pedig Tihany esett a legközelebb. Mindez annyiból érdekes, hogy Kőszegi János itt biztosan nem a territóriumán „kiskirálykodott”, hanem a szó klasszikus értelmében véve nádorként járt el, hiszen az elfoglalt föld ugyan Zala megyéhez tartozott, de a tihanyi félszigettől nyugatra eső fekvésével semmiképpen nem volt a Kőszegi János családi birtoka.⁴⁷⁶ Az eset nem egyedi. Ismerünk két másik pert is 1305-ből, amely a veszprémi egyház paloznaki jobbágysai és Herbord meg fia: János közt folyt különféle hatalmaskodások miatt, amit a jobbágyok követtek el.⁴⁷⁷ A perek még III. András idejében kezdődtek a király és országbírája színe előtt, ahol a jobbágyokat el is marasztalták, majd Herbord János nádor színe előtt is felújította az ügyet. A pernek ugyan volt egy olyan kapcsolódása a Kőszegiekhez, hogy a büntetés elől elszökő paloznaki

⁴⁷⁰ AOkI I. 409., 714–715. sz.

⁴⁷¹ Kőszeg: AOkI I. 197. sz.; Gencsapáti: AOkI I. 493. Maga Kőszeg Jánosnak és ágának a tulajdona lett a Henrik-fiak közötti birtokfelosztást követően: Zsoldos: Henrik-fiak 654.

⁴⁷² Rátót: AOkI I. 409. sz.; Csesznek: AOkI I. 424. sz. és UB II. 148. (RP 324–325. sz. közötti reg.)

⁴⁷³ Kalmerius és a Kőszegiek kapcsolatára lásd Karácsonyi: Magyar nemzetségek 467. és RP 324–325. sz. reg. közötti regesztá kommentárját. Kalmerius érdekében kibocsátott oklevelek: UB II. 148., AOkI I. 256. sz.

⁴⁷⁴ Csánki III. 44.

⁴⁷⁵ HO IV. 105–106. (AOkI I. 409. sz., vö. 423. sz.)

⁴⁷⁶ Kőszegi János uralmi körzetére lásd Zsoldos: Henrik-fiak 655–657.

⁴⁷⁷ AOkI I. 714–715. sz.

jobbágyok a Baranya megyei Siklóstra (*in provinciam Barana videlicet in Suklous*)⁴⁷⁸ menekültek, ám János nádor fia Gergely visszaküldte őket Paloznakra. Baranya megye János testvérének, Henriknek a „felségterülete” volt ekkor (a megye ispáni címét is betöltötte),⁴⁷⁹ de gyaníthatóan ez nem játszott abban szerepet, hogy János nádor elé került a per. Azt ugyanis a Veszprém megyei Herbord és fia kezdeményezte János előtt, a Baranya megyei szál ebben nem volt lényeges, emellett Kőszegi János és testvére: Henrik uralmi körzete elég jól elkülönült egymástól, ekkor már nem lehet egyetlen közös „Kőszegi-tartományról” beszélni.⁴⁸⁰ Az ügyekben végül nem a nádor döntött, hanem a felek fogott bírák ítélete nyomán egyeztek ki, amely egyezségeket a tihanyi konvent foglalta írásba 1305 márciusában. A nádor előtti perek így legvalószínűbben 1304 folyamán kezdődtek. Minehhez hozzávéve, hogy János – mint fentebb utaltunk rá – viszonylag sokszor keltezett oklevelet Veszprém megyében, ezt a megyét is a „felségterületéhez” sorolhatjuk, amely így egyértelműen túlmutatott családi territóriumra határain. A Dunántúl felett ebben az időben a Csehországból érkezett Vencel és hívei uralkodtak. Úgy tűnik, hogy Vencel – jól felfogott érdekében – szintén elismerte azoknak a nádori címét, akik hívéül szegődtek. Így tett Ákos nembéli István és Csák Máté esetében is.⁴⁸¹ Olyan oklevelet éppen nem ismerünk, amiben Vencel Kőszegi Jánosnak is megadta volna ezt a címet, de János biztosan az ő hívének, és I. Károly ellenségének számított, hiszen 1301-ben ő foglalta el a Károly-pártiak székhelyének számító Esztergomot, és 1302 szeptemberében csapataival felmentette a Károly és hívei által megtámadott Budát, ahol Vencel tartózkodott.⁴⁸² Nem valószínű, hogy akkor is biztosította volna ezt a fegyveres támogatást, ha Vencel nem adja meg neki ugyanazt a legitimitást, amit hasonló fajsúlyú (sőt, Ákos nembéli István személyében nálánál kisebb) társainak megadott. Hogy János az egyetlen „valódi” nádora lett volna Vencelnek (ahogyan pl. Borsa Kopasz 1306-tól Károlynak), nem valószínű.

Az utolsó nagy hatalommal bíró örökös nádor Csák nembéli Máté volt. Címét Vencel és később Károly is elismerte.⁴⁸³ 1310-ben, amikor a koronázása után Károly megpróbálta megszüntetni a számára nyilván mindig is kellemtelen örökös nádorság intézményét, akkor egy alkuval Csák Mátét is sikerült

⁴⁷⁸ DF 200770. (AOkl I. 715. sz.). Az oklevél jelzete egyébként bizonytalan, mert a DL-DF 5.1. adatbázisban DF 200769. jelzet alatt található az AOkl I. 714. sz. reg. alatti oklevél fekete-fehér fényképe, és a 715. sz. reg. alatti (tehát az itt is idézett) oklevél színes fotója, míg a DF 200770. jelzet alatt pont fordítva (azaz a fekete-fehér mikrofilm-másolatokat és az ugyanezen oklevelekről készült későbbi színes digitális fotókat rosszul párosították össze). Valószínűleg az eredeti, fekete-fehér fotók tartalmazzák a helyes jelzeteket, így az idézett oklevél jelzete a hivatkozott DF 200770., ám az internetes adatbázisban a színes fotója a DF 200769. jelzet alatt található meg.

⁴⁷⁹ Engel: Archontológia 102.

⁴⁸⁰ Zsoldos: Henrik-fiak 658.

⁴⁸¹ AOkl I. 94., 377. sz.; AOkl I. 184–186. sz.

⁴⁸² Magyar Történet II. 44. (a vonatkozó rész Hóman Bálint munkája); Kronológia I. 188–189. (a vonatkozó rész Solymosi László munkája); vö. AOkl I. 756. sz.; lásd még Csukovits: I. Károly 57.

⁴⁸³ Zsoldos: III. András hat nádora 290.

maga mellé állítania. Az immár teljesen legitim király kormányában Máté a tárnokmesteri címet kapta, amit egy rövid ideig használt is.⁴⁸⁴ Máté azonban kezdettől fogva bizalmatlanul viszonyult Károlyhoz (meg sem jelent a koronázásán), végül a király 1311 tavaszán hivatalosan is megfosztotta tárnokmesteri címétől, később Gentilis bíboros is kiközösítette.⁴⁸⁵ Károly oklevelei így 1310-től fogva nem nevezték Mátét sem nádornak (az a néhány eset, amikor mégis, biztosan fogalmazási „hiba” a királyi kancellária részéről),⁴⁸⁶ „volt nádornak” is csak ritkán.⁴⁸⁷ Máté azonban – szándékosan dacolva Károllyal – magát a haláláig következetesen nádornak titulálta okleveleiben, kivétel nélkül,⁴⁸⁸ és a territóriumán működő szervektől ugyanezt a megszólítást várta el.⁴⁸⁹ A „Máté nádor” cím annyira beleivódott a környező vidék szóhasználatába, hogy az onnan kikerülő politikai ellenfelei (pl. a nyitrai püspök és az esztergomi érsek) 1310 után is is gyakorta így emlegette őt okleveleiben, bár folyamatosan hangzottatták hűtlenségét.⁴⁹⁰ A *palatinus* nem pusztán cím volt Máté számára, hanem akként is viselkedett: az egyetlen olyan örökös nádor volt, akiről tudjuk, hogy *generalis congregatio*kat is tartott az uralma alatti területeknek. Az első ismert eset még a nádori címének legális használata idején történt, 1309-ben. A *congregatio* 1309. október 18-án volt kitűzve, Tapolcsányba. Másodjára 1314 augusztusában tartott közgyűlést, szintén a Nyitra megyei Tapolcsányban.⁴⁹¹ A település Máté egyik fő tartózkodási helyének számított, ahol várat épített, és vadaskertetet is berendezett magának.⁴⁹² Intézkedései egyszer sem lépték túl territóriumának határait, 1310 előtt sem. Egyébként a hagyományosnak mond-

⁴⁸⁴ Engel: Ország újraegyesítése 94–95.; Kristó: Károly főúri elitje 43–44.

⁴⁸⁵ Engel: Ország újraegyesítése 95–96.; Kristó: Károly harcai 301. A király és Csák Máté 1310 körüli viszonyát Gentilis már idézett kiközösítő oklevelének a narrációja beszél el részletesen, lásd Károly emlékezete 86–92. (AOKl III. 102. sz.)

⁴⁸⁶ AOKl III. 323. sz. (1312. jún. 29.); 327. sz. (1312. júl. 1.); 542. sz. (1313. jún. 24.) Mindegyik oklevél a rozgonyi csata kapcsán említi a királyhoz hűtlen Mátét, és szövegében illeszkedik azon oklevelek sorába, amelyekben egyszerűen csak „mesternek” titulálják, vagy pusztán „hűtlen” Mátéként emlegetik. Tehát biztosan nem egy rövid életű politikai fordulatról, és azt leképező szóhasználatról van szó.

⁴⁸⁷ Ez utóbbira: AOKl IV. 10., 195., 385., 578., 585. sz.

⁴⁸⁸ AOKl III. 298., 354., 564., 811. sz.; AOKl IV. 243., 326–331., 499. sz.; AOKl V. 301., 478., 571. sz.; RP 332. sz.; DL 49018. Egyetlen kivétel egy 1320-ra keltezett oklevele, amelynek intitulációjában Mathaes de Trenchinio szerepel (Zsilinszky: Matica Slovenska 43. vö. AOKl V. 989. sz.), ám az oklevél csak egy 1490. évi átirás újkori másolataként maradt fent. Az oklevél formulás részei teljesen elütnek Máté egyéb okleveleitől, így gyaníthatóan egy hamisítvánnyal van dolgunk, amelynek a célja az volt, hogy az oklevelet 1490-ben bemutató Franko de Longo Campo elődjének soltészjogait bizonyítsa.

⁴⁸⁹ AOKl III. 299., 355. sz., AOKl V. 572. sz. (nyitrai káptalan); AOKl V. 807. sz. (garamszentbenedeki apát)

⁴⁹⁰ Pl. AOKl III. 244–245., 247., 251. sz. (az összes oklevél az esztergomi érsek kérésére íródott); AOKl IV. 560–561. sz. (nyitrai püspök és az esztergomi érsek); AOKl V. 48–50. sz. (nyitrai püspök)

⁴⁹¹ AOKl II. 758. sz.; AOKl III. 811. sz.

⁴⁹² AOKl V. 48. sz. vö. ÁMTF IV. 474.

ható ügyek fordultak meg előtte: birtokpercek, iktatások, birtokfelosztás engedélyezése, előtte lezajlott megegyezések igazolása.

Az utolsó két örökös nádorról, Rátót nembéli Rolandról és Péc nembéli Aporról nem sokat mondhatunk. Rolandnak kizárólag olyan felbukkanásait ismerjük, amikor más bárók társaságában jelent meg politikai ügyekben.⁴⁹³ Aporral pedig összesen kétszer találkozunk a ránk maradt forrásokban, Rolandhoz hasonló szerepkörben.⁴⁹⁴ 1307 után egyikük sem bukkan fel többet: 1310-re vélhetően mindketten meghaltak már.⁴⁹⁵ Abból, hogy mindig Károly bárói között találkozunk velük, és a király a tanácsukra is hivatkozott egy-egy adomány kapcsán, gyanítható, hogy e két nádor a király közvetlenebb környezetében tartózkodott, nem az ország egy adott pontján székelték. Ennek ellenére egyikük sem tartozott az „első vonalba”.⁴⁹⁶

4. I. Károly első nádorai – az „oligarchikus nádorság” öröksége

A 14. század első évtizedében, mint láttuk, a nádori főméltóság többnyire egy saját uralmi körzete élén hatalmát gyakorló bárót takart. Nem csoda hát, hogy a magyar viszonyokba egyébként sem beleszülető I. Károly szemében a tisztség nem feltétlen tűnt az ország első és legfontosabb posztjának. A Közép-Kelet-Európát bemutató, 1308. február-március körül keletkezett *Descriptio Europae Orientalis* (Kelet-Európa leírása) című mű szerzője szerint (aki elég tájékozott volt a magyarországi ügyekben, és talán egy, az ország délnyugati melléktartományában alkotó szláv anyanyelvű domonkos szerzetessel, *Andreas Hungarusszal* azonosítható)⁴⁹⁷ a nádor számított az első, a tárnokmester az ország második méltóságának.⁴⁹⁸ Maga Károly azonban már a hatalmi konszolidációjának megkezdése, 1310 után kísérletet tett arra, hogy az ország legfőbb méltóságává a tárnokmesteri hivatalt tegye (abból valóban csak egy volt).⁴⁹⁹ Ennek fényében nem is lebecsülendő, hogy amikor harmadik koronázása előtt megkísérelt kiegyezni a legnagyobb főúrral, Csák Mátéval, akkor ezt a posztot ajánlotta fel neki. Miként Gentilis bíboros egy nem sokkal későbbi oklevele is

⁴⁹³ AOkl I. 358., 644. sz.; AOkl II. 232., 243., 272. sz.

⁴⁹⁴ AOkl I. 644. sz.; AOkl II. 272. sz.

⁴⁹⁵ Zsoldos: III. András hat nádora 291.

⁴⁹⁶ Lásd Kristó: Károly főúri elitje 45., 47.

⁴⁹⁷ A mű keletkezési idejét már kiadója, a lengyel Olgierd Górka kikövetkeztette különféle utalások alapján: *Descriptio VIII–IX*. Lásd még Nacs: *Descriptio 8–9*. A szerző kiléte körül vita folyik, *Andreas Hungarus* személyére lásd Borzákne Nacs: *Mária doktori értekezését: Nacs: Descriptio 86–97*.

⁴⁹⁸ Károly emlékezete 75. (*Descriptio 51*).

⁴⁹⁹ A tárnokmesteri rang első helyre emelésére szintén felfigyelő Kristó Gyula azzal magyarázta mindezt, hogy a század legelején a királyhoz mindvégig hűséges Csák Ugrin töltötte be ezt a méltóságot, így a nádori poszt devalválódása idején ez volt a legalkalmasabb az első báró szerepének a lefedésére, „így a rendíthetetlenül Károlyhoz hű Csák Ugrin méltósága, a tárnokmesterség emelkedett időlegesen a hierarchia élére”. Kristó: Károly főúri elitje 43–44.

írta: „a király pedig tárnokmesterségre emelte őt [ti.: Mátét], amely tisztség az elsőnek számított az országban”.⁵⁰⁰ Hogy Gentilis értékelése a tárnokmesteri posztról nem pusztán propagandisztikus szófordulat volt, és nem is a korabeli viszonyok hiányos ismeretéből fakadt, mutatja, hogy ekkor már egy ideje Károly okleveleinek a méltóságsorában, vagy a bárók egyéb felsorolásakor a tárnokmester a világi méltóságok között többnyire az első helyen állt, a nádort ezzel a második helyre szorítva.⁵⁰¹ A tendencia Domonkos nádor hivatalviselése során (1315–1320) végig így maradt,⁵⁰² csak Dózsa nádor esetében fordult meg a rangsor 1322-ben,⁵⁰³ hogy aztán a Druget-nádorok idején már stabilan ők álljanak az első helyen. A nádori funkció devalválódásának további jele, hogy az örökös nádorság felszámolása után Károly az 1310–1330-as évek folyamán többször is felruházott embereket, hogy egy-egy régió „kiküldött bírái” legyenek. Ezen bírák joga sok átfedést mutatott a nádori jogkörrel,⁵⁰⁴ így ha maguk intézménytörténeti értelemben nem is tekinthetőek „kis nádoroknak”, a nádori funkciók gyakorlása később sem az ország egyetlen kinevezett *palatinus*ának a privilégiuma volt. A kiküldött bírák aztán az 1320-as évek közepétől, a macsói báni különtartományt leszámítva, inkább csak akkor jelentek meg, ha a nádori méltóság éppen üresedésben volt.⁵⁰⁵ A poszt aztán meg is szűnt, a nádori hatalom presztízsének emelkedésével (és persze a sok kis külön tartomány megszűnésével párhuzamosan, amelyek időleges továbbigazgatására hívták életre ezt az intézményt).⁵⁰⁶ Az 1320-ig tartó időszak tehát intézménytörténeti értelemben is az oligarcha-nádorok örökségének lassú felszámolásáról szólt, vagyis annak a lokális nádorságnak a megszüntetéséről, amit ők folytattak. Ez nem feltétlenül tudatos megszüntetés volt, inkább egy lassú átalakulás. Részben még Druget Fülöp alatt sem szűnt meg az ottani hatalomgyakorlási mód, másrészt viszont jelentősen megváltoztak és kitágultak a nádori joggyakorlás határai.

I. Károly első saját nádorát, Borsa nembéli Kopaszt még az örökös nádorok általa is elfogadott időszakában nevezte ki, és címét a király 1310 után is elismerte.⁵⁰⁷ Kopasz 1304 augusztusában még bánnak címezte önmagát,⁵⁰⁸ nádorként elő ízben 1306 februárjában bukkant fel, amikor a kunok bírája és a szatmári ispáni címet is viselte (genitivusban: *Kopoz palatini, iudicis Cumanorum et comitis Zatmariensis*).⁵⁰⁹ Bár 1314-ig ezen kívül összesen csak egyszor nevezik

⁵⁰⁰ Károly emlékezete 87. (Krisztó Gyula ford.) vö.: AOKl III. 102. sz.

⁵⁰¹ AOKl II. 232., 272. sz. (1307), 459., 494. sz. (1308).

⁵⁰² AOKl IV. 131. sz. (1315), 604., 615., 624., 633–634. sz. (1317); AOKl V. 18., 248. sz. (1318), 884. sz. (1320). Hogy Domonkos nádort a méltóságsorokban majdnem mindig megelőzte Demeter tárnokmester, C. Tóth Norbertnek is feltűnt: C. Tóth: Az ország nádora 442.

⁵⁰³ AOKl VI. 496., 801. sz. (1322)

⁵⁰⁴ A kiküldött bírák intézményére lásd Zsoldos: Debrecen.

⁵⁰⁵ Zsoldos: Debrecen 61–62. A macsói bánra lásd még „A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁵⁰⁶ Zsoldos: Debrecen 62.

⁵⁰⁷ Zsoldos: III. András hat nádora 298–299.

⁵⁰⁸ AOKl I. 644. sz.

⁵⁰⁹ AO I. 107.; ispáni címére lásd még Szatmár megye 27.

meg egyéb titulusait⁵¹⁰ (az összes többi említése és saját oklevele is csak *palatinusként* emlegette), nincs okunk kételkedni abban, hogy folyamatosan viselte e címeket is, és valószínűleg – a korabeli gyakorlatnak megfelelően – a zarándi ispánságot is.⁵¹¹ Székhelyét a Bihar megyei Adorján várában tartotta, nem egy oklevelét ott keltezte.⁵¹² Ügyei is ezt a vidéket fedték le: leginkább Bihar, Zaránd, majd Szabolcs megyék területére terjesztette ki fennhatóságát, és természetesen Szatmár megyére, amelynek ispánságát külön kiemelten is viselte.⁵¹³ Nem meglepő módon szinte mindig a területileg illetékes váradi káptalannal vette fel a kapcsolatot, ha valamilyen hiteleshelyi közreműködésre volt szüksége. Területi joghatósága azonban 1312 után egyértelműen bővült. Aba Amadé halála után Károly megkezdte a tartományának lassú felbomlásztását, amely során a királynak kapóra jött az Amadé-fiak szorult helyzete: abban a kassai konfliktusban, amelyben a tartományúr is életét vesztette, foglyul ejtették Amadé két fiát is a Kassaiak. A király közvetítésével kiszabaduló fiúk komoly árat fizettek: át kellett adniuk több várost és várat, továbbá Zemplén és Újvár megyéket minden tartozékukkal, és sok egyéb engedményt kellett tenniük Károlynak.⁵¹⁴ Az Amadé-fiak mindezt teljesítették is. Többminden is arra mutat, hogy 1312 elejétől kezdve Károly elkezdte politikailag birtokba venni a tartományt.⁵¹⁵ Ennek egyik jeleként 1312 április-májusának fordulóján Kopasz külön királyi parancsra előbb Kassa alatt Újvár, majd Sáros alatt Zemplén megye számára *generalis congregatiot* tartott, és a másodikon Kopasz mellett jelen voltak Amadé fiai, továbbá a király, és a királynéi kancellár is.⁵¹⁶ Ezidőtájt más környékbeli ügyek is jártak előtte: május 28-án a jászói konvent már Kopasz nekik címzett levelére hivatkozva idézte színe elé a peres feleket a Borsod megyei Lak és Abod földek kapcsán.⁵¹⁷ E földek ügyét biztosan nem a jelzett közgyűléseken tárgyalta Kopasz, hiszen nem az ott érintett megyékben feküdtek. Ezen kívül egy ismeretlen oklevéladó egy szeptember 8-i oklevelében az Ung megyei Csapon Ung és Bereg megyék számára tartott *generalis congregatiot*. Az oklevelet leginkább 1312–1313-ra keltezhetjük, és valószínű, hogy kiadója Kopasz lehetett.⁵¹⁸

Úgy tűnik, hogy ugyanekkor, 1312 után bővült ki Kopasz fennhatósága Ung megyével, bár a kérdés kissé hosszabb kifejtést igényel. Mindenekelőtt lássuk, hogy mi indokolja Kopasz Ung megye feletti fennhatóságát. László, Kopasz ná-

⁵¹⁰ 1308. szept. 15.: AOKl II. 442. sz.

⁵¹¹ Zsoldos: Debrecen 63. 122. jz.

⁵¹² AOKl III. 221., 456., 849. sz.; lásd még Kristó: Rezidenciák 38.

⁵¹³ Lásd pl. AOKl II. 13., 164., 442., 925., 992. sz.; AOKl III. 1., 221., 456., 512., 529., 849. sz. A Borsák Szabolcs megyei fennhatósága leginkább Kopasz fivére, Beke személyén keresztül érvényesült ld.: Zsoldos: Borsa-tartomány 39–40., 42.

⁵¹⁴ Engel: Ország újraegyesítése 98–99.; Kristó: Károly harcai 303.

⁵¹⁵ Engel: Ország újraegyesítése 99–100.; Kristó: Károly harcai 303.

⁵¹⁶ AOKl III. 287. sz. Az erről tudósító királyi oklevél 1312. máj. 9-én Sáros vára alatt kelt, így a sárosi congregatio ezen időpont körül lehetett. A kassai így április végére, esetleg május legelejére eshetett.

⁵¹⁷ AOKl III. 300–301. sz.

⁵¹⁸ Zichy I. 136.

dor albírja (*vicepalatinus*, de valójában nem alnádorról, hanem nádori albíróról volt szó)⁵¹⁹ 1314. június 2. előtti oklevelében kötelezte az Ung megyei Valkajáról (*de Volkouya*) való Miklóst, hogy jelenjen meg a színe előtt Kopasz kúriájában, Adorjánban. Miklós – László albíró június 8-i oklevele szerint – megjelenvén emberöléssel és csonkítással vádolta Jakó fia Istvánt, és azzal, hogy Valkaja nevű birtokát I. Károly bírójával, Tamás munkácsi várnaggyal leromboltatta (*idem Stephanus possessionem suam Volkouya vocatam cum iudice domini K. regis Ungarie scilicet castellano de Munkach magistro Thoma destrui fecisset*). Ennek bizonyosságául bemutatta Loránd ungi *curialis comes* és a négy szolgabíró oklevelét (*litteras Lourandi curialis comitis de Vng et quatuor iudiciis nobilium de eodem*), illetve a leleszi konvent oklevelét.⁵²⁰ László albíró a megvádolt Istvánt is bizonyítékai bemutatására kötelezte a leleszi konvent előtt augusztus 1-jére, továbbá előírta a feleknek, hogy augusztus 15-én jelenjenek meg a színe előtt.⁵²¹ Ugyanezen perhez kapcsolódhatott László albíró azon okleveles parancsa, amelyben Botiznak írta elő, hogy tegyen esküt a leleszi konvent előtt 1314. július 1-jén valkajai Miklóssal szemben.⁵²² Az albíró augusztus 24-én, Mérken kelt levelében nyugtázta is, hogy a Botiz nevében megjelenő helmeci (*de Helmech*) István bemutatta a leleszi konvent esküt bizonyító oklevelét.⁵²³ Hogy az eseteket miért nem Kopasz tárgyalta, hanem a székhelyén tartózkodó helyettese, arra kézenfekvő magyarázatnak tűnik, hogy Kopasz 1314 nyarán a délvidéken időzött,⁵²⁴ így nem kételkedhetünk abban, hogy az eset egyébként az ő fennhatósága alá tartozott volna. Az ügybe beavatkozott ugyan Tamás, I. Károly bírja és munkácsi várnagya is, és – amennyiben igaza van Zsoldos Attilának – ezzel a kissé pontatlan fogalmazással a „kiküldött bíró” intézményére utalhattak ekkor.⁵²⁵ Anélkül, hogy itt ennek a lényegébe részletesebben belemennénk, csak utalunk arra, hogy a „kiküldött bíró” ugyan nádori jellegű jogkört látott el a rábízott terület felett, ám jellemző volt, hogy ő maga volt az adott megyék ispánja, ez egyben megmutatta joghatóságának határait is.⁵²⁶ Tamás azonban nem volt ungi ispán. A „főispáni” cím ekkor Amadé fia Lászlót illette, az ő nevében kormányzó *comes* (funkcionálisan: alispán) Pányoki Jakab volt, a *curialis comes* (akit funkcionálisan az alispán helyettesével azonosíthatunk), mint láttuk, Loránd.⁵²⁷ Így ha Tamás bírói címében tényleg ezt az intézményt is keressük, jogköre biztosan nem terjedt ki Ung megyére. Ellentétben Kopasszal, akinek az

⁵¹⁹ László viceiudex néven is megjelenik (AOkl III. 782., 823. sz.), így következtelen terminológiai használatról beszélhetünk. Az alnádor és a nádori albíró közötti különbséget lásd „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetben.

⁵²⁰ Az idézetek: DL 69660.

⁵²¹ AOkl III. 759. sz.

⁵²² AOkl III. 782. sz.

⁵²³ AOkl III. 823. sz.

⁵²⁴ Lásd AOkl III. 793. sz.

⁵²⁵ Zsoldos: Debrecen 60.

⁵²⁶ Összefoglalóan, példák: Zsoldos: Debrecen 56–65.

⁵²⁷ Engel: Archontológia 219.

alnádora több ügyben is eljárta. A nádor tehát az Ung megye feletti fennhatóságot megkapta, de jól láthatóan csak azt. I. Károly, úgy tűnik, tartott attól, hogy az akkor még hivatalosan szövetségesnek számító Amadé-fiak valahogyan újjászervezik a tartományt, ezért „túlbiztosítva” elaprózta a közigazgatását. A központnak számító Újvár és Szepes megyék élére külön bírót állított, ahogy Sáros és – Tamás munkácsi várnagy és beregi ispán személyében – Bereg megye élére is.⁵²⁸ Ung megyét pedig megkapta Kopasz nádor – így vált teljessé az Amadé-tartomány közigazgatása.

Kopasz uralmi körzetének nyugati-délnyugati határait mutatja az is, hogy 1314 novemberében Bihar és Kraszna mellett Békés és Szolnok megyék számára is *generalis congregatiot* tartott.⁵²⁹ Szolnok megye ekkor közigazgatásilag még kettő, és nem három részből állt, így ez egyszerre jelentette a későbbi Külső-Szolnok és Közép-Szolnok feletti fennhatóságot.⁵³⁰ Nádorként az ország többi részén is lett volna ítélkezési joga, de az „oligarcha-nádorság” örökségén még ő sem lépett túl, sőt, azok minden jellemzőjét képviselte.⁵³¹

A hűtlenné vált Kopasz leváltása közelebről nem ismert időpontban, valószínűleg 1314 végén, esetleg 1315 első felében következett be.⁵³² Helyére a politikai élet „kipróbált” és tapasztalt figurája, Rátót nembéli Domonkos került. Őt éven át viselte méltóságát, mégis a kor egyik legkevésbé megismerhető nádora, mivel egyetlen oklevele sem maradt ránk (összesen egy kiadványa ismert tartalmi átírásban).⁵³³ A Domonkos által nádorként kormányzott megyéket Zsoldos Attila azonosította be az alapján, hogy Domonkos halála után a visegrádi várnagy és a budavári bíró I. Károly által állított, és helyette ideiglenesen eljáró bírói címmel volt felruházva Pest, Fejér és Esztergom megyék és a besenyők ispánsága kapcsán (*in comitatu Pestiensi, Albensi, Strigoniensi et Byssenororum per dominum Karolum ... regem Ungarie vice et nomine persone sue maiestatis pro tempore iudices deputati*). Mivel ez az intézmény a már többször említett nádori jogkörrel eljáró bírókat takarta, ezért szerinte Domonkos ezen megyék felett gyakorolt

⁵²⁸ Zsoldos: Debrecen 59–60.

⁵²⁹ AOkl III. 849. sz. Az oklevél kibocsátója nem látható, de mivel Adorjánban, Kopasz székhelyén kelt, továbbá kiadója nádori jogkört gyakorolt (általános közgyűlés tartása) egy olyan területen, amely amúgy is Kopasz körzete volt, így a kiadót biztonsággal azonosíthatjuk ővele.

⁵³⁰ A kérdéssel részletesen foglalkozunk „A földrajzi határok” c. alfejezetben.

⁵³¹ Lásd Zsoldos: Hűség oligarchák 353.

⁵³² Engel Pál 1314 augusztus-szeptemberére keltezte Kopasz leváltását (és általában a bárók szinte teljes cseréjét), lásd Engel: Ország újraegyesítése 105–106. Ezzel szemben Kristó Gyula jogosan hivatkozott olyan, Engel által nem ismert (DL–DF-jelzettel sem rendelkező) oklevélre (AOkl III. 849. sz., lásd 529. jz.), amely szerint 1314 őszén, egészen novemberig még biztosan Kopasz volt a nádor. Kristó szerint, mivel 1315 nyarán Károly még nádornak nevezte, de már hűtlennek mondta, Kopasz 1315. júl. 1-je előtt „kevésse, legfeljebb két-három hónappal” azelőtt fordult királyával szembe, így leváltása is ekkorra tehető (Kristó: Károly harcai 321.). Legutóbb Bárány Attila tekintette át a kérdést, ő – a bizonytalanság kihangsúlyozása mellett – úgy vélte, hogy Kopasz 1315 tavaszán fordult szembe a királlyal (Bárány: Debreceni Dózsa 77–79.).

⁵³³ AOkl V. 689. sz. Vö. C. Tóth: Az ország nádora 442.

hatalmat (Pest megye felett alnádora révén). A megyék – köztük Esztergom megye is – Zsoldos szerint a honorjához tartoztak.⁵³⁴

Ezen kívül úgy tűnik, hogy Domonkos sokat tartózkodott Károly környezetében. A király több adománylevele említi tanácsát vagy jelenlétét olyan kontextusban, hogy azt biztosan nem lehet pusztán formulának betudni.⁵³⁵ Ezen kívül egyetlen ismert oklevele (amely nem hivatali jellegű, hanem a Gömör és Borsod megyei birtokainak eladásáról szól) 1320. február 1-jén Temesvárott kelt, Károly székhelyén, ahol ekkor a király is jelen volt.⁵³⁶ Ez talán nem sok adat, de figyelembe kell venni azt is, hogy egyetlen olyan forrásunk sincs, amiből biztosan következne, hogy Domonkos *nem* a király kíséretében tartózkodott, míg a korábbi és későbbi nádortársairól mindig találni ilyen adatokat. Mindezek fényében nem véletlen, hogy nem maradt ránk egyetlen ítéletlevele sem (holott a Fejér–Esztergom–Pest régió az ország központi területe volt, és elég sok forrással rendelkezünk e vidékről). Vélhetően Károly udvarának egyik stabil szereplője volt, és alig tartózkodott megyéiben, amely inkább csak hatalmi tényezőként és jövedelemforrásul szolgált a számára. Domonkos ezzel kivételnek mondható a kor nádorai között, mert az őt követő rövid üresedés után kinevezett Debreceni Dózsa még mindig Borsa Kopasz és a többiek hivatali stílusát folytatta. Károly egyébként nem sietett az új nádor kinevezésével, hiszen 1321. január 13-án Domonkos már biztosan nem élt (utoljára 1320 augusztusában említik), legalábbis ez következik abból, hogy a megyéiben kiküldött bírók jártak el.⁵³⁷ Ennek ellenére következő ismert utódját, Dózsát, az addigi erdélyi vajdát csak 1321 legvégén nevezte ki e posztra.⁵³⁸ Dózsa uralmi körzete részben a már legyőzött Borsa Kopasz megyéit fedte le. E terület felett már eddig is volt befolyása, mint király által kirendelt bírónak, ami lényegében nádori jellegű jogkört (és ispáni címet) jelentett Szabolcs, Szatmár, Bihar, Kraszna és Szolnok (Külső-Szolnok) megyék felett. Nádorként is ugyanebben a régióban maradt. Az életét elsőként feldolgozó Komáromy András még furcsaságként említette, hogy szinte állandóan Debrecenben székelt, és alig mozdult ki onnan,⁵³⁹ de a

⁵³⁴ Zsoldos: Domokos nádor megyéi. Esztergom megye a korabeli források szerint mindvégig az esztergomi érsek alá tartozott, Zsoldos Attila szerint a megye katonai védelme miatt adta át Károly a nádornak, de a látszat kedvéért az érseket továbbra is a megye örökös ispánjaként tüntették fel. Ha így is volt, legkésőbb Druget Vilmos már biztosan nem gyakorolt fennhatóságot Esztergom megye felett, mert a nádori közgyűlései sorozatából csak a környező megyékben állt meg, és ezt a vármegyét mindig kihagyta. Esztergom megye „fehér foltként” kezelését nem magyarázhatjuk mással, mint hogy az érsek megyéjében a nádor nem tarthatott közgyűlést.

⁵³⁵ AOKl IV. 143. (1315. aug. 12.), 604. sz. (1317. okt. 23.); AOKl V. 884. sz. (1320. aug. 27.)

⁵³⁶ AOKl V. 689. sz. vö. 692. sz.

⁵³⁷ Zsoldos: Domokos nádor megyéi 48., 50.

⁵³⁸ Dózsa kinevezésének időpontja és politikai körülményei szintén zavarosak, és többféle rekonstrukciót is megengednek. A kérdéssel legutóbb foglalkozó Zsoldos Attila és Bárány Attila egyaránt 1321 végére tette az időpontot, és idézik a korábbi, helyenként eltérő álláspontot közvetítő szakirodalmat is: Bárány: Debreceni Dózsa 108–110.; Zsoldos: Debrecen 54. 53. jz.

⁵³⁹ Komáromy: Dózsa nádor 67–68.

korszak gyakorlatának fényében éppen ez tekinthető tipikusnak. Nádorsága jellemzőit összefoglaló Zsoldos Attila megállapítása szerint is csak a felsorolt néhány megye ügyeivel foglalkozott személyesen.⁵⁴⁰ Ezen kívül Dózsa esetében bizonyítható elsőként az a Druget Vilmos nádorságától már általánosnak mondható jelenség, hogy már a nádor távollétében is adtak ki okleveleket az ő nevében. Azt tapasztaljuk ugyanis, hogy 1322. május 21-én és 22-én is kelt Debrecenben egy-egy nádori oklevél.⁵⁴¹ Ezzel párhuzamosan, május 22-én a közgyűlései szokásos helyszínén, Kállósemjénben nyitotta meg a *congregatio*ját Szatmár, Szabolcs, Szolnok és Kraszna megyék számára. A közgyűlésen május 24-én és 25-én további okleveleket is kiadott.⁵⁴² Az oklevelek kivétel nélkül eredetiben maradtak ránk (igaz, a két debreceni oklevél a Vay család anyagában, amely azóta megsemmisült, csak fényképeit ismerjük), a keltezésük elírása tehát nem valószínű. Kállósemjén és Debrecen között kb. 55–60 km a távolság, így az sem valószínű, hogy a nádor ide-oda mozgott volna a helyszínek között, tehát valahol biztosan nem ő volt jelen. Ugyanezzel az esettel találkozunk néhány héttel később: június 6-án szintén Kállósemjénben nyitotta meg a közgyűlést (ezúttal Bihar, Szabolcs és Szatmár megyéket sorolva fel), és az egyik ügyben 7-én adott ki oklevelet ottani kelettel.⁵⁴³ Ezzel párhuzamosan június 6-án, majd 9-én is kelt egy-egy nádori oklevél Debrecenben is.⁵⁴⁴ Ezek után jogos kérdés, hogy melyik helyszínen tartózkodott személyesen a nádor? Ha analógiákat keresve előretekintünk az időben, akkor a szakirodalom régi megállapítása, hogy a 14. század második felétől, végétől a nádori közgyűléseket nem személyesen a hivatalviselő celebrálta, hanem annak helyettese.⁵⁴⁵ Ám ha nem ennyire tekintünk előre, csak az 1330–40-es évekig, akkor éppen az ellenkezőjét tapasztaljuk: Druget Vilmos hivatalviselése (1334–1342) idején az volt a tendencia, hogy ő a közgyűléseken volt jelen személyesen, és a nádori kúriában addig a személyzete folytatta a működést. Mindennek (egyebek mellett) az az egyik bizonyítéka, hogy amíg a közgyűlésein a személyes használatú nádori nagypecsétet vagy gyűrűspecsétet használták, addig ezen párhuzamos időpontokban Vilmos óbudai kúriája sosem azzal, hanem egy középséccsel hitelesített.⁵⁴⁶ Analógia tehát mindkét változatra akad, ám Dózsa esetében sajnos nem olyan könnyű megállapítani a pecsételési módokat a párhuzamos oklevéladás esetében. Ám az bizonyos, hogy a Dózsa nagypecsétjének tekinthető,

⁵⁴⁰ Zsoldos: Debrecen 65–66.

⁵⁴¹ AOkl VI. 579., 582. sz.

⁵⁴² AOkl VI. 581., 587–588. sz.

⁵⁴³ AOkl VI. 620. sz.

⁵⁴⁴ AOkl VI. 617., 623. sz.

⁵⁴⁵ Legutóbb Lackfi István nádorsága idejéből (1387–1392) C. Tóth Norbert hozott erre konkrét példákat: C. Tóth: Nádori hivatal 96–97. A nádor személyes jelenlétének a hiányát taglaló szakirodalmat szintén idézi: C. Tóth: Nádori hivatal 88. 18. jz.

⁵⁴⁶ Lásd erről „A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

kb. 57–58 mm átmérőjű sigillummal⁵⁴⁷ hitelesítették két, kállósemjéni közgyűlési oklevelét május 22-én és május 25-én.⁵⁴⁸ A debreceni oklevelek, mint említettük, a Vay család levéltárából valók, és már csak fekete-fehét fényképüket ismerjük (és kizárólag az előoldalukat), így azok pecsétjei nem állapíthatók meg világosan. Annyi biztos, hogy azok is viszonylag nagyobb méretűek voltak, mert az oklevelek előlapjára átütött pecsétfoltok az egyik esetben kb. 8 sornyi, a másik esetben 10 sornyi helyet foglalnak el⁵⁴⁹ – igaz, ez utóbbi oklevél kevésbé „szellős” sorközökkel íródott, egyébként nyilván ugyanarról a pecsétről lehetett szó mindkét esetben. Ennek mérete nem állapítható meg, de valamiféle „középecsétről” lehet szó.⁵⁵⁰ A közgyűlésen felbukkanó nádori nagypecsét szintén amellest szól, hogy Dózsa személyes jelenlétét a *congregation* valószínűsítsük, míg a debreceni kúriában a hátrahagyott személyzet folytatta a működését a nádor nevében. Ez a „hátrahagyott személyzet” talán „általános bíróját” (*iudex generalis*), Péter fia Miklóst jelentette, esetleg annak albíróját (*viceiudex ... iudicis generalis*), Péter comest. Mindketten Debrecenben tartották székhelyüket.⁵⁵¹ A júniusi párhuzamos oklevéladást nem lehet biztos módon kielemezni ilyen szempontból, mert a két debreceni oklevélnek hiányzik a hátuljáról a pecsétje, csak bizonytalan, nehezen mérhető foltokat találunk. A közgyűlésen kelt nádori oklevél pedig nem eredetiben maradt ránk.

Annyi bizonyos, hogy igazolhatóan Dózsa idején szakadt el először a nádori „hivatal” működése a nádor személyétől, és ez mindenképpen egy intézményesülési folyamat kezdetét jelzi.⁵⁵²

5. A Druget-nádorok

A már többször emlegetett „Druget-nádorok” három személyt takarnak, Druget Fülöpöt (nádor 1323–1327 között), testvérét, Jánost (nádor 1328–1333 között) és János fiát, Vilmost (nádor 1334–1342 között). A család az egyetlen olyan itáliai família volt, amely komolyabb karriert futott be az Anjou-kori Magyarországon. A karrier megalapozója Fülöp volt, aki – legalábbis egyes oklevelek homályos utalásaiból ez tetszik ki – még ifjú korában érkezett I. Károly kísé-

⁵⁴⁷ Egyetlen viszonylag ép példánya: DL 2122. (AOkl VI. 752. sz.). Ugyanezen pecsét töredékei azonosíthatók a következő oklevelein: DL 50707., 50716., 50717., 76303., 50722., 50726., 50730. (AOkl VI. 411., 581., 588., 687., 714., 728., 909. sz.)

⁵⁴⁸ DL 50716., 50717. (AOkl VI. 581., 588. sz.)

⁵⁴⁹ DL 96084., 96079. (AOkl VI. 579., 582. sz.)

⁵⁵⁰ Dózsanak egyébként egyetlen olyan oklevelét sem ismerjük, amelyen egyértelműen azonosítható lenne egy 57–58 mm-nél kisebb, kb. középecsétnek megfeleltethető nyomat vagy folt. Ezen kívül csak gyűrűspecéses oklevelek maradtak fent tőle: DL 50710., 50711. (AOkl VI. 456–457. sz.). Mindkét oklevél Debrecenben kelt.

⁵⁵¹ Személyükre lásd „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

⁵⁵² A nádor személye és a hivatal elszakadásának kezdeteiről lásd részletesebben „A nádori hivatal munkatársai” c. főfejezet bevezetőjét.

retében az országba.⁵⁵³ János és fia, Vilmos már jóval később érkeztek, amikor Károly uralma már megszilárdult, és Fülöp halála után János lényegében politikai előzmények nélkül, célzatosan rá szabva kapta meg fivére nádori címét, fia pedig a Druget-tartomány igazgatását. Majd amikor János Nápolyba kísérte a királyt, a fia nádorhelyettes lett (*vicegerens palatini*), és atyja halála után nem sokkal később nádor.⁵⁵⁴ Az alábbi részfejezetben nem célunk ezen szűk 20 év nádori működését pontosan felvázolni, egyrészt mert a ránk maradt sok adat miatt az egyébként is túlmutatna egy alfejezet keretein, másrészt felesleges is volna, hiszen a Druget-família és tartomány (ezáltal a Druget-nádorok) történetét részletesen feldolgozza Zsoldos Attila.⁵⁵⁵ Egyetlen kivételként azt a folyamatot mutatjuk csak be részletesen (a következő alfejezetben), amely során a nádori kúria átkerült Visegrádra, majd megszilárdult ott. Egyébként inkább csak utalnánk azon tendenciákra, amelyek odáig vezettek, hogy Druget János és Vilmos ismét az ország „vándorló nádora” lett. A „tendencia” pedig nem volt más, mint a megyék számára tartott általános gyűlés (*generalis congregatio*) intézményének jelentős kibővítése. Mindez nem azt jelenti, hogy a nádorok ne rendelkeztek volna állandó kúriával is. Ez Fülöp esetében az Újvár (Abaúj) megyei Vizsolyban volt, a Druget-tartomány központjában, míg János Óbudán székelte.⁵⁵⁶ Az óbudai székhely fő oka bizonyára az lehetett, hogy – talán Károly ötletéből fakadóan – szétválasztották és megosztották Fülöp tartományának igazgatását és a nádori cím viselését apa és fia között. Mivel a tartományt megöröklő Vilmosnak jutott a korábbi nádori székhely, Vizsoly, ezért János másik székhelyet kapott. Bár kronológiai értelemben óbudai várnagynak valamivel hamarabb nevezte ki őt Károly, mint nádornak,⁵⁵⁷ a néhány hét különbségnek sok jelentőséget nem kell tulajdonítanunk, mindent egybevetve azt mondhatjuk, hogy nagyjából egyszerre kapta meg a két posztot (azaz: óbudai nádori székhelyét nem lehet egyértelműen levezetni óbudai várnagyságából). A harmadik Druget-nádornak, Vilmosnak a székhelye (pontosabban: székhelyei) már bonyolultabb kérdést jelentenek, és egy külön alfejezetben foglalkozunk vele. A nádorok gyakran tartózkodtak a székhelyükön, már amennyiben nem mentek közgyűlésre. Fülöp esetében további jellemző volt, hogy mind ottléte, mind távolléte alatt működött a kúriájában egy albíró, aki folyamatosan helyettesítette őt, így a nádori kúriai bíraskodás lényegében soha nem szünetelt.

⁵⁵³ Czukovits: Intézményi újítások 29.; Zsoldos: Druget-tartomány várnagyai 35.

⁵⁵⁴ Zsoldos: Nádor és helyettese 527–529., 533–535. A Drugetekre általában lásd még: Hampel: Drugethek; Wertner: Drugeth-ek; Engel: Honor, vár, ispánság 904–907.; Kurcz: Lovagi kultúra 140–146.; Engel: Társadalom Ung megyében 42–44.

⁵⁵⁵ Ez idáig csak résztanulmányok jelentek meg: Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye; Zsoldos: Nádor és helyettese; Zsoldos: Druget-tartomány várnagyai; illetve az előzményekre vonatkozóan: Zsoldos: Debrecen; Zsoldos: Domokos nádor megyéi. E tanulmányok vélhetően hamarosan újjakkal bővülnek, és – a maradék hézagok kitöltésével – könyv formában is napvilágot látnak.

⁵⁵⁶ Jánosra: Zsoldos: Nádor és helyettese 531.

⁵⁵⁷ Zsoldos: Nádor és helyettese 529.

Ezen kívül egy másik helyettes Budán székelt. Ezt a rendszert nem a Drugetek találták ki, már az Árpád-korban is létezett, de a kúriai albírói bíraskodás Aba Amadé mellett Druget Fülöp alatt élte a csúcspontját. A folyamatos helyettesi rendszer aztán János és Vilmos alatt már megváltozott. Druget Vilmos alatt állandósult ugyanis, hogy a távollévő nádort nem az albírái helyettesítették, hanem az ítélmestere, aki nem a saját maga, hanem a nádor nevében adta ki az okleveleket, vagyis a nádori hivatal és a nádor személye véglegesen szétvált (mint láttuk, ez már Dózsa alatt is előfordult alkalmanként, de Vilmos idején állandósult gyakorlat lett).

Druget Fülöp alapvetően még csak a saját régiójában tevékenykedett, amit már nádorrá való kinevezése előtt is jól ismert. Fülöp szepesi és újvári ispánként, egy ízben (1318-ban) kiküldött bírói jogkörét is feltüntetve már korábban is igazgatta ezt a területet, és ekkor már mellette találjuk alispánként, majd vizsolyi udvarbíróként (*iudex curie*) azt a Perényi Miklóst, aki később vizsolyi albírja lesz, és halála után Vilmosnak is a szolgálatába állt, amíg az a Druget-tartományt igazgatta. Bár Fülöp királyi bírói felhatalmazása megengedte volna, nem tudunk arról, hogy valaha is közgyűlést rendezett az uralma alatt álló megyéknek. Ám kinevezését követően (amely kinevezés talán 1322 decemberének második felére esett),⁵⁵⁸ késő tavasztól kezdve közgyűléseket kezdett tartani, amelyek földrajzi kiterjedése arra utal, hogy Dózsa addigi nádori régióját is fennhatósága alá vette a sajátjával egyetemben. Május 10-én Abaúj megye nemességének tartott közgyűlést Vizsolyon, június 14-én Szabolcs megyének Gáván.⁵⁵⁹ Kora-ősszel a nádor új lendületet vett, és szeptember 26-án Beregszászon celebrált *congregatiot* Bereg és Ugocsa megyék számára, szeptember 30-án már Szatmár megyének tartotta Vetésen, amely október 8-án még

⁵⁵⁸ Engel Pál az archontológiában a nádori tisztséget 1323. jan. 14-ére még üresedésben lévőnek mondja (Engel: Archontológia 2.). Ám a hivatkozott oklevél (DL 40417.) csak annyit mond, hogy nem tudják I. Károly parancsát kihirdetni Pest megyének, mert az alnádori tisztség üresedésben van éppen. Hogy a nádori tisztség is üresedésben lett volna, az nem biztos. Könnyen lehet, hogy a már nádorrá kinevezett Fülöp egy ideig még nem gondoskodott a budai alnádori szék betöltéséről, így ő január 14-én már hivatalban volt. Dózsa budai alnádora 1322. november 27-én még oklevelet adott ki (AOKl VI. 848. sz.), de ez az utolsó olyan adat, amely Dózsa működését sejteti. Fülöp azonban dec. 6-án még királynéi tárnokmester volt (AOKl VI. 857. sz.). Mivel Károly ekkortájt a térségtől távol, Temesvárott tartózkodott (AOKl VI. 863. sz.), mindenképpen kellett némi idő, amíg Dózsa halálának a híre eljutott hozzá, illetve a kinevezés Fülöphöz. Beszédés ugyanakkor, hogy Károly 1322. dec. 27-én már levelében arra utasította a budai káptalant, hogy egy parancsát mutassák be a pesti ispánnak (azaz az alnádornak). Erre válaszolt a káptalan jan. 14-én a hivatkozott oklevélben, hogy az alnádori tisztség nincsen betöltve. Bár lehet, hogy Károly éppen nem gondolt arra, hogy a pesti ispáni cím össze van kötve az alnádorival, ám valószínűbb, hogy éppen azzal számolt, hogy a tisztség a levele Budára érkezésekor már nem lesz üresedésben, vagyis a nádori kinevezést már maga mögött tudta. Ez esetben Fülöpöt valamikor december 6 és 27 között tette meg nádorrá Károly.

⁵⁵⁹ AOKl VII. 13., 14., 19., 181–182.; 271., 273–274. sz. (Néhány, Szabolcs megyei közgyűlésről szóló oklevelet az oklevéltár regesztái és a szövegkiadások januárra datálnak, ám – amint erre a doktori disszertációm opponense, Zsoldos Attila felhívta a figyelmemet – valójában mindegyik a júniusi közgyűlésre vonatkozik.)

mindig zajlott, mert ekkor a megye hatóságának egy oklevele „in congregatione palatini” kelt a közgyűlés helyszínén, Vetésen.⁵⁶⁰ Október 26. és 30. között Bihar megyének tartotta Micskén.⁵⁶¹ Szatmár megye november 2-i oklevele „in congregatione Philippi palatini” kelt, amely arra utalhatna, hogy a nádor visszatért a megyébe egy „pótközgyűlést” tartani.⁵⁶² Továbbá vizsolyi albírójának, Perényi Miklósnak egy napi keletet fel nem tüntető 1323. évi oklevele Boldván, „secundo die congregationis” kelt.⁵⁶³ Alapvetően egyedülállónak nevezhetjük, hogy Miklós kimozdult Vizsolyból, mert egyébként sohasem kísérelte el az urát sehová. Így arra gyanakodhatunk, hogy ez a bizonyos közgyűlés Fülöp nádor távollétében zajlott le, és helyettese vezényelte le – ezért adott ki az ügyben ő oklevelet. Boldva Borsod megyében található,⁵⁶⁴ viszont az oklevélben egy Gömör megyei birtokról intézkedtek, így valószínű, hogy ez is egy páros *congregatio* lehetett. Összegezve tehát az említett megyéket (Abaúj, Borsod, Gömör, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár és Bihar), hozzátehetünk még néhány olyan megyét, amelyről ugyan nem tudjuk, hogy Fülöp tartott volna *congregatiot*, ám maga, vagy albírója révén biztosan eljáró ottani esetekben is. Ilyen megye Zemplén,⁵⁶⁵ Szepes⁵⁶⁶ és Sáros,⁵⁶⁷ ezek egyike sem tartozott korábban Dózsa érdekszférájába. Ugyanakkor nyáron Fülöp Budán tartózkodott szeptember elejéig,⁵⁶⁸ hogy aztán a hónap végén az őszi közgyűlések tartására induljon. Ez a tendencia (a nyári budai tartózkodásokat leszámítva) egész nádorságára érvényes volt. Megyei közgyűléseket kizárólag ebben a régióban tartott később is, 1324-ben Szabolcs, Ung és Bereg megyéknek,⁵⁶⁹ és talán egy ezévi Szatmár megyei *congregatio*ra utalt vissza egy 1325 májusában kiadott oklevelében.⁵⁷⁰ 1325-ből csak egy újabb Szatmár megyei gyűlésről van tudomásunk, ám egyedülálló módon budai alnádora, Tamás, Zala megyének tartott egyet hasonló időpontban.⁵⁷¹ Mint láttuk, már korábban is volt arra példa, hogy albírója vezényeljen le egy ilyen nemesi gyűlést, és az eset azt is megmutatta, hogy Fülöpnek nem nagyon állt szándékában személyesen átmenni a Dunántúlra bíraskodni. 1326-ból Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyei gyűlé-

⁵⁶⁰ AOkI VII. 482.; 485., 488. sz.

⁵⁶¹ AOkI VII. 526–527., 545. sz.

⁵⁶² DL 50747. (AOkI 556. sz.)

⁵⁶³ Zichy I. 249. (AOkI VII. 704. sz.)

⁵⁶⁴ ÁMTF I. 760.

⁵⁶⁵ AOkI VII. 603.

⁵⁶⁶ AOkI VII. 573–574., 594. sz.

⁵⁶⁷ AOkI VII. 495. sz.

⁵⁶⁸ AOkI VII. 350. (1323. júl. 8.). Szintén budai tartózkodására utal az, hogy Lampert országbíró előtt a peres felek egyike Fülöp nádor ügyvédvalló levelével jelent meg Budafelhévízen júl. 9-én (AOkI VII. 352. sz.); AOkI VII. 435. sz. (szept. 1.)

⁵⁶⁹ AOkI VIII. 264., 273., 280. sz.; 404. sz.; 409. sz.

⁵⁷⁰ AOkI IX. 183. sz.

⁵⁷¹ AOkI IX. 442. sz.; 490–492. sz.

sekről tudunk a megszokott őszi időpontban, október-november folyamán.⁵⁷² Nyilvánvaló, hogy ennél több megyében fordult meg a nádor, valószínűsíthetjük, hogy amikor az őszi hónapokban megindult, akkor végigjárta nádori territóriumának jelentős részét.

A Fülöp előtt megforduló egyéb ügyek is mind ezt a régiót fedik le. Csak néhány személyesen intézett kivétel volt, de ezeket is meg lehet magyarázni. Az egyiket az 1324. évi hadbaszállással, amikor a királlyal együtt a Küküllő-menti táborban tartózkodott, és a hozzá forduló feleket a győri káptalanhoz küldte eskütételre.⁵⁷³ A másik esetben is a király és más bárók környezetében tartózkodott, amikor Miklós pozsonyi ispán pert indított a színe előtt Szentemágocs nembéli János ellen, amelyben Fülöp párbajt ítélt, de a király magához vonta az esetet, és a felek végül a párbaj helyszínén a felsorolt országbárók közbenjárásával kiegyeztek.⁵⁷⁴

A nyugat-magyarországi területekkel a kapcsolatot alapvetően budai alnádora, Tamás révén tartotta.⁵⁷⁵ Tamás kimutathatóan Fejér, Tolna, Baranya, Somogy és Zala megyei perekben járt el, és persze környékbeli, Pilis megyei ügyekben intézkedett.⁵⁷⁶ Az előtte megfordult kevés ügyből azonban nyilvánvaló, hogy a budai alnádor nem töltött be komoly szerepet a nyugat-magyarországi bíraskodásban. Így Fülöpöt nem mondhatjuk ténylegesen országos hatáskört gyakorló nádornak, tevékenysége sokkal inkább rokonítható az őt megelőző Debreceni Dózsáéval, mint az utána következő Druget Jánossal.

Fülöp halála után egy hosszabb, több mint 1 éves üresedés után követte őt fivére, János. Könnyen helytálló lehet Zsoldos Attila azon feltételezése, hogy Károly azért várt ilyen hosszú időt a méltóság betöltésével, mert azt direkt Jánosnak tartotta fenn. És mivel ő ekkor csak nemrég érkezett fiával Magyarországra, és sokkal inkább kötődött régi hazájához, így ahhoz, hogy átvegye elhunyt testvére hivatalát (ami egyet jelent a tartós magyarországi berendezkedéssel), „el kellett varrni” az itáliai szálakat. Így elképzelhető, hogy Fülöp halála után nem sokkal visszatért Itáliába, majd újra, immár hosszabb időre Magyarországra.⁵⁷⁷ Hogy Károly már Fülöp halálát követően számolt a Drugetekkel, mutatja, hogy János ittmaradt fiának, Vilmosnak már 1327 augusztusában átörököltette a királyra háramlott Druget-tartományt, amit Vilmos rögtön birtokba is vett. Károly kezdeményezésére megkezdték az egyes birtokok számbavételét, megvizsgálták határait, és beiktatták Vilmost az örökségébe. A vizsgálatok során szerepet kapott Fülöp bizalmi embere, vizsolyi albírája,

⁵⁷² AOkl X. 406. sz.; 428., 430–431., 435. sz.; 448., 453. sz. (a Szatmár megyeire lásd még: AOkl X. 544. sz., XI. 300. sz.)

⁵⁷³ AOkl VIII. 349. sz. (1324. júl. 16.)

⁵⁷⁴ AOkl IX. 113–116. sz. (1325. márc. 25–26.)

⁵⁷⁵ Vö. még Spekner: Buda székhellyé alakulása I. 119.

⁵⁷⁶ AOkl VII. 269., 275., 351. sz.; 411., 433. sz.; 563., 567. sz.; 592. sz.; AOkl VIII. 530., 547. sz.; AOkl IX. 442. sz.; 538. sz.; 551. sz.; AOkl X. 137., 169., 272. sz.; 280. sz.; AOkl XI. 16., 33. sz.; 142., 261. sz.

⁵⁷⁷ Zsoldos: Nádor és helyettese 529.

Perényi Miklós is.⁵⁷⁸ Vilmos emellett bírói értelemben is igazgatni kezdte a tartományát. A Károly által ráruházott „öt megyében a király által kiküldött általános bíró” (*iudex generalis in quinque comitatibus per dominum regem deputatus*)⁵⁷⁹ tisztsége folytán már 1328 tavaszán *generalis congregati*okat tartott a terület számára.⁵⁸⁰ (Vilmos egyébként később is tartott gyűléseket ezen megyéknek, amikor János nádort már beiktatták.)⁵⁸¹ Vilmos ezen kívül – ha a ránk maradt oklevelek tanúsága szerint nem is olyan nagy intenzitással, mint Fülöp – egyéb bírói és igazgatási teendőket is ellátott.⁵⁸² Így amikor apja, János 1328 őszén sorba megkapta Károlytól a különböző tisztségeket (óbudai várnagyság, ungi ispánság,⁵⁸³ majd maga a nádori tisztt), a fia már alaposan berendezkedett a tartományában. Apja székhelyül Óbudát jelölte ki Károly. Bár a motivációk lényegében ismeretlenek, igen valószínűnek kell tartanunk, hogy ezt a felosztást maga a király találta ki, ezért is adta az óbudai várnagyságot Jánosnak, és ezért tette a tartomány örökösévé a fiát az apa helyett.

Az, hogy hosszú idő után János volt az első olyan nádor, aki hivatalosan nem kötődött a családi birtokaihoz, a nádori „hatósugár” jelentős kibővülését hozta magával. 1329 tavaszától ismertek az első nádori kiadványai, ekkor Óbudáról elindult és közgyűlést tartott Somogy és Baranya megyében. Augusztusban a fia megyéit járta végig, előbb Abaúj, Borsod és Gömör, majd Zemplén és Ung megyéknek celebrált *congregati*ot. Szeptemberben Szabolcs megye következett, és valószínűleg egy Arad megyei gyűlés emlékét takarhatta az az oklevele, amely 1329. október 6-án Aradon kelt egy átlagosnak tűnő birtokügyben. Egy későbbi levele egy Nógrád megyei gyűlést is említett.⁵⁸⁴ Feltételezhetjük, hogy Bereg és Ugocsa megyék számára is tartott közgyűlést ekkor, de az is lehet, hogy mindez – más megyékkel együtt – már 1330 legelején volt.⁵⁸⁵

⁵⁷⁸ A tartományi birtokok számbavételére, birtokbavételére és a vizsgálatokra utaló oklevelek: AOkI XI. 411. sz.; AOkI XII. 45–46., 67., 126–127., 218., 421., 424. sz.

⁵⁷⁹ DL 57104. (AOkI XII. 115. sz.)

⁵⁸⁰ AOkI XII. 115–118., 157. sz. Hogy Vilmos fennhatósága mely megyékre terjedt ki, lásd Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye.

⁵⁸¹ Lásd erről Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye.

⁵⁸² AOkI XI. 369., 509., 583. sz.; AOkI XII. 337., 365.

⁵⁸³ AOkI XII. 442. (1328. okt. 9.)

⁵⁸⁴ A források felsorolását lásd Zsoldos: Nádor és helyettese 531. Talán – miként Zsoldos Attila vélte – ezen Arad megyei gyűlésre utal az az 1331. máj. 1-jén kelt levele is (AOkI XV. 167. sz.), amelynek ügyét egy korábbi aradi *generalis congregati*óról tette át óbudára a színe elé (Zsoldos: Nádor és helyettese 531. 35. jz.). Tegyük hozzá: az, hogy a per közgyűlés utáni következő állomása 1331 tavaszára esett, elvileg egy 1330. esetleg 1331. évi aradi közgyűlést is feltételezhetne, bár ezekről konkrét adat nem maradt fent.

⁵⁸⁵ János egy 1330. március 26-án (az oklevél datálására lásd az Anjou-kori Oklevéltár megjegyzését a regesztá után: AOkI XIV. 171. sz.) kelt levelében az Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyék számára tartott közgyűlésen (in *congregatione nostra comitatibus Wyuar, Gumer, Borsod, Zemplen, Hung, Bereg et Vgocha celebrata* – DL 2596.) kiszabott bírságok behajtásáról beszélt. Mivel Bereg és Ugocsa megyéken kívül az összes többi megye *congregatio*ja azonosítható az előző évből, feltehetjük, hogy az előző ősszel kiszabott bírságokat hajtatta be 1330 tavaszán. Tegyük hozzá: elvileg az is lehetséges, hogy még 1330 janu-

Egy 1330 februári oklevél egy Pest megyei közgyűlésről szól, és 1331-ben Zala, Veszprém és Sopron megyéknek tartott ilyet.⁵⁸⁶ A közgyűléseken nem csak az számított újdonságnak, hogy (először a nádori intézmény fennállása során!) Kelet-Magyarországtól kezdve Nyugat-Magyarorszáig több régiót is lefedtek, hanem János egy másik téren is szakított a korábbi hagyományokkal. A közgyűlés addig az adott megye vagy megyék (esetleg régió) ügyeinek a fóruma volt. János idején többször is előfordult, hogy egy megyei gyűlésen nem az oda eső kérdésekben is ítélt. Már 1329-ből találunk erre példát. Az Aradon (*in Orod*) kelt oklevele (amely esetleg egy aradi közgyűlésre utalhat) egy olyan idézésről szól, amelynek a helynevei (Szalóház, Melléte, Mala) mind Gömör megyére mutatnak.⁵⁸⁷ Az 1331. évi oklevele, amely konkrétan egy Arad városa mellett tartott közgyűlésről számolt be (*in congregatione nostra generali apud civitatem Arad celebrata*),⁵⁸⁸ a Zemplén megyei Ompod és Bodrogszerdahely birtokok közti határvitát rendezte a leleszi konvent közbenjárásával.⁵⁸⁹ Ez esetben azt is feltehetnénk, hogy ez az aradi gyűlés valójában az Ung megyei Arad településen⁵⁹⁰ volt, hiszen az oklevél nem nevezte meg a megyé(ke)t, csak a helyszínt. Mivel már 1329-ben is Zemplén megyével párosan tartott János közgyűlést Ung megyének, így az megmagyarázná, hogy mit keresne egy Aradon rendezett *congregation* egy zempléni birtokvita. Ez esetben az 1331-es oklevél egy ismeretlen Zemplén–Ung megyei közgyűlésről szólna. A feltételezést azonban gyengíti, hogy a szöveg „*apud civitatem Arad*”-ról beszél, míg az Ung megyei településről nem tudjuk, hogy város lett volna, így ez mindenképpen az Arad megyei településre utal. Az oklevél szövegét sajnos csak Fejér György hiányokkal tarkított kiadása tartotta fenn,⁵⁹¹ az eredeti elveszett, így teljes biztonsággal nem tudhatjuk, hogy mi állt ott eredetileg. Ám az 1330-ban Pestnek tartott közgyűlés esete segíthet dönteni. Több Gömör megyei birtokot érintő vita kapcsán a felek – János saját korábbi oklevele értelmében – a Pest városában, a megye nemesei számára tartott február 26-i közgyűlésen jelentek meg.⁵⁹² János tehát nem a kúrájába való megjelenést írt elő a feleknek (mint ez pl. Fülöp esetében szokott volt), hanem egy megyei *generalis congregatio*ra rendelte be őket maga elé. Feltehetjük, hogy az Arad megyei közgyűlés(ek?) esetében is ez történt: a gömöri és zempléni vitáknál egy közgyűlésen felmerülő pert nem a kúriájába, hanem egy másik közgyűlésre halasztott.

árja-márciusa között tartotta ezeket, hiszen 1330. febr. 26-án Pest megyében rendezett közgyűlést, ahol egy Gömör megyei elhalasztott pert is elővettek (lásd alább) – ami feltételezhető egy nem sokkal korábbi Gömör megyei congregatiót.

⁵⁸⁶ Zsoldos: Nádor és helyettese 531.

⁵⁸⁷ AOKl XIII. 545. vö. 566. sz. A helynevek: ÁMTF II. 524., 526., 549.

⁵⁸⁸ CD VIII/5. 201.

⁵⁸⁹ AOKl XV. 167. sz.

⁵⁹⁰ Csánki I. 388.

⁵⁹¹ CD VIII/5. 200–204.

⁵⁹² AO II. 474. (AOKl XIV. 104., 107. sz.)

János követte Károlyt itáliai útjára, amely időre fia kapta meg a nádorhelyettesi címet.⁵⁹³ Bár feltehetjük, hogy János még élve érkezett vissza Magyarországra (mint ahogy azt is, hogy soha nem ért vissza, hanem hátramaradva szülőföldjén ott végezte be életét), nádorként többet már nem játszott szerepet.⁵⁹⁴ Utódja fia, Vilmos lett, akit 1334. május 17-e előtt neveztek ki nádornak, és valamikor 1342. szeptember elején vagy végén hunyt el,⁵⁹⁵ néhány hónappal élve túl I. Károlyt. Ezen bő nyolcévnyi nádorsága alatt komoly változások zajlottak le a nádori hivatalban is, amelyek részben már János alatt megkezdődtek (itt elsősorban a nádori hatókör országos szintűre bővülésére kell gondolnunk). Egy másik viszont teljesen Vilmoshoz köthető: alatta ment végbe a nádori székhely Visegrádra, az országbírói kúria mellé való költözése. A folyamatot a korábbi szakirodalom egy jelentős része nem teljesen helyes módon az 1342-es évhez, és Nagy Lajos reformjához kötötte. A kérdéssel a következő alfejezetben részletesen foglalkozunk, itt most csak a nádori hatósugár Vilmos alatti kitágulását vázoljuk fel.

A hatókör kiszélesedését legfőképpen az egyes megyék számára tartott *generalis congregatió*kól lehet lemérni. A Druget Vilmos alatti közgyűléseket Kruták Anita tekintette át. Látható, hogy 1334-ben, nádorságának első évében még csak a saját szűkebb tartományát járta végig (Bihar, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Ung, Abaúj és Sáros megyéket),⁵⁹⁶ dunántúli közgyűlésre csak egy halvány nyom utal.⁵⁹⁷ Ám a következő év késő-tavasza, nyarán nyugati megyék kerültek sorra (Nógrád, Hont, Bars, Pozsony, Moson, Sopron, Gömör,

⁵⁹³ Ennek részletes tárgyalását lásd Zsoldos: Nádor és helyettese 532–540.

⁵⁹⁴ Zsoldos: Nádor és helyettese 534.

⁵⁹⁵ Engel: Archontológia 3. Vilmos halálának időpontjára lásd Piti: Nádorváltás 435–436.; C. Tóth 2012. 443–444. (főként 444. 53. jz.)

⁵⁹⁶ Kruták: Nádori congregatio 427–428.

⁵⁹⁷ Ez a „halvány nyom” egy Budán, 1334. jún. 28-án kelt nádori oklevél (DF 283264.), amelyben Vilmos megparancsolta a földvári konventnek, hogy idézzék meg színe elé a besenyők 4 esküdtjét és Besenyő Jakab két fiát, akiket előző napi, számukra rendezett közgyűlésén kellett volna proscribálnia, ám halasztást rendelt el (nos proscruptionem Gregorii et Mathey filii Jacobi Bysseni predie in congregationem nostram factam eisdem duxerimus indulgendum eosdem iudicio et iustitii committendo). Az oklevél helynevei egyértelműen a kelet-dunántúli Besenyőispánság területére utalnak (Györffy: Besenyők 141–142.). Ha szó szerint vesszük az oklevélben foglaltakat, akkor a jún. 28-i Budán keltezett nádori diplomához mért „predie” egy jún. 27-i közgyűlést takarna. Vilmos első biztosan behatárolható congregatioja júl. 5-től kezdődött, Bihar megye számára (Kruták: Nádori congregatio 427). Elvileg sem a közgyűléshez képest másnapi budai kelethely, sem az egy héttel későbbi keleti megjelenés nem kizáró ok, de azért összességében valószínűtlen. A magyarázat az lehet, hogy a budai nádori oklevél nem Vilmos személyes jelenlétében, csak a nevében kelt, mint erre több példát is láthatunk a következő fejezetben. A nádori iroda vsz. egy nekik küldött nádori parancslevélben szereplő „pizskozatot” írt át, így az abban szereplő előző napot nem a budán keltezett parancslevélhez kell mérni. Ez persze hiteles nyoma egy nem kelet-magyarországi közgyűlésnek, amelynek a helyszínét a Besenyőispánság megyéinek valamelyikére (Tolna, Fejér) tehetjük, esetleg magának a Besenyőispánságnak a területére, amely számára külön is rendeztek congregatiót. Az időpontot viszont valamivel korábbra is kitolhatjuk. Arra, hogy az óbudai kúria a nádor távollétében bocsátott ki okleveleket már 1334-től kezdve, lásd „A nádori kúria Visegrádra

Zala és Veszprém). Ősszel pedig ismét a tágabb értelemben vett tartományi vonzáskörzete következett (Bihar, Kraszna, Szatmár, Ugocsa, Szabolcs, Bereg, Zemplén, Ung, Hevesújvár, Torna és Borsod megyék).⁵⁹⁸ Tegyük hozzá: a Gömör megyei gyűlést nem ő, hanem az alnádora tartotta.⁵⁹⁹ Ez a tempó természetesen nem volt egyenletes: ezután sokkal kevesebb gyűlésről tudunk egészen 1340-ig, és azok is főként a saját tartományára koncentráálódtak. 1341-ben volt még egy nagy közgyűlés-sorozat, amely során Vilmos előbb a keleti országrész megyéit járta végig, majd a Felvidéken keresztül ismét a nyugati megyéket látogatta meg e célból (Zala, Veszprém, Győr, Komárom, Pozsony és Moson).⁶⁰⁰ Az itt elősorolt megyék az ország északi felét fedték le, a déli régióból összesen egy Somogy megyei, Somogyban tartott *congregatio*járól tudunk I. Lajos 1343. évi oklevelének említése alapján.⁶⁰¹ Ha emellett megvizsgáljuk Vilmos egyéb nádori működését, akkor látható, hogy olyan területekre is elért a „keze”, ahol egyébként nem tartott közgyűlést, legalábbis nem maradt fent erre utaló adat. Több Nyugat-Dunántúlra vonatkozó (Somogy, Baranya, Tolna, Fejér és Vas megyei) ügye is volt.⁶⁰² A margitszigeti domonkos apácák 1336–1338 között zajló Esztergom megyei birtokpere is előtte zajlott,⁶⁰³ illetve egyszer még egy Bodrog megyei birtokügyben is intézkedett.⁶⁰⁴ Ha ezeket a területeket is hozzávesszük azokhoz a megyékhez, ahol Vilmos közgyűlést tartott (és természetesen azokat az eseteket is, amelyek az adott megyékből közgyűlésen kívül kerültek a színe elé), akkor azt látjuk, hogy Vilmos joghatósága a gyakorlatban is lefedte a teljes Nyugat-Magyarországot a Dráva vonaláig. Kelet-Magyarországon a Temes megyei intézkedése mellett⁶⁰⁵ Zaránd megyei birtokügyéről tudunk.⁶⁰⁶ Így Kelet-Magyarország déli régiója meglehetősen foghíjas volt, de ez könnyen magyarázható azzal, hogy az északi központokban (Óbudán⁶⁰⁷ és

költözése” c. alfejezetet. A 14. századi Besenyőispánság és a nádor kapcsolatáról lásd bővebben „A besenyők” c. alfejezetet.

⁵⁹⁸ Kruták: Nádori congregatio 428.

⁵⁹⁹ Kruták: Nádori congregatio 428.

⁶⁰⁰ Kruták: Nádori congregatio 429–433.

⁶⁰¹ „Wylhelmi Drugeth palatini et iudicis Cumanorum ... in quadam sua congregatione universitatis nobilium comitatus Simigiensis, Symigii celebrata” (C. Tóth: Geréb Péter 152., vö. AOkI XXVII. 11. sz.). Kruták Anita az érintett megyék térképre vitelekor Somogy megyét kihagyta, ám feltüntette a szomszédos Baranya megyét (Kruták: Nádori congregatio 434. 6. térkép), forráshelyet viszont erre az adatra nem adott. Magam nem találtam Baranya megyére vonatkozó adatot, ettől természetesen még lehet ilyen forrás. A másik lehetőség, hogy a szerző véletlenül eltévesztette, és Baranyát vette fel Somogy megye helyett.

⁶⁰² 1335: AOkI XIX. 166., 279. sz.; 1337: AOkI XXI. 113., 261., 326–327., 412., 632. sz.; 1338: AOkI XXII. 90., 130., 167., 256., sz.; 1339: AOkI XXIII. 48., 141., 379., 381., 428. sz.; 1340: AOkI XXIV. 159., 638., 699. sz.; 1341: AOkI XXV. 14., 20., 80. sz.; 1342: AOkI XXVI. 18., 97., 241. sz.

⁶⁰³ AOkI XX. 392., 402. sz.; AOkI XXI. 229., 376., 409., 415., 653., 660. sz.; AOkI XXII. 89., 145., 160. sz. 1337: AOkI XXI. 102., 111. sz.

⁶⁰⁵ 1334. okt. 4.: DL 40688. (vö. 1335. márc. 29.: AOkI XIX. 155. sz.)

⁶⁰⁶ 1339: AOkI XXIII. 9., 16. sz.

⁶⁰⁷ Hogy az oklevelei kelethelyeként csak „Buda” néven feltüntetett település ténylegesen is Óbudát takarja, lásd AO III. 91. (1334. júl. 22.); AOkI XIX. 479. sz. (1335. aug. 7.); lásd még Zsoldos: Óbuda urai.

Vizsolyban, majd Visegrádon és Nagymaroson) nádori kúriát tartó Vilmostól meglehetősen távol estek e megyék, így az ottani perek nem is tudtak a nádori ítélőszék elé kerülni. Tegyük hozzá: Vilmos legtöbb intézkedése még mindig a Druget-tartomány területére esett, amely megyék zömének ispáni címét is viselte.⁶⁰⁸

Vilmos albírái nem jutottak olyan hangsúlyos szerephez, mint pl. Druget Fülöp alatt. Környezetében három albírot ismerünk: Dénes fia Jakabot, aki csak 1335-ben töltötte be tisztségét, egy bizonyos Bertalant 1339-ből, és Mikocsa fia Pétert 1342-ből. Jakab gömöri alispán is volt egyben, és Gömör mellett talán Budán is székelte. Bertalannal Visegrádon találkozunk, amikor fogott bíróként döntött az országbíró ítélkezésének helyszínén, azaz Visegrádon, ahogy Péter is Visegrádon (vagy Nagymaroson) tarthatta székhelyét.⁶⁰⁹

Valamivel hosszabb karriert futott be Vilmos vizsolyi albírja, Izsép mester. 1339–1341 folyamán bukkan fel, utoljára biztos módon 1341 augusztusában említi őt a váradelőhegyi konvent, miszerint az ő oklevele utasítására küldték ki tanúságukat egy Bihar megyei birtok felosztására.⁶¹⁰ Ezen kívül Zsámboki Miklós nádor 1342. december 2-án kelt oklevele tartalmilag átírta Izsép egy keltezetlen oklevelét, és ebből – ha nem is teljesen biztosan – arra következtethetünk, hogy október 13-án is hivatalban volt még.⁶¹¹ Kinevezése valóban az első

⁶⁰⁸ Nádorsága mellett szepesi, abaúji, hevesi, gömöri, borsodi, tornai, sárosi, zempléni és ungi ispán volt, lásd Engel: Archontológia 3.

⁶⁰⁹ Jakab, Bertalan és Péter tevékenységéről részletesebben lásd „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezetet.

⁶¹⁰ 1339. aug. 19.: AOkl XXIII. 503. sz. 1341. aug. 5.: AOkl XXV. 546. Engel Pál archontológiájában tévesen szerepel Izsép első felbukkanásának a dátuma (1337. okt. 6.), a megadott forrás egy 1340. évi oklevelet takar (AO IV. 44.). Ezen kívül az archontológia szerint „volt” albíróként említi 1341. jan. 13-án. Ez szoros értelemben véve tényleg igaz („iuxta continentiam literarum magistri Isep quondam viceiudicis eiusdem Vilermi palatini de Visul” – Károlyi I. 192.), ám az említés Zsámboki Miklós nádor 1351. évi okleveléből származik, és mindenkit, pl. Druget Fülöpöt, vagy éppen magát Druget Vilmos nádort is néhainak említik benne („Philippi quondam palatini”; „Vilermi Drugeth quondam palatini bone memorie predecessoris nostri”).

⁶¹¹ Az oklevél: MES III. 475–480. (AOkl XXVI. 622. sz.). Izsép oklevelének tartalmi átírása: MES III. 476–478. A nehézséget az okozza, hogy a tartalmi átírás szerint a felek bemutatták Izsép nádori albíró nyílt oklevelét, amelyben elrendelte a szepesi káptalan számára, hogy 1341. június 3-ra becsüljenek fel és iktassanak egy birtokot, illetve ha azt nem tudják, akkor egy másikkal tegyék ugyanezt, ám ez utóbbit a megjelölt személy visszavásárolhatja. Az ellentmondókat idézzék a nádor szövege elé. (Eddig regesztázta ki az oklevelet: AOkl XXIV. 724. sz.). A tartalmi átírás szövege ezután úgy folytatódik, hogy a jún. 3-i időpontot el kellett halasztani, és a becsülésre végül okt. 6-án került sor, amely a leírt részletek szerint lezajlott, és okt. 13-án a felek vissza is vitték az erről szóló káptalani oklevelet. A szövegből nem világos, hogy kinek vitték vissza ezt az okt. 6-i káptalani oklevelet okt. 13-án, mert a tartalmi átírás a káptalani oklevél tartalmának ismertetésekor véget ér. Ha azt gondoljuk, hogy Izsép albíróhoz vitték vissza, akkor ő feltehetőleg átírta egy külön oklevelében a saját korábbi parancslevelét, illetve a káptalani oklevelet, és ebből az következik, hogy okt. 13-án még hivatalban volt. Ez esetben viszont az 1342. évi oklevél a tartalmi átírásba nem vette át azt a részt, hogy az albíró nyugtazza a káptalani oklevél szövegét, és ez alapján mit ítél a végső ügyben. Ha

felbukkanása környékén történhetett. 1339 nyarán maga Vilmos is Vizsolyban tartózkodott éppen,⁶¹² és kezdetben csak néhány ügyet bízott Izsépre alkalmilag, mert az albíró több korai oklevelének intitulációja is kiemelte, hogy ő csak ennek az esetnek a nádor által állított bírója.⁶¹³ A nádor augusztus végén otthagya Vizsolyt, és nekiállt közgyűléseket tartani a környező megyék számára (augusztus 25-i kezdettel Újvár és Sáros megyékben, majd augusztus 31-től Gömör, szeptember 7-től Borsod és Torna, szeptember 18-tól Zemplén és Ung megyéknek).⁶¹⁴ Ezek után október végére újra visszatért Vizsolyba és a Szepességbe.⁶¹⁵ Mindezalatt Izsép mester is intézkedett a régió ügyeiben, továbbra is kiemelve, hogy a ráruházott nádori hatáskörénél fogva tette mindezt.⁶¹⁶ Novembertől kezdve Izsép okleveleiben elmaradt a külön nádori legitimációra való hivatkozás, amely azt mutatja, hogy megszilárdult a helyzete. Vilmos ezek után egészen 1341 nyaráig fel sem kereste a családi birtok bírói központjaként szolgáló vizsolyi kúriát, főként Visegrádon tartózkodott. Az 1339 novemberétől 1340 decemberéig bezárólag terjedő bő egy évből Izsépnek 22 oklevelét ismerjük, amely (a forráspusztulással is számolva) igen aktív bírói tevékenységre utal.⁶¹⁷ 1341-ben viszont – bár közvetett, elszórt adatokból úgy tűnik, hogy Izsép még hivatalában volt, az oklevéladás mértéke drasztikus csökkenésen ment keresztül. Már ennek sem tudjuk a biztos magyarázatát, mint ahogy annak sem, hogy mi volt az oka, hogy Vilmosnak pont ekkor jutott eszébe az, hogy egy ilyen aktív helyettest hagyjon hátra Vizsolyban, korábban miért nem. A válasz véleményünk szerint a nádori kúriák átrendeződésében keresendő, amelyről a következő alfejezetben lesz részletesen szó. Most csak annyit előle-

viszont azt feltételezzük, hogy Izsép bemutatott oklevele csak odáig terjedt, hogy elrendelte a káptalani intézkedést, és a szepesi káptalan levele külön került tartalmi átírássá, akkor nem világos, hogy az 1342. évi oklevél szövege ezt a káptalani oklevelet miért nem említette a bemutatott diplomák között. Mivel az ottani szöveg világosan csak Izsép albíró nyílt okleveléről beszélt, ezért valószínű, hogy az egészet ő írta át okt. 13 körül. Zsámboki Miklós 1342-ben azért nem írta át tartalmilag Izsép levelének záró részét, mert abban a perben, ami akkor előtte zajlott, főként a birtokbecslést végző szepesi káptalani oklevélben foglaltak számítottak lényegesnek, így mikor Izsép leveléből azt átírta, be is fejezték az ő oklevelének további ismertetését.

⁶¹² Vilmos vizsolyi tartózkodására lásd AOkl XXIII. 478., 510–512. sz. (1339. aug. 10., 1339. aug. 23. Ezek pont közrefogják Izsép első oklevelének aug. 19-i keltét).

⁶¹³ 1339. aug. 19.: „Magister Isep viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus”. 1339. szept. 29. „Nos magister Isep viceiudex magnifici viri domini Villermi Druget palatini et iudicis Comanorum in tenutis eiusdem deputatus” Mindkét oklevél jelzete: DL 56894. 1339. okt. 20.: „Nos magister Iseyp viceiudex magnifici viri domini Wyllermi Drugetter palatini et iudicis Comanorum, in eiusdem terminis et tenutis constitutus” DL 40814.

⁶¹⁴ AOkl XXIII. 518., 525., 527–529., 540–541., 557–558., 567–568. sz.

⁶¹⁵ AOkl XXIII. 646., 655., 676. sz.

⁶¹⁶ AOkl XXIII. 643., 644. sz.

⁶¹⁷ 1339 novemberétől: AOkl XXIII. 678., 679., 694., 708., 715., 738. sz. AOkl XXIV. 92., 129., 227., 230., 293., 494., 517., 545., 567., 578–580., 595., 596., 610., 724. sz. Ezen kívül még egy 1341. febr. 28-án kiadott oklevelét említette Vilmos: AOkl XXV. 820. sz.

geznénk meg, hogy Vilmos ekkor már tudatosan készülhetett a saját központjának Visegrádra helyezésére, és az addig viszonylag sűrűn látogatott vizsolyi kúria háttérbe szorítására. Emellett azt már mások is megfigyelték, hogy Vilmos főként a páratlan években tartott tömeges közgyűléseket,⁶¹⁸ így 1339-ben, Izsép kinevezésekor, már eleve tervezhette azt, hogy 1341-ig, amíg a közgyűlések amúgy is ide nem szólítják, már nem fog többé Vizsolyba visszatérni. Ez viszont indokolta tette akkor még egy helyettes hátrahagyását, hiszen nem szüntethette meg teljesen azt a vizsolyi kúriát, amely akkor már évtizedek óta a térség bírósági központja volt. Ezért hosszabb kihagyás után ismét kinevezett ide egy albíró, így „kísérletezett” a Druget-tartomány igazgatásával. A jelek szerint nem volt megelégedve ezzel a módszerrel sem, mert 1341-től kezdve már az összes tartományi ügyét ő intézte Visegrádról (vagy Nagymarosról). Izsép működését már hivatalos leváltása előtt is visszafogta, csak ez lehet az egyetlen magyarázat arra, hogy 1340 decemberéig majdnemhogy „tömeges” oklevélkibocsátásáról beszélhetünk, ám 1341 folyamán már egyetlen oklevele sem ismert, holott 1341 őszeig még biztosan hivatalában volt – pusztán forráspusztulással nem magyarázhatunk egy ilyen hirtelen váltást. Valószínű, hogy sokaknak (talán magának Vilmos nádornak is) sértette az érdekét egy ilyen „túl aktív” nádorhelyettes.

6. A nádori kúria Visegrádra költözése

Az itt vizsgált korszak végpontjául azt az eseményt választottuk, amelynek eredményeképpen a nádori ítélőszék a királyi udvarba, Visegrádra költözött, és így tulajdonképpen a nádori bíróság egy lett az udvari bíróságok közül – legalábbis ami a helyszínt illeti. Az esemény időpontját Hajnik Imre a következőképpen határozta meg nagyszabású jogtörténeti művében: „Nagy Lajos mindjárt uralkodása kezdetén a nádori bíróságot a királyi kuriába ismét beillesztette. A nádornak ezóta nincs többé külön kuriája, hanem ő a királyi kuriának csak egyik bírója.” Mindehhez lábjegyzetben még azt is hozzáfűzte, hogy „[a]z utolsó nádor, kinek külön kuriája volt, Drugeth Vilmos Károly király uralkodása végén.”⁶¹⁹ Hajnik tehát Lajos uralkodásának elejére tette mindent, vélhetően arra utalva, hogy a változás Zsámboki Miklós 1342 szeptemberétől kezdődő nádorságától mutatható ki. Hajnik közelebről nem igazolta ezen állítását, amely már a kérdéssel részletesen foglalkozó Nyers Lajosnak is feltűnt. Ő az alnádorokra alapozva próbálta megállapítani az önálló nádori kúria megszűntének az időpontját. Szerinte ugyanis a „két alnádor közül ... az egyik állandóan a nádor vidéki székhelyén tartózkodott. Drugeth Vilmos alatt a nádor vidéki kúriája Vizsolyon állandósult. Az itt lévő alnádor működését a nevében kiadott oklevelek bizonyítják. Viszont, amikor megszakadnak a vidé-

⁶¹⁸ Nyers: Nádor működése 56.; Kruták: Nádori congregatio 433.

⁶¹⁹ Hajnik: Bírósági szervezet 22. (7. jz.)

ki kúria székhelyén megjelenő alnádori kiadványok, ebből egyszersmind következtetést vonhatunk a nádor vidéki kúriájának megszűnésére is.⁶²⁰ Nyers ezek után számba vette Izsép vizsolyi albíró okleveleit, megállapítva, hogy az utolsó ismert oklevele 1341. február 28-án kelt. A következtetését úgy vonta le, hogy „a nádor vidéki kúriájának megszűnését 1341. febr. 28 és 1342. aug. 29 [ti. *Druget Vilmos utolsó ismert kiadványa*] közé tehetjük. S talán megengedik azt a föltevést, hogy a vizsolyi kúria csak Drugeth Vilmos halálával szűnik meg. Megszűnése időben összeesik az I. Károly megindította és Nagy Lajostól tovább folytatott bíraskodási központosítással. Mégis azt kell mondanunk, hogy a vidéki kúria megszűnése okozatilag nem függ össze a központosítással, hanem csak azzal párhuzamosan haladó tény. A nádori kúria főnnállása inkább Drugeth Vilmos személyével volt kapcsolatban s halálával magától megszűnik. Nagy Lajos azután már nem támasztotta életre, hanem a nádori vidéki bíraskodást és bíróságot is központosította s beillesztette a királyi kúriába. Ez pedig mindjárt Nagy Lajos uralkodása kezdetén (1343. elején) végbement s bizonyára ezzel van összefüggésben a regni Hungariae palatinus cím fölvétele és következetes használata.”⁶²¹ Tehát – igaz, csak feltevés útján! – de Nyers Lajos is Nagy Lajos idejére, 1343 elejére tette a nádor „vidéki” bíraskodásának megszűnését, véleménykülönbség legfeljebb csak annyi volt Hajnikkal szemben, hogy egy „önmagától fejlődő” folyamatnak tekintette az önálló nádori központ megszűnését. A későbbi szakirodalom a Hajnik és Nyers által kitaposott úton haladt tovább, és ha említették a kérdést, akkor többnyire az 1342-es évhez és Nagy Lajos nevéhez kötötték az önálló nádori kúria megszüntét.⁶²² Bónis György még annyit finomított ezen az elméleten (az 1342-es datálást elfogadva), hogy szerinte „Hajnik ... túlságosan kielezte azt, hogy »a nádornak azóta nincs többé külön kúriája«. Az oklevelek az 1370–80-as években a jegyzőket »curie nostre (vestre) notarius« néven említik aszerint, hogy a nádor, vagy a jelentéstevő hiteleshely adja ki azokat. A nádornak tehát továbbra is volt külön kúriája, csak hogy ez a királyi udvarban, a *presentia regiától* (az országbíró jelenlététől) elkülönítve, önálló segédszeméllyel működött.”⁶²³ Változást ebben a kérdésben is csak az ezredforduló szakirodalma hozott. Spekner Enikő 2010-ben megvédett kéziratos doktori értekezésében már helyesebben I. Károly korára tette a nádori kúria Visegrádra költözését, 1337–1338-at jelölve meg az esemény kezdőpontjaként. Ezen kívül a szakirodalomban elsőként – véleményünk szerint – nagyjából helyesen vázolta fel a Druget Vilmos alatti nádori kúriák (Óbuda, Vizsoly, Nagymaros, Visegrád) szerepét és egymáshoz való

⁶²⁰ Nyers: Nádor működése 10.

⁶²¹ Nyers: Nádor működése 12.

⁶²² Pl. Holub: Zala megye 167.; Bónis: Kúriai irodák 201., 230.; Gerics: Királyi kúriai bíraskodás 290.; Bertényi: Országbíró 42., 45.; Kronológia I. 207. (Körmendy Adrienne munkája); Korm. rendsz. 71. (Fedeles Tamás munkája); Csukovits: I. Károly 85. vö. uo. 52. jz.

⁶²³ Bónis: Kúriai irodák 230–231. Bertényi Iván is ezt tartja a legvalószínűbbnek (Bertényi: Országbíró 45. 61. jz.)

viszonyát.⁶²⁴ Spekner Enikőtől függetlenül hozzá hasonló eredményre jutott Zsoldos Attila is egy nemrégiben megírt tanulmányában.⁶²⁵

A két szerzőnek kétségkívül igaza van. A kronológiát egyedül bizonyítani igyekvő Nyers Lajos ugyanis – úgy véljük – több hibát is vétett gondolatmenetében. Egyrészt feltételezte, hogy a „két alnádor közül ... az egyik állandóan a nádor vidéki székhelyén tartózkodott”, másrészt „Drugeth Vilmos alatt a nádor vidéki kúriája Vizsolyon állandósult”⁶²⁶ Ezek az állítások Druget Fülöp nádorságára még minden további nélkül igaznak bizonyulnak, ám Vilmos alatt már teljesen átalakult a nádorhelyettesi rendszer, ráadásul neki Vizsoly csak az egyik kúriája volt, és, mint látni fogjuk, 1339 után lényegében meg is szűnt. Mint az előző fejezetben szó esett erről, Izsépet nem az egyetlen kúrián ítélező alnádornak tartjuk, hanem a Druget-tartomány igazgatására állított személynek, mivel a nádor ekkor már egyre kevésbé volt ott jelen. Nyers emellett elkövetett egy bizonyítási hibát is: bár regisztrálta, hogy a vizsolyi „kúria” 1341 februárja után nem mutatható ki, pusztán feltevészerűen mégis kitolta annak meglétét a nádor haláláig.

Magunk a kérdést úgy közelítenénk meg, hogy először is megvizsgáljuk Druget Vilmos ránk maradt okleveleinek a kelethelyét. Vilmos neve alatt kb. 360 oklevélről tudunk 1334 és 1342 között,⁶²⁷ amely bőségesen elegendő statisztikailag releváns következtetések levonására. Az oklevelek jelentős részében kelethely is található. Ezeket a 128. oldalon található táblázatban rendszereztük, a leggyakoribb kelethelyeket külön kiemelve. Mivel a *generalis congregatio* esetében a kelethely az aktuális helyszín függvényében változott, és amúgy sem vonható le semmilyen következtetés belőlük az állandó kúriára nézve, ezért azokat összevontuk. Az „egyéb” kategóriába azok a helyszínek kerültek, amelyek nem azonosak a négy leggyakoribb kelethellyel, de nem is közgyűlés alkalmával tartózkodott ott a nádor.

A táblázat alapján látható, hogy Vilmos, ha éppen nem közgyűlést tartott, alig mozdult ki „vidékre”. Az „egyéb” kategória alacsony számát még inkább kiemeli, ha megvizsgáljuk ezeket az eseteket. 1335-ben egy ízben Pannonhalmán adott ki oklevelet a monostor meglátogatása apropóján, ám néhány nappal később már Pozsonyban keltezett a megye számára tartandó közgyűlésen, megkezdve a nyugati megyéknek tartandó *congregatiókat*.⁶²⁸ Vagyis Pannonhalmán éppen a közelben volt, nem kizárólag külön ennek a kedvéért mozdult

⁶²⁴ Spekner: Buda székhellyé alakulása I. 126–129.

⁶²⁵ Zsoldos: Óbuda urai. A kiadásra váró tanulmány a jelen könyv kéziratának lezártakor, 2014 februárjában még nem jelent meg. Itt szeretném megköszönni a szerző szívességét, amiért kéziratot munkáját a rendelkezésemre bocsátotta. Az alább olvasható saját okfejtés a kúriákról egyébként független Spekner Enikő és Zsoldos Attila munkájától, mindkettőjük kéziratát a fejezet megírása után ismertem meg.

⁶²⁶ Nyers: Nádor működése 10.

⁶²⁷ Az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetei, illetve az 1334-es év esetében a DL-DF 5.1 adatbázis adatai alapján.

⁶²⁸ AOKI XIX. 444., 455. sz.

Év	(Ó)Buda	Vizsoly	Visegrád	Nagymaros	congregatio	egyéb
1334	8	3			18	
1335	25	1	2		19	2
1336	7	11	2			1
1337	12	8	17		15	1
1338	8		12			
1339	12	10	6		12	1
1340	3		6	1	1	
1341		(3)	12	17	(35) 38	
1342			30	1	1	2

2. táblázat: Druget Vilmos okleveleinek a kelethelyei (hány oklevél kelt az adott helyen)

ki Vilmos a székhelyéről. Az 1336., 1337. és 1339. év „egyéb” kategóriába sorolt egy-egy kelethelye tulajdonképpen egy szintén tipikusnak tekinthető helyszín, amely nem kapott külön oszlopot: Szepesvár. A megye ispánságát Vilmos már kezdettől fogva viselte, és még nádorsága alatt is megfordult néha-néha ott, rendszerint az év elején vagy végén.⁶²⁹ Így a több, mint 320 ismert kelethelyből összesen három olyat találhatunk, amely a nádor „nem tipikus” kimozdulását jelezte. Ezek közül az egyik a Visegrádtól nem messze fekvő Damásd, királyi vadászhely (*in Damas, venacionis loco regio*), amelyre kézenfekvő magyarázatot ad, hogy ekkor Károly is ott keltezett – együtt volt tehát a királyával.⁶³⁰ Egy ízben, 1335 márciusában a Zemplén megyei Terebesen keltezett, ahol utasítást adott az ungi alispánnak, hogy vizsgálja ki egy Ung folyó melletti malom ügyét.⁶³¹ Bár egy Ung megyei esetet intézett egy Zemplén megyei helyszínen, és ez egy nádori közgyűlést is sejtethet (hiszen Ung és Zemplén megye rendszeresen „párban álltak” a közgyűlések tartásakor), itt biztosan nem arról volt szó, mert egy Ung–Zemplén megyei közgyűlésen hivatalból jelen kellett volna lennie a megyei alispánnak, nem lett volna szükség arra, hogy Vilmos levélben keresse meg őt. A másik „atipikus” helyszín egy ugyanilyen eset: 1342 áprilisában Sáros kelethellyel írt a Zemplén megyei alispánnak és a 4 szolgabírónak egy hatalmaskodás kivizsgálása ürügyén.⁶³² Bár Sáros és Zemplén megye is szomszédos volt egymással, a nem dokumentált közgyűlés feltételezését a fentiek miatt itt is elvethetjük. Ugyanakkor elmondható: Druget Vilmos alapvetően csak akkor mozdult ki a kúriájából, ha közgyűléseket tartott, egyébként a székhelyén tartózkodott. Kérdés, hogy hol volt ez a székhely.

Ha ismét a fenti táblázatot nézzük, akkor a Nyers Lajos által feltételezett vizsolyi helyszín csak az 1336–1337-es és az 1339-es évben mutat komolyabb gya-

⁶²⁹ AOkI XX. 47. sz.; AOkI XXI. 671. sz.; AOkI XXIII. 60. sz.

⁶³⁰ A nádori oklevél (1342. jún. 2.); AOkI XXVI. 275. sz. A királyi oklevelek (1342. máj. 31.): AOkI XXVI. 264. sz., (1342. jún. 6.): 293. sz.

⁶³¹ AOkI XIX. 100. sz.

⁶³² AOkI XXVI. 153. sz.

koriságot, 1339 után viszont lényegében megszűnt. 1341-ben ugyan ismerünk három ott kiadott oklevelet Vilmostól, ám ezek az Abaúj megye részére tartott nádori közgyűléshez kapcsolódnak. Feltehetjük persze, hogy nem véletlenül tartotta itt Vilmos a közgyűlést, nyilván ezzel „két legyet ütött egy csapásra”, hiszen a Druget-tartomány központját is meglátogatta egyben (a táblázatban ezért szerepel zárójelben az 1341. évnél a vizsolyi kelethelyek száma, illetve a közgyűlések esetén egy másik szám. A vizsolyi kelethelyeket a közgyűlésekhez soroltuk, ám ha azt a hármat külön vesszük, akkor a *congregation*okon kelt oklevelek száma csak 35 és nem 38). Ám akárhová is soroljuk az 1341-es év vizsolyi kelethelyeit, tény, hogy akkor Vilmos már nem célzatosan, kizárólagos módon kereste fel a helyszínt. Így elmondhatjuk, hogy Vizsoly 1339 után megszűnt számára kúria lenni, azelőtt is csak időszakonként tartózkodott ott. További feltűnő jelenség, hogy míg nádorsága első idejében a kelethelyek súlypontja Óbudára esett, addig az 1340-es évekre ez szintén megszűnt, és áttolódott Visegrádra. Ez alól az 1341. év a kivétel, amikor a várossal átellenben lévő, a Duna másik partján található Nagymaros a domináns. Ám a kelethelyek pusztá hozzárendelése a kiadási évhez csak néhány fő tendenciát jelez, egyébként nem segít abban, hogy a kúria, kúriák pontos helyét és időbeli megoszlását tisztázzuk.

Ha nem éves, hanem napi szinten ütköztetjük az egyes kelethelyeket, akkor nem egy alkalommal párhuzamosságokat találunk.⁶³³ 1335 májusában Vilmos közgyűléseket tartott a keleti megyék számára. Május 17-én Balassagyarmaton adott ki oklevelet a Nógrád és Hont megyei *congregation*, május 19-én Budán utasította a fehérvári káptalant egy Fejér megyei hatalmaskodás kivizsgálására. Ám május végén folytatta a közgyűlések tartását Bars megyének.⁶³⁴ Elvileg nem lenne lehetetlen, hogy a Balassagyarmat és Óbuda közötti mintegy (légvonalban) 80 km-es távolságot két nap alatt letudja a nádor, ám arra nincs észszerű magyarázat, hogy miért tette volna ilyen gyorsan a kitérőt. Más adatok azonban meggyőznek arról, hogy itt sem erről volt szó. Ugyanebben az évben szeptember 18-án Bihar és Kraszna megyék számára kezdett közgyűlés tartásába Vilmos, amely még szeptember 21-én is zajlott, amikor oklevelet adott ki. Másnap, szeptember 22-én azonban Budán keltezett oklevelet, amelyben a jászói konventet utasította, hogy intézkedjen egy Gömör megyei birtokügyben.⁶³⁵ A közgyűlések a keleti megyéknek tovább folytak, és szeptember 27-én Szatmárnémetiben nyitotta meg a következőt Szatmár és Ugocsa megyék számára, amelynek 4. napján, szeptember 30-án bocsátotta ki oklevelét. Mindezalatt szeptember 29-én Vilmos ismét oklevelet keltezett Budán, jóváhagyva egy színe előtt lezajlott birtokosztályt.⁶³⁶ Világos, hogy itt ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, amelyet már Dózsa nádorsága alatt is regisztrálni lehetett 1322-ben: az egyik színhely csak a nádor nevében, de távollétében bocsátotta

⁶³³ Vö. Spekner: Buda székhellyé alakulása I. 124–125.

⁶³⁴ AOKl XIX. 271., 279., 302., 308–309. sz.

⁶³⁵ AOKl XIX. 572., 577. sz.

⁶³⁶ AOKl XIX. 586., 588. sz.

ki az okleveleket. Mindez nem csak az 1335-ös évre volt jellemző, hanem az összes olyan időszakra, amikor Vilmos hosszabb ideig távol volt a csoportos közgyűlések tartása miatt. 1337-ben május 15-én Vizsolyban adott ki oklevelet, majd megkezdte a keleti megyék számára tartott körútját (május 27-án nyitotta meg Újvár, Sáros és Zemplén megyéknek a közgyűlést Középnémetiben). A vizsolyi oklevelével azonos napon, május 15-én azonban budai kelettel két oklevelet is kiadott.⁶³⁷ 1339-ben szeptember 18-án nyitotta meg Vilmos Sárospatakon Zemplén és Ung megyék közgyűlését, amelynek ügyében szeptember 22-én adott ki több oklevelet is. Ugyancsak szeptember 22-én kelt az a budai oklevele, amelyben egy pert Károly színe elé utalt át a király külön parancsára.⁶³⁸ A budai kúria 1340-ben véglegesen megszűnt, megjelent viszont egy új helyszín: Nagymaros. Az 1341. évi nagyszabású közgyűlés-sorozat idején a párhuzamos oklevelek immár nagymarosi, illetve részben visegrádi keletellyel lettek kibocsátva. 1341. június 25-én kezdődött Mikcsén Bihar és Kraszna megyék közgyűlése, és június 27-én bocsátott ki Vilmos ott oklevelet, ám június 26-án Visegrádon is keltezett egy nádori diplomát.⁶³⁹ Július 30-án Sáros faluban Sáros megyének a közgyűlését nyitották meg, Vilmos augusztus 2-án és 3-án bocsátott ki ott oklevelet. Augusztus 1-jén Nagymaroson is kelt egy nádori diploma.⁶⁴⁰ Az augusztus 13-án Abaúj megyének tartott vizsolyi közgyűlés, és a 18-án ott kiadott oklevelei Vilmos augusztus 14-i visegrádi oklevelét fogják közre.⁶⁴¹ Aztán augusztus végén és szeptember folyamán a nádor töretlenül folytatta közgyűléseit Torna, Borsod, Hevesújvár, Hont és Bars megyék számára, és ezalatt szintén töretlenül üzemelt a nagymarosi nádori kúria is, 4 további oklevelet kiadva.⁶⁴² Amikor október–november folyamán Vilmos az északi és nyugati megyékbe ért (Trencsén, Nyitra, Zala, Veszprém, majd Győr és Pozsony), a nagymarosi kúria akkor sem állt le.⁶⁴³

Egy korábbi alfejezetben Debreceni Dózsa kapcsán már utaltunk arra, hogy úgy véljük: a közgyűléseken volt jelen a nádor személyesen, és a kúriai bíróság csak a nevében adta ki az okleveleket.⁶⁴⁴ Akkor azonban elmaradt ennek részletesebb indoklása. A kétségtelen választ az eredetiben fennmaradt okleveleken található pecsétek vizsgálata adja meg.⁶⁴⁵ Most egyelőre még csak

⁶³⁷ AOkI XXI. 263–265. sz. (a közgyűlésekre lásd uo. 291–292., 294–297. sz.)

⁶³⁸ AOkI XXIII. 566–568. sz. Az 1339. évi nádori oklevelek kelethelyeinek párhuzamosságát részletesen tárgyalja: Zsoldos: Óbuda urai.

⁶³⁹ AOkI XXV. 427., 429. sz.

⁶⁴⁰ AOkI XXV. 535., 539., 544. sz.

⁶⁴¹ AOkI XXV. 569–570., 577–578. sz.

⁶⁴² AOkI XXV. 580., 584–585., 589., 601., 621–622., 658., 663., 669., 670., 672., 677–678., 684., 686. sz.

⁶⁴³ AOkI XXV. 693–694., 730., 733., 752–753., 759., 762., 776–777., 785., 798. sz.

⁶⁴⁴ Az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetben.

⁶⁴⁵ Felismerhető pecsétábra kevés oklevélen maradt fent, ám a pecsétfolt sok eredeti oklevélen jól látszik. Ezek méretét a DL-DL 5.1 adatbázisban megtalálható színesben befényképezett oklevelek mellé helyezett mérce alapján lehet megállapítani. A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának Középkori Gyűjteményében eredetiben megtalálható (DL-jelzetes) oklevelek nagy többségét és néhány nem ottani (DF-jelzetes) oklevelet lehetett így lemérni.

arra a néhány időszakra koncentrálnak, amikor biztosan párhuzamos oklevélbocsátásra került sor. Azt a szabályosságot tapasztaljuk, hogy a budai, illetve 1341-ben a nagymarosi kúriában kiadott oklevelek hátuljára kivétel nélkül mindig egy 47–48 mm-es pecsétet nyomtak.⁶⁴⁶ A körirata alapján (*Sigillum magistri Vyllermi Drugeth comitis vice gerens palatini*) ez Vilmos „nádorhelyettesítő pecsétjével” azonosítható. Egyetlen viszonylag ép példányát egy 1341. június 26-án, Visegrádon kelt oklevelén láthatjuk,⁶⁴⁷ illetve más okleveleken is megtalálható a töredékes pecsétábrá, de zömében csak a „foltját” ismerjük. A közgyűlések során ezt a pecsétet soha nem használták. 1335, 1337, 1339 és 1341 folyamán vagy a 70 mm-es nádori nagypecséttel,⁶⁴⁸ vagy gyűrűspecséttel⁶⁴⁹ pecsételtek.⁶⁵⁰ Nem csak a fent külön kiemelt „párhuzamos” időpontok

Összesen 149 esetben sikerült beazonosítani a pecsétábrát vagy pecsétfoltot, és ez alapján magát a pecsétet Vilmos oklevelein. Vilmos pecsétjeinek leírását lásd alább.

⁶⁴⁶ Ezen, „párhuzamos időpontokban” kiadott oklevelek: 1335: DL 2950. (AOKI XIX. 586. sz.); 1337: DL 31234. (AOKI XXI. 264. sz.); 1341: DL 72525., DL 51152. (AOKI XXV. 427., 730. sz.)

⁶⁴⁷ DL 72525. (AOKI XXV. 427. sz.) Leírása: „Természetes okker színű viasz, kb. 48 mm, függőpecsét. Ábra: pajzs, jobb felső sarkánál lovagsisak, kétoldalt ágaskodó oroszlán. Felirata: S MGRI VYLLERMI DRUGETH COMITIS ---. Kissé sérült: széle kitöredezett, kb. 10 %.” (DL-DF 5.1 DL 72525.). A körirat folytatásában a további, töredékes ábrák alapján a VICES GNS PALATI P CAVS --- (vices gerens palatini pro causis...) található (DL 31238.: 1338. szept. 27., AOKI XXII. 474. sz.; DL 87094.: 1339. márc. 27., AOKI XXIII. 141. sz.; DL 76613.: 1340. szept. 11., AOKI XXIV. 532. sz.). A körirat értelmezését lásd alább. Nyers Lajos még csak a töredékes változatait ismerte, így az ő pecsétleírása hiányos és hibás (Nyers: Nádor működése 64–65.).

⁶⁴⁸ A pecsét leírása: Nyers: Nádor működése 64. Nagyjából vagy teljesen ép példányait lásd: DL 99956. (1336. márc. 4., AOKI XX. 94. sz.); DL 40724. (1336. ápr. 16., AOKI XX. 191. sz.); DL 99960. (1336. okt. 13., AOKI XX. 381. sz.); DL 63663. (1338. jan. 29., AOKI XXII. 35. sz.)

⁶⁴⁹ Nyers Lajos a nádori pecsétek számbavételekor Vilmos kapcsán is megjegyezte, hogy „elég gyakori nála a gyűrűspecsét használata”, de közelebbi leírást nem adott (Nyers: Nádor működése 65.). Tény, hogy a pontos pecsétábrát, de még a méretet is roppant nehéz a gyűrűspecsétek kapcsán megállapítani, hiszen szinte mindig töredékesen maradtak fent, és a pecsétfoltok nagysága is folyamatosan változó. Ugyanis a levélre nyomott kevés viaszba nyomták bele a gyűrűt, amely rendszerint nem „vágta körül” a viaszt, mint a nagypecsétek, amelyek ezáltal szabályos kerek, és a tipárium nagyságát hitelesen közvetítő foltot hagytak, hanem a gyűrű csak „széttolta” a viaszt, pecsétfészket kialakítva. Így a gyűrűspecsétes pecsétfoltok sokszor szabálytalan alakúak és ugyanazon gyűrű esetében is változóak. Mindamellet számomra úgy tűnik, hogy legalább kétféle gyűrűspecsétet használt, méghozzá párhuzamosan. Egy alkalommal ugyanis ki lehet venni a szabályos kerek foltot is, amelynek átmérője 16–17 mm (DL 57309., AOKI XXIII. 518. sz. Ugyanez lehet rajta a következő okleveleken: DL 51023., AOKI XIX. 689.; DL 102905., AOKI XXIII. 529. sz.; DL 76650., AOKI XXV. 678. sz.). Más esetben a pecsétfoltok és szabálytalan pecsétfészkek ennél egyértelműen kisebbek, 12–13 mm körüliek (DL 57075., AOKI XXIII. 540.; DL 51147., AOKI XXV. 413.; DL 64022. sz., AOKI XXV. 418. sz.; DL 40840., AOKI XXV. 584. sz.; DL 66121., AOKI XXV. 759. sz.). Ezek semmiképpen nem lehetnek egy 16 mm-es gyűrű lenyomatai. A DL 50987. jelzetű oklevelén (1335. jan. 13., AOKI XIX. 27. sz.) két gyűrűspecsét viszonylag ép lenyomata látható, de nem egyértelmű, melyik a nádoré (az oklevelén eredetileg három pecsét is volt, és mivel Druget Vilmos elengedi benne egy bírásból a neki és az albirájának járó részt, talán a nádor mellett az albiró pecsétjét is sejtethetjük rajta).

⁶⁵⁰ Azok a fent idézett, „párhuzamos” időpontban kiadott oklevelek, amelyeket a congregatio nádori nagypecséttel pecsételtek: 1335: DL 39105., DL 38151., DL 51014–51015. (AOKI XIX.

során volt ez így, hanem mindig. Emellett több, átírásban vagy említésben fennmaradt oklevél, amely a nádori közgyűléseken kiadott parancslevelekre hivatkozott, kiemelte, hogy a nádor ottani levele a gyűrűspecsjével volt hitelesítve.⁶⁵¹ Ezek után logikailag elég nehezen lenne elképzelhető, hogy a nádor egy emberére bízta volna rá a nádori nagypecsét és a személyéhez leginkább kötődő gyűrűspecsjét(ek) használatát a közgyűléseken, amíg ő maga az óbudai, később a nagymarosi kúriában azzal a középpecséttel erősítette meg okleveleit, amely eleve az ő helyettesítésére utalt. Hasonló következtetésre juthatunk, ha megvizsgáljuk a közgyűlések folyamán a kúriában kiadott nádori oklevelek tartalmát. Szinte mindig rutinesetekről volt szó: a „nádor” egy per indításakor utasítást adott a területileg illetékes hiteleshelynek, hogy vizsgálják ki az esetet és tegyenek jelentést, nyugtázta a színe előtt megtörtént megegyezéseket vagy a hiteleshelyi jelentéseket, illetve pert halasztott – ez utóbbit igen sokszor. Nem egyszer az indok hiánya is feltűnő az ilyen perhalasztó okleveleken. 1341. szeptember 15-én, amikor Vilmos nádor a Felvidéket járta, egy hatalmaskodási ügyben a peres felek (a garamszentbenedeki konvent és ohaji Jakab fiai) a számukra kitűzött időpontban meg is jelentek Nagymaroson a nádori kúriában, végül „Vilmos nádor” egy hét várakozás után a „felek akaratából” (*de voluntate partium*) elhalasztotta a pert november 18-ra.⁶⁵² Ugyanez történt akkor is, amikor János fia Miklósnak Ubul fia Miklós ellen október 6-án kellett megjelennie a nádor előtt egy Sáros megyei földbirtok hovatartozása miatt. A felek (személyesen illetve képviselő útján) meg is érkeztek, a pert végül a nádori oklevél szintén *de voluntate partium*, vagyis a felek akaratából halasztotta el a következő év januárjára.⁶⁵³ Mindkét esetben megjelent mindkét fél a helyszínen, jól látszott tehát, hogy meg akarták volna kezdeni a pert. Mivel a *de voluntate partium* egy elég megszokott és semmitmondó formula volt a perhalasztó oklevelekben, gyaníthatjuk, hogy ez esetben arról lehetett szó, hogy a résztvevők nem akartak maguktól kiegyezni, viszont a nádor távollétében a kúriai személyzet sem akarta megkezdeni a pert, mivel itt már nem egy olyan rutinügyről volt szó, amire automatikus és a szokásjog által jól bejáratott választ lehetett adni. Ezért a felek kénytelenek voltak „azt akarni”, hogy a pert tegyék át egy későbbi időpontra, amikor Vilmos nádor már személyesen is jelen lehet. Mindezek alapján tehát biztosra vehetjük, hogy a közgyűléseken volt jelen a nádor, és a kúriai ügyintézését addig mások látták el az ő nevében.⁶⁵⁴ Ezek a „mások” ekkor már a nádori protonotáriusok, vagyis ítélmesterek lehettek, akiknek a

271., 572., 588. sz.); 1337: DL 68835., DL 60223., DL 76557., DL 3067. (AOkl XXI. 291., 295–297. sz.); 1341: DL 3392., DL 86575., DL 57077., DL 3417. (AOkl XXV. 429., 589., 621–622. sz.); amelyeket gyűrűspecsjével: 1341: DL 40840., DL 76650., DL 87124., DL 66121. (AOkl XXV. 584., 678., 686., 759. sz.).

⁶⁵¹ Az egri káptalan oklevele (1339. szept. 7.): AOkl XIX. 537. sz., (1339. nov. 12.): AOkl XIX. 689. sz.; a pannonhalmi konvent oklevele (1341. nov. 17.): AOkl XXI. 802. sz.

⁶⁵² MES III. 396. (AOkl XXV. 663. sz.)

⁶⁵³ DF 228446. (AOkl XXV. 733. sz.)

⁶⁵⁴ Ugyanerre lásd még Zsoldos: Óbuda urai.

feladata később is a nádori oklevelek kibocsátása és a kúriai ügyintézés volt.⁶⁵⁵ Vilmosnak két ítélmesterét ismerjük név szerint: az óbudai kúriában működött – kimutathatóan – 1338-ig Péter mester, aki már Druget Jánost is szolgálta ilyen minőségben.⁶⁵⁶ 1340-től bukkan fel Mátyás mester, aki füzéri várnagy is volt egyben. Ez utóbbi tisztsége, továbbá az, hogy őt a nádor vizsolyi albírája említette két alkalommal,⁶⁵⁷ valószínűvé teszi, hogy ő a vizsolyi kúriában tevékenykedett Izsép nádori albíró működése alatt. Mátyásnak a vizsolyi kúriához kötését tovább erősíti, hogy 1342-ben, amikor Vilmos már véglegesen felszámolta ezt a központját és leváltotta Izsépet, Mátyás mestert is csak *volt* protonotáriusként említette két ízben az egri káptalan.⁶⁵⁸ A korai, ingadozó terminológiára jellemző, hogy mindkettejüket egyszer *notarius*nak, máskor *protonotarius*nak címezték, továbbá egyiküket sem nádori oklevelek említik, hanem különféle káptalani, konventi vagy éppen nádori albírói oklevelek, amelyekben magánszemélyként vagy peres félként bukkantak fel.

Az tehát, hogy az óbudai kúria a nádor távollétében is működött és kibocsátott okleveleket, magával hozza azt a feltevést, hogy ez akkor is megtörténhetett, amikor nincs egyértelmű bizonyíték arra nézve, hogy Vilmos nádor éppen máshol tartózkodott, de valószínűsíthetjük azt. Így például amikor azt látjuk, hogy 1335. február 17-én Budán keltezett oklevelet, február 23-án Vizsolyon, majd március 11-én a Zemplén megyei Terebesen,⁶⁵⁹ talán feltehetjük, hogy már előbb megérkezett Vizsolyba. És mivel május elején Nógrád és Hont megyék számára kezdett közgyűlést tartani, elképzelhető, hogy eleve ki sem mozdult onnan, és az összes budai oklevele⁶⁶⁰ távollétében került kiadásra. Ezen oklevelek az olyan szokásos rutineseteket tartalmazzák csak (hiteleshelyi tanúság kérése, nyugtatvány egy bírság megfizetéséről, perhalasztás), amelyek belefértek egy akkori ítélmester hatáskörébe is. Ennél jóval biztosabb, hogy 1336 elején nem kell budai tartózkodással számolni. A nádori oklevelek kelet-helyei ekkor a következőképpen alakulnak: január 27.: Buda, február 9.: Szepesváralja, február 27–28.: Vizsoly, március 4., 11.: Vizsoly, március 20.: Buda, március 23.: Visegrád, április 6.: Vizsoly, április 16–17.: Vizsoly, május 8.: Buda, május 10.: Vizsoly, június 2.: Buda.⁶⁶¹ Bár az időpontok közötti távolság megengedi azt is, hogy Vilmos ide-oda utazgasson a feltüntetett helyszínek között (egyedül talán a május 8–10-i Buda–Vizsoly táv tűnik kicsit szűknek), de erősen valószínű, hogy az első és utolsó kivételével összes budai oklevél a távollétében kelt (és talán még azok is). Egyébként itt is felbukkan az a kettősség, hogy

⁶⁵⁵ Az ítélmesterekre lásd „A nádori »iroda« belső munkatársai: jegyzők, ítélmesterek” c. alfejezetet.

⁶⁵⁶ AOKl XIX. 391. sz. (1335. júl. 7.); AOKl XXI. 253–254. sz. (mindkettő 1337. máj. 8.); AOKl XXII. 357. sz. (1338. júl. 15.). Lásd még Engel: Archontológia 2–3.

⁶⁵⁷ 1340. aug. 18.: AOKl XXIV. 494. sz., 1340. okt. 13.: AOKl XXIV. 595. sz.

⁶⁵⁸ 1342. jún. 5–6.: AOKl XXVI. 292., 295. sz.

⁶⁵⁹ AOKl XIX. 79., 81., 100. sz.

⁶⁶⁰ Összesen hat ilyen oklevél maradt ránk: AOKl XIX. 154–155., 175–177., 220. sz.

⁶⁶¹ AOKl XX. 36., 47., 80., 82. 94., 107., 126–127., 139., 167., 191–192., 231., 241., 265. sz.

az eredetiben fennmaradt vizsolyi kelethelyű oklevelek hátuljára a 70 mm-es nagypecsét került, míg a Budán kiadottakéra a 47 mm-es „nádorhelyettesítő” középpecsét.⁶⁶² Vilmos tehát az év első felében Vizsolyban székelt, míg az apjától megörökölt óbudai kúriában a szintén az apjától „megörökölt” Péter ítélőmester bocsátotta ki az okleveleket.

Kérdéses, hogy ez mióta volt így. Mint fentebb szó esett róla, Vilmos úgy vette át apja helyét a nádori poszton, hogy egy ideig csak helyettes nádor volt.⁶⁶³ Ezen idő alatt igen kevés saját oklevele maradt ránk, összesen három diplomáját ismerjük. Ezek közül az egyiket egy kb. 13 mm-es gyűrűspecséttel hitelesítette (nem kizárt, hogy ez azonos a későbbi, hasonló méretű gyűrűspecséttel), kettőt pedig egy 60 mm-es pecséttel.⁶⁶⁴ Hogy az 1334-es év első felében Vilmos hol tartózkodott, arról semmilyen adatunk nincsen. Aztán 1334. május 17-én már nádorként adott ki oklevelet Budán. Az oklevél azért érdekes, mert a megerősítési záradékába belefoglalták azt is, hogy Vilmos a levelet addig visszatartja, amíg nem hozzák neki vissza a nádori pecsétet, amely akkor nem állt a rendelkezésére.⁶⁶⁵ A hátulján a korábban is felbukkanó 60 mm-es pecsét foltja áll. Zsoldos Attila ebből azt a következtetést vonta le, hogy Vilmosnak ekkor még nem volt nádori pecsétje.⁶⁶⁶ Mivel az oklevelet egy olyan pecséttel hitelesítették, amely egyértelműen rendelkezésére állt már Vilmosnak korábban is, és a későbbi nádori okleveleit is ezzel a 60 mm-es pecséttel erősítette meg, egészen 1334 szeptemberéig⁶⁶⁷ (tehát úgy általában létezett egy akkor nádoriként használt pecsét), továbbá a záradékban a *reporto* (visszahoz) ige szerepel, magunk úgy véljük, hogy volt Vilmosnak nádori pecsétje, csak éppen az nem volt akkor elérhető. Mégpedig – véleményünk szerint – azért nem volt Budán elérhető, mert maga Vilmos nádor (és persze a pecsétje) valahol máshol tartózkodott, ezért kellett az oklevél átadását addig visszatartani, amíg rá nem kerülhet a nádori sigillum. Azaz az óbudai kúria már kezdettől fogva folytatta a „távolléti” működést. Június 11-én is ezen 60 mm-es pecsét alatt adott ki Vilmos oklevelet Budán, majd amikor megkezdte a keleti megyék számára a közgyűléseket, szintén ezt vitte magával. Gyorsan észrevehették,

⁶⁶² A 70 mm-es nagypecsét a vizsolyi kelethelyű okleveleken: DL 76527., DL 31231., DL 99956., DL 99957., DL 63661., DL 40724. (AOkl XX. 80., 82., 94., 107., 167., 191. sz.); a 47 mm-es középpecsét a budai kelethelyű okleveleken: DL 2988., 56846., DL 3003. (AOkl XX. 36., 126., 231. sz.)

⁶⁶³ Zsoldos: Nádor és helyettese 533–540.

⁶⁶⁴ A gyűrűspecsétes: DL 47854. (1333. szept. 10.); a 60 mm-esek: DL 57299., DL 87036. (AOkl XVII. 383., 510. sz.)

⁶⁶⁵ „Presentes autem dum nobis fuerint reportate sigillo nostri palatinatus quo nunc caremus, faciemus contineri” AO III. 77. (a kiadásban az utolsó szó hibásan „communiri”, de az oklevélben „contineri”, vagyis „visszatart” áll, vö. DL 2827.)

⁶⁶⁶ Zsoldos: Nádor és helyettese 533.

⁶⁶⁷ Vilmos következő 1334. évi oklevelein volt ez a 60 mm-es pecsét: DL 89271. (jún. 11.), DL 38149. (júl. 9.! – a DL-DF 5.1-es adatbázisban hibás keltezés szerepel!), DL 50976–50977., 50979. (júl. 22.), DL 76489. (júl. 23.), DL 99409. (júl. 29.), DL 40675. (júl. 30.), DL 58479. (aug. 7.), DL 2802. (aug. 8.), DL 50983. (aug. 27.), DL 2849. (szept. 8.). Ez az utolsó adat a 60 mm-es pecsét használatára.

hogy a nádori kúria működése lényegében lehetetlenné válik, ha nincsen egy saját, külön pecsétjük. Éppen ezért kapott a budai kúria a 47 mm-es „nádorhelyettesítő” pecsétnyomót, amelynek körirata (*vices gerens palatini*) egyértelműen utalt a nádor távollétére, és amelyet egy 1334. augusztus 29-i oklevelükön tudunk először regisztrálni.⁶⁶⁸ Bár Vilmos titulusa is ez volt (vicegerens palatini),⁶⁶⁹ amikor távollévő apját helyettesítette, ez a 47 mm-es pecsét mégsem azonosítható Vilmos nádorhelyettesi korszakából való pecséttel, már csak azért sem, mert, mint láttuk, abban az időben nem ezen sigillummal hitelesített, hanem egy 60 mm-essel, és nincs rá ésszerű magyarázat, hogy ha Vilmos nádori címének elnyerése után bukkan fel először, akkor miért csak nádorhelyettesi titulusát vésték volna rá. Ezen kívül, ha ez a kitétel a személyére vonatkozna, akkor genitivus alakban kellene szerepelnie (*vicegerentis palatini*), ahogy a neve többi részének is. A körirat teljesebb (de még így is hiányos) szövege (*sigillum magistri Vyllermi Drugeth comitis vices gerens palatini pro caus[is]...*)⁶⁷⁰ inkább úgy értelmezhető, hogy „Druget Vilmos comes mesternek a pecsétje, a nádor helyett, a ... ügyekben”, vagyis hogy ezt a 47 mm-es középpecsétet eleve nádorhelyettesítőnek szánták az óbudai kúria számára. A körirat folytatása vsz. „minoribus” lehetett, vagyis a „kisebb ügyekhez” használatos nádort helyettesítő pecsétről volt szó, ami összhangban áll azzal a fentebb regisztrált jelenséggel, hogy a nádor távollétében a kúriája inkább csak „rutinügyintézés” folytatott, nagyszabású pereket nem tárgyalt le.

Két nappal ezen 47 mm-es nádorhelyettesítő középpecsét első budai felbukkanása előtt, augusztus 27-én, Vizsolyban is kelt egy nádori oklevél – a 60 mm-es nádori pecséttel.⁶⁷¹ Ez évben a vizsolyi és budai kelethelyű oklevelek váltogatták egymást, mivel Vilmos Vizsolyban maradt, megszokott székhelyén, és apja kúriájában innentől kezdve már csak a 47 mm-es pecsétet kezdték el használni.

1336 végétől 1337 elejéig ismét a budai és vizsolyi kelethelyek váltakoztak, ugyanazzal a szabályossággal, hogy Vizsolyban pecsételtek az akkor már 70 mm-es új nagypecséttel, Budán a középpecséttel.⁶⁷² Ezután 1337 márciusában és áprilisában csak Visegrádi kelethelyű oklevelek maradtak ránk. Visegrádon már azelőtt is felbukkant a nádor, de tartósan ekkor állapotodott meg ott először adatolható módon. A visegrádi diplomáit zömében a 70 mm-es nagypecséttel hitelesítették, ám egyik alkalommal egy érdekes jelenséggel találkozunk. 1337. április 1-jén a felek megegyeztek a színe előtt egy hatalmaskodási ügyben, amiről a nádor mindkettejük számára kiállított egy-egy oklevelet ugyanazzal a szöveggel. Mindkét oklevél ránk is maradt eredetiben, és az egyiknek egy azidáig nem dokumentált, (talán) 50 mm-es pecsétfoltot találunk a hátulján,

⁶⁶⁸ DL 50984. (AO III. 99–101.)

⁶⁶⁹ Zsoldos: Nádor és helyettese 534–535.

⁶⁷⁰ A pecsét leírását lásd itt, a 647. sz. jegyzetben.

⁶⁷¹ DL 50983.

⁶⁷² AOkl XX. 392., 438., 467., 499.; AOkl XXI. 48–49., 60., 70. sz.

a másoknak pedig a 47 mm-es „nádorhelyettesítő” pecsét töredékét, amelyet jól láthatóan egy gyűrűs „ellenpecséttel” hitelesítettek.⁶⁷³ (Tegyük hozzá: nem lehetetlen, hogy csak „érzéki csalódásról” van szó az 50 mm-es folt esetében, hiszen alig különbözik a 47 mm-es pecsét nagyságától.)⁶⁷⁴ Ezen pecsételési módra nem tudunk biztos magyarázatot adni. Ez előtt utoljára (a ránk maradt oklevelek alapján) március 18-án használta Visegrádon a 70 mm-es nagypecsétet, majd április 9-től kezdve újra visszatért a használatához.⁶⁷⁵ Csak feltételezhetjük, hogy a nagypecsét valami miatt ekkor nem volt elérhető vagy használható, és ezért Vilmos felkérte Budáról Visegrádra a protonotáriusa által használt tipáriumot.

Az 1337-es év további részében Vilmos Vizsolyba ment, majd megkezdte a közgyűlések tartását. Így tehát Vilmos főbb tartózkodási helyeit 1337-ig javarészt Vizsolyban és kisebb részt Visegrádban jelölhetjük meg. Arra, hogy nádorsága alatt valamikor huzamosabb ideig Óbudán is székelhetett volna, nincs egyértelmű bizonyíték – igaz, konzekvensen ellene szóló adat sem. Júliusban, a közgyűlések első szakaszának lezárultával ismét Visegrádra tért vissza, ahol a nagypecsét mellett egy ízben ismét felbukkan a 47 mm-es „nádorhelyettesítő” középpecsét.⁶⁷⁶ 1337 decemberében pedig azzal találkozunk, hogy egy Budán kelt nádori oklevelet (egy szimpla kérelem a vasvári káptalanhoz) a szokásos középpecsét mellett egy kispecséttel is ellenjegyezték.⁶⁷⁷ Lehet, hogy ez Vilmos éppen akkori budai tartózkodására utal?

1338-ban Vilmos nem tartott közgyűlést, és okleveleinek a keletkezési időszaka-vissza váltakoztak Visegrád és Buda között (ezen kívül az év elején oklevelet adott ki Szepesváralján). Sajnos igen kevés 1338. évi oklevelén maradt fent beazonosítható pecsétábra, de a visegrádi oklevelek vagy a 70 mm-es nagypecséttel, vagy egy gyűrűspecséttel voltak megerősítve, a budaiak a szokásos 47 mm-essel.⁶⁷⁸ A nagypecsét és a gyűrűspecsét tartózkodási helye alapján felte-

⁶⁷³ DL 51052. és 51053. (AOkl XXI. 153. sz.)

⁶⁷⁴ Ennek ugyanakkor nem csak a pecsétfoltok nagysága közötti apró különbség mond ellent, hanem az is, hogy a 47 mm-es középpecsét esetében jól láthatóan ott van egy külön kis befűzött hártaszalagon egy hitelesítő kispecsét, amely nyilván azt jelezte, hogy ez az oklevél nem pusztán a nádori irodában kelt, hanem a nádor személyes közreműködésével. Azon az oklevélen, amelyen az 50 mm-es pecsét(folt) látható, ilyen hitelesítésnek semmi nyoma nincsen, és nem csak folt formájában hiányzik, de az „ellenpecsét” hártaszalagjának való kivágás sincs ott. Ennek az 50 mm-es pecsétnek a kérdését egyébként nem sikerült megfejtenem. Vilmos későbbi oklevelein is felbukkan néha egy-egy olyan folt, amely inkább 50 mm nagyságú, de nem találtam rá egyértelmű bizonyítékot, hogy ez tényleg egy önálló pecsétnyomó lett volna. Az önállóság ellen szól, hogy van olyan látszólag 50 mm nagyságú pecsét, amelynek az ábrája egyértelműen a 47 mm-es nádorhelyettesítő középpecséttel azonos (DL 87094.) Így valószínűbb, hogy a pecsétnyomó peremén kissé túlnyúlt viasz, vagy egészen apró mérési hibák okozzák a méretbeli ingadozást.

⁶⁷⁵ 1337. márc 18.: DL 48548. Ápr. 9.: DL 31233. és DL 3055. (AOkl XXI. 117., 174–175. sz.)

⁶⁷⁶ 1337. júl. 25.: DL 87069. (AOkl XXI. 429. sz.)

⁶⁷⁷ 1337. dec. 2.: DL 40757. (AOkl XXI. 632. sz.)

⁶⁷⁸ DL 63663., DL 49668., DL 48361., DL 28058., DL 31238. (AOkl XXII. 35., 234., 292., 424., 474. sz.)

hetjük, hogy ebben az évben Vilmos már nagyrészt Visegrádon székel, és nem is igen mozdult ki onnan.

1339 első felében Vilmos Visegrádról Szepesvárra, majd Vizsolyba ment. Biztosan vitte magával a nagypecsétet is, hiszen február 19-én azt használta.⁶⁷⁹ Vilmos tudhatta, hogy ez az év ismét nagyobb szabású közgyűlésekkel fog telni, amelyeket a keleti és északkeleti megyék számára rendszerint mindig Vizsolyból indított. Ennek ellenére 1339 februárjának a vége és május vége között ismét a budai és visegrádi kelethelyek váltakoznak, hogy aztán június elején Vilmos újra Vizsolyban bukkanjon fel. Ami szokatlan, hogy úgy a visegrádi, mint a budai okleveleken a „nádorhelyettesítő” középpecséttel találkozunk! Sajnos a szerencse ezúttal nem siet a segítségünkre, mert e három hónap alatt összesen 2 oklevélen tudunk használható pecsétfoltot beazonosítani, de egy március 27-én Visegrádon, és május 8-án Budán kelt diplomát is a „helyettesítő” pecsétnyomóval hitelesítettek.⁶⁸⁰ Nem teljesen biztos, de elképzelhető, hogy Vilmos a budai kúria mellett immár Visegrádon is hátrahagyott helyettesítő személyzetet, amely Buda mellett Visegrádra is kimozdult. Ez a visegrádi helyettesítés ugyanakkor nem tekinthető teljesen biztosnak, mivel a nyári-őszi közgyűlések alatt ismét csak a budai kúria párhuzamos működését tudjuk adatolni. Ekkor történt az is, hogy Vilmos a közgyűlések után ugyan egy időre még visszament Vizsolyba, és ekkor állította Izsép albíróát maga helyett, de ezzel már véleményünk szerint a vizsolyi kúria háttérbe szorítását készítette elő. Amikor legközelebb, 1341-ben ott járt, akkor már csak a megyei közgyűlések egyik helyszínéként időzött ott egy rövid ideig, és már vonult is tovább. Az 1340-es év pedig a vizsolyi után a budai kúria megszüntetését is magával hozta. Ekkor ismét szüneteltek a nagy közgyűlések. Januárban még kelt Budán egy oklevél, de ezután márciustól egészen szeptemberig sorozatban csak visegrádi kelethelyekkel találkozunk,⁶⁸¹ amelyet egy Hont és Nógrád megyék számára Gyarmaton az év első felében tartott nádori közgyűlés szakított csak meg.⁶⁸² A pecsételés szempontjából hasonlókat tapasztalunk, mint az előző évben. Januárban a budai kúrián a 47 mm-es pecsétet használták, és aztán Visegrádon egész nyár folyamán ugyanezt.⁶⁸³ A gyarmati közgyűlésen kiadott oklevél sajnos nem maradt fent eredetiben, így azt nem tudjuk ellenőrizni ebből a szempontból. Ezután szeptember 11-én a Visegráddal átellenben található Nagymaroson keltezett Vilmos egy oklevelet, szintén a 47 mm-es pecsétjével megerősítve.⁶⁸⁴ Ezután a budai kúria adott ki két oklevelet (szeptember 22., október 20.), majd az évet egy Visegrádon, december 1-jén kelt diploma zárja.⁶⁸⁵ Mindhárom oklevél eredetiben maradt ránk, és mindhárom ugyanaz a 47

⁶⁷⁹ AOkI XXIII. 60., 91. sz.

⁶⁸⁰ DL 87094., DL 48362. (AOkI XXIII. 141., 257. sz.)

⁶⁸¹ AOkI XXIV. 47., 128., 159., 226., 289., 396. sz.

⁶⁸² AOkI XXIV. 384. sz.

⁶⁸³ DL 73646., DL 65751., DL 3285., DL 87106. (AOkI XXIV. 47., 159., 289., 396. sz.)

⁶⁸⁴ DL 76613. (AOkI XXIV. 532. sz.)

⁶⁸⁵ AOkI XXIV. 556., 609., 699. sz.

mm-es pecsét volt. Vagyis az év folyamán akárhol is adott ki Vilmos oklevelet (vagy adtak ki a nevében), látszólag ugyanazt az egy pecsétnyomót használták. Ha az oklevelek kiadása közti időt nézzük, akkor *elvileg* elképzelhető is lenne, hogy az az egy tipárium vándoroljon ide-oda, mert egyik oklevélpár között sem telt el annyi idő, amennyi ne tette volna lehetővé az odaérkezését (mellesleg Visegrád és Óbuda elég közel feküdt egymáshoz, középkori viszonyok között is kényelmes egynapos útnak számított a táv). Ez a „vándorlás” ugyanakkor az eddig megszokott rendszer alapján elég nehezen lenne logikailag elképzelhető. Még furcsábbá teszi a helyzetet, hogy 1341 első felében, amikor a visegrádi és a nagymarosi kelethelyek váltakoztak, akkor is ezt a középpecsétet használták az összes nádori oklevélen, sőt, amikor Vilmos 1341. április 26-án közgyűlést tartott Újbécsen Pest és Pilis megyéknek, az ott kiadott oklevelét is a 47 mm-es pecsétnyomóval hitelesítette.⁶⁸⁶ Ezután, egészen júniusig szintén Visegrád és Nagymaros volt a két kelethely, amely okleveleken ugyanezt a pecsétnyomót használták.⁶⁸⁷ Már-már arra gyanakodhatnánk, hogy a nádori nagypecsét elveszett, de aztán júniustól, amikor Vilmos belekezdett az azévi csoportos közgyűlések tartásába, újra „előkerült”. A június 10-i, Nagymaroson kelt 47 mm-es pecséttel megerősített oklevelet már biztosan a kúriája adta ki a távollétében, hiszen másnap, június 11-én már Záhonyban nyitotta meg a Szabolcs és Bereg megyei nemeseknek tartandó *congregatiót*.⁶⁸⁸ A záhonyi közgyűlés oklevelein már vagy a gyűrűspestjét, vagy a 70 mm-es nagypecsétjét használta.⁶⁸⁹

A fenti helyzet magyarázatát csak találgatni tudjuk. Mivel 1340-ben egyébként is igen kevés nádori oklevél maradt ránk, ezért talán azt, hogy ebben az évben Visegrádon is a középpecséttel pecsételtek, azzal magyarázhatjuk, hogy a nádor királyi parancsra hadba szállt. 1340. május 8-án már biztosan készülődött egy ruténiai hadjáratra, amely vélhetően a Lengyelországba betörő tatár csapatok ellen irányult volna.⁶⁹⁰ A hadjárat valószínűleg nem indult el, mert erről egyetlen oklevél vagy narratív forrás sem szól, ám a nádori nagypecsét ilyen hosszú idejű eltűnése mégis Vilmos hivatali távolmaradását feltételezi. A távolmaradás persze nem egy ténylegesen Lengyelországba vezetett hadjárat miatt volt, a nádor csak folyamatos készenlétben állt a határokon a honorkontingense élén. 1340-ben a nyár folyamán is végig szó volt a tatár veszélyről, és még Károly tervezett dalmáciai hadjáratát is lefűjték emiatt. A magyarországi haderő végig készenlétben állhatott, amely az északkeleti határvidéken honorbirtokos Druget Vilmosra is kiemelt feladatot rótt.⁶⁹¹ Mindez részben magyarázatot adhat az 1340. év bizonyos eseményeire, de a nádori nagypecsét

⁶⁸⁶ A visegrádi és nagymarosi kelethelyű, azonosítható pecséttel rendelkező oklevelek: DL 99990., DL 3353., DL 99991. (AOkl XXV. 20., 72., 80. sz.). Az Újbécsen, április 27-én kiadott oklevele: DL 3374. (AOkl XXV. 237. sz.)

⁶⁸⁷ DL 3381., DF 200875., DL 3388. (AOkl XXV. 323., 345., 386. sz.)

⁶⁸⁸ AOkl XXV. 386., 397. sz.

⁶⁸⁹ DL 51146., DL 76638., DL 31240., 76639., DL 76640. (AOkl XXV. 397., 400–401., 405–406. sz.)

⁶⁹⁰ Piti: Dalmáciai hadjárat 48–50.

⁶⁹¹ Piti: Dalmáciai hadjárat 50–52.

ilyen hosszú hiányát kizárólag a hadbaszállással nem magyarázhatjuk. Vilmos ugyanis bizonyíthatóan 1339. február 24-én, Vizsolyban használta utoljára a nagypecsétet.⁶⁹² Utána még több oklevelet is kiadott Vizsolyban, de ezek sajnos vagy másolatban és tartalmi átírásban maradtak fent, vagy ha eredetiben is, de nem vehető ki rajtuk tisztán a megerősítő pecsét mérete. Ezek után legközelebb, mint láttuk, csak a keleti megyék számára tartott közgyűlésekkor, 1341 júniusában került elő a 70 mm-es tipárium. A nagypecsét távollétére sajnos nem tudunk bizonyítható magyarázatokat adni. Feltűnő, hogy Vilmos az 1339 augusztusában, a keleti megyéknek tartott közgyűlésein kiadott (és eredetiben ránk maradt) okleveleken kizárólag gyűrűspecstetet használt.⁶⁹³ Ez, hacsak nem a szelektív forráspusztulás furcsa véletlenjével állunk szemben, szintén a nagypecsét tényleges távollétére utal. Nem kizárt, hogy Vilmosnak valójában a pecsételési szokásai változtak meg. 1339-től már tudatosan készült a vizsolyi és budai kúria megszüntetésére, és visegrádi székhelyének egyszerűbb ügyeit az oda vont nádori középpecséttel intézte. Minderre az 1341–1342. év pecsét-használta utalna, amely arra a szisztémára épült, hogy az oklevelei többségét Vilmos a középpecséttel pecsételte, akkor is, amikor igazolható a személyes jelenléte, és a 70 mm-es tipáriumot meghagyta az ünnepélyes, függőpecsétes okleveleire és a *generalis congregatiok* idejére. A budai kúria 1340. évi teljes megszüntetése kapcsolatba hozható lehet az év hadi eseményeivel, legalábbis felgyorsított egy folyamatot. Vilmos tartósabb visegrádi távolléte ugyanis többes helyettesítési feladatot rótt az óbudai személyzetre. A nádor mindezt úgy rendezhette el, hogy teljesen oda helyezte át a helyettesi személyzetet. Ennek a jele, hogy 1340 tavaszán az óbudai kúria pecsétje hosszabb időre is átkerült Visegrádra (márciustól szeptemberig terjedő időszak). Ősszel mutatható ki először a Visegráddal átellenben fekvő nagymarosi kelethely. Nagymaros mindenképpen a Vilmost helyettesítő személyzet helyszíne volt, és ezt jól mutatja, hogy 1341 folyamán, amikor a nádor ismét elvonult tömeges közgyűlések tartására, főként onnan adták ki távollétében az okleveleket. Ez már az óbudai székhely teljes felszámolásának a szándékára utal, hiszen Vilmos arra készült, hogy a maga közelében állandósítsa ítélőmestereit. Mindez nem ment az egyik pillanatról a másikra, szeptember végétől a kúriai személyzetet egy rövid időre ismét Óbudán találjuk. 1340. október 20-án kelt utoljára Budán nádori oklevél, innentől kezdve 1341. január 10-ig Visegrádon, aztán vegyesen Visegrádon és Nagymaroson adtak ki nádori okleveleket. Immár ez a két helyszín lett a nádori kúria, amennyiben Vilmos nem vonult ki a megyékbe. Az apja nádorságáig visszavezethető, és akkor már relatíve megszokottnak számító óbudai székhely felszámolása és Nagymarosra (részben Visegrádra) költöztetése jól jelzi, hogy Vilmos nádor ekkor már tudatosan csak a visegrádi orientációval számolt, fontosabb volt neki, hogy ott, közvetlen szomszédságában helyettesítsék a távollétében is.

⁶⁹² DL 3215. (AOkl XXIII. 91. sz.)

⁶⁹³ DL 57309., 89287., 102905., 57075. (AOkl XXIII. 518., 527., 529, 540. sz.)

Az 1341. évi közgyűlések nyártól egészen novemberig elhúzódtak. A nádori kúria ezalatt főként Nagymaroson üzemelt, ám volt két nádori oklevél, amelyet mindenképpen a nádor távollétében, ám Visegrádon adtak ki. Ennek okát nem tudjuk biztosan, az egyik ilyen egy függőpecsétes diploma volt, amelyben a „nádor” a nyitrai káptalan jelentése alapján, azt törvényesnek találva Töre birtokot Lökösnek és Pálnak ítélte.⁶⁹⁴ Elvileg gondolhatnánk arra, hogy a döntést a nádori ítélmester jóvá akarta hagyatni valakivel, és ezért kelt át a túlpart-ra, a visegrádi kúriába, ám az eset egyszerű rutinügy volt: Lökös és Pál csak egy határjárást kért a saját földjéhez a káptalantól, amely ellentmondók nélkül rendben lezajlott, a nádori kúriának csak ezt a bonyodalom nélküli helyzetet kellett volna nyugtázni. A másik Visegrádon kelt oklevél még inkább „rutin-ügy” volt: egy Szepes megyei birtoknál akartak határjárást végezni, ezért megparancsolta a jászói konventnek, hogy adják tanúságukat a két megjelölt nádori ember valamelyike mellé.⁶⁹⁵ Ezekből látszik, hogy bár az ítélmesterek nádori kúriája Budáról alapvetően inkább Nagymarosra került át, a visegrádi kúria is használatban maradt. Aztán 1342-ben a súlypont már teljesen Visegrádra tevődött át. Ebben az évben nem voltak komolyabb közgyűlések, így a nádor főként a királyi udvar színhelyén időzött. Nagymaroson csak egyszer, az év legelején, 1342. január 25-én kelt nádori oklevél,⁶⁹⁶ 30 alkalommal pedig Visegrádon. Ezek az oklevelek egy kivétellel mind a 47 mm-es középpecséttel voltak megerősítve.⁶⁹⁷ Az egy kivétel egy 1342. augusztus 1-jén kiadott ítéletlevél volt, amelyben Vilmos egy hosszabban húzódo per végső döntéseként két Gömör megyei birtok hovatartozásáról döntött. Az oklevélen a 70 mm-es nádori nagypecsétje szerepelt, függőpecsétként.⁶⁹⁸ Hogy a 47 mm-es pecsét is Vilmos saját használatú, személyes tipáriuma lett, jól mutatja, hogy amikor Damásdon, a Visegrádhhoz közeli királyi vadászóhelyen tartózkodott I. Károly, Lajos herceg és a veszprémi püspök társaságában, az ott kiadott oklevelét (amelyben Lajos herceg kérésére a veszprémi püspöknek elengedett bizonyos bírságokat), szintén ezzel a középpecsétjével erősítette meg.⁶⁹⁹ Ezen a helyen pedig biztosan a nádor volt személyesen jelen, nem az ítélmestere.

Vilmos nádor kúriáinak az alakulását tehát a következőképpen foglalhatjuk össze. Amikor az apja, János viselte a nádori címet, akkor János kúriája Óbudán volt, míg Vilmos a Druget-tartományt igazgatta, Vizsoly központtal. Amikor János I. Károly kíséretében elhagyta az országot, és Vilmost nádorhe-

⁶⁹⁴ 1341. jún. 26.: AOkl XXV. 427. sz. (ezen ugyanúgy a 47 mm-es középpecsétet használták, lásd DL 72525.)

⁶⁹⁵ 1341. aug. 14.: AOkl XXV. 570. sz.

⁶⁹⁶ AOkl XXVI. 33. sz.

⁶⁹⁷ Azok a visegrádi oklevelek, amelyen a 47 mm-es pecsét volt: DL 56853., DL 3459., DL 56854., DL 76658., DL 3467., DL 91325., DL 51161., DL 51165., DL 51169., DL 87131., DL 68844., DL 3502., DL 51179., DL 3511. (AOkl XXVI. 13., 25., 72., 85., 97–98., 112–113., 224., 283., 363–364., 426., 460. sz.)

⁶⁹⁸ DL 74803. (AOkl XXVI. 407. sz.)

⁶⁹⁹ DF 200883. (AOkl XXVI. 275. sz.)

lyettessé nevezték ki, akkor is főként a keleti országrészben tartózkodott, nincs arra adatunk, hogy az országos politikai ügyekbe beavatkozott volna.⁷⁰⁰ Aztán János halála után, valamikor 1334 tavaszán Vilmos megkapta a nádori titulust, ekkor egyrészt átvette apja óbudai kúriáját a személyzettel (Péter ítélmesterrel) együtt. Vilmos megtartotta az óbudai kúriát, de neki magának esze ágában sem volt ott tartósan berendezkedni, inkább a saját, tágabb értelemben vett tartományi ügyeivel foglalkozott továbbra is (legalábbis erre utal, hogy kezdetben csak azoknak a megyéknek tartotta a nádori közgyűléseket).⁷⁰¹ 1334 nyarán a budai kúria önálló pecsétet kapott, ezzel megkezdődött a párhuzamos nádori oklevéladás. A kezdeti időszakban Vilmos sokszor időzött Vizsolyban, emellett Visegrádon és nyilván Óbudán is többször megfordult. Az, hogy a mindenkori nádor Visegrádon is eltöltjön némi időt, nem újkeletű dolog. Már Druget Fülöp⁷⁰² és János⁷⁰³ is többször időzött alkalmilag ott, ekkor többször emlegették őket az országbíró megbízott bírótársaként, vagy csak alkalmi politikai ügyek szolgáltatták őket oda. Nyilván nem volt elhanyagolandó szempont a nádor és a királya közötti kapcsolattartás sem. Valószínű, hogy Vilmos visegrádi tartózkodásai kezdetben szintén ilyen alkalmi látogatások voltak csupán. 1337-ig a fő tartózkodási helye leginkább Vizsoly volt. A változás 1338-tól állt be. Ekkor a nádor az év eleji rövid szepességi tartózkodása után Visegrádra tért vissza, és javarészt ott is maradt. Ezt tekinthetjük a „fordulat évének”, mert 1339-ben, amikor a szokásos közgyűlések előtt meglátogatta a vizsolyi kúriát és ismét hosszabban időzött ott, akkor már egy helyettes albíró hagyott ott hátra maga helyett – nyilván tudatosan arra készülve, hogy egy jó ideig már nem tér oda vissza. 1340-ben aztán a budai kúriát is megszüntette, amely némi ingadozás után végül Nagymaroson állapodott meg. A kúria megszűnését elősegítette, hogy ebben az évben a nádor Visegrádtól is sokszor távol volt a tatárok elleni hadi készültség miatt, és az állandó helyettesítést inkább Visegrádra és közelébe helyezte. 1341 során, amikor a nádor javarészt távol volt, főként a nagymarosi kúria üzemelt, de 1342-re, amikor Vilmos az ideje nagy részét ismét Visegrádon töltötte, eljelentéktelenedett. Mivel Vilmos 1342 szeptemberében elhunyt, már nem tudjuk meg, hogy 1342-ben véglegesen is sor került a nagymarosi kúria beolvasztására, vagy 1343-ban, az újabb tömeges közgyűlések évében ismét előtérbe került volna. A nádori kúria Visegrádra költözése tehát nem egy hirtelen reform eredménye volt, amelyet Lajos valósított volna meg 1342-ben, hanem egy folyamat végállomása. Ez a folyamat még Vilmos előtt, a nádor alkalmi visegrádi időzésével kezdődött, és főképpen Vilmos alatt ment végbe 1338 és 1340 között.

Ezek után még annyit érdemes tisztázni, hogy történt-e valamilyen érdemi változás az új nádor, Zsámboki (Gilétfi) Miklós korai hivatali működésében

⁷⁰⁰ Zsoldos: Nádor és helyettese 536.

⁷⁰¹ Kruták: Nádori congregatio 427.

⁷⁰² 1327: AOKI XI. 226., 270. sz.

⁷⁰³ 1330: AOKI XIV. 82., 100–102., 254., 280., 288. sz.; 1331: AOKI XV. 173. sz.

Vilmos kései éveire képest. Azaz: ha a kúria Visegrádra helyezését nem is, de valami mást írhatunk-e I. Lajos és az 1342–1343-as év „számlájára” a nádori intézmény kapcsán?

Az egyik régóta közismert és látványos változás a nádori titulusból következett be, igaz, nem azonnal. Miklós először a Vilmostól „megörökölt” intulációt használta egészen 1342. december 22-ig, amikor önmagát *regni Hungarie palatinus* címmel látta el. 1343 elején még egy ideig visszatért a régi forma, március 10-től már konzekvensen ez a címe élt tovább.⁷⁰⁴ Nyers Lajos a címváltozást a nádori kúria Lajos alatt végbemenő központosításával hozta kapcsolatba.⁷⁰⁵ Mivel ez a „központosítás” nem a címváltozás idején ment végbe, ezért C. Tóth Norbert magyarázatát kell inkább elfogadni, aki a nádor és országbíró politikai szerepének megváltozását sejtette emögött. Míg ugyanis az országbíró címe inentől kezdve „Lajos király országbírója” lett, vagyis jobban kihangsúlyozták a királytól való függést, addig a nádori tisztség inkább „távolodott” a király befolyása alól, amelynek nyilvánvaló jeleként a nádorok kinevezése inentől kezdve az országgyűlésekhez (vagyis az ország akaratának egyetértéséhez) kötődött.⁷⁰⁶

Ha a nádori hatalomgyakorlást nézzük, akkor azt tapasztaljuk, hogy egyrészt Miklós teljesen felszámolta a nagymarosi kúriát, és amennyiben nem megyei közgyűléseken, vagy más, alkalmi helyen adott ki oklevelet, akkor az mindig Visegrádon történt. Nádorsága kezdeti szakaszában még főként az elődje által „ráhagyott” eseteket folytatta, és közgyűlést tartott néhány megye számára. Ekkor már kimutatható a visegrádi kúria párhuzamos működése: Miklós 1342. október 25-én Hídvég faluban a Hont megyei nemeseknek tartott *congregatiot*, amely kapcsán 29-én bocsátott ki oklevelet. Ezalatt október 26-án visegrádi keltezéssel utasította a veszprémi káptalant, hogy adják tanúságukat egy Zala megyei birtokhoz.⁷⁰⁷ Ezután október 31-én Nyitra és Trencsén megyéknek tartott közgyűlést, majd Pozsonyban adott ki oklevelet november 10-én. November 17-re visszatért Visegrádra.⁷⁰⁸ Hogy a kúriába ő tért vissza, onnan tudjuk, hogy a november 17-i visegrádi oklevelet már ugyanazzal a kb. 72 mm-es nagypecséttel pecsételték meg, amelyet nádorsága kezdetén használni kezdett.⁷⁰⁹ Ugyanakkor létezett már ekkor is egy másik nagypecsétje, amely egy

⁷⁰⁴ C. Tóth 2012. 444–445. Tegyük hozzá: a dec. 22-i oklevél, amelyben „enklávéként” feltűnik új címe, csak többszörös másolatban maradt ránk (lásd DL 3537, AOKl XXVI. 664. sz.), így az is elképzelhető, hogy csak a későbbi átírások változtatták meg titulussát az 1343 márciusától kizárólagos, és számukra is megszokott formára – bár erre így, önmagában semmilyen bizonyíték nincs a decemberi intuláció „rendszeren kívüli” voltán túl.

⁷⁰⁵ Nyers: Nádor működése 48.

⁷⁰⁶ C. Tóth 2012. 442–447. A konstrukció ugyan nem nélkülöz bizonyos feltételezéseket (pl. az 1342. évi nádorválasztó országgyűlés létét inkább csak sejtethetjük, de konkrét forrás nem szól róla), de egyelőre ez tűnik a legelfogadhatóbb magyarázatnak.

⁷⁰⁷ AOKl XXVI. 559., 562. sz.

⁷⁰⁸ AOKl XXVI. 567., 569–571., 576., 593. sz.

⁷⁰⁹ A pecsétre lásd Nyers: Nádor működése 65.; Művészet 1342–1382. 349. 241. sz. (a pecsétet 70 mm-esnek írja, de ennél egyértelműen nagyobb, Nyers is 72 mm-es méretet ad meg). Néhány, megközelítőleg ép példányát lásd DL 3535. és DL 2871. jelzetek alatt.

december 2-i oklevelén található, és valamivel kisebb méretű volt (kb. 68 mm), ábrája is teljesen más.⁷¹⁰ 1343 áprilisáig tartó visegrádi tartózkodása után, május első felétől aztán ismét közgyűlésekre indult Miklós, betartva azt a Vilmos alatt kikristályosodott szabályszerűséget, hogy két évente kerül sor a tömeges „láncgyűlésekre”. Május 12-én Fejér megyének, május 19-én Somogy megyének, majd 26-án Tolna megyének tartott közgyűlést. Június 9-én Bodrog, majd június 30-án Valkó megyében nyitotta meg a *congregatiot*.⁷¹¹ Ezalatt a visegrádi kúria is üzemelt, és ekkor kiadott oklevelek megerősítési záradékához rendre odaírták, hogy a nagyobbik pecsét távolléte miatt a nádor kisebbik pecsétjével erősítik meg az oklevelet.⁷¹² Ezek az oklevelek tényleg egy kb. 29 mm-es kisebb pecséttel voltak megerősítve, amelynek az első oklevelés felbukkanása egyébként még május 10-re tehető, amikor Miklós nádor még Visegrádon volt.⁷¹³ A közgyűlések oklevelein mindig a 72 mm-es nagypecsét volt. Visegrádon augusztus végén egészen szeptember 3-ig még csak perhalasztó oklevelek keltek a nádor nevében, a 29 mm-es tipáriummal hitelesítve, aztán szeptember 10-én kiadtak egy hosszú oklevelet egy bonyolult, még Vilmos nádor alatt kezdődő birtokperről, amelyet Miklós ekkor véglegesen le is zárt.⁷¹⁴ Ítélmesterek rendszerint nem szoktak ilyen típusú okleveleket jegyezni a nádor távollétében még ekkortájt, így azt gondolhatnánk, hogy Miklós visszatért Visegrádra. Ám más okleveleiből tudjuk, hogy ezzel egy időben, szeptember 1-jén nyitotta meg Várad mellett a Bihar és Kraszna megyéknek tartandó közgyűlést, szeptember 8-án pedig Szabolcs és Bereg megyének.⁷¹⁵ A magyarázatot ismét a pecsétek adják meg: a visegrádi oklevelén a 72 mm-es nádori nagypecsét volt, míg a Szabolcs és Bereg megyei közgyűlés diplomáin egy – először ekkor megjelenő – kb. 25 mm-es pecsét.⁷¹⁶ A nádor tehát valóban visszatért Visegrádra, a keleti megyéknek a közgyűlést pedig valaki más folytatta a nevében. Ezek után azt tapasztaljuk, hogy a rövid visegrádi kitérő után Miklós is odament a kérdéses régióba, és a 25 mm-es pecsétet birtokló megbízottjával (aki Tamás fia László alnádor lehetett)⁷¹⁷ párhuzamosan kezdték tartani a *congregatiokat*. Szeptember 15-én Sárospatakon Zemplén és Ung megyék számára nyílt meg a közgyűlés,

⁷¹⁰ DL 68847. (AOkI XXVI. 622. sz.)

⁷¹¹ AOkI XXVII. 307., 310., 319., 350–351., 398., 453–454., 459. sz.

⁷¹² AOkI XXVII. 306., 311., 466–467., 577., 584. sz.

⁷¹³ DL 51226. (AOkI XXVII. 279. sz.) Onnan lehet tudni, hogy Miklós ekkor még ott volt, mert két nappal később használta a 72 mm-es nagypecsétet, amelyet aztán magával vitt a közgyűlésekre.

⁷¹⁴ AOkI XXVII. 601. sz.

⁷¹⁵ AOkI XXVII. 707., 605., 609–610. sz.

⁷¹⁶ Ez utóbbira: DL 51248., DL 76709–76710.

⁷¹⁷ Tamás fia László alnádorra: Engel: Archontológia 3. Azért azonosíthatjuk az itteni személlyel, mert 1344-ben László alnádor szintén a nádor nevében, de már saját neve alatt kiadott oklevelekkel tartott közgyűléseket nyugat-magyarországi megyéknek, és az egyik ott kiadott oklevelének a hátulján egy nagypecsét, és egy mellé illesztett 25 mm-es kispecsét foltja látható (DL 3657., AOkI XXVIII. 709. sz.) – ez utóbbi azonos lehet az itteni 25 mm-es pecsétnyomóval. Lászlótól ezen kívül még 1347-ből maradtak fent oklevelek, de akkor már egy 29 mm-es pe-

az itt kiadott okleveleken a 25 mm-es pecséttel találkozunk.⁷¹⁸ Ugyancsak szeptember 15-én kezdődött Muhin egy ugyanilyen esemény, Borsod megye nemesei számára. Az itteni okleveleken viszont a 72 mm-es pecsétet találjuk.⁷¹⁹ A szeptember 22-től Gömörön, Gömör és Torna megyéknek tartott ítélező gyűlés oklevelén megint csak a kispecséttel találkozunk, míg a nádor ugyanekkor Kassán volt, az Abaúj és Sáros megyei *congregation*.⁷²⁰ László alnádor ezután Kompolton, Hevesújvár megye általános gyűlésén elnökölt ura nevében, míg Miklós vélhetően Szepes megyében járt, Szepesváralján – bár az itt kiadott oklevél nem maradt fent eredetiben, így csak logikailag sejtethetjük, hogy ezen a párhuzamos helyszínen a „valódi” nádor volt jelen.⁷²¹ Ezután az időben párhuzamos közgyűlések megszűntek (legalábbis nincs róluk információnk), annyit tudunk csak, hogy október 13-án Gyarmaton Nógrád megyében, október 17-én és még 24-én is Hídvég faluban Hont megyében tartottak nádori közgyűlést.⁷²² Mivel ezekről eredeti oklevél nem maradt fent, ezért nem tudjuk megmondani, hogy melyik pecséttel pecsételtek, de talán a nádor otlletének a jele lehet, hogy a Nógrád megyei gyűléssel egy időben, október 13-án a visegrádi kúriában még mindig azon 29 mm-es pecsét alatt adtak ki okleveleket, amelyeket a nádori nagypecsét hiányában a nyár kezdetén is használtak.⁷²³

Miklós tehát jellegében a Vilmos által kitaposott szokásjogi normát folytatta (páratlan években közgyűlések, ezalatt a visegrádi kúria a távollétében is folytatja működését), ám már kezdetben újított annyit, hogy a *congregatiok* tartását bizonyos esetekben másra bízta. Igaz, már e téren is számolhatunk Vilmos-kori előzményekkel,⁷²⁴ de tény, hogy akkor nem fordult elő ennyire

cséttel használt (DL 51425., DL 51426., DL 41053., DL 103270.), ám ez nem zárja ki, hogy 1343 és 1344 folyamán egy 25 mm-es tipáriuma legyen.

⁷¹⁸ DL 87152. (AOkl XXVII. 614. sz.) vö. még 613. sz.

⁷¹⁹ DF 210465., DL 70163. (AOkl XXVII. 620–621. sz.)

⁷²⁰ Gömör: DL 56856. (AOkl XXVII. 631. sz.); Kassa: DF 269295. (AOkl XXVII. 636. sz.)

⁷²¹ Kompolt: DL 3614. (AOkl XXVII. 655. sz.) Hogy ez a helyszín Hevesújvár megye közgyűlése volt, lásd AOkl XXVII. 654. sz. Szepesváralja: AOkl XXVII. 657. sz. Hogy ez a Szepes megyei közgyűlésen lett kiadva, lásd AOkl XXVII. 663. sz.

⁷²² AOkl XXVII. 689., 696., 728. sz.

⁷²³ 1343. okt. 13.: DL 51251–51254. (AOkl XXVII. 684–686. sz.)

⁷²⁴ 1335. aug. 7-i Gömör megyei közgyűlést Jakab albiró (mellesleg gömői alispán) tartotta, de ő a saját neve alatt bocsátott ki ott oklevelet, nem a nádor nevében: AOkl XIX. 479. sz. Ezen kívül volt Vilmosnak néhány „gyanúsán” közel eső közgyűlése. Már Kruták Anitának is feltűnt, hogy az 1335-ben szept. 27-én Szatmárnémetiben nyitott közgyűlést szept. 28-án egy Gelénesen tartott követte, az előbbi Szatmár és Ugocsa, az utóbbi csak Szatmár megye számára. Ugyanakkor ezek szomszédos települések voltak, és ezért „elképzeltető, hogy a kettő között volt a közgyűlés helyszíne, így az oklevelek szövegébe hol az egyik, hol a másik település került” (Kruták: Nádori congregatio 428.). Eredeti oklevél csak a Szatmárnémeti emlegető gyűlésről maradt fent (már ha tényleg kettő volt egyáltalán, és nem egyet keverték össze), azon a 70 mm-es nádori nagypecsét volt (DL 51014., DL 51015.). Ugyancsak párhuzamos congregatio lehetett 1341-ben, amelyeket november 5-én Győrben (Győr és Komárom megyének), nov. 6-án Pozsonyban nyitották meg (Pozsony és Moson megyének). Kruták Anita szerint „ekkor távolságot egy nap alatt is megtehetett a nádor, így valószínű, hogy az alnádor maradt helyette Győrben, aki lefolytatta a közgyűlést” (Kruták: Nádori congregatio

konzekvensen, hogy egy teljes párhuzamos láncot folytasson le a nádor és a megbízottja. 1344-ben egyébként ugyanezen László alnádor tartott közgyűlést Veszprém, Sopron és Zala (és talán más nyugat-magyarországi) megyéknek, de ott már a saját, és nem a nádor nevében bocsátott ki oklevelet.⁷²⁵ A másokra bízott közgyűlés folyamatának végállomása egyébként az lett, hogy a 14. század végére a nádor már egyáltalán nem vett részt a *generalis congregati*okon, hanem azt vagy az alnádora, vagy az ítélmestere tartotta.⁷²⁶

Összefoglalásképpen azt mondhatjuk, hogy Miklós idejében méginkább előrehaladt a nádori hivatal elválása a nádor személyétől azzal, hogy már nem csak a kúriában, de a közgyűléseken is adhattak ki a nevében, de távollétében oklevelet. A kúria teljes egészében Visegrádra költözött ekkor már, viszont egy jó ideig – ezt hangsúlyoznunk kell! – még különálló egység maradt. Félrevezető tehát az olyasfajta megfogalmazás, hogy „Nagy Lajos ... a nádori vidéki bíraskodást és bíróságot is központosította s beillesztette a királyi kúriába”.⁷²⁷ Ahogy Bónis György is utalt rá, a nádori külön kúriát még az 1380-as években is megkülönböztették a királyi udvaron belül.⁷²⁸ A nádori bíraskodás tehát szervezetileg nem a királyi kúria része lett, hanem csak azonos helyszínen volt megtalálható mindkettő. Az átlagember számára természetesen ezek a szervezeti különbségek nem számíthattak sokat, ők a nádort éppúgy a királyi udvarral köthették össze, ahogy az országbíró, és a későbbi többi bíróságot is. Aztán a Zsigmond-kor elején már a nádort az országbíróval együtt a királyi kúria „rendes bírójának” tekintették,⁷²⁹ a betagozódási folyamat ekkorra már befejeződött. Mindezzel lezárult az a 150 (tágabb értelemben 200) éves folyamat, amely során a királyi udvarból kiváló, és országjáró nádorispántól elvezetett a királyi udvarba visszaköltöző nádorig.

432–433.). A győri és pozsonyi gyűléseken kelt oklevelek közül egy sem maradt fent eredetiben, így azoknak a pecsétjeit sem tudjuk ellenőrizni.

⁷²⁵ AOKI XXVIII. 685., 699., 709–710., 722. sz.

⁷²⁶ Lackfi István nádorsága idejéből (1387–1392) jó példákat idézett C. Tóth Norbert, összehasonlítva a nádori itineráriumot az egyes megyei közgyűlések időpontjával, és ebben olyan párhuzamosságokat mutatott ki, hogy a közgyűléseken mindenképpen a nádori ítélmester, Uzsai Márton részvételét kell feltételeznünk: C. Tóth: Nádori hivatal 96–97. Arra, hogy a 14. század második felében már nem a nádor tartotta a közgyűléseket, lásd még C. Tóth: Nádori hivatal 88. 18. jz-ben idézett szakirodalmat. Eddig egyébként még senki nem vállalkozott ennek a tendenciának a részletes bemutatására, a korábbi irodalom csak a „végeredményt” és a hozzávetőleges időpontot (a 14. század második felét, végét) emlegette, holott a század első felében, mint láttuk, éppen az volt a jellemző, hogy a közgyűlést a kúriájától távollévő nádor tartotta személyesen.

⁷²⁷ Nyers: Nádor működése 12.; ehhez nagyon hasonló: Kronológia I. 207.

⁷²⁸ Bónis: Kúriai irodák 230–231.

⁷²⁹ Legalábbis ez következik abból, hogy a korábbi szakirodalom által 1300 körülre (vö. Gerics: Jogintézmények és terminológia) keltezett tanácsi határozat 2. cikkelye a nádort és az országbíró, egyaránt a királyi kúria részének tekintette. A határozatokat Engel Pál a 14–15. század fordulójának a környékére keltezte az ott felbukkanó jogi terminusok alapján: Engel: Tanácsi határozat 125–132.

V. A nádori joghatóság korlátai

Az 1222. évi Aranybulla már idézett, nádorokra vonatkozó cikkelye (amelyet más szavakkal az 1231. évi megújítás is megismételt) a következő mondattal kezdődik: „A nádor országunk minden embere felett különbség nélkül ítékezék.”⁷³⁰ Az 1308-ban keletkezett *Descriptio Europae Orientalis* (Kelet-Európa leírása) című munka magyar viszonyokban relatíve járatos szerzője szintén úgy vélte, hogy a nádor „az egész országban (*in toto regno*) az igazságszolgáltatás feje.”⁷³¹ Ez az elv azonban már az első Aranybulla kiadásának idején sem volt teljesen igaznak tekinthető, a nádori joghatóságnak valójában több korlátja is volt. A földrajzi értelemben vett „horizontális” korlátok szerint bizonyos országrészek felett nem érvényesült a nádori joghatóság. Bár az országrészek alapvetően állandónak tekinthetőek, a pontos határok képlékenynek mutatkoztak az idők folyamán. Emellett számolni kell „vertikális” korlátokkal is, amelyek a társadalom egyes csoportjai esetében jelentkeztek, akik királyi előjoguk értelmében ki voltak véve a nádori joghatóság alól. Az alábbiakban ezeket tekintjük át.

1. A földrajzi határok

A szakirodalom régi megállapítása, hogy azon régiókban, amely felett terriotoriális nagybírák álltak (itt elsősorban Erdélyre és Szlavóniára kell gondolnunk), a nádor fennhatósága nem terjedt ki. Az erdélyi vajdákat illetően egyöntetű volt a korábbi szakirodalom állásfoglalása: a nádor nem avatkozott be az erdélyi vajda jogkörébe, amit az is kiválóan mutat, hogy Erdély területén nem a nádor, hanem a vajda tartotta az igazságszolgáltatás egyik klasszikus fórumát, az „általános gyűléseket” (*generalis congregatiokat*).⁷³² Azt a néhány esetet, ami ennek ellentmondott, joggal tarthatjuk nem jellemző kivételnek. A 15. századból pl. vannak rá adataink, amikor egy erdélyi birtokiktatásra a nádor vagy országbíró szólított fel egy hiteleshelyet, holott ez a vajda feladata lett volna.⁷³³ Ám ez éppúgy nem volt jellemző, ahogy az olyan oklevélformu-

⁷³⁰ „Palatinus omnes homines regni nostri indifferenter discutiat” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

⁷³¹ „palatinus ... est iusticiarus in toto regno.” *Descriptio* 51. Magyarul: Károly emlékezete 75. (Borzákné Nacsá Mária ford.)

⁷³² Lásd pl. Nyers: Nádor működése 13.; Istványi: *Generalis congregatio* II. 192.; Kristó: Széttago-lódás 120–121.; Kristó: Tájézmlélet 182.; Kruták: Nádori congregatio 434.

⁷³³ Janits: Vajdák 30.

láknek sincsen komoly forrásértéke, mint pl. I. Károly 1331-ben vagy 1340-ben adott kiváltságainak, amelyekben a megadományozott felek és erdélyi birtoikai ki lettek véve egyszerre a nádori, országbírói, vajdai és alvajdai joghatóság alól.⁷³⁴ Mindezek inkább a kancelláriai toposzokra, mintsem a gyakorlatban is élő területi átfedésekre mutatnak rá. A probléma nem is a „klasszikus” erdélyi területek feletti joghatóság kérdésében van, hanem a „peremvidék” kapcsán – bizonyos megyék hovatartozása ugyanis ingadozott. Ezen „vegyes” területet Jakó Zsigmond a következőképpen írta le, amikor meghatározta a történelmi Erdély foglamát: „Ide [ti. a történelmi Erdélyhez] számítjuk a Partiumból Közép-Szolnok és Kraszna vármegyét, de Zarándot már nem. A két előbbi vármegye ugyanis a XV. századig a nádor és a vajda egyelőre tisztázatlan, vegyes joghatósága alatt állott, de később Belső-Erdéllyel alkotott egységet”.⁷³⁵ Jakó ezen megállapítását nemrég Hegyi Géza vette górcső alá, és aprólékos elemzéssel kimutatta, hogy földrajzi és társadalomtörténeti értelemben a két megye sokkal inkább kötődött a szűkebb értelemben vett Magyarországhoz, mint Erdélyhez (a megyei birtokosok eredete, egyéb birtokaik fekvése és családi kapcsolataik alapján, illetve a hiteleshelyi vonzáskörzetek tekintetében).⁷³⁶ Lássuk mi a helyzet, ha nem a megyei lakosok oldala felől közelítjük meg a kérdést (társadalomtörténetileg), hanem a megye feletti hatóságok szemszögéből (politikai oldalról). A Közép-Szolnok megyei vegyes joghatóságról valójában csak azzal a megszorítással beszélhetünk, hogy előtte leszögezzük: a megye ilyen formán csak a 15. század húszas éveitől kezdve létezett.⁷³⁷ Kezdetben csak egy Szolnok megye volt, ám két, egymással nem összefüggő területsoportot formájában (vitatott, hogy egy ősi „óriásmegyét” vágtak két részre a később szerveződő megyék, vagy a két fél között soha nem is volt közvetlen területi kapcsolat).⁷³⁸ A megyefeleteket már a 13. század első felétől igyekeztek megkülönböztetni, és a 13. század második felében és a 14. század folyamán is ingadozott a névhasználat: az Erdély felőli rész a Belső- és a Külső-Szolnok nevet egyaránt viselte. Ám a megyék egységére a bizonyíték, hogy a 15. század első harmadáig bezárólag sosem létezett két szolnoki ispán, a cím birtokosa mindkét megyerésznek egyaránt az ura volt.⁷³⁹ A megyefeletek területének nagy része kívül esett Erdélyen, ám azzal, hogy legkésőbb 1262-től kezdve egységesítették a szolnoki ispáni és

⁷³⁴ 1331: EO II. 710. sz. (AOkl XV. 267. sz.); 1340: EO III. 2–3. sz. (AOkl XXIV. 15–16. sz.)

⁷³⁵ EO I. 30. (Jakó Zsigmond bevezetője). Korábban is ezt vette alapul Kristó Gyula (Kristó: Sztétagolódás 105–107., 109–110.), és az egyetértése mellett hangsúlyozta e megyék egyszerre különálló voltát is (Kristó: Korai Erdély 27–28., 106–107., 112–113.)

⁷³⁶ Hegyi: Szilágyság hovatartozása 27–45.

⁷³⁷ Ezt már hangsúlyozta Hegyi Géza is, aki csak praktikus okokból tartotta fent a megnevezést a 15. század előtti időszakra is (Hegyi: Szilágyság hovatartozása 25.).

⁷³⁸ Az eltérő álláspontok ismertetését lásd Kristó: Vármegyék 434–438.; ill. legutóbb: W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 46–47.

⁷³⁹ Szolnok megyék elnevezésére lásd: W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 48–49. A szolnoki ispánokat: Zsoldos: Archontológia 209–211.

erdélyi vajdai címet,⁷⁴⁰ Szolnok megye megindult az Erdélybe való integrálódás útján. A 15. század első felétől aztán az Erdélyhez közelebb eső (akkor már megállapodott nevén: Belső-) Szolnok megye ismét ketté vált, és létrejött Közép-Szolnok megye.⁷⁴¹ 1426-tól már külön beszélhetünk Közép-Szolnok megye és Külső-Szolnok megye ispánjairól, az erdélyi vajda pedig megszakításokkal 1441-ig viselte a szolnoki ispáni címet – bár ennek ekkor Külső-Szolnok megyére nézve már nem volt realitása.⁷⁴² Szolnok megye különleges helyzete tehát ebből következett: egyszerre tartozott az erdélyi vajdához (kissé benyúlva Erdély területére), és feküdt azon kívül. Mindezek fényében nincs is azon csodálkozni való, hogy a kezdeti időkben valóban a nádor hatalma érvényesült a terület felett. A Várad Regesztrum tanúsága szerint a nádor többször is ítélkezett Szolnok megyei ügyekben (az Erdélyhez közelebb eső, és a Tisza melletti megyefeleket egyaránt beleértve).⁷⁴³ A korai vajdai joghatóság hiányára utal az is, hogy Tomaj nembéli Dénes 1235-től egészen 1241 táján bekövetkező haláláig végig viselte a szolnoki ispáni címet is.⁷⁴⁴ A későbbi vajdai joghatóság bizonyítékeként szokás felhozni azt az általunk is idézett szakirodalmi tételt, hogy Külső-Szolnok megyének is a vajda tartott általános közgyűléseket, és nem a nádor.⁷⁴⁵ Ez tényleg így is volt, azonban nem kezdettől, a közgyűlések megjelenésének idejétől fogva. Azt látjuk ugyanis, hogy 1314-ben Borsa Kopasz nádor tartott *generalis congregatio*t Bihar, Békés, Kraszna és Szolnok megyék számára.⁷⁴⁶ 1317-ben Debreceni Dózsa „király személye helyetti bíróként” kétszer is közgyűlést rendezett öt keleti megyének, köztük Szolnoknak is.⁷⁴⁷ Dózsa aztán 1318 és 1320 között megkapta az erdélyi vajdai címet, és 1320. március 12-én már erdélyi vajdai és szolnoki ispáni intulációval számolt be egy Szabolcs, Szatmár és Szolnok megyének tartott közgyűlésről.⁷⁴⁸ Viszont – ha ezen oklevelekben nem is tüntette fel – továbbra is viselte a „király által kirendelt bíró” titulust. És miután 1322 januárjában kinevezték nádorrá, akkor is megtartotta

⁷⁴⁰ Zsoldos: Archontológia 209.; ill. a kronológia bizonytalanságára lásd még: W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 47. 14. jz.

⁷⁴¹ Kristó: Vármegyék 439.; W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 47–49.

⁷⁴² Engel: Archontológia 201.; Janits: Vajdák 27.; W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 48.

⁷⁴³ 1219: RV 220. sz.; 1220: RV 269. sz., lásd még RV 277. sz. eset, amikor Barc fia Miklós nádor beszámolt arról, hogy környezetében Szolnok megyei „jó emberek” (*boni homines*) tartózkodtak, köztük *egy comes*, és segítségével teremtett békét.

⁷⁴⁴ Zsoldos: Archontológia 210. Ennek oka az lehetett, hogy Dénes már tárnokmesterként, II. András alatt is volt egy ideig szolnoki ispán (1228 és 1230 között, lásd *uo.*), és talán szerette volna visszakapni ezt a megyét a bihari ispánsága helyett, amit kezdetben a nádori címe mellett viselt.

⁷⁴⁵ Gábor: Megyei intézmény 12–14.; Istványi: *Generalis congregatio* II. 194–196.; Janits: Vajdák 28. – további példákkal is alátámasztva, hogy a vajda joghatósága milyen szorosan érvényesült Külső-Szolnok megyében is.

⁷⁴⁶ AOkl III. 849. sz. Az oklevél kiadója és a közgyűlés celebrálója nem ismert, ám Kopasz székhelyén, Adorjánban kelt, és ezekben az időkben Borsa Kopasz más keleti megyék számára is tartott közgyűléseket (Kristó: Tájszemlélet 176.).

⁷⁴⁷ Zsoldos: Debrecen 53–54.

⁷⁴⁸ AOkl V. 721–722. sz.

joghatóságát e terület felett, és már ez év májusában közgyűlést tartott négy megye, többek között Szolnok és Kraszna számára.⁷⁴⁹ Mint már arról a korábbi fejezetekben szó esett, Zsoldos Attila megállapítása szerint a „kirendelt bíró” egyfajta nádori jogkört gyakorolhatott a király által meghatározott és keze alá juttatott területek fölött.⁷⁵⁰ Így tehát, bár 1320-ból van az első adat arra, hogy az erdélyi vajda (és szolnoki ispán) tartja a *generalis congregatiot* Szolnok megye lakosainak, nagyon úgy tűnik, hogy ezt Dózsa nem vajdai minőségben tette. Hiszen egyrészt láttuk, hogy mind Kopasz nádor 1314-ben, mind Dózsa – utóbbi először csak kirendelt bírói, később országos nádori jogkörrel bírván – 1317 és 1322 között magától értetődően a saját felségterületének tekintette azt, hogy Szolnok megye számára is ő celebrálja a közgyűlést. Másrészt azért sem tarthatott Dózsa vajdai jogkörénél fogva *congregatiot* Szolnok megyének, mert az – a korban szokásos módon – csoportos gyűlés volt: egyszerre Szabolcs, Szatmár és Szolnok megye számára. Az előbbi két megye felett pedig soha semmilyen joghatósággal nem bírt a vajda. Így azt mondhatjuk, hogy az 1320-as évek első feléig Szolnok megye inkább a nádor, mintsem a vajda joghatósága alá tartozott ebből a szempontból. A fordulat azonban nem sokkal később már bekövetkezett Szécsényi Tamás vajdasága (1321–1342) alatt. A fordulatban szerepet játszott az is, hogy Debreceni Dózsa 1322 végén meghalt, és a nádori méltóságot elnyerő Druget Fülöp kiterjesztette ugyan fennhatóságát Dózsa körzetére is, de uralmi súlypontja mindenképpen északabbra tolódott, a korábbi Amadé-tartomány területére.⁷⁵¹ A nádori közgyűlések ezek után valóban „kikerülték” Szolnok megyét. Különösen szembetűnő ez Druget Vilmos nádorsága alatt, aki igen sok *generalis congregatiot* tartott, és szinte minden Szolnokkal szomszédos (nem erdélyi) megye számára celebrált ilyet, így a két Szolnok kihagyását nem tekinthetjük véletlennek.⁷⁵² 1342 után I. Lajos uralma alatt is igen sok nádori közgyűlést tartottak, de Szolnokot ezek sem érintették.⁷⁵³ Mindezzel egyidőben, 1333 áprilisában Szécsényi Tamás erdélyi vajda már Külső-Szolnok (*de Zonuk exteriori*) vármegyét utasította *congregatio* tartására a saját emberének színe előtt.⁷⁵⁴ 1334-ben és 1335-ben és 1337-ben ugyancsak vajdai parancsra tartottak közgyűlést.⁷⁵⁵ Szolnok megye (megyék) tehát politikai szempontból az 1320-as évek második felétől váltak teljesen vajdai joghatóságúvá.

⁷⁴⁹ Zsoldos: Debrecen 65.

⁷⁵⁰ Zsoldos: Debrecen 56–65. Lásd még az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

⁷⁵¹ A Drugetek uralmi körzetére: Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye; ill. „A Druget-nádorok” c. alfejezet.

⁷⁵² Lásd Kruták Anita térképét: Kruták: Nádori congregatio 426–434. (különösen 434. old. 6. sz. térkép)

⁷⁵³ A Lajos-kori közgyűlések felsorolását lásd Gábor: Megyei intézmény 127–139.; Szolnok megyeiket: W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 50–51.

⁷⁵⁴ EO II. 772. sz. (AOkl XVII. 175. sz.). Egy 1326-ra keltezett (AOkl X. 153. sz.) hasonló tárgyú oklevél valójában 1333-ban vagy 1334-ben kelt, lásd EO II. 773. sz.

⁷⁵⁵ EO II. 813., 815–816. sz.; ill. EO II. 855–856., 859. sz.; ill. EO II. 934–936. sz.

A másik, Jakó Zsigmond által vegyes joghatóságúnak ítélt megye Kraszna. Kraszna határos volt Belső- (a későbbi Közép-) Szolnok vármegyével, és Erdélybe való teljes integrálódása már a tárgyalt korszakunkon túl, a 16. század folyamán ment csak végbe.⁷⁵⁶ A megye hozzátartozott ahhoz az öt vármegyéhez, amely felett Debreceni Dózsa király által állított bíróként nádori jellegű jogkört gyakorolhatott.⁷⁵⁷ Ám – Szolnokkal ellentétben – a megye ezután még nem került ki a nádori fennhatóság alól, és a Drugetek többször is tartottak ott közgyűlést. Ekkoriban már kezdtek kialakulni azok a megyepárok (esetleg megyehármasságok), amelyek számára rendszerint együtt celebrálták a *congregatiókat*. Kraszna többnyire Bihar megyével került párba, és mivel Bihar volt a „nagyobb testvér”, ezért a közgyűlések központja mindig ott, rendszerint Nagyvárad közelében volt.⁷⁵⁸ Ez a párosítás később is fennállt (pl. 1343, 1349, 1360, 1370, 1381 folyamán szintén Bihar és Kraszna megyék részére tartotta a *congregatiót* a mindenkori nádor).⁷⁵⁹ A szakirodalomban ugyan felmerült, hogy a Zsigmond-korban már már nem találkozunk a szokásos Bihar–Kraszna megyepárosítással,⁷⁶⁰ de valójában még 1435-ben is tartottak a nádor nevében közös bihari–krasznai közgyűlést.⁷⁶¹ Az általunk tárgyalt korban így Kraszna megyét nem vegyes jogállásúnak, hanem tisztán nádori fennhatóság alatt állónak mondhatjuk politikai értelemben is. Külső-Szolnok megye helyzete ebből a szempontból más volt. Ez nyilván összefüggésben állt azzal, hogy a megye ispánságát a vajda viselte, de fontos leszögezni: a megyék feletti joghatósága túlmutatott a megyésispáni jogkörnél azáltal, hogy a közgyűléseket is ő nevében tartották ott. Alább szó lesz róla, hogy a macsói bán ispánságai felett nem a bán, hanem a nádor bírt ilyen típusú joghatósággal, és, mint láttuk, az 1320-as évekig ugyanez a helyzet állt fenn Külső-Szolnok esetében is. Szolnok ezután politikailag vajdai fennhatóság alá került, ám ez biztosan nem a terület „határvidék” jellegével hozható összefüggésbe – már ha beszélhetünk egyáltalán „határvidék” jelenségről e megyék esetében.

A délvidéki joghatóság tekintetében már eleve megosztottabb volt a szakirodalom. Nyers Lajos szerint Szerém, Valkó, Pozsega és Verőce megyék felett a 15. század végéig joghatóságot gyakorolt a nádor, mivel nem tartoztak Szlavóniához.⁷⁶² Bár földrajzi értelemben tényleg van abban igazság, hogy az adott megyéket nem számolták Szlavóniához, viszont a 13. században a szlavón bán mégis gyakorolt joghatóságot a felsorolt megyék felett is. A szlavón bán tényleges hatalma sokszor a Dráva folyóig kiterjedt, és a szorosabb értelemben Szlavóniához nem tartozó, de a Drávától délre eső („drávántúli”) megyékben a bán

⁷⁵⁶ W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 61.

⁷⁵⁷ Zsoldos: Debrecen 53–55.

⁷⁵⁸ Kruták: Nádori congregatio 428–429., 432.

⁷⁵⁹ 1343, 1349: EO III. 166. és 521. sz.; 1360, 1370, 1381: Gábor: Megyei intézmény 132., 136, 138.; W. Kovács: Középszolnok és Kraszna 57.

⁷⁶⁰ Kristó: Tájszemlélet 181.

⁷⁶¹ C. Tóth: Szabolcs megye működése 120. (a közgyűlést az alnádor tartotta az ura nevében)

⁷⁶² Nyers: Nádor működése 13.

adót szedett és bírói joghatósággal is bírt. Ez érvényes volt a folyón átnyúló megyék (Somogy, Zala) drávántúli részeire is.⁷⁶³ Mindez nem egyszer értelmelési zavarokhoz és hatásköri súrlódásokhoz is vezetett, amit az idők folyamán igyekeztek mérsékelni.⁷⁶⁴ Ha a korai időszakra koncentrálunk, akkor az 1250-ig terjedő nádori ítéleteket és intézkedéseket számba véve három olyan esettel találkozhatunk, amely átnyúlt a Dráván túlra. Az egyik eset Bebek Detre nádor 1398. évi oklevelének említésében maradt fent. Bemutatták Garai Miklós 1383. évi oklevelét, amiben többek között átírták a hajdani István nádor 1247. évi, a Dráva és a Mura között fekvő Bela birtok ügyében kiadott oklevelét.⁷⁶⁵ Mivel a per során ennek nem volt lényeges szerepe, ezért nem is részletezték bővebben. Bár nem tudjuk, hogy István szerepe miben merült ki (birtokba iktatott, avagy döntött egy peres ügyben), de az oklevél hitelét nincs okunk megkérdőjelezni. Más a helyzet Vízközszel, amelyet IV. Béla adományozott, és parancsára László nádor iktatta birtokba az új tulajdonosokat. A birtok Somogy megyébe esik, de a Dráván túlra. Az adományt fenntartó oklevél hitelessége ugyan vitatható, de az adomány megtörténte is bizonyítható, így talán a nádori közreműködést sem kell semmisnek venni.⁷⁶⁶ Viszont az iktatást az a László nádor hajtotta végre, aki somogyi ispán is volt egy személyben, így akár ebben a minőségében is végezhetette ezt a feladatot.⁷⁶⁷ Az egyetlen, teljes egészében drávántúli vonatkozású terület a Pozsega megyei Tapolca és Pukor közti föld. Az ezt fenntartó 1228. évi oklevél viszont hamis, vagy legalábbis interpolált, és a nádori intézkedéseket tárgyaló részei egy másik, pannonhalmi vonatkozású nádori oklevélből lettek átemelve – hogy a birtok kapcsán valaha is ítélt volna bármelyik nádor, nem bizonyítható.⁷⁶⁸ Ezekon kívül van még egy olyan eset, amelynek „formálisan” szintén van drávántúli vonatkozása. 1227-ben Ampod fia Dénes nádor a Baranya megyei Vék, Bán és Rékas birtokok ügyében ítélezett, amelyek a Dráva déli partján találhatóak (Bán a mai Popovac település).⁷⁶⁹ A forrásokban viszonylag gazdag délnyugati területeken tehát összesen négy nádori joghatósági jelenlét mutatható ki, ebből egy biztosan hamis, egy bizonytalan, egyről (Bela birtok kapcsán) pedig nem lehet eldönteni – jobb híján hitelesnek kell tartanunk. Bán birtokkal kapcsolatos ítélet szintén hitelesnek tekinthető. Ez egyfelől egy minimális ütközést jelent ugyan a báni joghatósággal, ám úgy véljük, hogy a nádori jelenlét csekély száma mindenképpen arra utal, hogy a nádor *alapvetően* nem intézkedett a Dráván túl, már a 13. század első felében sem. Feltűnő egyébként, hogy az említett Pozsega megyei föld ügyében egy hitelesnek tekinthető oklevél szerint már Gyula szlavón bán hozott ítéletet

⁷⁶³ Minderre lásd Weisz–Zsoldos: Báni joghatóság.

⁷⁶⁴ Weisz–Zsoldos: Báni joghatóság 478–480.

⁷⁶⁵ Zala II. 285. (RP 75. sz.)

⁷⁶⁶ Weisz–Zsoldos: Báni joghatóság 476.; lásd még az RP 69. sz. reg. kommentárját.

⁷⁶⁷ ÁÚO XI. 337–340. (RP 69. sz.)

⁷⁶⁸ CDCr III. 293–295. (RP 30. sz. reg.). Hamis vagy interpolált voltára lásd az RP 30. sz. reg. kommentárját.

⁷⁶⁹ DSAd 26–28.

1232-ben, néhány évvel az állítólagos 1228-as nádori ítélet után.⁷⁷⁰ Így a nádori joghatóság Dráva folyóig való terjedését a 13. század első felére már megszilárdultnak tekinthetjük és a nádorok később is betartották a határokat. Szemléletes példa erre az az 1255 júliusában, a pécsi káptalan által kiadott oklevél, amely elárulja, hogy Máté özvegye, Zsófia pert indított egy Kudmen nevű, Verőce megyei (tehát szintén teljesen Dráván túli) birtok leánynegyede ügyében Roland nádor előtt.⁷⁷¹ Am a nádor továbbadta az egész ügyet bizonyos nemeseknek, hogy vagy teremtsenek megegyezést, vagy tűzzenek ki határnapot a perre. Azok le is folytatták az ügyet, az esküt is ők rendelték el, a felek végül a pécsi káptalan előtt tettek bevallást. Úgy tűnik tehát, hogy Roland sem érezte magát illetékesnek egy teljesen Dráván túlra eső birtok esetében.

Am a déli megyék kapcsán nem mehetünk el szó nélkül egy másik sajátos „peremvidék” mellett, ez pedig a macsói bán joghatósága alá tartozó megyék kérdése. A macsói tartomány még a 13. század elején került magyar fennhatóság alá, majd Rasztiszlav fia, „macsói” Béla 1272. évi meggyilkolása után Béla tartományait a bárók felosztották egymás között és a szlavón és szőrényi bánságok mintájára azokból is „bánságokat” szerveztek. Így jött létre a macsói bánság is, amelyet 1279-től a boszniai bánssággal egyetemben Erzsébet anyakirályné kapott meg, végül 1284-ben Dragutin István kezébe került – amennyire tudjuk, nem katonai úton, hanem házassági hozományként.⁷⁷² István egészen 1316. évi haláláig kormányozta Macsót, halála után pedig II. Uroš szerb uralkodó a saját országához csatolta a tartományt. Bár I. Károly ekkor éppen igen nehéz katonai helyzetben volt, 1317-ben mégis hadjáratot vezetett Szerbia ellen, elfoglalta Macsó várát, majd hadi sikerét két évvel később, 1319-ben szilárdította meg. Károly 1319 végén vagy 1320-ban újjászervezte a macsói báni tisztséget, amely ezek után egészen a 15. század végéig, a török hódításig fennállt.⁷⁷³ Az első macsói bán Garai Pál lett, aki egyúttal a valkói és bodrogi ispáni tiszteket is megkapta. Károly később más megyéket is a macsói bánhoz kötött: a tisztség viselője 1323-tól szerémi, 1328-tól baranyai, 1333-tól bácsi ispán is volt egyben, és ezek után a mondott öt megye ispánságát több mint egy évszázadig állandóan a mindenkori macsói bán töltötte be.⁷⁷⁴ Bár bizonyos értelemben a macsói bán „tartományának” is tekinthetjük e megyéket,⁷⁷⁵ az azok feletti joghatóság mégsem tartozott teljes egészében a macsói bánssághoz. Egyrészt, Valkó megye területén

⁷⁷⁰ DL 100201., CDCr III. 367–368.

⁷⁷¹ CD IV/2. 345–347. Az oklevél eredeti (DL 396.). Kudmen birtok fekvésére lásd Karácsonyi: Magyar nemzetségek 295.

⁷⁷² A bánság korai történetére lásd KMTL 421. (Rokay Péter és Takács Miklós munkája); Zsoldos: Archontológia 50–51.

⁷⁷³ A bánság későbbi történetére röviden és általában: KMTL 421.; Engel: Archontológia 27. Engel Pál érdeme volt annak a tisztázása, hogy I. Károly nem 1319-ben, hanem 1317-ben vezetett először hadjáratot Uroš ellen: Engel: Ország újraegyesítése 115. 123. jz., ill. lásd még uo. 127.

⁷⁷⁴ Engel: Archontológia 27.; Engel: Honor, vár, ispánság 914.

⁷⁷⁵ Vö. Zsoldos: Hűség oligarchák 351.

1351-ig a szlavón bánrt illette a nyestbóradó⁷⁷⁶ (amely elég kellemetlen jogátfedést jelentett a macsói bán szempontjából, hiszen a megyét „honorként”, azaz többek között a jövedelmei miatt kapta meg). Emellett a „csatolt” megyék felett a nádor is jogi fennhatóságot gyakorolt. Ezáltal viszont az a helyzet állt elő, hogy néhány, a 13. század első felében még „drávántúlinak” számító megye mégis bekerült a nádori érdekszférába. Mindennek az előzményeit már a macsói bántság újjászervezése előtt is tapasztaljuk. Károly 1304. május 6-án kiadott oklevelében figyelmeztette az ország összes bíróját, kiváltképp a Valkó megyeieket (*universis iudicibus in regno suo constitutis, et specialiter iudicibus in Wilko [!] constitutis*), hogy Miklós fia Gergely comest kivette minden bírót, így a nádor joghatósága alól is.⁷⁷⁷ Mivel az oklevél leginkább a Valkó megyei bírákat hangsúlyozta ki, nyilvánvalóan Gergely ott lehetett érdekelt, és talán azonos lehetett azzal a pacsintai Gergellyel, akit Károly ezidőtájt több kiváltságban is részesített.⁷⁷⁸ A szöveg külön is kiemelte, hogy a drávántúli Valkó megye területére eső birtokkal rendelkező Gergely felett a nádor sem ítélt, természetesnek tekintve, hogy a tisztség viselője azon a területen is eljárhatott, ellenben a szlavón bánról külön nem esett szó. Bár az Árpád-kor folyamán ezt a megyét inkább a mindenkori szlavón bán felségterületének tekintették, a váltás azzal magyarázható, hogy a báni posztot ekkor a Károlyval szemben álló, és Vencelt (majd 1306-tól Ottót) támogató⁷⁷⁹ Kószegi Henrik töltötte be.⁷⁸⁰ Erre a vidékre amúgy sem terjesztette ki Henrik a fennhatóságát, hiszen Valkó, Szerém, Pozsega és Bács megyék a Károlyhoz hűséges Csák Ugrin tartományához tartoztak.⁷⁸¹ Az ifjú király így magától értetődő módon vonta politikai ellenőrzése alá azokat a megyéket, amelyek a későbbi macsói bán honorjait képezték, természetesnek tekintve, hogy ott (akkor még macsói bán hiányában) a nádor is eljárhatott. Így ez a terület az Anjou-korra véglegesen „kicsúszott” a szlavón bán ellenőrzése alól. A nádori fennhatóság 1314 nyarán is biztosan fennállt, amikor is Scemteu fia Gergely Kopasz nádor előtt perbe fogta Gergely bánrt (*Gregorius banus filius Endre, nobilis de comitatu Syrimiensi*) a Szerém megyei Réva (*Ryua*) birtok ügyében. Végül párbajra került sor a nádor színe előtt, aki ennek eredménye alapján – együtt a vele ülésező Szerém, Bács és Valkó megyei nemesekkel (*cum universis nobilibus Syrimiensis, Bachiensis et de Wolko comitatum*) halálra ítélte Gergelyt.⁷⁸² Tulajdonképpen rejtély, hogy az északkelet-magyarországi nádori territóriumának határait hivatali értelemben soha át nem lépő⁷⁸³ Kopasz nádor előtt mit keresett egy ilyen távoli ügy. Bár Kopasz oklevele csak egy 1314. július 20-i tartalmi átirásban maradt ránk, abból, hogy ítéltőársai a szerémi, bácsi és valkói nemesek voltak, arra kö-

⁷⁷⁶ Weisz-Zsoldos: Báni joghatóság 469–470.

⁷⁷⁷ DL 91155. (AOkl I. 603. sz.); vö. Zsoldos: III. András hat nádora 17.

⁷⁷⁸ Tóth: Valkó megyei oklevéladás 26–27.

⁷⁷⁹ Kristó: Károly főúri elitje 55.

⁷⁸⁰ Engel: Archontológia 16.

⁷⁸¹ Tóth: Valkó megyei oklevéladás 26.

⁷⁸² AO I. 351. (AOkl III. 793. sz., az eset folytatását lásd uo. 794–795. sz.)

⁷⁸³ Lásd erre az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

vetkezethetünk, hogy itt ő egy csoportos közgyűlést tartott a három megyének. Az átíró oklevél tartalmából (a nádor által halálra ítélt Gergely gyerekei megváltják apjuk életét azzal, hogy szóban forgó Réva birtokot eladják Gergely bánnak) arra következtethetünk, hogy ez a közgyűlés nem sokkal azelőtt zajlott le. Hogy Kopasz 1314 nyarán valóban nem tartózkodott a Bihar megyei Adorjánban tartott kúriáján, az is mutatja, hogy 1314 júniusa és júliusa folyamán hirtelen több ügyet is László nevű albirája tárgyalt le, míg a nádornak ezen időszakból nem maradt fent ottani oklevele.⁷⁸⁴ Kopasz nyilvánvalóan nem saját elhatározásából és a maga kezdeményezésére, hanem királyi ráhatásra tarthatta ezeket a közgyűléseket. Később, amikor a macsói bán megkapta ezeket a megyéket az 1320-as évektől kezdve, a nádorok továbbra is fennhatósággal bírtak a megyék felett. Hiába csatolták a báni méltósághoz 1328-ban Baranya megyét, egy évvel később már Druget János nádor tartott a megyének közgyűlést, 1330-ban pedig szintén az ő parancsára tartottak a Valkó megyei nemesek *congregatiot*, és hamarosan a nádor is a körükbe érkezett.⁷⁸⁵ Még 1343-ban is Zsámboki Miklós tartotta a közgyűléseket Bodrog és Valkó megyéknek.⁷⁸⁶ Arról pedig már esett szó fentebb, hogy Druget Vilmos nádornak több, közgyűléseken kívüli Baranya megyei esete volt.⁷⁸⁷ Ugyanez a macsói bán oldaláról is igazolható. Az első bán, Garai Pál a kinevezése után nem sokkal hangsúlyozottan a király nevében (*vice et nomine regio*) tartott közgyűlést 1320-ban a Bodrog megyei Hajszentlőrincen.⁷⁸⁸ Ostfi Miklós 1338-ban a „macsói bán, szerémi, bácsi, valkói, bodrogi és baranyai ispán, valamint a király személyében kiküldött bíró ugyanezekben” címet viselte. A kiküldött bírói titulus, mint már erről többször is szó volt, egyfajta „nádori jellegű” jogkört jelentett a megjelölt megyék felett, amely többnyire a közgyűlések tartásában realizálódott.⁷⁸⁹ A macsói bánok azonban ilyen cím birtokában még azt is külön kihangsúlyozták, hogy ők akkor egy nádori jogkört gyakoroltak: Miklós bán az 1338. október 22-i valkói közgyűlésen már nádori jogon (*iura palatinalia*) bíraskodott, és egy másik oklevélben a „király és a nádor személyében kiküldött” (*in persona sua regia et palatini deputatus*) bíró címmel élt. Ezt a titulusát 1339-ben is megtartotta.⁷⁹⁰ Utódja, Ostfi Domonkos 1339. november 28-án ugyancsak az elődje által használt „király és a nádor személyében kiküldött” bíróként tartott közgyűlést Baranya megyének.⁷⁹¹ Itt még azt is kiemelték, hogy a bán mellé ítélőtársként kirendelt esküdeket „a nádori

⁷⁸⁴ AOkI III. 759., 782. sz.

⁷⁸⁵ AOkI XIII. 252. sz.; AOkI XIV. 370., 381. sz.

⁷⁸⁶ AOkI XXVII. 398., 453–454., 459. sz.

⁷⁸⁷ Pl. AOkI XIX. 166. sz.; XXI. 113. sz.; XXVI. 18., 97. sz.

⁷⁸⁸ Zichy I. 183. (AOkI V. 811. sz. vö. 850. sz.)

⁷⁸⁹ A titulusra vonatkozó adatokat és a kiküldött bírói intézmény részletes tárgyalását lásd Zsoldos: Debrecen 60–61.; ill. passim.

⁷⁹⁰ Az adatokat lásd Zsoldos: Debrecen 61.

⁷⁹¹ A titulációja: „banus de Machou, comes Syrmienensis, Bachyensis, de Wolkou et de Baranya, ac per excellentissimum principem dominum Karolum Dei gratia illustrem regem Hungarorum iudex in eisdem in persona sua regia et palatini deputatus” DF 261637. (AOkI XXIII. 717. sz.)

közgyűlés szokása szerint” (*iuxta more congregationis palatinatus*)⁷⁹² jelölték ki. A Zsámboki Miklóst követő nádorok is rendszeresen tartottak közgyűléseket a macsói bánsághoz csatolt megyékben,⁷⁹³ bár ekkor már felbukkan az is, hogy a macsói bán a saját jogán hívhatja össze a *congregatiot*. Véglegesen ugyanakkor csak Lajos kora után kerülnek át ezek a megyék a báni fennhatóság alá.⁷⁹⁴ Mind ez azért hangsúlyozandó, mert a szlavón bán pl. saját maga jogán rendezhetett közgyűléseket a Szlavón bánság szorosabb értelemben vett határain kívül eső drávántúli „csatolt” megyéknek.⁷⁹⁵ Ez a jog a macsói bánt nem illette meg, ő a „csatolt” megyékben (köztük pl. a drávántúlinak számító Valkóban is) a 14. század elejétől az általunk vizsgált korszak végéig csak megyésispáni jogokkal bírt. A terület feletti átfogóbb joghatóság a nádort illette meg, és ha éppen a macsói bán gyakorolta is azt, akkor is mindig kihangsúlyozták, hogy ő most a ráruházott nádori jogkörével él.

Emellett a macsói bán honorjához nem tartozó Pozsega megye területe kapcsán is felbukkan a nádor neve a különféle bíraskodási immunitást biztosító kiváltságokban. A pécsi egyházmegyéhez tartozó és Pozsega megye területén lévő pozsegai káptalan népeit nemcsak a hagyományosan báni járadéknak tekinthető nyestbóradó alól mentesítette (IV.?) László és I. Károly kiváltságlevele, de az országbírói és nádori bíraskodás alól is, semmilyen bánt nem említve.⁷⁹⁶ A kiváltságokat egy 1528. évi (azóta már szintén elveszett) oklevélben említették és írták át tartalmilag, és nem tudjuk pontosan elválasztani a László és Károly által adott előjogokat.⁷⁹⁷ Erzsébet királyné 1342-ben pedig három „világi” tulajdonú falut mentesített a részletesen felsorolt „báni-jellegű” adók (pl. a *Nestalia* nevű *marturina* és *submarturina*) alól, továbbá nem kellett az ott lakó népeknek a nádor vagy a mindenkori megyésispán közgyűlésére elmenniük (*ad congregationem domini palatini, vel comitis parochyalis, aut vicecomitis de eodem comitatu Posaga pro tempore constitutorum*).⁷⁹⁸ A királyné az adók beszedése kapcsán is a nádort és az országbírót, illetve a megyésispánokat utasította, hogy a felsorolt adófajtákat ne szedjék be az ott lakóktól, és a falvak népeit közvetlen királynéi fennhatóság alá rendelte. Bár a fenti rendelkezések erősen formula-jellegűek, mégis feltűnő, hogy a szlavón báni titulust egyik oklevélben sem említették (még a nyestbóradó beszedése kapcsán sem!). Emellett, mint fentebb már utaltunk rá, Pozsega megye is azok közé tartozott, amelyek a 14. század elején Csák Ugrin „tartományát” képezték, és amelyek felett már a korai idők-től kezdve érvényesült I. Károly, és ezáltal a nádor fennhatósága.⁷⁹⁹ Erzsébet királyné oklevele egyenesen a nádori *congregatio* tartását tekintette alapnak a

⁷⁹² DF 261637.

⁷⁹³ Az adatokat lásd Gábor: Megyei intézmény 127–139.

⁷⁹⁴ Istványi: Generalis congregatio II. 203.

⁷⁹⁵ Istványi: Generalis congregatio II. 200–202.

⁷⁹⁶ CD VIII/7. 158–159.

⁷⁹⁷ Koszta: Pozsegai társaskáptalan 239–240.

⁷⁹⁸ DF 233338. (AOkl XXVI. 71. sz.)

⁷⁹⁹ Tóth: Valkó megyei oklevéladás 26., ill. lásd fentebb.

megye területén. Így – a 14. század első felétől kezdve – Pozsega megyét is (részben) nádori joghatóságú megyének tekinthetjük, bár a gyakorlatban nem tudunk semmilyen megyei vonatkozású nádori ítéletről vagy intézkedésről 1342-ig bezárólag. Ez a „lokális nádorok” esetében természetes is, ám Druget János és Vilmos működése sem érintette Pozsega megyét – ez természetesen nem zárja ki egy elméletben lehetséges fennhatóság meglétét.

2. A nádorral szembeni jogi immunitás

A területi értelemben vett joghatóság határai mellett létezett egy olyasfajta korlát is, amely bizonyos külön jogokkal bíró társadalmi csoportokra terjedt ki. Az 1222. évi Aranybulla 1231. évi megújítása már tartalmazott is egy megszorítást: „A nádor pedig minden ember felett különbség nélkül ítélkezzék, kivéve az egyházi személyeket és klerikusokat, valamint a házassági és hitbérügyeket és más egyházi [vonatkozású] ügyeket, amelyek bármely címen egyházi vizsgálat alá tartozónak látszanak.”⁸⁰⁰ Az egyháziak belső pereiben világi bíróságok egyébként sem voltak illetékesek. A 13. század első felében ugyan bizonyos egyházi státuszperek⁸⁰¹ és egyházi intézmények közti tizedperek⁸⁰² is tárgyalt a nádor – ám ezek többnyire Pannónhalmával kapcsolatos perek voltak, és általában az egyház részéről keresték meg a nádort, tehát nem „hivatalból” tartoztak elé az ilyen ügyek, hanem felkért („fogott”) bíróként működött. Az egyházi személyek világi bíróságokkal szembeni jogi immunitása ugyanakkor nem érintette automatikusan az egyházi birtokon élő népeket, bár a 13. század közepétől szokássá vált, hogy a birtokokat és lakóikat is kivették a világi bírászkodás alól, általában a királyt, vagy valamilyen más magasabb rendű személyt vagy hatóságot jelölve meg közvetlen fórumnak.⁸⁰³ Érdekes látni, hogy a 13. század második felétől a nádori bírói székhez azelőtt ezer szállal kötődő pannónhalmi apátság is „kihátrált” a joghatóság alól. 1257-ben IV. Béla a kérésükre még azt a kiváltságukat erősítette meg, hogy az apát és népei csak a király és a nádor előtt vonhatóak perbe, ám 1335-ben már azon kiváltságukat

⁸⁰⁰ „Palatinus vero omnes homines indifferenter discuciet, preter personas ecclesiasticas et clericos, et preter causas matrimoniales et dotis, et alias ecclesiasticas, quacumque ratione videntur ad ecclesiasticum examen pertinere.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

⁸⁰¹ PRT I. 645–646., 675–676., 752–753. (RP 6., 19., 50. sz.), PRT I. 661.

⁸⁰² 1219–1221: PRT I. 651–652. vö: RA 368. sz., ill. RP 13. sz.; 1238: PRT I. 759–760., 761–762. (RP 56–59. sz.); 1238–1241: lásd RP 66. sz. reg. kommentárját; 1255: PRT II. 293. (RP 100. sz.)

⁸⁰³ Lásd pl. az esztergomi érseki népek immunitását: MES I. 436–438., 474. Vö. még „Az elnevezés” c. alfejezetben az érseki nádorról írtakkal. A garamszentbenedeki apátság népeit először, IV. Béla korától kezdve, csak a megyésispánok joghatósága alól vették ki, ám 1326-ban és 1328-ban már közvetlen királynéi illetve királyi fennhatóság alá kerültek: Keglevich: Garamszentbenedek 63–64. A veszprémi püspökség népei kiváltságát I. Károly 1324-ben erősítette meg: AOKl VIII. 401. sz. A pozsegai káptalan kiváltságáról az előző alfejezet végén esett szó (lásd Koszta: Pozsegai társaskáptalan 239–240.), stb. Általában véve lásd még Bónis: Hűbéri-ség és rendiség 144–147.

ismertették el Druget Vilmos nádorral, hogy a királyon kívül más bírói fórum elé nem citálhatók.⁸⁰⁴ Egyedül az egyháziak világiakkal való birtokvitái kerülhettek továbbra is állandó jelleggel a nádori ítélőszék elé (hogy ez világi hatóságok elé tartozik, arra már az 1233. évi beregi egyezmény is utalt).⁸⁰⁵

Ezen kívül mentességet élvezett a nádori joghatóság alól az a világi személy, közösség vagy falu, aki vagy amely ilyesfajta kiváltságot kapott a királytól. A kiváltságot megkaphatták egyszerű magánemberek vagy azok birtokai is,⁸⁰⁶ ám ennél fontosabbak és időben hosszabban hatóak voltak a különféle saját joggal bíró csoportoknak adományozott jogok. A hospesközösségek és az ő jogaikból kinövő „szabad királyi városok” sokszor egymást másoló kiváltságai között pedig szinte kötelező elemként jelent meg a bíróválasztás joga, és az, hogy ezzel párhuzamosan kivették őket a megyésispán, és adott esetben más bírók joghatósága alól. Az első ilyen városi jellegű kiváltságolásnak a pataki hospesek 1201. évi kiváltságlevele tekinthető,⁸⁰⁷ ám az abban olvasható bírósági immunitás még csak a megyésispánra vonatkozott, és a király mellett a nádorispán joghatóságát is meghagyta (tkp.: közvetlenné tette) a közösség felett.⁸⁰⁸ Ám már rögtön a második ismert hospeskiváltság, amelyet az Erdély területén fekvő három közösség, Krakkó, Igen és Romosz lakói nyertek el 1206-ban, mentesítette a közösséget az erdélyi vajda (vagyis a király utáni legmagasabb rangú területileg illetékes bíró) joghatósága alól is⁸⁰⁹ – ezzel megnyílt az út a közvetlenül a király alá tartozó városok felé. Aztán 1230-tól, a Szatmárnémetinek adott kiváltságtól kezdve szinte valamennyi városi kiváltságlevélben meghatározták a fellebbezés útját, kiemelve a királyi szék, esetleg a tárnokmester szerepét.⁸¹⁰ Nyitra részére 1248-ban adott kiváltságlevél külön is hangsúlyozta, hogy „a nyitrai polgárok senki kívülről jött bíró, tudniillik a nádor vagy megyésispán ítélkezésének nem kell, hogy alávéssék magukat. Ha azonban valamely nehéz ügyben netán nem tudnának dönteni, úgy rendelkezünk, hogy saját személyünk, vagy a tárnokmester elé hívassanak”.⁸¹¹ Mivel IV. Béla a kiváltság megadásakor külön leszögezte, hogy a nyitraiak a fehérvári polgárok kiváltságait kapták meg,⁸¹² ezért joggal feltételezte a kutatás, hogy a

⁸⁰⁴ 1257: RA 1157. sz.; 1335: AOKl XIX. 444. sz.

⁸⁰⁵ MES I. 295. (Szöveggyűjtemény 404.)

⁸⁰⁶ Pl. 1270: RA 1929. sz.; 1304: AOKl I. 603. sz.; 1335: AOKl XIX. 427. sz.; 1339: AOKl XXIII. 183., 273., 721. sz.; 1340: AOKl XXIV. 624. sz.; 1342: AOKl XXVI. 71. sz.

⁸⁰⁷ Vö. Szende: Városok kiváltságolása 33–34.

⁸⁰⁸ „ab electo inter se iudicentur preposito, quo propter negotiorum difficultatem non sufficiente, palatini comitis sive regis subeant iudicium[!], nec in secularibus alios habeant” Elenchus III/2. 22.

⁸⁰⁹ Szende: Városok kiváltságolása 34–35.

⁸¹⁰ Fügedi: Városprivilegiumok 64.

⁸¹¹ „nec ipsi cives Nitrienses aliquorum extraneorum iudicium, palatinorum videlicet, et comitum provincialium adstare iudicio teneantur; sed si super arduis negociis diffinire forsitan ignorarent, volumus, ut ad nostram presentiam, vel magistri tavernicorum nostrorum ... convocentur” CDS II. 209. Magyarul: Tatárjárás emlékezete 332. (Gy. Ruitz Izabella ford.)

⁸¹² „ipsis et ipsorum successoribus perpetuo Albensium civium dedimus libertatem” CDS II. 209.

már először 1237-ben említett fehérvári kiváltságok is tartalmazhattak ilyen mentességet – bár hogy ez részleteiben hogyan hangzott, azt nem lehet megállapítani.⁸¹³ Ám az egyes hospesközösségek részére kiadott városprivilegiumok – kimondva vagy kimondatlanul – mentesítették a nádori joghatóság alól ezeket a közösségeket. A nagyszombatiaknak adott 1238. évi kiváltság értelmében a lakosok csak a király, illetve az általa kijelölt bíró joghatósága alá tarthatnak.⁸¹⁴ Zólyom 1243. évi kiváltsága is biztosította, hogy csak az ő bírójuk ítélhessen közöttük, és ha valamilyen ügyben nem tudna dönteni, akkor csak a királyi ítélet dönthet.⁸¹⁵ Ez a séma aztán nagyon gyakori lett, és a választott bíró után a királyi jelenlétet vagy személyét jelölte meg fellebbezési fórumnak Körmen és Pest 1244. évi kiváltságlevele (az utóbbi esetében kiegészítve azzal, hogy a király más bírót is kijelölhetett),⁸¹⁶ és ezt találjuk Korpona (1244),⁸¹⁷ Bábaszék és Dobronya (1254),⁸¹⁸ Komár (1263),⁸¹⁹ Győr (1271),⁸²⁰ Sopron (1277),⁸²¹ Pozsony (1291),⁸²² Körmöcbánya (1328)⁸²³ és Komárom (1331) privilegiumaiban is.⁸²⁴ A komáromi kiváltságlevélben is ott találjuk a tárnokmestert a király mellett fellebbezési fórum gyanánt. Sátoraljaújhely hasonló szellemű kiváltságát István királyfi (*rex primogenitus*, nem azonos a későbbi „ifjabb királyi” címével!) adta 1261-ben, a saját személyét jelölve meg magasabb bíróként.⁸²⁵ Besztercebánya kiváltsága (1255) nem jelölte meg a fellebbezés helyét, de kiemelte, hogy az ország semmilyen más bírója nem illetékes a közösség felett, csak a sajátjuk,⁸²⁶ és tartalmilag ezt olvashatjuk a nagyszőlősi részére István ifjabb király által adott oklevélben (1262),⁸²⁷ továbbá Németlipcse (1263),⁸²⁸ Hibbe (1265),⁸²⁹ Szatmár (1271),⁸³⁰ Vasvár (1279),⁸³¹ Gölnicbánya (1287),⁸³² Sárvár (1328)⁸³³ és Kőszeg

⁸¹³ Zsoldos–Neumann: Székesfehérvár 29–30., 32.

⁸¹⁴ „Solius etiam regis iudicio, vel quem ipse ville in villicum prefecerint, astare debeant.” CDS II. 31.

⁸¹⁵ „Nullus vero iudex vel comes de Zoulum ipsos iudicet preterquam eorum iudex, qui eos ... iudicabit. Et si forte talis causa inter eos emergeret, quam dictus iudex iudicare non posset, examini iudicii regii et non alii reservetur.” CDS II. 94.

⁸¹⁶ Elenchus III/2. 38., 40.

⁸¹⁷ CDS II. 113.

⁸¹⁸ CDS II. 313.

⁸¹⁹ Solymosi: Földesúri járadékok 221.

⁸²⁰ Elenchus III/2. 61–62.

⁸²¹ Elenchus III/2. 69.

⁸²² M-Zs Okl I. 57.

⁸²³ AOkl XII. 473. sz.

⁸²⁴ AOkl XV. 403. sz.

⁸²⁵ Elenchus III/2. 52.

⁸²⁶ CDS II. 341.

⁸²⁷ ÁÚO VIII. 31.

⁸²⁸ VMMS 44–45.

⁸²⁹ VMMS 49–50.

⁸³⁰ CD IV/3. 207. (a keltezésére lásd RA 2133. sz.)

⁸³¹ Elenchus III/2. 71.

⁸³² VMMS 67–68. (a keltezéséhez lásd még RA 3464. sz.)

⁸³³ AOkl XII. 253. sz.

(1328)⁸³⁴ kiváltságlevelében. A már idézett 1248. évi nyitrai oklevél mellett külön csak IV. László budaiaknak adott kiváltságlevele (1287), és I. Károly Nagymarosnak juttatott adománylevele (1324) nevesítette a nádori ítélőszék alóli immunitást.⁸³⁵ Emellett Szina 1249. évi kiváltsága hivatkozott a kassai kiváltságokra bíraskodási téren is.⁸³⁶ Kassa korai kiváltságát sajnos nem ismerjük, és amikor I. Lajos 1347-ben megújította a város szabadságát, akkor abban szintén nevesítve szerepelt a nádori joghatóság alóli kivétel,⁸³⁷ de valószínű, hogy ezt a száz évvel korábbi hospes kiváltság még nem tartalmazta. Lajos adománya szoros összefüggésben áll Pest 1244. évi, és Buda 1276. évi kiváltságlevelével, és a nádorra vonatkozó kitétel a pesti kiváltságlevelé alnádorra vonatkozó részének aktualizálásával állt elő.⁸³⁸ Léteztek azonban ezeknél kevésbé egyértelmű kiváltságolások is. Bars 1240. évi privilégiuma csak az udvarispán, Szepesolaszi 1243. évi kiváltsága pedig az ispán joghatósága alól mentesítette a lakosokat egyértelmű módon⁸³⁹ (Eperjes, Kisszeben és Sáros a szepesi hospesek kiváltságát kapta meg 1299-ben, és az ő adománylevelük is csak az ispán joghatósága alóli mentességet említi).⁸⁴⁰ A berényi hospesek bírása is csak a kisebb ügyekben (*in minutis causis*) ítéltethető,⁸⁴¹ ahogy a beregszászi és késmárki bírónak is meg kellett osztania hivatalát egy király által külön állított bíróval (ezen oklevelek az országos nagybírák alóli mentességről külön nem ejtenek szót).⁸⁴² Emellett gyakran visszatérő elem volt, hogy nem csak az ispánok és egyéb bírák joghatósága alól vették ki a fenti városokat, de tiltották az ún. „megszállás” (*descensus*) jogát is, amely szerint a körükbe érkező tisztségviselő ellátásáról nem kell gondoskodniuk.⁸⁴³

Mindezek ellenére a „szabad királyi városok” bírói kiváltságait nyugodtan értelmezhetjük úgy, hogy a város általában véve mentesült a nádori főség alól, akkor is, ha ezt nem jelezték külön. Hogy a kortársak is így gondolták, arra jó példa I. Károly 1331. évi oklevele, amelyben ismételtén megújította Sopron város kiváltságait. Az apropót az adta, hogy 1331-ben Druget János nádor, elő-

⁸³⁴ AOkI XII. 304. sz.

⁸³⁵ Buda: „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini ... aliorumque omnium universaliter nostrorum regni magnatum et baronum et specialiter magistrí tawernicorum nostrorum ac iudicis curie nostre” Elenchus III/2. 83. (RA 3449. sz., jelezve, hogy az oklevél hitelessége nem áll szilárd lábakon, igaz, nem is feltétlenül hamis, vö. még Györffy: Pest-Buda 189.); Nagymaros: „nullus palatinorum, baronum, et quolibet titulo dignitatis prefulgentium in regno nostro pro tempore constitutorum descensum super illos facere audeat violentum, vel ius, et iudicandi iurisdictionem super ipsos sibi vindicare” CD VIII/2. 514. (AOkI VIII. 269. sz.)

⁸³⁶ „omni libertate gaudeant, qua ex concessione nostra hospites nostri de Kassa perfruuntur ... quam in iudiciis” CDS II. 223.

⁸³⁷ AOkI XXXI. 739. sz.

⁸³⁸ Zsoldos Attilának a PhD-disszertációhoz írt opponensi megjegyzése alapján.

⁸³⁹ CDS II. 56–57., 84.

⁸⁴⁰ VMMS 82–83.

⁸⁴¹ Solymosi: Földesúri járadékok 222.

⁸⁴² CD IV/1. 455–457.; VMMS 51–52.

⁸⁴³ Példákkal: Fügedi: Városprivilegiumok 54.

deihez képest alaposan kitágítva működésének határait, megjelent Sopron megyében, hogy ott (1279 óta először!) közgyűlést tartson.⁸⁴⁴ A megyei tiszttikar pedig (talán a szokásjog ki nem forrott volta miatt, talán szándékos túlkapaszként) a várostól is behajtotta a nádor ellátására vonatkozó pénzjáradékot, hiába mentesültek a *descensus* alól. Így a királynál panaszt tevő soproni polgárok részére I. Károly ismét kiadott egy oklevelet, amelyben megerősítette azt, hogy „a [soproni] hospeseink, ahogy más városaink hospesei is, a nádori joghatóság és bíraskodás alól teljes mentességet élveznek”.⁸⁴⁵ Az oklevélben említett „más városaink” (*alia nostra civitas*) a szabad királyi városok összességét jelentette, amelyek a fenti bírói kiváltságolások révén a király értelmezése szerint is egységesen ki voltak véve a nádori *iurisdictio* alól.

Bár az egységes bírói mentességre a legjobb példát a városprivilegiumok szolgáltatják, tulajdonképpen más népcsoport is rendelkezhetett hasonló immunitással, ha megadta nekik a király. A városok mellett gyakran egyéb etnikumok is kaptak ilyen típusú kiváltságot. Az Erdély területén élő kiváltságolt népelemek (székelyek, erdélyi szászok) előjogai értelemszerűen a vajdára vonatkoztak, de más etnikumok előjogai elvileg érinthették a nádori joghatóságot is. A fehérvári „latinok” vagy az esztergomi örmények kiváltságairól azonban alig tudunk valamit,⁸⁴⁶ a szepesi szászok 1271. évi kiváltságlevelében pedig csak korlátozott mértékben érvényesült a bíraskodási autonómia.⁸⁴⁷ IV. Béla zsidóknak juttatott 1251. évi kiváltságlevele (amely egyébként Frigyes osztrák herceg hasonló tartalmú privilegiumára épült) viszont csak a zsidók közti zsidóbíró helyzetét szabályozta részletesen, a zsidó-keresztény perek fórumáról nem ejtett szót.⁸⁴⁸ Tegyük hozzá: nincs arról tudomásunk, hogy (a már idézett fehérvári latinokat érintő tizedper kivételével) a mindenkori nádor bármilyen kiváltságolt etnikum felett bíraskodott volna. Ez alól természetesen kivételt jelentenek azok a keleti etnikumok (besenyők és kunok), akik felett a nádor kifejezett joghatósággal bírt. Róluk egy másik fejezetben esik szó.

⁸⁴⁴ Az 1279. évi közgyűlés: UB II. 126.; RP 195. sz. Mivel a generalis congregatio intézményének gyakorivá válása után egy nádor működésének a súlypontja sem esett erre a vidékre, így gyaníthatóan nem csak a forráshiány miatt nem tudunk több soproni közgyűlésről. Ezzel kapcsolatban lásd a következő fejezetet.

⁸⁴⁵ „ipsi hospites nostri, ut aliarum nostrarum civitatum a iurisdictione seu iudicio palatinatus penitus sint exempti” Házi I. 59. (AOKl XV. 348. sz.)

⁸⁴⁶ Fehérvári latinok: Zsoldos–Neumann: Székesfehérvár 35–41., további irodalommal (mellesleg a fehérvári latinok felett egy tizedperben Ampod fia Dénes nádor ítélkezett 1219–1221 között: PRT I. 651–652. Ez persze nem zárja ki egy későbbi immunitás megadását). Az esztergomi örmények kiváltságlevelének egy részét tartalmilag átírták 15. századi oklevelek, lásd Elenchus III/2. 36. (RA 735. sz.).

⁸⁴⁷ VMMS 55–56.

⁸⁴⁸ M-Zs OKl I. 27–30.

VI. A generalis congregatio

A nádori „vidéki” bíraskodás egyik külön fóruma a már számtalan alkalommal említett ún. „általános gyűlés”, latinul *congregatio generalis* volt, amelyet kezdetben egyszerre csak egy-egy, majd a 13. század végétől kezdve hol egy, hol kettő, vagy akár több megye nemessége számára tartottak. Fontos leszögezni, hogy *generalis congregatio*t nem csak a nádor tarthatott, hanem a király, vagy más, a király által megbízott személy, területiális különkormányzatuk élén pedig az erdélyi vajda és a szlavón bán is.⁸⁴⁹ Az Anjou-korban már az is előfordult, hogy egy adott megye nemessége külön királyi, esetleg nádori parancsra saját magának tartotta a közgyűlést – ez esetben az ispán vagy alispán elnökölt a 4 szolgabíróval, és néha egy közeli hiteleshely is elküldte a tanúságát, hogy szentesítse az ott elhangzottakat.⁸⁵⁰ Az első ismert és hitelesnek tekinthető nádori gyűlés Pécz nembéli György fia Dénes nádor nevéhez köthető, aki az 1273 legvégén kiadott oklevelében arról beszélt, hogy a király és az ország báróinak tanácsára a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogott (*ex precepto domini nostri Ladizlai serenissimi regis Vugarie ex consilio baronum tocius regni ad condempnandos malefactores fuisset ingressi*), és konkrétan a Zala megyei közgyűlésen (*in comitatu Zaladiensi in congregationis collegio*) ítélték.⁸⁵¹ Ez előtt csak biztosan hamis oklevelekben jelenik meg az intézmény.⁸⁵²

1. A nádori közgyűlés intézményének kialakulása

Az intézmény előképe és létrejötte vitatott. Arra, hogy a nádor egy megyébe érve bíraskodjon a színe előtt összeseregletteknek, már a Várad Regesztrumban is találunk példát. Egy 1219-re datálható bejegyzés szerint „egy királyi szolgáló Tiván faluból és Tót faluból és az egész kemeji terület tolvajokat hirdetett ki

⁸⁴⁹ A *generalis congregatio* intézménye általában: Hajnik: Bírósági szervezet 67–77.; Istványi: *Generalis congregatio I–II.*; Tringli: Két szokásjogi norma. A macsói bán által tartott közgyűlések speciális voltára lásd „A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁸⁵⁰ Pl. 1312: AOKl III. 410. sz.; 1313: AOKl III. 593–594. sz.; 1314: AOKl III. 751., 765., 771–772. sz.; 1321: AOKl VI. 282–283. sz.; 1322: VI. 531., 555., 703. sz.; 1330: AOKl XIV. 370., 381. sz.; 1331: AOKl XV. 374. sz.; 1335: AOKl XIX. 154. sz., stb. Lásd még Istványi: *Generalis congregatio I.* 70.

⁸⁵¹ ÁÚO IX. 38. (RP 162. sz.)

⁸⁵² Pl. III. Béla 1190. évre datált oklevele (csak a *generalis congregatio*ra vonatkozó adat): Elenchus III/2. 18. (RA 151. sz.), hamis voltára lásd Pauler II. 591–592.; Belus nádori alispán 1201-re datált oklevele: CD VII/4. 71. (vö. RP 2/3. sz. – hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.); IV. Béla 1254-re datált fehérvári kiváltságlevele: CD IV/2. 232. (RA 1012. sz. – a hamis voltára vonatkozó érveket lásd uo.)

Miklós nádorispán színe előtt.⁸⁵³ Bár az itt olvasottak teljesen rímelnek a 13. század második felében tartott nádori közgyűlések gyakorlatára, nem egyértelmű, hogy a fenti eljárást a közgyűlések előképének tekinthetjük-e. Istványi Géza a *generalis congregatio* előképét kutatva már utalt arra, hogy itt csak az alávett udvarnokréteg feletti bíraskodási gyakorlatról volt szó, és „a XIII. századi társadalmi viszonyokat mérlegelve, nem is gondolhatjuk, hogy éppen a megnövekedett önértetű nemesek kéredzkedjenek egy alacsonyabb rangú néposztály [ti. az *udvarnokok*] törvényszéke elé.”⁸⁵⁴ Istványi itt azt sugallta (de sem itt, sem később nem bizonyította), hogy a nádori közgyűlés intézménye egy alulról szerveződő, spontán jelenség volt, ahol a bírói fórum mibenléte kizárólag azon múltott volna, hogy a nemesek ki elé akartak „kéredzkedni”. Abban azonban egyet kell érteni, hogy a későbbi nádori közgyűlések előzményeit nem feltétlenül ebben kell keresni. A szakirodalom egy vonulata a Váradi Regesztrum azon bejegyzéseiben véli megtalálni az előképet, amelyek szerint egy bizonyos Benedek bán és Bánk udvarispán egy-egy megye „lakosai” (*conprovinciales*) számára tartott bírói gyűléseket 1221–1222 folyamán.⁸⁵⁵ Az alap gondolatot Bolla Ilona vetette fel egy 1957. évi tanulmányában,⁸⁵⁶ és 40 évvel később Tringli István és Zsoldos Attila is Bánk ezen Újvár, Szabolcs és Borsod megyéket érintő körútjában kereste a későbbi *generalis congregatio* csíráját.⁸⁵⁷ Zsoldos Attila felvetette, hogy Bánk királyi udvarispán ítélőtársa, Benedek talán az ekkor hivatalban lévő Benedek alországbíróval lehet azonos. Továbbá „nagy biztonsággal megállapítható, hogy Bánk 1221-ben és 1222-ben az északkeleti országrész egyes megyéiben olyasféle bírói körutat tett, mint amilyenek a későbbi nádori közgyűlések (*generalis congregatio*) megtartására adtak alkalmat, s az elé tárt ügyeket speciális uralkodói felhatalmazás nélkül, a királyi udvarispáni méltóságából fakadó joghatósága alapján ítélte meg.”⁸⁵⁸ Ezen kívül Zsoldos a Váradi Regesztrum adatai és az első tényleges nádori közgyűlések közötti fél évszázados szakadékot is igyekezett áthidalni egy 2003-ban megjelent tanulmányában.⁸⁵⁹ Abban kifejtette, hogy a Regesztrumban olvasható 1221–1222. évi adatok a kúriai bíraskodás vidékre telepítéséről hosszabb távon nem bizonyultak tartósnak, hiszen az Aranybulla nem sokkal később már a királyi udvarhoz kötötte az udvarispán bíraskodását, így a megyéket járó országbíró képe nem tudott gyökeret verni. „Az 1260-as évek végéről ugyan-

⁸⁵³ „Minister regis de villa Tiuan et de villa Tot et tota provincia de Quemey vociferati sunt coram Nicolao, palatino comite contra fures” RV 226. sz. Érdekes, hogy Kemejt (ami Heves megye tiszántúli része) a „provincia” szóval illette a bejegyzés, amely többnyire a vármegyék megnevezése volt. Ennek ellenére Kemej megyéről nem tudunk, itt is minden bizonnyal terület vagy körzet jelentésben áll, vö. ÁMTF III. 106.

⁸⁵⁴ Istványi: *Generalis congregatio* I. 53. 7. jz.

⁸⁵⁵ RV 292–306., 326., 329–332., 334–335. sz.

⁸⁵⁶ Bolla: *Társadalmi mozgalmak* 99. (vö. 103. 56. jz.)

⁸⁵⁷ Tringli: *Két szokásjogi norma* 392–393.; Zsoldos: *Kehidai oklevél* 9–10.

⁸⁵⁸ Zsoldos: *Kehidai oklevél* 10.

⁸⁵⁹ Zsoldos: *Özvegy és a szolgabírák*.

akkor nyoma maradt annak, hogy az efféle bírói gyűlések tartásának szokása nem enyészett el teljesen: István ifjabb király udvarispánja ugyanis 1268-ban Pest megyében a gonosztevők felkutatása és a birtokosaiktól jogtalanul elidegenített földek ügyében ... kiküldött bíróként ítélkezett. Az a körülmény, hogy 1268-ban még a II. András-kori helyzethez hasonlóan az udvarispán tartott bírói gyűlést, mindössze öt év múlva viszont Dénes nádor [1273. évi, az első ismert nádori *congregatiot jelentő*] Zala megyei fóruma már a nádori gyűlés kifejelett, s utóbb állandósuló formája szerint zajlott, valószínűsíti – bár bizonyossá, természetesen, nem teszi –, hogy a zalai lehetett ténylegesen is az első nádori gyűlés.⁸⁶⁰

Magunk úgy véljük, hogy a Váradi Regesztrum kérdéses, 1221–1222. évi bejegyzései még úgy sem hozhatóak összefüggésbe a későbbi nádori *generalis congregatio*val, hogy jellegét és funkcióját tekintve nagyon hasonló volt a kettő (ti.: egy adott megye elsősorban szabad státuszú lakosai számára egy utazó nagybíró által celebrált ítélkező gyűlés). Az összekapcsolásukat azonban az akadályozza meg, hogy nagyon úgy néz ki: a II. András-kori ítélkezési sorozat egy ideiglenes eset volt, és semmi nyom nincs arra nézve, hogy túlélte volna az Aranybulla kibocsátását. Ehhez egy kicsit közelebről is meg kell vizsgálni a Bánk országbíró által folytatott „gyűléseket”.

Mindenekelőtt azt kell leszögezni, hogy ebben az időben nem csak Bánk országbíró (és a talán az alországbíróval azonosítható Benedek) tartott egy adott megye *comprovincialis*nak nevezett lakosai számára ilyen bírói fórumot. A *comprovincialis* kifejezés alatt egyébként ebben az esetben nem a megye összes lakosát, hanem egy meghatározott társadalmi csoportot, a királyi servienseket kell értenünk.⁸⁶¹ Már Bánk ténykedése előtt, 1220-ból is találunk olyan adatot, amely szerint a bihari serviensek (*comprovinciales de Bichor*) tolvajokat hírdettek ki az András király által delegált Mika, bihari ispán színe előtt (*coram Mica, comite Bichoriensi iudice a rege Andrea delegato*).⁸⁶² Feltűnő, hogy a megyéjében elvileg illetékes bihari ispánt András külön állította bíróként. Hogy itt tényleg valami más megbízatásról volt szó, mutatja, hogy ugyanebben az évben a Kolozs megyei serviensek (*comprovinciales de Dus*, ez utóbbi elírás *Clus* helyett)⁸⁶³ is Mika bihari ispán előtt végezték a tolvajok kikiáltását, ahogy 1221-ben a Békés megyeiek (*comprovinciales de Bekes*) is. Itt ugyancsak megemlítette a bejegyzés, hogy Mika *a rege delegatis*, vagyis „a király által megbízott” volt.⁸⁶⁴ Szintén 1220-ból való az az eset, amely szerint a Szolnok megyei serviensek (*comprovincialibus Zounoc*) Pál csanádi ispán (*iudice Paulo comite de Chenadu*) bírói színe előtt vádolták meg lopással Farkas szolgáját.⁸⁶⁵ Azért kerülhetett az ügy a csanádi ispán színe elé, mert – Mikához hasonlóan – a megbízott bírói

⁸⁶⁰ Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák 798.

⁸⁶¹ Zsoldos: Kehidai oklevél 9.

⁸⁶² RV 235. sz.

⁸⁶³ Vö. K. Fábrián: Váradi Regestrum 51. (129. sz.)

⁸⁶⁴ RV 263., 286. sz.

⁸⁶⁵ RV 237. sz.

illetékessége Szolnok megye területére is kiterjedt. Ugyanilyen gyűlést sejtünk azon 1220. évi bejegyzés mögött is, amely szerint a nem beazonosítható *Cheuz*⁸⁶⁶ faluból való Péter és *conprovincialisai* által bevádolt tolvaj ügyét Demeter *curialis comes* folytatta le, szintén királyi utasításra (*precepto regis*).⁸⁶⁷ Könnyen lehet, hogy a *conprovinciales* itt sem általános értelemben vett megyei társat, hanem servienseket jelent, csak ez magyarázná, hogy miért foglalkoztak volna külön királyi utasításra egy amúgy jelentéktelen ügygel. Demeter *curialis comes* talán az 1215-ben felbukkanó bihari udvarispánnal lehet azonos,⁸⁶⁸ és talán az éppen más megyékben tevékenykedő Mika bihari ispánt helyettesítette.

Amíg tehát Bánk Újvár, Borsod és Szabolcs megyékben tartott ítélkező fórumot, Mika (már korábban is megkezdve működését) Bihar, Kolozs és Békés megyéknek, Pál pedig – többek között – Szolnok megyének (valószínű egyébként, hogy csanádi ispán révén, megbízása a saját vármegyéjére is kiterjedt Mikához hasonlóan). Bánk ténykedésével egy időben még Barc fia Miklós nádornak is volt egy hasonló esete. Gottfried aradi prépost emelt panaszt egy, a pályi egyház birtokán megölt ember ügyében, ám a megvádolt Bodon serviens, amikor a nádorispán színe elé idézték, az „ő megyebelieivel együtt” (*cum conprovincialibus suis*) tagadta mindezt.⁸⁶⁹ A váradi tüzesvas-próba is őt igazolta végül, de ami számunkra most érdekes, az annak a ténye, hogy ha egy adott *serviens* a nádor előtt a *conprovinciales*, vagyis a serviens-társaival karöltve védekezett, akkor ennek is ugyanolyan gyűlésnek kellett lennie, mint a többinek. Mivel a jogesetet a Regesztrumban teljesen körülölelik Bánk országbíró kérdéses esetei,⁸⁷⁰ biztosak lehetünk benne, hogy a nádor és az országbíró jogszolgáltatása teljesen egy időben zajlott. Természetesen felveti a kérdést, hogy a nádor esetében miért csak ezt az egy ilyen típusú regesztát ismerjük, miközben Bánktól sorozatban többet is. Erre nem tudunk biztos választ adni, csak feltevéseket: talán azért, mert Miklós kevésbé aktívan kapcsolódott be ebbe a bíráskodási sorozatba, vagy egyszerűen csak olyan megyékben járt alapvetően, amelyek kívül estek a váradi káptalan vonzáskörzetén, így ebben a forrásban hiába is keresnénk az órá vonatkozó tömeges adatokat. Az azonban bizonyos, hogy ezt a megyei serviensek számára 1221–1222 során folytatott ítélkezés-sorozatot nem csak az országbíró végezte. Mindez persze azt is jelenti, hogy az itteni bírák – ahogy a regeszták rendszerint jelezték is – külön királyi megbízást teljesítettek. Ez alól vélhetően Bánk sem volt kivétel, még akkor is, ha az órá vonatkozó bejegyzések ezt nem jelezték külön. Ám ugyanígy nem jelezték pl. Pál csanádi ispán esetében sem, és mivel mind Bánk és Pál, mind pedig a többiek lényegében hasonló feladatokat láttak el, ezért a királyi megbízás is ugyanaz lehetett.

⁸⁶⁶ Vö. K. Fábán: Váradi Regestrum 48. (117. sz.)

⁸⁶⁷ RV 257. sz.

⁸⁶⁸ Zsoldos: Archontológia 139.

⁸⁶⁹ RV 333. sz.

⁸⁷⁰ Emlékeztetőül: Bánk esetei a 329–332. sz. és 334–335. sz. bejegyzésekben bukkannak fel, míg Miklós nádor pere az ezen sorozatot megszakító 333. sz. bejegyzésben.

Feltűnő jelenség, hogy míg az 1220–1222 közötti évekből, csak a váradi káptalan vonzaskörzetéből legalább négy olyan személyt tudunk kimutatni, akik a serviensek számára tartottak ítélkező fórumokat egyes megyékben (a Mika helyetteseként állított Demeter udvarispánnal nem számolva), addig 1220 előtt, vagy éppen 1222 után egyetlen ilyen adatunk sincs sem a Váradi Regesztrumban, sem más forrásban.⁸⁷¹ Ezek alapján magunk – Tringli Istvánnal ellentétben⁸⁷² – úgy véljük, hogy itt nem egy megszlárdult, állandó jellegű, hanem egy ideiglenes intézkedés-sorozatról volt szó, talán II. András már említett, 1219–1220. évi kormányzati reformjainak részeként.⁸⁷³ Akármi is motiválta Andrást, az biztos, hogy ebben a néhány évben megyésispánokat és egyéb méltóságviselőket bízott meg azzal, hogy a kijelölt körzetüket végigjárva bíraskodjanak a serviensek felett. Még akár az is elképzelhető, hogy a király végül az országbíró-t szemelte ki arra a feladatra, hogy hivatala alatt állandósuljon e funkció, de az biztos, hogy az ilyen típusú ítélkezésekből végül hosszú távon semmi nem lett. Az 1222. évi Aranybulla az országbírói hivatalt a királyi udvarhoz kötötte, külön kiemelve, hogy azon kívül ne indítson pert.⁸⁷⁴ Az 1220–1222 közötti intézmény teljesen elhalt, és bár, mint láttuk, a nádor ugyan vándorolt az országban, de semmilyen adat nincs arra nézve, hogy egy adott megyébe érve szisztematikusan összegyűltek volna elé a helyi lakosok a későbbi *generalis congregatio* mintájára. Így tehát a Váradi Regesztrumban olvasható serviensek számára tartott gyűléseket, bár kétségtelenül csábító párhuzamot kínálnak, véleményünk szerint törölni kell a nádori közgyűlések előképei közül. Csak abban az esetben lehetne mégis számba venni azokat, ha bizonyítani tudnánk ezen ítélkező megyei gyűlések továbbélését 1222 után. Ám erre sem az országbíró, sem más méltóságviselő részéről nincs semmilyen forrás. (A Zsoldos Attila által felhozott 1268. évi példa az udvarispáni gyűlésre véleményünk szerint egy egészen más tendenciába illeszkedik bele, erről alább részletesen szó lesz.) Annak az esélye pedig, hogy az 1270-es évek elején még élénken emlékeztek volna ezen néhány év intézkedéseire, és tudatosan akartak volna visszanyúlni hozzá, nyugodtan elvethető. A *generalis congregatio* előzményeit mi máshol keressük, mégpedig két olyan párhuzamos „szálban”, amelyek végül 1273-ban értek össze.

Az egyik ilyen „szál” már kezdetektől fogva kimutatható, de a tatárjárás után új lendületet vett: a külön királyi megbízásra bizonyos megyékbe kiküldött, és ott valamilyen speciális feladatot végrehajtó megbízottakról van szó. Ők egyformán lehetnek egyházi és világi személyek, és feladatuk az 1240–1250-es években többnyire a királyi vagyon revíziójára irányult. A nádorokat is sokszor megbízták ilyen külön feladatokkal, és sokszor éppen a saját, ispán-

⁸⁷¹ A *conprovinciales* szó ugyan korábban és később is felbukkan a regisztrumkönyv lapjain (RV 116., 166., 317., 385. sz.), de egyértelműen más kontextusban.

⁸⁷² Tringli: Megyék 493.

⁸⁷³ A reformokra lásd Nógrády: II. András kormányzati rendszere 180.; ill. „A nádori hivatal elemei és kifejlődése a 11–12. században” c. fejezet végét.

⁸⁷⁴ DRMH I/1. 35.

ságként is viselt megyéjükben jártak el, ám ez nem volt kötelező.⁸⁷⁵ Mindez az 1260-as években, az országmegosztás idején az ifjabb király ország részére is érvényes volt. István ugyanis valamikor 1267 és 1269 között, de legvalószínűbben 1268-ban nádorát és udvarbíráját, Benedeket⁸⁷⁶ is bíraskodási és birtokrevíziós feladatokkal bízta meg. Mindezt Benedek egy kelet nélküli okleveléből tudjuk, amelyben jelentette István (ifjabb) királynak, hogy „tudja meg felséged, hogy kimentem Pest megyébe a gonosztevők kihírdetése és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavétele céljából”.⁸⁷⁷ Az oklevél elején ez a rutinszerű formula vezette be azt a konkrét esetet, amely szerint Benedek megtudta, hogy a Pest megyei Oszlár (*Ozlar*) föld Kristóf, Péter és egyéb péteri (*de Patery*) rokonaiknak a tulajdona, ám a föld nem másnak, mint István hűgának, a később szentté avatott Margit apácának a tulajdonában van (*nunc possidet karissima soror vestra domina Margareta*). Mivel a földet Benedek nem merte visszavenni, ezért István elé utalta az ügyet.⁸⁷⁸ Valószínű, hogy ezen kívül a birtokvizsgálatok nagyjából rendben lezajlottak a megyében, és ezt a nádor számára kissé kellemetlen epizódot leszámítva nem sok egyéb oklevél született ekkor. Zsoldos Attila a fentebb idézett gondolatmenetében ezt az esetet is a nádori közgyűlések előképének tulajdonította,⁸⁷⁹ és tényleg tény, hogy egyfajta átmenetet képez a későbbi nádori közgyűlések és az 1240–60-as évek egyedi királyi megbízásra történő kiküldetési között. A Pest megyei elidegenített földek felülvizsgálata kapcsán az eset teljesen párhuzamba állítható az olyan típusú intézkedésekkel, amelyekre már korábban is bőségesen találtunk példát, és amelynek egy állomása az idősebb király ország részében éppen ekkortájt, 1268-ban zajlott.⁸⁸⁰ Bár az oklevélben tárgyalt tényleges ügy is ezzel a megbízással állt összefüggésben, Benedek a narrációban megemlített még egy feladatkört: a „gonosztevők kihírdetését”, amellyel viszont a korai nádori köz-

⁸⁷⁵ A nádor általában a királyi udvarszervezet és a helyi nemesek földjei ügyében járt el, lásd pl. 1254–55: UB I. 235., 235–236., 247. (RP 95–97. sz.); CDS II. 352., 353., 353–354., 354–355. (RP 103–107. sz.); CDS II. 393.; 1257: CDS II. 394. (RP 117. sz.); 1268: HO VIII. 115–116., ÁÚO III. 186–187., 190–192., ÁÚO VIII. 206–207., ÁÚO III. 184–185., 188–189. (RP 146–151. sz.) Lásd még „A lokális nádorság kezdete” c. alfejezetet.

⁸⁷⁶ Zsoldos: Archontológia 26.

⁸⁷⁷ „Noverit excellencia vestra me in comitatu Pestiensi ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus accessisse”. ÁÚO VIII. 276.

⁸⁷⁸ DL 577. (ÁÚO VIII. 276.); vö. Függelék, 3. sz.

⁸⁷⁹ Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák 798. Igaz, ő még inkább a Váradi Regesztrumban olvasható udvarbírói (országbírói) ítélezési sorozattal tekintette inkább rokonnak az oklevél szövegének hibás kiadása miatt, amely a „prelatus et iudex curie” formában írta le Benedek intitúcióját, miközben az eredetiben „palatinus et iudex curie” áll, lásd DL 577., ill. Függelék, 3. sz.

⁸⁸⁰ Az 1267–1268. évi birtokfelülvizsgálatokra részletesen lásd Szűcs: 1267. évi dekrétum 376–378.; ill. itt „A lokális nádorság kezdete” c. alfejezetet. Az természetesen nem biztos teljesen, hogy Benedek tevékenysége része is volt ennek az 1268. évi birtokfelülvizsgálatnak, amelynek hatása az idősebb király ország részéből így István ország felébe is átszivárgott volna, csak arra az általánosabb párhuzamra utaltunk, hogy egy báró király általi „kiküldése” bevett szokás volt a korban.

gyűlések egyik klasszikus funkciója jelenik meg. A megyék számára tartott általános értelemben vett igazságszolgáltatás ugyanis sosem képezte részét a királyi kiküldetéseknek, azok mindig egy konkrét feladatra irányultak csak.

Mindez elvezet minket a nádori közgyűlések másik előképéhez, a királyi általános gyűlésekhez. Önmagában már az is feltűnő, ha csak az elnevezést vizsgáljuk meg. *Generalis congregatio*t az országban először csak a király tartott az 1250-es évektől kezdve. Majd az 1270-es évek elejétől fogva a nádor és a szlavón bán, később az erdélyi vajda is, míg a 14. század első felére – igaz, külön királyi, esetleg nádori parancsra – már a megyék is tarthattak saját maguk részére ilyen gyűlést. Mindez azt sugalja, hogy az intézmény „lefelé tágult”, vagyis ezen fórum lefolytatásának a joga és szokása az évek előrehaladtával egyre inkább lehetővé vált az alsóbb közigazgatási szinteken is, és így az „ösforrást” a királynál kell keresnünk, de a kérdés természetesen nem ilyen egyszerű. Az elnevezés azonossága ugyanis még nem garantálja az intézményi kontinuitást is egyben. Ha azonban megvizsgáljuk a korai királyi *generalis congregatio*ok funkcióját, egy érdekes dolgot fedezhetünk fel. IV. Béla először 1254–1255 folyamán hirdette meg közgyűlését Vácra három megye (Nógrád, Hont és Gömör) számára. A közgyűlés tárgya a megyei birtokügyek rendezése volt.⁸⁸¹ Ezen *congregatio* tehát érdemben nem különbözött azoktól a bárókra ruházott feladatoktól, amelyek többnyire szintén a tatárjárás után összekuszálódott birtokviszonyokat rendezték. Az 1260-as években István ifjabb király is tartott *generalis congregatio*t az országrésze számára, ám annak fő témája már teljesen más volt: a gonosztevők elítélése. Az eset 1263-ban történt, amikor István Borsod, Újvár, Zemplén, Heves és Gömör megyék nemesei és mindenféle állapotú lakosai részvételével (*per nobiles ... et alios cuiuslibet condicionis homines de parochia de Borsod, de Novo Castro, de Zemlyn, de Heves et de Gumur*) rendezett *congregatio*t, amelyen a megyék lakosai (többek között) Marcell fiait törvénybe idézték lopás vétségében.⁸⁸² A gyűlés a későbbi nádori közgyűlések ismert sajátosságait mutatta. De István nem csak maga rendezett igazságszolgáltató közgyűléseket, hanem báróit is megbízta ugyanezzel 1268 októberében. Az itt oklevelet kiadó Benedek nádor a következőképpen írta le az előzményeket: „amikor Besenyő faluban voltunk a Szűz Mária sziget [*Margitsziget*] mellett Szent Mihály arkangyal tizenötöd napján [okt. 13.], és más társaimmal, ti. Gergely esztergomi préposttal, Scela fia Mihállyal, Szakállas Lőrincsel, Ethenad fia Benedekkel, Ruhman fia Jánossal és az ország más nemeseivel, akiket urunk, István király és az ő országa közös ítéltetésére a mondott szigetre rendelt az egész ország ügyei kapcsán, törvényt ültünk”.⁸⁸³ A szöveg megfogalmazásából egyértelműen kitetszik, hogy István maga nem volt jelen, csak egyes nemeseket bízott meg

⁸⁸¹ S. Kiss: Generális kongregáció 13–15.

⁸⁸² HO VIII. 93–94., S. Kiss: Generális kongregáció 18–19.

⁸⁸³ „cum nos essemus in villa Beseneu iuxta insulam beatissime virginis Marie, in quindenis sancti Michaelis archangeli, et cum ceteris sociis nostris, qui a domino nostro rege Stephano et a regno suo ad commune iudicium ad predictam insulam super facto tocius regni fuerant deputati, videlicet magistro Gregorio preposito Strigoniensi, Nycholao comite filio Scela,

azzal, hogy a nevében „közös ítélkezést” (*commune iudicium*) tartsanak. Ebbe a tendenciába kapcsolódhatott bele Benedek már tárgyalt Pest megyei megbízása is, aki a birtokviszonyok rendezése mellett a gonosztevők elítélését is feladatául kapta. Az ilyen típusú felülvizsgálatok és törvénykezések gyakori jellemzője volt, hogy a kiküldött kihangsúlyozta, hogy ő a király parancsára, vagy egyenesen a nevében (*vice sui*)⁸⁸⁴ jár el, vagyis a végrehajtott intézkedések nem az éppen akkor viselt hivatali jogköréhez tartoztak. Ennek a hangsúlyozása ugyan Benedek Pest megyei kiküldetéséről szóló oklevelében elmaradt, de arra semmiképpen nem gondolhatunk, hogy az elidegenített földek számbavétele az udvarbírói vagy a nádori jogkör szerves része lett volna, így itt is biztosan egy eseti megbízásról volt szó. Hasonló, királyi megbízásra tartott ítélkező gyűlést találunk egy kelet nélküli *damus pro memoria*-oklevélben, amely szerint az oklevél meg nem nevezett kibocsátója egy bizonyos „Benedek mesterrel” együtt tolvajok és gonosztevők felett ítélkezett Vas megyében (*nos ex mandato domini regis una cum magistro Benedicto in comitatu Castris Ferrei fures et malefactores iudicemus*).⁸⁸⁵ A közelebbről a Ják nembéli Ebedfiak és a Hahót nembéli Keledfiak perével kapcsolatos oklevél nehezen datálható, az 1260-as évekre lehet helyezni.⁸⁸⁶ Az 1270-es évek legelejére tehát már megjelent mindaz, ami a nádori közgyűléseket jellemzi majd 1273 után: egyfelől a király által vezetett intézmény elnevezése és keretei (ítélkező gyűlés egyes megyék, régiók részére), másfelől az, hogy a nádor és más bárók is tarthattak ítélkező gyűléseket a király külön parancsára. 1273-ig még nem futott össze e két szál, azaz ezeket a bárói ítélkező gyűléseket addig nem nevezték *congregation*-nak, közgyűlésnek. Elviekben nem zárhatjuk ki, hogy nem királyi *közgyűlést* már korábban is tartottak. Amikor V. István egy 1270. évi oklevelében arról írt, hogy a királyi jogok helyreállítása céljából Vas megyének *congregation*ot tartott, és másokat az ország más részeire küldött ugyanezen célból,⁸⁸⁷ akkor azok az emberei a kiadott okleveleikben (ha voltak ilyenek) szintén használhatták a maguk gyűlésére ezt a szót. Akár Mojs nádor is köztük lehetett, de egyrészt ezt forrásszerűen nem lehet igazolni, másrészt pedig itt nem a későbbi nádori közgyűlések klasszikus témájával, a megyei igazságszolgáltatással találkozunk, hanem a várföldek helyzetének átvizsgálásával, amelyre már számtalan példát láthatunk korábbról is.⁸⁸⁸ Mivel jó okunk van feltételezni, hogy az ítélkező nádori

Laurencio barbato, Benedicto filio Ethenad, et Johanne filio Ruhman, ac aliis nobilibus regni, pro tribunali sedissemus” HOKI 54. (vö. RP 144. sz.)

⁸⁸⁴ 1254: UB I. 247. (RP 97. sz.)

⁸⁸⁵ UB I. 364.

⁸⁸⁶ Az oklevél datálásával kapcsolatos szakirodalmi álláspontokat és lehetőségeket lásd Szűcs: *Generalis congregatio* 53. 37. jz.

⁸⁸⁷ „pergratis quibusdam partibus regni nostri, ad alias vero propter iurium regaliū reformationem iudicibus transmissis, ad Castrum Ferreum venissemus, in congregatione, quam ibidem de nobilibus jobagionibus castris, castrensibus, et aliis incolis eiusdem provincie, facta primitus proclamatione, preceperamus convocari” UB I. 383. (RA 2048. sz.)

⁸⁸⁸ Ezen 1270. évi (és későbbi, V. István alatti) birtokrestaurációs gyűlésekre lásd még Kis: Szolgálonépi szervezet 166–167.

és báni közgyűlések tartását egy konkrét esemény váltotta ki 1272 után, így erősen valószínű, hogy tényleg nem csak a forráshiány az oka, hogy 1273 előtt nem ismerünk egyetlen ilyen alkalmat sem.

Ezt a konkrét kiváltó eseményt Zsoldos Attila rekonstruálta. Észrevette, hogy a megyei szolgabírói intézmény, a nádori, továbbá a báni közgyűlések tartása egyaránt 1273-ból mutatható ki biztos érvénnyel elsőként, és mindez egybeesett azzal az időszakkal, amikor fia kiskorúságának idején Erzsébet anyakirályné szinte „régensi” hatalmat gyakorolt. Elképzelése szerint a királyné hatalmának csökkentésére hozták létre a vidéki bírászkodás eme fórumait, amit ugyan ideiglenesnek szántak, ám végül állandósult. Erzsébet előtt pedig azzal legitimálták mindezt, hogy volt férje, V. István király politikai örökségének állították be az újításokat.⁸⁸⁹ Ezek után került sor arra, hogy V. István megbízható embere, Pécz nembéli Dénes a Zala megyei gonosztevők elítélésébe fogjon László király parancsára.

Hogy ezt az intézményt kezdetben ideiglenesnek szánták, megerősíti az is, amelyre már Tringli István is felfigyelt. Nevezetesen, hogy a közgyűlések említéskor mindig kiemelték, hogy a nádor királyi parancsra, az ő felhatalmazásából járt el. Tringli szerint csak a 14. század első felében alakult ki az a szokás, hogy a nádor (és vele párhuzamosan a bán és a vajda) saját elhatározásból is tarthatott közgyűlést.⁸⁹⁰ A 14. század helyett ugyan az 1290-es évek elejére lehet tenni a saját jogkörüknél fogva tartott nádori *congregatiok* kezdetét,⁸⁹¹ de ez Tringli megállapításának lényegén mit sem változtat. A kezdetekre nézve beszédes Máté fia Máté 1278. évi oklevele, amelyben leírta, hogy amikor őt a király a báróinak egyetértésével és tanácsára nádorrá, illetve somogyi, soproni és bányai ispánná emelte, helyettesévé rendelve (*vices suas committens*) elküldte őt az ország megyéibe (*districtus*), hogy fellépjen a tolvajok, latrok és más gonosztevők ellen, és intézkedjen a nemesek, várjobbágyok, egyházak, udvarnokok és más emberek elidegenített, elpusztított, vagy csak jogtalanul birto-

⁸⁸⁹ Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák 791–803.

⁸⁹⁰ Tringli: Két szokásjogi norma 390.

⁸⁹¹ Ahol kiemelik a királyi felhatalmazást: 1273: ÁÚO IX. 38–40. (RP 162. sz.), 1278: CD V/2. 477–478. (RP 192. sz.), 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.), 1286: CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.). Az átmenetre utal, hogy Henrik fia János nádor 1288. évi Vas megyének tartott közgyűlését egyik oklevelében a király akaratából megtartottnak mondta (Bándi: Körmen 124., RP 234. sz.), másik oklevele szerint „minden Vas megyei nemes és más állapotú ember akaratából” (de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus de Castri Ferrei: UB II. 207., RP 231. sz.) tartotta. Innentől kezdve a királyra nem történik utalás, lásd 1295: DL 96039., RP 266. sz.; 1298: Zichy I. 89., RP 282. sz.; 1299: ÁÚO XII. 635–637., RP 292. sz.; DL 96042–96043., HO VIII. 397–398., RP 302–304. sz. Egy 1278. évi nádori közgyűlés esetén (ÁÚO IX. 48–49., RP 185. sz.) ugyan szintén nincs utalás a királyra, ám ott a szövegkörnyezet sem kívánta ezt meg, mert csak mellékesen említették az eseményt az oklevélben, nem egy ott kiadott ítéletlevélről van szó. Az 1290 körüli határvonalat III. András 1290. évi dekrétuma szentesítette (14. tc., DRMH I/1. 45.), amely már magától értetődőnek vette a nádor megyékbe kivonuló bírászkodását.

kolt földjei ügyében, hogy visszaállítsa azokat mindenkinek a saját jogába.⁸⁹² A szöveg külön kiemeli, hogy a király nem nádori, vagy éppen megyésispáni minőségben küldte el őt a megyékbe (pedig az oklevél közelebről egy Somogy megyei *congragatió*ról szól, és ő somogyi ispán is volt!), hanem *vice sui*, vagyis a maga képében. Mindez arra utal, hogy ezen *congregatió*kra nem úgy tekintettek a kortársak, mint amelyek egy korábbi nádori vagy akár udvarispáni jogkör szerves részét képezték, és annak folytatásai. Egy olyan, eredendően királyi intézményként tekintettek rá, amelyet ott és akkor éppen a nádor gyakorolt.

Az 1273. évi első nádori közgyűléssel (amit esetleg néhány másik, ma már nem dokumentálható közgyűlés követett vagy megelőzött) még nem szilárdult meg a nádori *generalis congregatio* intézménye. Mindezt jól illusztrálja, és vélhetően nem pusztán a forráshiánynak kell betudnunk, hogy 1273 után öt évig egyáltalán nincs tudomásunk nádori közgyűlésről, aztán 1278–1279 folyamán rögtön hármat is ismerünk. Az elsőt az a Péc nembéli Dénes tartotta, akihez a legelső, 1273. évi közgyűlést is köthetjük, míg a másik kettőt Csák nembéli Máté, és okleveleinek narrációjából kiderül, hogy a közgyűlések az akkor meginduló országos konszolidációs program részét képezték, amelynek éppen Máté nádor volt az egyik fontos oszlopa.⁸⁹³ A konszolidációs kísérlet kudarc után ismét hosszabb szünet állt be, majd 1286-ban Aba nembéli Makján, IV. László híve⁸⁹⁴ a király utasítására tartott Zemplén megyében közgyűlést.⁸⁹⁵ Mindezekkel párhuzamosan IV. László is tartott még ítélező *congregatió*kat kisebb régiók számára (pl. a konszolidációs program részeként 1278 vagy 1279 folyamán bizonyos kelet-magyarországi hét megye számára, vagy 1282-ben Szeged mellett),⁸⁹⁶ ám a királyi gyűlések egyre inkább országos szintű ügyeket kezdtek tárgyalni, amelyeket már joggal nevezhetünk az első országgyűléseknek.⁸⁹⁷ László király uralmának utolsó szakaszában, 1288 júniusában Héder nembéli János Vas megyei közgyűléseiről maradtak még fent adatok (rövid idő alatt hármat is tartott a megyében). Ekkor már megtörtént a véglegesnek mondható szakítás a király és az egyházi, meg javarészt a világi elitje között.⁸⁹⁸ A nádor és a király közti politikai távolság egyik szembevető jelének mondhatjuk, hogy a Vas megyei közgyűlésekről szóló okleveleinek az egyikén a megszokott királyi parancsra történő hivatkozás szerepel, ám egy másikon már „minden Vas megyei nemes és más állapotú ember” akaratára hivatkozott.⁸⁹⁹ (A harmadik közgyűlésekről tudósító oklevélben a nádor nem nevezte meg a kezdemé-

⁸⁹² CD V/2. 477. (RP 192. sz.)

⁸⁹³ 1278: ÁÚO IX. 48–49. (RP 185. sz.); CD V/2. 477–47. (RP 192. sz.); 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁸⁹⁴ Szűcs: Utolsó Árpádok 316.

⁸⁹⁵ CD V/3. 333–334. (RP 226. sz.)

⁸⁹⁶ S. Kiss: Generális kongregáció 33–34., 39–40.

⁸⁹⁷ Gerics: Korai rendiség 279–281.

⁸⁹⁸ Szűcs: Utolsó Árpádok 318–320.

⁸⁹⁹ „de voluntate omnium nobilium et aliorum cuiuslibet condicionis hominum comitatus de Castri Ferrei” (UB II. 207., RP 231. sz.). A királyi akaratra történő hivatkozás: Bándi: Körmend 124. (RP 234. sz.)

nyező felet.)⁹⁰⁰ Ez az első olyan ismert példa – még ha az uralkodóval szembeni politikai dac szülte is –, amikor már a saját jogán közgyűlést tartó nádorral szembesülünk. Az, hogy ugyanazon eseményt az egyik nádori oklevél a király akaratanak, a másik oklevél viszont már egy, a megyei lakosok kérésén nyugvó nádori kezdeményezésnek tudja be, jól mutatja, hogy ekkor még korántsem volt magától értetődő a királyi akarattól független *generalis congregatio* szokása. De ezt a IV. László-kori állapotot aztán gyorsan szentesítette III. András uralma, aki az uralkodása kezdetén törvényerőre emelte az 1273. évi közigazgatási „reformcsomag” mindkét részét. Egyfelől ugyanis előírta az 1273-ban megjelenő szolgabírói intézmény létét a megyékben,⁹⁰¹ másrészt törvénycikk szövege a nádori megyei közgyűlésekről is. Ez utóbbi kimondta: „ha a nádor az országunkban az igazság szolgáltatására indul, minden megyében négy kiküldött bíró és a megyei ispán tartoznak vele menni és bíraskodni”.⁹⁰² Inentől kezdve a *generalis congregatio* kapcsán már nem esik többet szó arról, hogy a király parancsára vagy engedélyével történt volna. Vagyis a nádori közgyűlés kialakulását itt, az 1290. évi törvényekkel tekinthetjük lezártnak, amikor az 1273 utáni átmeneti korszak után (amikor a nádor „hivatalosan” még csak a királyi jogkört kapta meg egy-egy konkrét alkalomra) a közgyűléseket saját jogán, a nádori intézmény részeként celebrálhatta.

Összefoglalva tehát: úgy véljük, hogy a nádori (és báni, később a vajdai) általános gyűlések előképét nem kell a 13. század első feléig, a Váradi Regesztumban előforduló 1220–1222. évi, a serviensek számára tartott ítélkezés-sorozatig visszavezetni. Tény, hogy az ottani modell igen hasonló a későbbi nádori *generalis congregatio* intézményéhez, ám az egy rövid életű, gyorsan elhaló újító próbálkozás volt csak II. András részéről, és nem mutatható ki, hogy lett volna bármiféle kontinuitás a húszas évek, és az ötven évvel későbbi időszak között. A gyűlések előképét a magunk részéről egyfelől egy olyan szokásban keressük, amely már korábban is előfordult, de az 1240-es évektől terjedt el igazán. Eszerint a király különféle feladatokkal küldte ki a báróit bizonyos megyékbe, hogy az ő nevében intézkedjenek. Ezek a feladatok rendszerint a királyi vagyon (várbirtokok, udvarnokföldek, udvarnokok hovatarozásának) felülvizsgálatát jelentették, és kezdetben sosem volt általános értelemben vett igazságszolgáltatási funkciójuk. István ifjabb király esetében jelent meg speciális feladatként az ítélkezésre kiküldött bíró. Benedek ifjabb királyi nádor és udvarbíró – azzal, hogy a Pest megyei gonosztevők kihirdetése volt az egyik feladata 1268 körül –, vagy éppen a Vas megyébe kirendelt ismeretlen oklevélkibocsátó és ítélőtársa már egészen közel került a nádori közgyűlések modelljéhez, bár a kérdéses terminus technicust még nem használták. Ezzel párhuzamosan alakult ki a király által tartott *generalis congregatio* szokása is az 1250-es évektől kezdve. Ezek feladatköre tulajdonképpen azonos volt a kiküldött bárók felada-

⁹⁰⁰ UB III. 285. (RP 230. sz.)

⁹⁰¹ Zsoldos: Özeveg és a szolgabírák 805–807., vö. DRMH I/1. 44.

⁹⁰² DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 286.

taival, csak éppen több megye, vagy egy nagyobb régió számára tartották a király és a helyi lakosok részvételével. IV. Béla alatt így birtokrevíziós kérdéseket intéztek, míg István ifjabb király alatt megjelent az első ítélező *congregatio* is. A három territoriális nagybíró (nádor, szlavón bán, erdélyi vajda) által tartott közgyűlés elnevezése a királyi *congregatiok* intézményéből származott. A nagybírói közgyűlések létrejötte egy konkrét időponthoz, 1273-hoz köthető, és bizonyára igaza lehet Zsoldos Attilának abban, hogy azért adták át ideiglenesen a *generalis congregatio* tartásának jogát a nádornak és a bánnak, hogy ezzel is gyengítsék Erzsébet királyné régensi hatalmát. Hogy a nádor és a bán (majd valamivel később a vajda) nem egy saját jogán folytatott intézményt „örökölt meg” korábról, hanem a királyi *congregatiok* jogát ruházták át rájuk, azt nem csak a latin terminológiai egyezés mutatja, hanem az is, hogy kezdetben mindig külön kiemelték, hogy a közgyűlést királyi parancsra, királyi jogon, vagy egyenesen a király nevében tartották. Ez a saját jogon folytatott közgyűlések esetében nem így lett volna. A nádori *generalis congregatio* tehát véleményünk szerint kezdetben nem volt más, mint a király által folytatott közgyűlés intézményének ideiglenes, kifejezetten néhány konkrét alkalomra szóló átruházása egy nagybírara, amely átruházást az tette lehetővé, hogy azok már az 1260-as években is elláttak hasonló feladatokat királyi parancsra. A IV. László alatt ideiglenesnek szánt újítást aztán később is megtartották, és az 1290-es évek legelejére beépült a nádor és a többi nagybíró jogkörébe.

2. A nádori *generalis congregatio* intézménye 1290–1343 között

A megelőző fejezetekben már elég részletesen tárgyaltuk a nádori közgyűlések egyes nádorok alatti jellemzőit, illetve azon területeket, amelyekre kiterjesztették a nádorok a jogkörüket ebből a szempontból, így most csak egy rövid összefoglalást adunk a korábbi fejezetek alapján, néhány általános jellemzővel kiegészítve.

Törvényben először a már fentebb említett 1290. évi szabályozásban szóltak a nádori közgyűlésről, ebben kimondták, hogy a megyébe érkező nádor mellé a megyésispán és a 4 szolgabíró csatlakozzon bírótársként.⁹⁰³ Ezt egészítette ki az 1298. évi törvény a következővel: „Az is elrendeltük, hogy a nádor táborban megszállván, a mezőkön és gyűléseken, nem pedig falvakban és városokban ítélezzék, [és pedig] ... tavaszi, nyári és őszi, nem pedig téli [időszakban]”.⁹⁰⁴ A törvény tehát attól tiltotta el a nádort (és kíséretét), hogy a gyűléseket tartva egy adott településen megszálljon, nem kevés vagyont felélve. A törvénynek lassan lehetett foganatja, mert már 1298. október 6-án Roland nádor „Gáva falu közelében” (*prope villam Gewa*) tartotta közgyűlését. Emellett Roland Borsod megyei és Amadé Zemplén megyei közgyűlései szintén a nyári és őszi hóna-

⁹⁰³ DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 286.

⁹⁰⁴ DRMH I/1. 52. Magyarul: Szöveggyűjtemény 296.

pokra estek, igaz, ezeket a nádorok „in villa Edelin” és „in villa Lelez” celebrálták.⁹⁰⁵ A 14. században aztán hol kitették a település határában való táborozást jelentő *apud* vagy *prope* prepozíciókat a településnév mellé, hol nem (csak a keltezőkor megszokott *in* prepozíciót használva), de erősen valószínű, hogy a legtöbbször valójában a határában tartották az eseményt. A téli hónapok tialmának betartására már biztosabb adataink vannak. Kopasz esetében még csak az éppen határesetet jelentő november végi nádori közgyűlésekre vannak adatok,⁹⁰⁶ de Debreceni Dózsa esetében egyszer előfordult januári gyűlés is,⁹⁰⁷ Druget János pedig egy alkalommal a Pest megyei gyűlést február hónapban tartotta.⁹⁰⁸ Ezen ritkának és egyedinek nevezhető esetek kivételével azonban a nádori közgyűlések március és május közötti hónapokban indultak, és októberben, vagy legkésőbb november első felében lezárultak. Mindebben nyilván nem az 1298. évi törvény szövegének, hanem a praktikumnak volt nagyobb szerepe. Az 1320-as évekre alakult ki az a szokás is, hogy a nádor, a megyei alispán vagy ispán és a szolgabírák mellé a helyi nemesek közül 12 esküdtet rendeltek ítélőtársul, akiknek a kiválasztása a megyei nemesség joga volt.⁹⁰⁹

Bár, mint az előző fejezetben szó volt róla, a nádori közgyűlések intézménye 1273-tól már létezett, és celebrálásuk 1290 után hivatalosan is nádori jognak számított, jelentősége az Árpád-kor folyamán egyáltalán nem mondható nagynak. Ugyanez igaz a 14. század első évtizedére is. Az 1273 és 1313 közötti 40 évből összesen 16 nádori közgyűlésről van csak tudomásunk.⁹¹⁰ Hogy ez

⁹⁰⁵ Gáva: Zichy I. 89. (RP 282. sz.); Zichy I. 110., vö. Piti: Szabolcs m. 8. sz.; Edelény: ÁÚO XII. 637–638. (RP 293. sz.); Lelesz: DL 96042. (kiadása: RP 302. sz.)

⁹⁰⁶ Pl.: Kopasz nádor (1313. nov. 18.): AOKl III. 631., (1314. nov. 22.): AOKl III. 849.

⁹⁰⁷ 1322. jan. 9–16.: AOKl VI. 406–408., 411. sz.

⁹⁰⁸ 1330. febr. 26–27.: AOKl XIV. 107. sz.

⁹⁰⁹ A 12 esküdtre az első adat: 1324. máj. 23.: AOKl VIII. 273. sz. A kiválasztásuk módjáról Domonkos macsó bíró 1339. nov. 28-i oklevele (AOKl XXIII. 717. sz.) tájékoztat, miszerint az ő Baranya megyei közgyűlésének esküdtjeit „a nádori közgyűlés szokása szerint” a megyei nemesek jelölték ki mellé bírótársként: DF 261637.

⁹¹⁰ 1273: Zala megye számára Péc nb. Dénes (ÁÚO IX. 38–40.; RP 162. sz.); 1278: Kaposon, Somogy megyének szintén Péc nb. Dénes (ÁÚO IX. 48–49.; RP 185. sz.); 1278: Somogy megyének Csák nb. Máté fia Máté (CD V/2. 477–478.; RP 192. sz.); 1279: Sopronban, Sopron megyének szintén Csák nb. Máté (UB II. 126.; RP 195. sz.); 1286: Zemplén megyének Aba nb. Makján (CD V/3. 333–334.; RP 226. sz.); 1288. jún. 19.: Szombathelyen Vas megyének Héder nb. János (UB III. 285., UB II. 207–208., Bándi: Körmend 124.; RP 230., 231., 234. sz.); 1295. szept. 7.: Szatmár és Szabolcs megyének a Szatmár megyei Szalkán Aba nb. Amadé (DL 96039.; RP 266. sz.); 1298. okt. 6.: Gáván, Szabolcs megyének Rátót nb. Leusták fia Roland (Zichy I. 89., RP 282. sz.; és Zichy I. 110., vö. Piti: Szabolcs m. 8. sz.); 1299: Borsod megye számára szintén Rátót nb. Roland (ÁÚO XII. 635–637., 637–638.; RP 292–293. sz.); 1299. nov. 4.: Leleszen, Zemplén megyének Aba nb. Amadé (DL 96042–96043., HO VIII. 397–398.; RP 302–304. sz.); 1306. febr. 7.: Zaránd megyének Zarándon Borsa nb. Kopasz (AOKl II. 13. sz.); 1309. okt. 18.-án Tapolcsányban Csák Máté – vélhetően nem egy megye, hanem az egész tartománya számára (AOKl II. 758. sz.); 1312. ápr–máj. folyamán Újvár megyének Kassa alatt, majd Zemplén és Sáros megyéknek Sáros alatt Borsa Kopasz (AOKl III. 287. sz.); 1313. nov. 18.-án Bihar megyének Váradelőhegyen Borsa Kopasz (AOKl III. 631. sz.); 1312–1313 körül Ung és Bereg megyéknek Csapon vsz. Borsa Kopasz (Zichy I. 136.).

mennyire kevés, jól érzékelteti, hogy például alig huszonnyolc évvel később, 1341-ben Druget Vilmos nádor csak abban az egyetlen évben 18 közgyűlést tartott.⁹¹¹ 1343-ban az utódja, Zsámboki Miklós, 17-et.⁹¹² Az említett Árpád-kori törvények (1290, 1298), és az egyes oklevélnarrációk ugyan azt sugallják, hogy sorozatban akár több megyére is kiterjedő módon mehetett a közgyűlések tartása ekkortájt. A konkrét források viszont akkor is eltérő képet mutatnak, ha azok jelentős pusztulásával is kell számolni. Az 1273 utáni negyven év *congregatio*inak száma már önmagában is kevés ahhoz, hogy rendszeres gyakorlatnak véljük, de külön feltűnő, hogy a nádor legtöbbször olyan megyékben tűnt fel, amelyekhez valamilyen más módon is köze volt. 1278-ban Dénes úgy tartott Somogy megyének közgyűlést, hogy a megye ispánja is volt egyben.⁹¹³ Csak nembéli Máté 1278-ban Somogyban, 1279-ben Sopronban hívott össze ilyen gyűlést, és mindkét oklevelében általánosságban is szólt arról, hogy a király az egész országra (*per totum suum regnum*)⁹¹⁴ kiterjesztette fennhatóságát, és most éppen Somogy vagy Sopron megyébe ért.⁹¹⁵ Mindebből akár az 1330-as évektől jellemzővé váló „láncközgyűlésekre” is következtethetnénk, ám a megfogalmazás formulaszerűségének gyanúját veti fel, hogy Máté somogyi és soproni (és bányai) ispán volt ekkor,⁹¹⁶ és pont arról a két megyéről maradt fent oklevél is, semmi másról. A későbbiek folyamán pedig az „oligarcha-nádorok” *generalis congregatio*i a saját territóriumukra terjedt csak ki. Az Aba nemzetséghez tartozó nádorok esetében ez az ország északkeleti megyéit jelentette.⁹¹⁷ Héder nembéli János egyetlen nádori közgyűlése szintén abban a Vas megyében volt 1288-ban, amely a nemzetségük központja volt.⁹¹⁸ Tegyük hozzá: sem az Abák, sem a Kőszegiek (Héder nembéliek) esetében nem a legszűkebb nemzetségi központban volt a közgyűlés, ebből a szempontból tehát tényleg „vidéki” bírászkodás volt – még ha nem is kellett túl messzire menniük. Rátót nembéli Leusták fia Roland famíliája szintén birtokos volt Borsod és Szabolcs megyék-

⁹¹¹ Felsorolásukat lásd Kruták: Nádori congregatio 432.

⁹¹² Igaz, ezek egy részét az alnádora tartotta a nádor nevében, vele párhuzamosan. A következő megyékről tudunk: Fejér, Somogy, Tolna, Bodrog, Valkó, Bihar és Kraszna, Szabolcs és Bereg, Zemplén és Ung, Bodrog, Gömör és Torna, Abaújvár és Sáros, Hevesújvár, Szepes, Nógrád, Hont, Pozsony, Komárom. Tételelesen lásd: AOKI XXVII. 307., 310., 319., 350–351., 398., 453–454., 459., 605., 609–610., 613–614., 620–621., 631., 636., 654–655., 657., 663., 689., 696., 707., 728., 739., 776. sz.

⁹¹³ Zsoldos: Archontológia 21.

⁹¹⁴ UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁹¹⁵ „cum... praesertim in Comitatu Symighiensi essemus” CD V/2. 477. (RP 192. sz.); „cum ad comitatum Suprvniensem accessissemus” UB II. 126. (RP 195. sz.)

⁹¹⁶ Zsoldos: Archontológia 21.

⁹¹⁷ Aba nb. Makján Zemplén megyének, Amadé Zemplén, Szabolcs és Szatmár megyéknek. Az Abák hatalma 1311-ben Szabolcs és Zemplén megyéket biztosan magába foglalta (Kristó: Csák Máté hatalma 75.), Szatmár megye már kissé kiesik ebből, de azt a congregatiót Szabolcs megyével közösen, „páros” közgyűlésként tartotta Amadé, akinek a szűkebb nádori vonzáskörzete biztosan kiterjedt erre a megyére is, mint ez ítéletleveleiből látszik.

⁹¹⁸ Lásd pl. Karácsonyi: Magyar nemzetségek 598–605.; Zsoldos: Henrik-fiak 653–654.

ben, ahol Roland *congregatiok*at tartott,⁹¹⁹ de befolyásuk korántsem volt akkora a területre, mint amekkora az Abák vagy a Kőszegiek esetében fennállt. Borsa nembéli Kopasz Zaránd és Bihar megyei gyűlései éppúgy a nádor legszűkebb hatalmi körzetében voltak,⁹²⁰ mint az örökös nádori címet viselő Csák Máté *congregatio*ja, aki a tartománya ügyeit rendezte ilyen módon.⁹²¹ Bár az, hogy a közgyűlések határa nem lépte túl a nádorok szűkebb uralmi közzeteinek határait, önmagában nem meglepő, de hogy ebből az időszakból ennyire kevés ilyen bíraskodó gyűlésről tudunk, mindenképpen arra utal, hogy ez az intézmény nem képviselt komoly súlyt az Árpád-korban és az azt követő évtizedben, amely időszak egyébként is az Árpád-kor öröksége volt a nádorság története szempontjából.

Az 1310-es évek második felétől kezdett a közgyűlés intézménye fontosabb bíraskodási és döntéshozói fórummá válni. Ez nem jelentette automatikusan a nádori gyűlések számának hirtelen emelkedését (bár egy idő múlva természetesen ez is a folyamat egyik eredménye lett), inkább csak a közgyűléseket tartók körének a bővülését. Az 1310–1320-as évek hozták el a nádor nélküli közgyűlések virágkorát. Egyrészt ekkortól kezdődtek a kizárólagosan a megyei személyzet által lefolytatott *congregatiok*. Ezeket Kristó Gyula az ekkor fennálló „feudális anarchia” egyik jelének tekintette, mivel szerinte a megyéspáncok királyi felhatalmazás nélkül rendezték meg ezeket, és miután Károly konszolidálta hatalmát, visszaálltak a nádori közgyűlések.⁹²² Bár Kristó végkövetkeztetése mindenképpen helyes (ti. hogy a károlyi konszolidáció idején egyre inkább előtérbe kerültek a nádori gyűlések), magunk úgy véljük, hogy a megye által rendezett közgyűléseket a király felhatalmazásából tartották, és legalább két csoportját különíthetjük el. Az egyik esetben egy konkrét királyi parancsra összehívott gyűlésről volt szó. Például 1313-ban Károly egy földbirtoklási eset kivizsgálását kérte Bereg megye négy szolgabírájától, a megye összes nemesétől és várjobbágyától (*quatuor iudicibus nobilium, ac univcrsis nobilibus et iobagionibus castri de comitatu de Bereg*).⁹²³ A megye ennek a vizsgálatnak a lebonyolítására hívta össze az általuk *congregatio generalis*nak nevezett megyei gyűlést, végül jelentették a királynak az eredményt.⁹²⁴ Ennél jóval érdekesebbek azok az esetek, amikor – látszólag – nem volt szó külön királyi kérésről. Mihály újárri ispán és a megye 4 szolgabírája a megyének 1312. december

⁹¹⁹ Karácsonyi: Magyar nemzetségek 926–927.

⁹²⁰ Kopasz uralmi közzete leginkább e két megyére terjedt ki, lásd példákkal az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet. Egyébként valószínű, hogy Zaránd megye ispánja is volt, lásd Zsoldos: Debrecen 63. 122. jz.

⁹²¹ Minderre az utal, hogy Máté később is ezen a településen tartott közgyűlést, ahol egyébként Trencsény mellett szintén egy jelentősebb rezidenciát épített ki magának (Kristó: Rezidenciák 36.), és a Trencsény megyei Trencsényből halasztott egy ügyet a Nyitra megyei tapolcsányi *congregatio*ra (AOKI II. 758. sz.), amely eszerint nem csak a szűkebb megye ügyeivel foglalkozott.

⁹²² Kristó: Tájszemlélet 173.

⁹²³ DL 105777. (AOKI III. 593. sz.)

⁹²⁴ AOKI III. 594. sz.

21-én Forrón *congregatio generalis* tartott, és nem említették a királyi meghatalmazást.⁹²⁵ 1314 májusában ugyancsak a négy megyei szolgabíróval tartott Mihály ispán közgyűlést, királyi parancsot itt sem említve.⁹²⁶ Ugyanakkor nehezen lenne elképzelhető, hogy egy 1311 óta már stabilan a király ellenőrzése alatt lévő megyében egy, a király által odahelyezett ispán⁹²⁷ Károly ellenében rendezett volna ilyen gyűléseket. Az 1310-es évek második felétől jelentek meg a király által megbízott bírák is, akik egy adott régió felett átfogóbb uralommal is rendelkeztek, amely rendszerint szintén a közgyűlések tartásában nyilvánult meg.⁹²⁸ Az Újvár megyei esetek leginkább ezen kiküldött bírói intézmény egyfajta „előfutárát” jelentik, hiszen – Zsoldos Attila kutatásai szerint – ezek a kiküldött bírák rendszerint egy-egy volt tartományúr territórium feletti igazgatási jogokat kapták meg, hogy azt a területi egységet még egy ideig együtt kormányozhassák. Abauj megye pedig Amadé halála után, 1311-ben került Károly kezére.⁹²⁹ Ekkor még nem létezett a „kiküldött bíró” intézménye, de egy 1314 augusztusában kiadott oklevélben már úgy írták körül Mihály titulását, hogy abból arra is következtethetnénk, hogy valamikor 1314 nyarán megkapta ezt a címet.⁹³⁰ Így Mihály 1314 előtti felhatalmazása a kiküldött bírói tisztség megszületése előtti időszakra világít rá, amikor Károly a megye ispánját már felruházta olyan jogokkal, amelyek a közgyűlések összehívását és lefolytatását is magában foglalták, hasonlóan a vármegye előző urának, Amadé nádornak a jogaihoz.

Az említett kiküldött bírák mellett mások is tartottak közgyűléseket a megyéknek ebben az időben. Zólyomi Doncs mester 1317. április 29-i liptói *congregatio*ja például biztosan nem illeszthető be a kiküldött bírói intézmény keretei közé (Doncs sem használta magára e titulust).⁹³¹ Emellett úgy tűnik, hogy a soproni, vasi és zalai ispánságot kezében tartó Kőszegi András 1314 júniusában meghírdetett Vas és Zala megyei *generalis congregatio*⁹³² tényleg csak egy uralkodójával dacoló tartományúr megnyilvánulásai voltak, hiszen a viszony éppen ez év első felében mérgesedett el alaposabban a király és a Kőszegiek között.⁹³³ 1321–1322 folyamán is előfordult, hogy a király a megyésispánt bízta

⁹²⁵ HO VII. 369. (AOkl III. 410. sz.)

⁹²⁶ AO I. 344. (AOkl III. 751. sz.)

⁹²⁷ Engel: Ország újraegyesítése 99–100. Mihály egyébként 1312-ben tűnt fel először, és 1315-ben még hivatalában volt (Engel: Archontológia 94.) – Károly tehát jól láthatóan nem tekintette „renitens” vidéknek ezt a megyét és tisztkarát.

⁹²⁸ Zsoldos: Debrecen 53–64.

⁹²⁹ Engel: Ország újraegyesítése 99–100.

⁹³⁰ Lásd Zsoldos: Debrecen 60. ill. uo. 101. jz.

⁹³¹ AOkl IV. 446. sz. Doncs biztosan nem a király ellenében tartotta, mert nem sokkal később az itt magát még csak magisternek tituláló Doncsot Károly Liptó megye ispánjává nevezte ki (Engel: Archontológia 150.).

⁹³² AOkl III. 765., 771–772. sz.

⁹³³ Engel: Ország újraegyesítése 107–108.

meg azzal, hogy a megyében közgyűlést folytasson le.⁹³⁴ Mivel ezek a példák nyugat-felvidéki és dunántúli megyék esetében jelentkeztek, életre hívásukat nyugodtan magyarázhatjuk azzal, hogy a keleti súlyponttal, vagy éppen semmilyen konkrét vonzaskörzettel nem rendelkező nádorok (Domonkos, Dózsa) gyakorlati fennhatósága nem terjedt ki erre a vidékre.

A kiküldött bírók intézménye kissé visszább szorult azzal, hogy Druget Fülöp nádori vonzaskörzete teljesen lefedte Abák, és részben a Borsák tartományát, így ott már maga a nádor hívhatta össze a megyéknek a gyűléseket.⁹³⁵ Ám ha kellett, speciális esetben szintén „elóvették” e hivatalt. Ilyen alkalom adódott akkor, amikor a nádori szék éppen üresedésben volt, vagy amikor Druget Vilmos kormányozta a Druget-tartományt, amíg apja a nádori címet viselte. Ekkor Vilmost szintén felruházták annak a jogával, hogy a tartományi megyékben közgyűléseket tarthasson.⁹³⁶ A harmadik speciális eset a macsói bánok által honorként bírt megyék kérdése volt. Itt alapvetően a nádornak volt joga közgyűléseket tartani, ám ha a bánra akarták ezt átruházni, akkor ő is megkaphatta a kiküldött bírói címet.⁹³⁷ Ezek után azonban lényegében megszűnt ez az ideiglenes felhatalmazás. Helyette a nádori *generalis congregatio* határai tágultak ki. A budai alnádora révén már Druget Fülöp is rendezett közgyűlést a közvetlen nádori vonzaskörzetének határain túl.⁹³⁸ Ám az első olyan nádor, aki személyesen is tartott egyszerre a keleti és nyugati megyék számára ítélkező gyűlést, Druget János volt.⁹³⁹ Fia, Druget Vilmos alatt pedig az ország északi felének jelentős részét lefedték már a nádori közgyűlések.⁹⁴⁰ Ekkor alakul ki az a Zsámboki Miklós alatt is jellemző szokás, hogy a nádor főként két-évente, páratlan években indul a *generalis congregatio* tartására. Druget Vilmos alatt megfigyelhető az is, hogy a nádori kúriában már a nádor távollétében is adtak ki oklevelet az ő nevében, ám a közgyűléseket Vilmos mindig személyesen celebrálta (vagy albírja révén, de akkor az albíró oklevele nem a nádor, hanem a saját nevében került kiadásra).⁹⁴¹ Ugyan felmerülhet néhány szorosabb időpont kapcsán, hogy Vilmos nádor nem mindenhol lehetett személyesen jelen, de rendszerszerű módon először Zsámboki Miklós 1343. évi közgyűlés-so-

⁹³⁴ 1321. máj. 2.: Veszprém m. (AOkl VI. 113. sz.); 1322. ápr. 19.: Trencsén m. (AOkl VI. 531. sz.); 1322 májusa után Kőszegi András is közgyűlést tartott Vas megyének (AOkl VI. 555. sz.), ekkor már vsz. királyi jóváhagyással tette, hiszen 1321-ben Károly személyesen tette meg őt vasi ispánnak rokona, Kőszegi „Kakas” Miklós ellenében (Engel: Ország újraegyesítése 130.; Zsoldos: Henrik-fiak 661.); 1322. júl. 24.: Somogy m. (AOkl VI. 703. sz.).

⁹³⁵ Fülöp a következő megyéknek tartott congregatiót: Abaúj, Borsod, Gömör, Szabolcs, Bereg, Ugocsa, Szatmár, Ung és Bihar. A részletes adatokat lásd „A Druget-nádorok” c. alfejezetben.

⁹³⁶ Az üresedésre lásd: Zsoldos: Debrecen 61–62. Druget Vilmos ezen speciális felhatalmazására a János nádorsága alatti időszakból: Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye

⁹³⁷ Zsoldos: Debrecen 60–61.; ill. lásd még „A földrajzi határok” c. alfejezetet.

⁹³⁸ 1325: AOkl IX. 442. sz.; 490–492. sz.

⁹³⁹ Közgyűléseinek felsorolását lásd Zsoldos: Nádor és helyettese 531.; ill. itt, „A Druget-nádorok” c. alfejezet.

⁹⁴⁰ Ezek felsorolását lásd Kruták: Nádori congregatio; ill. itt, „A Druget-nádorok” c. alfejezet.

⁹⁴¹ Erre a példát lásd 1335: AOkl XIX. 479. sz.

rozata alatt mutatható ki az, hogy ő és alnádora párhuzamosan rendezték a *generalis congregatiok*at egy adott régióban a megyéknek, és mindketten a nádor nevében kibocsátott okleveleket adtak ki (László alnádor azonban a saját pecsétjével pecsételte meg azokat).⁹⁴² Ekkor találkozunk először azzal, hogy már nem csak a nádori kúria működése, de a megyei közgyűlések intézménye is elszakadt a nádor kötelező személyes jelenlététől. Mindemellett I. Lajos korát nyugodtan nevezhetjük a nádori *generalis congregatiok* fénykorának is.

⁹⁴² Minderre, részletesen adatolva, lásd „A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

VII. A nádor mint az alávetett népelemek bírója

Ebben a fejezetben a nádori intézmény egy igen archaikusnak mondható elemével foglalkozunk. Bizonyos jogi és etnikai csoportokat ugyanis már az Árpád-kor legkorábbi szakaszától kezdve a nádorispán fősége alá rendelték. Egyrészt a királyi udvarszervezet népei, az udvarnokok tartoztak ide, másrészt a besenyők. A 13. század 70-es éveitől kezdve aztán a nádor elkezdte viselni a „kunok bírója” titulust is. Az udvarnokok feletti főhatalma már a királyi udvarszervezet felbomlását megelőző időkben megszűnt, és a 14. században már semmilyen kapcsolat nem mutatható ki a nádor és az udvarnokok között. A besenyők feletti hatalomnak vannak ugyan nyomai az Anjou-kor idején, amely aztán éppúgy elenyészett, mint különálló etnikumként maguk a besenyők. Egyedül a „kunok bírója” cím viselése élte túl a középkort a nádorok esetében (kibővülve a „jászok bírója” címmel), ám, mint látni fogjuk, ennek a titulushoz már kezdettől fogva kicsi volt gyakorlati jelentősége – a vizsgált korszakban lényegében semmilyen kapcsolatot nem lehet kimutatni a kunok és a mindenkori nádorispán között.

1. Az udvarnokok feletti joghatóság

A tisztség kialakulását tárgyaló fejezetben már történetek utalások arra, hogy a királyi udvarszervezethez tartozó udvarnokoknak⁹⁴³ a főbírója a nádor volt. A nádor és az udvarnokok kapcsolatáról már a legelső nádorispánra vonatkozó szabályozás, az ún. László-féle III. törvénykönyv 3. cikkelye is szót ejt, a következőket írva: „Ameddig pedig ugyanez az ispán [*ti. a nádorispán*] odahaza marad, senkire se küldjön pecsétet, kizárólag csak azokra, akiket *udvornic*-nak neveznek, és akik saját akaratukból mennek hozzá: az ilyen fölött legyen szabad bírászkodnia.”⁹⁴⁴ A törvényből világosan kitetszik, hogy a nádor királyi udvaron kívüli bírói hatalma csak az azt önként felvállalókra, és az udvarnokokra terjedt ki, tehát az udvarszervezet népei feletti főhatalom nem a király személyének helyettesítéséből, hanem közvetlenül nádorispáni mivoltából eredt. Bár

⁹⁴³ A királyi udvarszervezet átfogó történetére lásd legújabban: Kis: Szolgálónépi szervezet (a korábbi szakirodalmat is feltüntetve).

⁹⁴⁴ „Domi vero comes idem quamdiu manserit, super neminem sigillum mittat, nisi super eos dumtaxat, qui vocantur udornic et qui spontanea voluntate iverint ad eum, illi ei liceat iudicare.” Závodszy: Törvények 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körömdi Tamás ford.)

mindebből látszik, hogy egy igen archaikus eleme ez a nádori hivatalnak, nem teljesen egyértelmű, hogy pontosan mikortól eredeztethetjük. Az egyetlen olyan középkori hagyomány (Kézai Simon gestája), amely szól erről, biztosan téved. Kézai az alávetett népelemek eredetére is választ akart találni. Szerinte az udvarnokok eredetileg idegen foglyok voltak, akiket az ország előkelői a saját szolgálatukra rendeltek. Am Kálmán eltörölte ezt a fajta szolgálatot, mert azt akarta, hogy csak neki és a püspököknek legyenek udvarnokai. „És hogy a nemesek közössége – írta Kézai – ne nehezményezze az ilyesféle tilalmat, az ország nádorának, akit a nemesek érdekében választanak, a király átengedte saját udvarnokait.”⁹⁴⁵ Kézai szerint tehát Kálmán rendelte volna nádori hatáskörbe az udvarnokokat, ezáltal a felettük való bírászkodást. Ennek hamis voltát László törvénye igazolja: már akkor is a nádor volt az udvarnokok bírása. A királyi szolgálónépi szervezetet legújabbban áttekintő Kis Péter úgy véli, hogy „ha a történetnek nem is adhatunk hitelt, Könyves Kálmán uralkodásának kora és László törvényének keletkezése nincs távol egymástól, legalábbis az 1280-as évekből nézve, ezért lehetségesnek tartjuk, hogy a nádor nem Szent István alatt, hanem csak később lett az udvarnokok főbírája.”⁹⁴⁶ Kis itt vélhetően arra célt, hogy ha a nádorispán László korában kapta meg ezt a jogkört, akkor ez Kézai idejében már összemosódhatott Kálmán uralkodásával. A gond ezzel nem csak az, hogy László III. törvénykönyve (vagy annak egyes részei) talán nem is László alatt keletkeztek, hanem korábban,⁹⁴⁷ de főként, hogy e cikkely nem arra volt „kihegyezve”, hogy az udvarnokok főbírája ezentúl legyen a nádorispán, hanem a királyi pecsétnek a királyi udvarban tartására. Az udvarnokok feletti bírászkodási jogkör csak egy mellékes és – úgy tűnik – magától értetődő elemként szerepel. Abban viszont biztosan igaza van Kisnek, hogy az udvarnok réteg feletti jogkört nem feltétlen datálhatjuk Istvántól. A szent király második törvénykönyvének utolsó cikkelye (amely a lopást elkövető udvarnokok feletti bírászkodásról szól) sajnos nem mérvadó ez ügyben.⁹⁴⁸ Ennek

⁹⁴⁵ „Et ne communitas nobilium reprobationem huiusmodi grave ferret, palatino regni, qui pro utilitate nobilium praeficitur, rex suos udvornicos uti dedit.” SRH I. 193. Magyarul: MCS 123. (Bollók János ford.)

⁹⁴⁶ Kis: Szolgálónépi szervezet 28. 98. jz.

⁹⁴⁷ Lásd ÍFMT 85.

⁹⁴⁸ Györfy György utalt rá, hogy az udvarnokok kivételezett helyzetéről még ebben a cikkelyben (Istv. II/21.) nincs szó, de a század végén László törvénye alapján már a nádor ítélkezett felettük (Györfy: István király 204.). István eme törvénycikkelyében az áll, hogy a lopást elkövető udvarnokokat a „szabadok törvénye szerint ítéljék el” (Závodszy: Törvények 156. vö: ÁKÍF 77.). Eszerint tehát még nem a nádori bírászkodás vonatkozott volna az udvarnokokra. Ám – mint arra Gerics József rámutatott Bolla Ilona nyomán – ez a szövegváltozat csak a késő-középkori kódexekben maradt fent, az István törvényeit megőrző legkorábbi, 12. századi Admonti-kódexben csak annyi található: „törvény szerint ítéljék el” („lege diiudicentur”): Gerics: Korai államelmélet 91., ill. 94. 5. jz. A cikkely tehát csak azt mondta ki, hogy az udvarnokokra is a törvénykönyvben már korábban lefektetett szabályozás vonatkozik lopás esetén. Ezekben nem esik szó a bírói fórumról, csak a büntetésről, így ez a törvény a nádor udvarnokok feletti joghatóságának a kérdésében közvetve sem mérvadó.

ellenére természetesen lehet, és logikusan is hangzana, hogy a királyi udvarszervezet már István korától fogva a nádor alá volt rendelve, ám erre, mint hangsúlyoztuk, semmilyen konkrét bizonyíték nincsen.

Az viszont bizonyos, hogy ez a jogkör egészen a 13. századig fennmaradt. Barc fia Miklós 1221-ben kiadott, eredetiben ránk maradt egyik oklevele a következő alapvetéssel kezdődik: „Jóllehet a hivatalunkhoz a királyi udvarnokok földjének bárminemű jogtalanságtól való megvédése és az [illő] helyzetébe való visszahelyezése tartozik, mégis, a király parancsára” az esztergomi udvarnokok és az esztergomi káptalan közti peres ügygel foglalkozik.⁹⁴⁹ Ezt a bevezetőt akként értelmezhetjük, hogy csak a királyi udvarnokokkal kapcsolatos ügyek tartoztak a nádorispán hivatalához, az egyháziaké nem, de külön királyi parancsra mégis az esztergomi egyház és az egyházi udvarnokok közti vitában döntött. Arra már a 12. századból is találunk példákat, hogy a nádor egy adott egyházi intézmény és a szolgálatára rendelt udvarnokok közti perben bíráskodjon.⁹⁵⁰ Ezekben az esetekben is mindig kiemelték, hogy a király akaratából került a per a nádor színe elé, ám ennek vélhetően nem az volt az oka, hogy a királyi udvarnokok feletti joghatósága miatt az egyházi udvarnokok perét is a nádornak utalta ki az uralkodó. Ezekben az esetekben ugyanis a nádor mindig bírótársakkal ítélte (a bakonybéli monostor perénél öt másik előkelővel egyetemben, amelyek közül nem is a nádor volt a főbíró, a vespérmi egyház 1152. évi perénél pedig – a nádorral együtt – öt, az 1184. évinél pedig három kijelölt bíró járt el). Ezen ügyeket tehát a nádor mint a királyi udvar egyik főembere kapta meg.⁹⁵¹ A 13. században azonban több olyan adatunk is van, amely a nádor és a királyi udvarnokok kapcsolatát világítja meg.⁹⁵² Bár az ismert nádori ítéletek és esetek többségében nem szerepelnek udvarnokok semmilyen formában, ennek az is lehetett az oka, hogy az ilyen perekről ritkábban születtek oklevelek. A 14. században aztán már nem rendelkezünk olyan forrással, amely közvetlenül igazolhatná a nádorispán udvarnokok feletti főségét⁹⁵³ – az „oligarcha-nádorok” idején ez a funkció érthető módon háttérbe szorult, és később sem támasztották fel.

A nádor és az udvarnokok feletti joghatóság annyira összefonódott, hogy nem egyszer az egyházak és a nekik alávetett szolgáltatónépek közötti perben is a nádort kérték föl az ítékezésre, vagy a felkért király a nádorhoz továbbította az esetet.⁹⁵⁴

⁹⁴⁹ „Licet ad nostrum pertineret officium odornicorum regis terram, quocumque iniusto modo distractam, in statum reformare; de mandato tamen domini regis...” MES I. 231. (RP 11. sz.)

⁹⁵⁰ A bakonybéli monostor és Opus udvarnokispán közötti per (1131 k.); CAH 48. (RA 57. sz.); a vespérmi egyház és Somogy megyei szolgálói közti per (1152): CAH 61. (RA 81. sz.); az esztergomi királyi udvarnokok és a tihanyi egyház közötti per (1184): CAH 90.

⁹⁵¹ Kis: Szolgálónépi szervezet 29.

⁹⁵² Ezeket részletesen felsorolja: Kis: Szolgálónépi szervezet 30–35.

⁹⁵³ Kis: Szolgálónépi szervezet 35.

⁹⁵⁴ Ilyen az első ismert nádori ítéletlevél is: PRT I. 645–646. (RP 6. sz.).

Hogy a nádor a királyi várszervezet egyes elemei felett is joghatósággal bírt, arra csak egy nagyon bizonytalan adatból lehetne következtetni. Imre király 1204-ben kiváltságokat adott az erdélyi szászok között élő „latin” (minden bizonnyal: itáliai) Jánosnak, többek között „azt is megengedjük neki, hogy senkinek ne legyen köteles a színe elé állani, kivéve minket és azt, aki a mi jobbágyainknak fiait ítéli meg”.⁹⁵⁵ II. András 1206-ban megújította bátyja két évvel korábban tett adományát, köztük azt is, hogy „a pereskedésekkor semmilyen bíró színe elé ne kelljen járulniuk, kivéve a királyi felség és a nádorispán [színe elé]”.⁹⁵⁶ Hogy András e téren nem változtatott a kiváltság milyenségén, azt azon sorai mutatják, amely szerint „ugyanazt a szabadságot” (*eandem libertatem*) adta Jánosnak, amit az Imrétől is kapott. Mivel 1204 és 1206 között nem telt el olyan sok idő, hogy a viszonyok teljesen megváltozzanak, ezért Váczy Péter joggal feltételezhette, hogy a 13. század legelején a nádor volt a királyi jobbágyok (fiainak) bírása.⁹⁵⁷ Tegyük hozzá: Váczy a „jobbágyok fiai” kifejezést félreértelmezve előkelőket értett alatta, azt feltételezve, hogy a nádor a megyésispánok bírása volt. A „jobbágy” szónak tényleg volt „előkelő” értelme is a korban,⁹⁵⁸ de a „jobbágyfiú” kifejezést sosem az előkelők, hanem a királyi várszervezet várjobbágyai kapcsán használták. A „jobbágyfiú” pontos viszonya a „jobbágyi” réteghez bizonytalan, a várjobbágyság korai kutatói egy külön társadalmi státuszt láttak benne, míg újabban Zsoldos Attila arra jutott, hogy „a *iobagio* és a *filius iobagionum* kifejezések között a lényegyet érintő jelentésbeli különbség nem volt.”⁹⁵⁹ Az oklevélszöveg helyes értelmezése szerint tehát a várjobbágyok bírása lett volna a nádor a 13. század legelején, ám ennek feltételezése annyiból furcsa, hogy (13. századi adatok alapján) a várjobbágyok fölött a várispánnak is volt joghatósága, sőt, ez a joghatóság olyan erős volt, hogy amikor a király vagy a nádor előtt vonták a jobbágyokat perbe, ők sokszor továbbadták a pereket az általuk illetékesebbnek tartott ispánoknak.⁹⁶⁰ Ennek ellenére vannak adataink arra, hogy a várjobbágyok ügyében a nádor bíraskodott, úgy a Várad Regesztrumból,⁹⁶¹ mint más forrásokból,⁹⁶² de ez önmagában még nem kellene, hogy valami kiemelt joghatóságra utaljon, hiszen a nádor általános bírói jogkörének a kereteibe is belefért az, hogy néha a várjobbágyok ügyében is ítélkezzen. Könnyen lehet, hogy a két idézett kiváltság mégsem pont ugyanazt takarja, és az első inkább azt jelenti: János csak a király és az ispánok (vagyis akik a jobbágyok fiait megítélik) előtt köte-

⁹⁵⁵ „Concessimus eciam ei, ut ante alium iudicem preter nos, vel illum qui iudicat filios hyobagionum nostrorum nullatenus cogatur in aliquo respondere.” ÁÚO I. 92. (RA 210. sz.)

⁹⁵⁶ „in placito ad nullius iudicis adstet presensiam preter Regie Maiestatis et Comitis Palatini” ÁÚO XI. 84. (RA 223. sz.)

⁹⁵⁷ Váczy: Központi szervezet 59.

⁹⁵⁸ Szilágyi: Anonymus-kérdés 19–20. (bőségesen adatolva); KMTL 304. (Engel Pál szócikke)

⁹⁵⁹ Zsoldos: Várjobbágyság 36–37.

⁹⁶⁰ Zsoldos: Várjobbágyság 15–16.

⁹⁶¹ RV 62. sz. (1213); 97., 103. sz. (1214); 275. sz. (1220)

⁹⁶² Ezeket lásd Zsoldos: Várjobbágyság 16. 32. jz.

les megjelenni (pl. a gyakran ispánok helyett ítélkező udvarispán előtt nem), míg II. András emelt ezen a kiváltságon. Az is lehet, hogy a nádori hivatalnak a 12–13. század fordulóján mégis volt valami laza köze a várjobbágysághoz, de az tény, hogy a 13. századra ennek nem maradt olyan egyértelmű nyoma, mint az udvarnokok esetében.

2. A besenyők

A nádornak egészen biztosan volt különhatalma egyes etnikai csoportok felett is. Az egyik ilyen etnikum a besenyő volt. A kulcsadat, amelyből a nádori hivatal besenyők feletti joghatóságára szokás következtetni, Kán nembéli Gyula nádor 1224. évi oklevele, amelyben szabályozta az árpási besenyők jogait. Az oklevél szerint „az árpási besenyők hozzánk, azaz a nádorhoz tartozván színünk elé járultak...”.⁹⁶³ Tegyük hozzá: az oklevélben a nádor kifejezetten csak az árpási besenyőket (*Bisseni de Arpas*) mondta hozzá tartozónak, amely Árpás település az Árpád-korban Sopron megyébe esett,⁹⁶⁴ és Gyula nádor soproni ispán is volt egyben,⁹⁶⁵ így mindez akár egy adott ispánnak a megyéjében lakó besenyők feletti joghatóságára is utalhatna. Ám a szöveg egyrészt a nádori hivatalt emleke ki (*ad nos, videlicet ad palatinum* jogába tartoztak a besenyők), ráadásul az Árpád-korból több adatot is találunk, amely a nádor és a besenyők közti kapcsolatra utal, ha nem is ennyire egyértelmű módon. Kérdéses azonban, hogy a nádor fősége az összes magyarországi besenyőre kiterjedt-e. Többen is felhívták arra a figyelmet, hogy a besenyők már a 11. századtól kezdve eltérő jogállással rendelkeztek,⁹⁶⁶ és az 1060-as évek végére, 1070-es évek elejére tehető (hagyományosan 1067-re keltezett) százdi oklevélben is azt találjuk, hogy a monostor alapítója, Péter comes 30 lovasszolgát: 20 magyar és 10 besenyőt adományozott a százdi monostornak.⁹⁶⁷ Mivel ezekkel a besenyőkkel egy magánember rendelkezett, ezek a nem szabad státuszú besenyők biztosan nem álltak a nádor fősége alatt. Pálóczi Horvát András egyenesen úgy vélte, hogy csak a „királyi birtokon letelepített, kollektív szabadságot (*libertas Bissenorum*) élvező besenyők” tartoztak közvetlenül a nádor fennhatósága alá.⁹⁶⁸ Tegyük hozzá: úgy tűnik, hogy még az ilyesfajta kiváltságokat birtokló az árpási besenyők sem közvetlenül voltak a nádor alá rendelve, hiszen az 1224. évi oklevélből az is kiderül, hogy a nádor nevezi ki a besenyők ispánját,

⁹⁶³ „Bisseni de Arpas ad nos, videlicet ad palatinum pertinentes, ad nostrum accedentes presentiam...”. Györffy: Besenyők 127. (RP 16. sz.)

⁹⁶⁴ Györffy: Besenyők 127. vö. Kniezsa: Besenyők 331. 14. jz., aki külön kiemelte, hogy Árpás Győr megyébe esett.

⁹⁶⁵ Zsoldos: Archontológia 18.

⁹⁶⁶ Kniezsa: Besenyők 328. 12. jz.; Kordé: Besenyők 10–16.; Pálóczi: Nomád népek 16.

⁹⁶⁷ „XXX equites: XX Vngari et [X] Bisseni” DHA I. 184. Az oklevél keltezési idejére lásd DHA I. 182. 1. jz.

⁹⁶⁸ Pálóczi: Nomád népek 16.

és ő a közvetlen vezetőjük. Az ítékezést pedig a besenyőispán udvarispánja (*curialis comes*) végzi, évente egyszer a körükben.⁹⁶⁹ Az ő „szabadságuk” tehát nem rokonítható azokkal a 13. század eleji kiváltságokkal, amikor egy személyt vagy csoportot a király közvetlenül a saját és a nádor fennhatósága alá rendelt, kivéve őket a megyésispánok és udvarispánok bírói széke alól.⁹⁷⁰ A besenyők 1224-ben úgy hivatkoztak kiváltságaikra, mint amiket régtől fogva viselnek (*libertas ab antiquo instituta*), és bár vitattak egyes módosításokat, a nádor vagy a besenyőispán főségét nem. A szakirodalomban az is felmerült, hogy a nádor nem csak strukturálisan, de katonai értelemben is a besenyők feje volt, és erre már egy, az árpási kiváltságlevélnél jóval régebbi adat is utalna. Az 1116. évi olšavai magyar-cseh összecsapás emléke mind a magyar krónikás hagyományban, mind Prágai Kozmánál megtalálható (és mindkét fél magának tudta be a győzelmet). A magyar krónika szerint a magyar sereg első vonalát képviselő székelyek és besenyők visszafutottak a királyi táborig, mire a királyi haderőben is pánik tört ki, ezért az ifjú király, II. István is menekülni kezdett. A csehek fosztogatni kezdték a tábort. „János azonban, Uros fia, a nádorispán a királytól messze táborozott. Ez, amikor meghallotta, hogy mi történt, csendben és feltűnés nélkül fölfegyverezte a katonáit, és rajtuk ütött a cseheken, akik a tábort dúlták. És »összetörte az Úr« a cseheket a magyarok »kardja élén«, és szörnyű halálra sebezte őket. János hírnököt küldött a király után, és tudatta vele a győzelmet, amit az Úr adott neki.”⁹⁷¹ A cseh krónikás szerint viszont a magyarok vereséget szenvedtek, és ő nem tudott a nádori (és semmilyen más egyéb) beavatkozásról. Szerinte mikor a cseh seregek István táborát dúlták, akkor a magyar sereg első részét alkotó „hospesek” ugyan megközelítették őket, de nem mertek támadni, és Istvánnal együtt közösen megfutottak.⁹⁷² A küzdelmet leginkább a székelyek első írott forrásban való megjelenése miatt tartja számon a szakirodalom, emellett általánosnak mondható a vélemény, hogy itt a magyarok vereséget szenvedtek, és János nádor beavatkozása csak utólagos szépítés.⁹⁷³ János nádorispán viszont kétségtelenül valós személy volt.⁹⁷⁴ Kordé Zoltán szerint az ellentmondás úgy oldható fel, hogy János valójában a besenyő és székely előhadak élén állott, amely had valóban sikereket ért el a csata

⁹⁶⁹ A besenyőkiváltságok részletes elemzését lásd Kordé: Besenyők 17–20.

⁹⁷⁰ Ilyen kiváltságokat kaptak pl. a pataki hospesek (1201): RA 194.; János (1204): RA 210. sz. (vö. 223. sz.); Adolf prépost (1209): RA 243. sz.

⁹⁷¹ „Ianus vero filius Vrosa, palatinus comes longe descenderant [!] de rege. Qui cum audissent [!] silenter ac suaviter suos armaverunt [!] et impetum super Bohemos, qui castra devastabant, fecit. 'Contravitque Dominus' eos 'in ore gladii' Hungarorum et dire morti [!] sauciavit. Misitque Ianus post regem nuncium et manifestavit illi victoriam, quam Dominus sibi dederat.” SRH I. 436–437. Magyarul: Képes Krónika 100. (Bollók János ford.)

⁹⁷² CFH I. 807.

⁹⁷³ A csatát elemzi és a szakirodalmat ismerteti: Kordé: Székelyek 18–21. Szabados György ellentétes véleményyt fogalmazott meg, magyar győzelemnek tekintve az eseményeket: Szabados: Steppei harci műveltség 484–486.

⁹⁷⁴ Lásd hiteles oklevelek tanúnévsoraiból: DHA I. 357. (1108), 383. (1111), 396. (1113); Zsoldos: Archontológia 15.

első felében, így ő veretlenül hagyta el a csatateret. Ám a krónikás a székely és besenyő előhad nyakába akarta varrni a vereséget, ezért úgy állította be, mint ha az ő megfutamodásuk vezetett volna II. István meneküléséhez. Az elégtelt a részsikereket elérő János nádor győzelmének felnagyításával adta meg a magyaroknak, a nádor mellett nem is említve a besenyő és székely csapatokat. Emellett – Kordé feltételezése szerint – a besenyők katonai vezetője általában véve is a nádor volt.⁹⁷⁵ A csata részletes története kapcsán sajnos csak történetírói kombinációkra vagyunk utalva, és a valóságot nem állapíthatjuk meg. Így tehát a nádor és a besenyők kapcsolatát sejtető legkorábbi adat számtalan nehézséggel terhelt, és véleményünk szerint még az sem egyértelmű, hogy János nádor ekkor tényleg a besenyő és székely csapatokat vezette volna hadba. Hiszen ehhez egyrészt az kell, hogy a magyar krónikás hagyományban olvasható esemény a magyar tábornok dülő cseheken rajtaütő János nádorrról, és a Prágai Kozmánál szereplő mozzanat a tábor dülése közben a cseheket megközelítő (de végül meg nem támadó) *hospesek*ről azonos eseményt takarjon. Továbbá, hogy ezek a *hospesek* a magyar krónikás hagyományban szereplő székelyekkel és besenyőkkel legyenek azonosak, miközben maga a krónika nem vont összefüggést ezen etnikumok és a János nádor vezette csapattest között. Azt a feltételezést, hogy a besenyők katonai feje általában véve a nádor, a véleményünk szerint ezen forrás alapján nem igazolhatjuk. Sőt, összesen egyetlen olyan adatunk van, amely egy ilyen kapcsolatra utalna. Az esztergomi káptalan 1291. évi okleveléből arról értesülünk, hogy Csák nembéli Máté fia Péter nádor erőszakkal elvette a csallóközi padányi nemes besenyők kiváltságlevelét, amelyet IV. Béla király adott nekik, és mások más okleveleiket, ezért a káptalan ezen nemesek kérésére újra átírta azokat.⁹⁷⁶ Az eset valamikor 1275 és 1281 között történt,⁹⁷⁷ és a későbbi átírásból tudjuk, hogy Béla kiváltsága azt tartalmazta, hogy a felsorolt besenyőket, „akiket besenyőfiaknak neveznek” (*qui filii Bissenorum dicuntur*) az ország nemesei közé emelte a király, és senki mással, csak a királlyal tartoztak hadba vonulni (*et nobiscum, et non cum aliquo exercituare teneantur*).⁹⁷⁸ Felvethetnénk, hogy a hatalmaskodó Péter nádor ezt a hadbavonulási kiváltságot akarta semmissé tenni az oklevél elvételével, és visszaterelni a padányi besenyőket a saját katonai fősége alá. Ugyanakkor tegyük hozzá: a privilégium, amely országos nemessé tette a padányi besenyőket, minden más értelemben is kivette azokat a nádori fennhatóság alól a ná-

⁹⁷⁵ Kordé: Besenyők 17.; Kordé: Székelyek 20–21.

⁹⁷⁶ „cum privilegium domini Belae regis per Petrum palatinum filium magistri Mathaei de generatione Chaak ... ipsis nobilibus invitis per violentiam sint recepta ...” CD VI/1. 172–173. (vö. DF 285429.)

⁹⁷⁷ Péter hivatali évei alapján, amelyet ezen idő alatt megszakításokkal viselt: Zsoldos: Archontológia 21–22. Belitzky János 1275-re datálta mindezt, Karácsonyi János szövegének félreértelmezése alapján (ti. Karácsonyi Péter nádor hivatalba léptének első évét említette, majd kitért erre az ügyre is a szövegében. Ám ő nem utalt arra, hogy a kettő ugyanabban az évben történt volna, ez már Belitzky értelmezése volt): Belitzky: Besenyő telepek 84–85.

⁹⁷⁸ CD IV/3. 262. (RA 1464. sz.)

dor-besenyő viszonylatban, amely önmagában is érthetővé tenné a jogaik lerontását, ebből az esetből nem kell feltétlen a katonai főséget kiolvasni. Emellett beszédes, hogy az Árpád-kor folyamán ezen az egyetlen, többféle magyarázatot is megengedő forráson kívül semmilyen nyom nincs arra nézve, hogy a nádor besenyő csapatokkal rendelkezett volna. A besenyők felől megközelítve, azt látjuk, hogy az olšavai csatához időben közeli 1146. évi Fischa-menti csatában az elővédet alkotó besenyők és székelyek csapatának élén, Freisingi Ottó leírása szerint, egy-egy *comes* állt (hogy ők a besenyő- és székelyispánok voltak, vagy csak a külföldi krónikás általánosító szóhasználatával állunk szemben, nem tudni). A megfutó besenyőktől és székelyektől a magyar krónikás hagyomány határozottan megkülönböztette a magyarok csapatait, amelyek egyikét „a király úr nagybátyja, név szerint Belus bán” vezetett, nagy mérsárlást véve véghez.⁹⁷⁹ Belus bán pedig ekkor már biztosan viselte a nádori címet is,⁹⁸⁰ és ekkor tehát biztosan nem állt besenyő hadak élén. Hadakozó nádor később is felbukkan a forrásokban.⁹⁸¹ Ám az adatok ritka számából és esetlegességükből jól látható, hogy a nádornak általában véve nem voltak hivatalból adódó katonai feladatai, csak amennyire bárói mivoltából fakadó kötelessége és hadvezéri habitusa ezt megkívánta. A nádor és a besenyők katonai jellegű közvetlen kapcsolatáról pedig egyik forrás sem szól. Ellenben tudjuk, hogy 1210 körül a besenyők egy részét a szebeni ispán vezette hadba.⁹⁸² Véleményünk szerint tehát elviekben elképzelhető, hogy a nádor alá rendelt hadakozó besenyők a nádorispán katonai fősége alá is tartoztak, de arra nem találunk példát, hogy a nádor ténylegesen is hadba vezette volna őket – az 1116. évi

⁹⁷⁹ „avunculus domini regis, Bele ban nominatus” A csata leírása: SRH I. 456–457. A csatához lásd még Kordé: Székelyek 21–22.

⁹⁸⁰ Zsoldos: Archontológia 16., vö. RA 72. sz.

⁹⁸¹ Belus bán és nádor máskor is vezetett hadat II. Géza idején. Egy bizonytalan kronológiájú, de legvalószínűbben 1150 végére helyezhető hadjáratról Kinnamos írt (ÁMTBF 207–208. A hadjárat idejét Makk Ferenc tisztázta: Makk: Bizánci konfrontáció 45–48.). Ampod bán és nádor 1166-ban (esetleg 1167 elején) több sereggel is betört Dalmáciába, amelyről szintén Kinnamos tudósított (ÁMTBF 240.). Ampod ezen kívül Leusták vajdával közösen harcolt bizánci csapatokkal együtt egy 1230. évi oklevél tudósítása szerint (HO VII. 20–21.) – a hadjáratot azzal az 1176-ban lezajlott szeldzsuk-törökök ellen vezetett hadjárattal szokás azonosítani, amelynek magyar segédcapatairól Kinnamos is beszámolt (ÁMTBF 247.). Az orosz évkönyvek tanúsága szerint 1211-ben II. András Pot nádor vezetésével küldte hadait Halicsba (Hodinka: Orosz évkönyvek 317.; ill. C. Tóth: Győr nemzetség 66. vö. uo. 57.). A 13. századra a nádorispán katonai részvételéről szóló adatok megrikkolnak. Az első ismert „hadakozó” nádor 1211 után Rogerius tudósítása arról a meg nem nevezett, de vélhetően Tomaj nb. Dénessel azonosítható nádorrról, akit IV. Béla küldött az Orosz-kapu védelmére 1241-ben, hogy feltartóztassa a betörni készülő tatárokat (SRH II. 560–561.). Ezen kívül tudjuk még, hogy Roland nádor a teljes magyar nemességgel együtt részt vett az 1260. évi kroissenbrunni csatában (Pauler: Magyar nemzet II. 235.), és az 1260-as évek belharcaiban is komoly szerep jutott a Bélát képviselő Héder nb. Henrik nádornak (Zsoldos: Családi ügy 50–51., 69–70.). Az ez után következő időszak harcaiban résztvevő nádorok már inkább az oligarchikus ellentétek krónikájához tartoznak.

⁹⁸² Kordé: Besenyők 17. 51. jz.; Györffy: Besenyők 166.

olšavai csata kapcsán is csak feltételezésekre épített rekonstrukciók vezettek erre az eredményre.

A nádor besenyők feletti joghatósága viszont a 13. század folyamán még néhány alkalommal kimutatható. Uros pannonhalmi apátnak konfliktusa támadt a nagyhalomi besenyőkkel, miután azok megtagadták a monostornak járó bortizedet. Az apát egyenesen a pápánál tett panaszt, és III. Honorius 1218. november 23-i levelében arra szólította fel az esztergomi és a győri prépostot, továbbá a győri főesperest, hogy vizsgálják ki az ügyet.⁹⁸³ Ám az ítéletet nem a nevezett felek, hanem Barc fia Miklós nádor mondta ki, és II. András király erősítette meg 1221-ben.⁹⁸⁴ Hogy az ügy végül előtte kötött ki, talán nem volt független a nádori címétől, bár a nagyhalomi besenyők mellett a fehérvári latinok ügyében is ítélt Barc fia Miklós. Így könnyen lehet, hogy ez az eset csak általános nádori tekintélye folytán került hozzá, hiszen Uros apát előszeretettel vitt pannonhalmi pereket a nádor ítélőszéke elé. Tíz évvel később a besenyő földek ügyében Ampod fia Dénes nádor járt el akkor, amikor II. András fia hozzálatott az apja által tett, szerinte igazságtalan adományok felülvizsgálatához. A nádorral végeztették az elidegenített besenyő földek visszavételét (*omnes terras Byssenorum alienatas revocaremus*),⁹⁸⁵ és ez már inkább utal a nádori hivatal besenyők feletti joghatóságára, mint a pannonhalmi tizedper. Fentebb már említettük azt az 1275–1281 közé keltezhető esetet, amely szerint Csák nembéli Péter nádor erőszakkal elvette a padányi nemes besenyők kiváltságlevelét. Amennyiben nem egy más motivációjú hatalmaskodásról volt szó, a nádor itt is a besenyők feletti hatalmának helyreállítását remélhette ettől, hiszen a privilegiumuk szerint az országos nemessé emelkedett besenyők kikerültek ilyen jellegű fősége alól.

Ezen néhány gyér adaton kívül azonban nem sokat tudunk a nádor és a besenyők kapcsolatáról. Valószínű, hogy a fennhatóság mértéke egyébként is hullámzó lehetett a gyakorlatban, hiszen az „oligarcha-nádorok” inkább csak a saját szűkebb territóriumukra terjesztették ki hatalmukat, nem valószínű, hogy pl. egy Aba nembéli Amadé sokat törődött volna a nyugat-magyarországi besenyő tömbökkel. A joghatóság azonban nem ment feledésbe az Anjou-korban sem. 1324-ben Druget Fülöp nádort kétszer is „a kunok és besenyők bírása” (*iudex Cumanorum et Byssenorum*) címmel illették I. Károly oklevelének méltóságsorában.⁹⁸⁶ Érdekes, hogy e titulusa a királyi méltóságsorban csak ebben a kettő, március 23-i és május 14-i oklevélben tűnik fel, sem az ezen időszak előtti, sem utáni, de még a két dátum közötti méltóságsorokban sem,⁹⁸⁷ és maga Fülöp nádor sem rakta ki intitulációjában soha. A két oklevélnek semmilyen

⁹⁸³ PRT I. 175. és 645.

⁹⁸⁴ PRT I. 651–652.

⁹⁸⁵ UB I. 161–162. (RP 32. sz.)

⁹⁸⁶ AO II. 117., CD VIII/2. 511. (AOKl VIII. 123., 252. sz.).

⁹⁸⁷ Lásd AOKl VIII. 317. p. Hatházi Gábor szerint 1328-ban Druget Vilmos nádor is viselte ugyanazt a címet (Hatházi: Besenyők és kunok 46.), de ezt biztosan elírásnak tudhatjuk be, egyébként ekkor nem is ő volt a nádor.

közelebbi besenyő vonatkozása nincsen. A címet, úgy tűnik, a „kunok bírása” titulus mintájára alkották meg a kancellárián, mintegy annak bővítményeként. Emellett könnyen lehet, hogy Fülöp egyik hivatali elődje, Rátót nembéli Domonkos nádor is viselte ezt a titulust. Legalábbis ez következik abból, hogy Domonkos halála után, 1321-ben bizonyos ideiglenesen állított kiküldött bírák Pest, Esztergom és Fejér megyék mellett a Besenyőispánság feletti jogkört is megkapták, és ez a terület lefedhette Domonkos honorjait.⁹⁸⁸ Ekkor, 1321-ben hallunk először világos módon a „Besenyőispánságról” (*comitatus Byssenorum*). Hogy pontosan mikor jött létre, nem egyértelmű, így nem tudjuk, hogy mennyiben számolhatunk Árpád-kori előzményekkel. Az ispánság a Fejér és részben Tolna megye területére eső sármelléki besenyőket fogta össze.⁹⁸⁹ Egy 1300. évi oklevél fogott bírák között említi a Tolna megyei Kérről származó besenyők közé tartozó Theber *comest*, ám itt szinte biztosan csak általános rangjelző címről volt szó, nem a besenyőispánról.⁹⁹⁰ A besenyőispáni cím ráadásul korábban is létezett (mint láttuk, már 1224-ben, az árpási besenyők oklevelében is adatható), ez nem feltételezi egy külön Besenyőispánság meglétét. A 14. század folyamán mindenesetre csak az általa lefedett vidéken éltek besenyők nagyobb tömbben,⁹⁹¹ és a Besenyőispánság létrehozásának okát is leginkább ebben a tényben kereshetjük. A Besenyőispánságról a legtöbbet az 1345 és 1352 közötti évekből tudunk, részben annak köszönhetően, hogy a besenyő eredetű Fánccs család oklevelei ezen időszakból fennmaradtak a Seilern család levéltárában, Morvaországban.⁹⁹² Ugyanakkor más forrásokban is előtérbe került a vidék és ispánja, így ezt az időszakot joggal tarthatjuk a megye „virágkorának”. 1346-tól egy bizonyos „Besenyő” Gergely (*Georgius Byssenus*), másként zsadányi János fia Gergely volt a besenyőispán.⁹⁹³ Gergely I. Károly hívének számított, a király többször is adományban részesítette hűségesei szolgálatai miatt, máskor meg a király színe előtt pereskedett.⁹⁹⁴ 1344-ben még csak királyi emberként szerepel I. Lajos oklevelében, bármiféle titulus említése nélkül, 1345 decemberében azonban azt kérte Lajos királytól, hogy néhány Csanád megyei földet (amelyek történetesen Csanád esztergomi érsek öröklött birtokának számítottak), csatoljanak a besenyő földekhez, mivel azok „ősi szokás szerint hadakozni tar-

⁹⁸⁸ Zsoldos: Domokos nádor megyéi 48–49.

⁹⁸⁹ ÁMTF II. 337.; Györffy: Besenyők 123.; Hatházi: Hadszervezet 35–41.; Pálóczi: Nomád népek 16.; Hatházi: Besenyők és kunok 45–46.; Kristó: Nem magyar népek 77–78. A magyarországi, ezen belül a Fejér-megyei besenyőkről egy nagyobb szabású tanulmányt tervezett a neves turkológus Mándoky Kongur István (lásd Mándoky: Hantos-széki kunok 73. 1. jz.), amely, tudomásom szerint, végül nem jelent meg.

⁹⁹⁰ A perben a veszprémi püspök és Demeter mester „per arbitrium proborum virorum, videlicet ... comitum Dominici de Saar, Petri filii Egus de Jutos et Theber de Keer in Bissenis...” egyeztek meg (CD IX/7. 729.). Kér falu azonosítása: Györffy: Besenyők 137.

⁹⁹¹ Lásd erről Györffy György gyűjtését, aki régiók szerint kilistázta a magyarországi besenyőkre vonatkozó okleveles adatokat: Györffy: Besenyők 123–167.

⁹⁹² Lásd ÁMTF II. 337.

⁹⁹³ Gergelyre vonatkozó adatok: Györffy: Besenyők 131., 146–149., 157., 163.

⁹⁹⁴ 1331: AOKI XV. 391. sz.; 1334: Györffy: Besenyők 140–141.; 1341: AOKI XXV. 412. sz.

tozó besenyőknek” (*Byssenorum antiquo more exercituare debentium*) a földjei.⁹⁹⁵ Csanád érsek rögtön panaszt tett a bácsi káptalan előtt, és a káptalani oklevél sem említette még Gergelynek semmilyen címét, de ő ekkor már a besenyők nevében járt el a király előtt, így nem lehetetlen, hogy kapott olyan rangot, amit a panaszt tevő érsek esetleg még nem ismert. 1346 februárjában már *rector seu capitaneus*nak, márciusban és májusban pusztán *rectornak* címezte önmagát egy-egy oklevelében.⁹⁹⁶ Végül 1346 november körüli levelében megjelent a *comes Byssenorum* titulusa, amely aztán egészen 1352. évi utolsó felbukkanásáig állandósult (illetve egy ízben a király a *comes uniuersorum Bissenorum*, „az összes besenyő ispánja” címmel látta el).⁹⁹⁷ Az 1346 folyamán ingadozó, majd megszilárduló terminológia sejtetni engedi, hogy tényleg ezen időpont körül kapta rangját. Az egy Csanád megyei vonatkozású eset kivételével saját jogán mindig a Besenyőispánság területén járt el, és rendszerint 3 vagy 4 szolgabírával ítélkezett a megyei besenyők felett, továbbá a szolgabírákkal karöltve (tehát megyei hatóságként) adott ki oklevelet, sőt, még *generalis congregatit* is tartott „az összes besenyő közbenjárásával”.⁹⁹⁸ A Besenyőispánság tehát ekkor egy szabályos etnikai „nemesi megyeként” funkcionált. De hogyan viszonyult mindehhez a látszólagos önállósághoz a nádor? Kristó Gyula azt emelte ki, hogy a *iudex Byssenorum* titulus 1324. évi felbukkanását követően „a nádor a besenyők előljárójaként nem szerepel”.⁹⁹⁹ Ez szoros értelemben véve igaz, mert erre utaló címzés tényleg nem bukkan fel sehol. Ugyanakkor azt is tapasztaljuk, hogy Gergely besenyőispán egyik ügye az ekkor hivatalban lévő Zsámboki Miklós nádor előtt kötött ki felsőbb hatóságként, igaz, nem automatikusan, hanem királyi parancsra.¹⁰⁰⁰ A per egyik résztvevője, Becsei Tötös királyi ajtónállómester (akit besenyő földek elfoglalásával vádoltak) Lajos belsőbb hívének számított, így több halasztást is kieszközölt a királytól, aki végül a nádor elé utalta a pert. Másfajta kapcsolat is kimutatható a besenyőispán és Miklós nádor között. Gergely 1349-ben többször is a nádor különféle nyugat-magyarországi közgyűlésein bukkant fel, ahol egyfajta „társbíróként” volt jelen, külön besenyő vonatkozás nélkül. 1349. május 14-én Zsámboki Miklós Somogy megyei közgyűlésén az egyházi ember mellé kiküldött embert ő delegálta, és itt a nádor oklevele őt „külön ehhez, a király helyébe rendelt kirá-

⁹⁹⁵ AO IV. 554. (AOKI XXIX. 886. sz.)

⁹⁹⁶ Györffy: Besenyők 131., 146–147.

⁹⁹⁷ Györffy: Besenyők 147–149., 157. A *comes Byssenorum* titulus valójában már Gergely egyik május 1-ji oklevelének tartalmi átírásában megjelenik (Zichy II. 245–246.), de ezt a megjelölést inkább annak kell betudnunk, hogy az oklevelet 1347 májusában átíró Miklós nádor már az akkor megszilárdult ispáni címén emlegette őt. Az átíró oklevél Gergely 1346. évi intulációját nem tartalmazza szó szerint.

⁹⁹⁸ A megyei közgyűlésre lásd Gergely ispán egyik 1346. évi oklevelének tartalmi átírását: „in congregatione generalis ipsius magistri Georgii Bysseni, de medio uniuersorum Byssenorum exurgendo” Zichy II. 245–246.

⁹⁹⁹ Kristó: Nem magyar népek 78.

¹⁰⁰⁰ Zichy II. 245–246. (AOKI XXXI. 393. sz.)

lyi embernek” nevezte.¹⁰⁰¹ Jelenlétét, és az általa delegált besenyő származású kiküldöttet indokolhatná az, hogy a peres birtok (Teleki, Somogy megye) szintén besenyő vonatkozású volt, és Gergelyt a király ezért állította társbíráként, ám ezen a közvetett forráson kívül besenyő lakóira nincs adat.¹⁰⁰² Bár Miklós nádor ugyanezen a közgyűlésen kiadott másik oklevele nem tett Gergelyről említést,¹⁰⁰³ annak külön megbízása nem csak erre az egyetlen esetre szólt. Nem sokkal később a nádor Pozsony megyei *congregatio*ján is feltűnt társbíráként, mert június 21-én Miklós Sáp birtokot „együtt Treutel-nek mondott Miklós mester pozsonyi ispánnal, Gergely besenyőispánnal, nemkülönben az alispánnal, a Pozsony megyei szolgabírákkal és esküdtekkel, ülnökökkel és a többi nemessel” erősítette meg tulajdonosai birtokában.¹⁰⁰⁴ Gergely jelenléte itt is „kakuktkojásnak” tűnik, mert Sáp birtok kapcsán sem ismerünk besenyőket, bár a tágabb régióban van róluk tudomásunk.¹⁰⁰⁵ 1351-ben, egy Tolna megyei nádori közgyűlésen pedig Gergely már az egyik peres, sőt, pervesztes félként jelent meg, aki felett a nádor ítélezett.¹⁰⁰⁶ Azzal pedig, hogy Gergely a besenyőknek saját maga tartott *generalis congregatiot*, elvileg egy nádori felségjogot gyakorolt, vele párhuzamosan. Igaz, ezt megtehetette a nádor alárendeltjeként is, az ő külön parancsára.

Az adatokból úgy tűnik, hogy zsadányi Gergely idején a Besenyőispánság magasabb jogállást kapott. A már I. Károlyhoz is „bejáratos” Gergely 1345 decemberében is személyesen Lajos királynál próbálta kijárni egyes földek besenyő tulajdonba helyezését,¹⁰⁰⁷ így elképzelhető, hogy az ő hivatali ideje alatt a Besenyőispánság tényleg élvezett egyfajta autonómiát. De még ezen forrásokon keresztül is úgy tűnik, hogy a nádor bizonyos főségétől nem tudott szabadulni. Mivel a nádor „besenyőbírói” szerepe leginkább egy fellebbezési fórum, illetve a besenyők és a magyarok közti konfliktus bírósága lehetett, Gergely ezért volt jelen a nádor közgyűlésein, hogy az adott régió besenyőket érintő ügyeit rendezze (még ha az egyes esetek külön besenyő vonatkozásairól nem is tudunk), és Lajos is ezért tette át a nádor elé azt a pert, amit a besenyők még Gergely ispán színe előtt indítottak Becsei Töttös ellen.

Hogy nem csak az adatok téves interpretációjáról van szó, és a nádornak tényleg volt besenyőbírói szerepe 1324 után is, Druget Vilmos egy 1334. évi esete mutatja. Vilmos június 28-án kelt oklevelében megírta, hogy az előző napi közgyűlésére rendelte el Besenyő Jakab két fiának proscribálását, ám elenged-

¹⁰⁰¹ A fehérvári egyház rektora, Péter mester „cum Johanne Bysseno, per magistrum Gregorium comitem Byssenorum, hominem regium vice sue persone adhoc specialiter deputato” szállt ki a Somogy megyei Teleki birtokra: DL 4040.

¹⁰⁰² Györfly: Besenyők 148.

¹⁰⁰³ 1349. máj. 16.: DL 4041.

¹⁰⁰⁴ DL 3965. (vö. Györfly: Besenyők 148.)

¹⁰⁰⁵ Györfly: Besenyők 148., 155–158. Belitzky János a csallóközi Karcsa településeket is besenyő eredetűnek vélte (Belitzky 1937), ám ez a feltevés nem bizonyítható.

¹⁰⁰⁶ CD IX/2. 121–123. (vö. Györfly: Besenyők 148–149.)

¹⁰⁰⁷ AO IV. 554. (AOkl XXIX. 886. sz.)

vén a bírságokat halasztást rendelt el, ezért felszólította a földvári konventet, hogy embere a konvent tanúságával idézze a színe elé a besenyők 4 nevezett esküdtjét (*iuratos Byssenororum*), akik a maguk és az összes besenyő nevében (*tam pro se, quam pro omnibus Byssenis*) kötelesek megjelenni a nádor előtt besenyő Jakab fiai feletti ítélethozatalra. A július 5-i válaszlevelében a konvent közölte a nádorral, hogy az esküdteket egy kivételével megidézték a július 5-től számított tizenötödnapra.¹⁰⁰⁸ A nádor tehát itt egy besenyő ügyet akart lezárni azok törvényes képviselőivel az oldalán, amely elég jól megfeleltethető egy magasabb szintű besenyőbírói tevékenységnek. Ugyan ezen kívül az egyébként igen sok oklevelet ránk hagyományozó Vilmostól nem ismerünk besenyő vonatkozású esetet, ám ezek a foghíjas adatok is elegendőek annak igazolására, hogy a nádor besenyők feletti joghatósága az 1320-as évektől kezdve az 1350-es évekig végig fennállt. A kevés számú esetet leginkább azzal magyarázhatjuk, hogy a besenyő belügyeket a saját maguk közül megválasztott tisztviselőik rendezték el, és a nádor csak a legfőbb, vélhetően igen ritkán igénybe vett bírói fórum volt.

Bár már kívül esik az általunk tárgyalt korszak határain, még annyit érdemes megemlíteni, hogy a besenyők feletti joghatóság nem tartott sokáig. I. Lajos 1352 januárjában az összes Fejér megyei nemes besenyőt egyszerre országos nemesi rangra emelte, és a Fejér megyei ispán joghatósága alá helyezte őket.¹⁰⁰⁹ Ezt a mozzanatot a Besenyőispánság elsorvasztásának is tekinthetjük egyben, hiszen ha a nemes lakói a Fejér megyei hatóság alá tartoznak, akkor a Besenyőispánság mint „nemesi megye” értelmét veszti. Zsigmond pedig 1399. december 23-i oklevelében (amelyben Lajos kiváltságát is megerősítette a Fejér megyei besenyők országos nemessé emeléséről) ugyanezt a kiváltságot megadta a Tolna megye területén élő besenyőknek is, a tolnai ispán alá rendelve őket.¹⁰¹⁰ Ezek voltak a fontosabb lépései annak a folyamatnak, amely részben már az 1350-es évek előtt megkezdődött, és amelynek a végállomásaként a kiváltságolt besenyők nemesi címet elnyert tagjai lassan beolvadtak az országos nemességbe, más tagjai pedig az alávetettek közé kerültek.¹⁰¹¹ Bár a Besenyőispánság felett, mint láttuk, már zsadányi Gergely ispánsága alatt (1346–1352) is lazulni kezdett a nádor fősége (de véleményünk szerint azért még kimutatható a kapcsolat), a besenyők országos nemessé emelésével véglegesen értelmét veszítette az etnikai alapú fennhatóság. Ezzel természetesen egy másfajta jellegű főség fennállt, amelynek a kereteit az országos nemesekkel kapcsolatos jogok és szokásjogok adták. Ilyennel találkozunk pl. Lajos 1369. évi privilégiumában, amelyben a király a Csanád megyei Besenyőn élő nemes besenyők (*fideles nostri Bisseni nobiles de Bessenew*) birtokait kivette a nádor, az országbíró,

¹⁰⁰⁸ DF 283264. Az okleveleket Györffy György is kiregesztázta (Györffy: Besenyők 141.), ám ott a konvent oklevelének keltezése, jelzete, továbbá a megadott határnap hibás.

¹⁰⁰⁹ Az oklevelet Zsigmond is megerősítette 1399-ben, innen ismerjük: ZsOI. 6208. sz., vö. Györffy: Besenyők 149.

¹⁰¹⁰ ZsOI. 6208. sz., vö. Györffy: Besenyők 151.

¹⁰¹¹ Mályusz: Egynyelvű ország 132–135.; Hatházi: Besenyők és kunok 46.

ezek helyettesei és a megye joghatósága alól (*palatino regni nostri, et iudici curie nostre, ... vices gerentibus ... , item comiti vel vicecomiti et iudicibus nobilium dicti comitatus Chanadiensis*), saját személyes törvénykezése elé rendelve azokat.¹⁰¹² Mindez már a korabeli általános nemesi jogok mintáját követi, és jól láthatóan semmilyen köze nincsen a nádor besenyők feletti különhatalmához.¹⁰¹³

3. A kunok

A nádor legismertebbnek mondható etnikai-bírói jogköre a „kunok bírása” (*iudex Cumanorum*) cím, de csak azért, mert állandósulni is tudott a nádori intitulációkban az egész középkor folyamán. Eredete homályos. István ifjabb király (akinek a felesége mellesleg egy kun előkelő – talán Szaján kun fejedelem – lánya volt)¹⁰¹⁴ 1262-ben, ifjabb királyi címével együtt vette föl a „kunok ura” (*dominus Cumanorum*) címet is.¹⁰¹⁵ Ezzel természetesen ő lett az országrészében letelepített kunok főbírája is. Talán hozzá köthető ezen bírói cím „kiszervezése”, talán már hamarabb, a kunok beköltözésekor megjelent, mindenesetre az első alkalommal, amikor a *iudex Cumanorum* titulussal találkozunk (1269 nyarán), akkor még nem az aktuális nádor viselte, hanem az ifjabb király hívének és rokonának számító Monoszló nembéli Gergely.¹⁰¹⁶ A 19. századi szakirodalomban – egy levéltári jegyzékre hivatkozva – felbukkant, hogy (egy 1269. évi oklevél alapján) először Kemény fia Lőrinc kapta meg nádorként ezt a titulust. A jegyzék adata azonban félreértésen alapul, mint azt Gyárfás István tisztázta.¹⁰¹⁷ Az első olyan nádor, aki biztosan viselte e címet, V. István tisztviselője, Mojs. Egy 1270. május 13-án kelt oklevélben említik először nádornak, akkor még csak „fidelem nostrum Moys palatinum” titulussal látta el V. István, és május 18-án ő is csak soproni és szebeni ispánnak címezte önmagát.¹⁰¹⁸ V. István 1270. június 13-i oklevelében még szintén csak nádor és soproni ispán, ám a király augusztus 27-i okmányában már találkozunk a kérdéses titulussal.¹⁰¹⁹ Ez a tisztségnév legkorábbi kronológiailag meghatározható felbukkanása nála, ám korántsem biztos, hogy Mojs ezen két nyári időpont között kapta meg a „kunok bírása” címet, mert szűk két héttel később, egy szeptember 8-i oklevélben ismét csak „Mois palatino et comite Supruniensi”

¹⁰¹² DF 282545. (hibás kiadása: Gyárfás: Kunok III. 504–505.)

¹⁰¹³ Az ilyen jogok értelmezésére lásd Mályusz: Egynyelvű ország 133–135. (Szekfű Gyulával polemizálva)

¹⁰¹⁴ RA 1054. sz. oklevélben IV. Béla rokonának nevezi Szaján kun herceget (*dux*), ebből szokás erre következtetni.

¹⁰¹⁵ Szentpétery: István ifjabbkirálysága 82–87., kimutatva az ennél korábbi adatok nem hiteles voltát.

¹⁰¹⁶ Zsoldos: Archontológia 240. Monoszló Gergely személye az apát és azonos nevű fiát is takarhatja, ezzel kapcsolatban lásd Zsoldos: Miklós országbíró 544. 207. jz.

¹⁰¹⁷ Gyárfás: Kunok II. 424–425.

¹⁰¹⁸ CD V/1. 21. (RA 1919. sz); MES I. 576. (RP 155. sz.)

¹⁰¹⁹ RA 1928. sz.; RA 1959. sz.

található.¹⁰²⁰ Így könnyen lehet, hogy már június 13-án is viselte a tisztséget, csak ugyanúgy nem tették ki, mint szeptemberben. Mellesleg, annak dacára, hogy ez a cím megszilárdult a nádorok mellett, az Árpád-kor folyamán a kitétele vagy elhagyása még teljesen esetleges volt mind a nádori intitulációkban, mind más oklevelek említéseiben, stabilan csak az 1320-as évektől tapadt hozzá a nádori méltóság megnevezéséhez.

A cím létrejöttét és a nádorokhoz való kapcsolatát vizsgálva nem mehetünk el szó nélkül az ún. II. kun törvény egyik rendelkezése mellett, amely azt mondta ki, hogy a kun előkelők és a kunok egész közössége „országunk mindenkori nádorának bíraskodása alá fognak tartozni, miként ez Bélának, a mi nagyapánknak idejében elrendeltetett, aki [ti. a nádor] országunk lakóival együtt bárki fölött minden ügyben ítélni fog, mellette ülven az a bíró vagy főember, akit minden [kun] nemzetségben kirendelnek, amint ez a mi nagyapánk ideje óta szokásban van; azzal a kivétellel csupán, hogy ha a per két kun nemes között keletkezik vérontás ügyében vagy valamely [más] ügyben, akkor afölött [a vétkes fölött] csupán annak a nemzetségnek a bírója fog ítélni, ki a vádlott részéről ott lesz, és az ilyen két kun nemesnek a perében a nádor semmit sem rendelhet el”.¹⁰²¹ IV. László neve alatt két „kun törvény” is fennmaradt, amelyek közül csak ez utóbbi szól a nádor kunok feletti joghatóságáról, részletesen is szabályozva azt. Emellett a nádor és a kunok összekapcsolását IV. Béla idejére keltezte a szöveg. A csak 18. századi átiratokból ismert törvény hitelességével kapcsolatban már az 1930-as években kétségek merültek fel, és legátfogóbb módon Berend Nóra támadta meg, amelyre Langó Péter válaszolt, kiállva a törvényszöveg hiteles volta mellett.¹⁰²² Mindez azért fontos, mert a vitatott törvényszövegek az egyetlen korszakunkra vonatkozó leírását adják a nádor kunok feletti főségének, részletesebb szabályozással. Mint látni fogjuk, a nádor kunok feletti bírói hatalmáról az 1350-es évekig bezárólag kb. annyit mondhatunk, amennyit ez a törvény is elmond, nem lényegtelen hát, hogy megbízhatónak tekinthetjük-e. Előre bocsátjuk, hogy a kun törvények szövegezése körüli vitát mi sem tudjuk eldönteni, ám az, hogy a törvényszöveg a nádor kunok feletti bírói hatalmát markánsan kétszer is Béla király rendelkezésének állította be, nem bizonyítható egyértelmű módon. Mint fentebb szó esett róla, az első ismert *iudex Cumanorum*, Gergely, nem volt nádor, és az első ilyen tisztséget viselő ismert nádor pedig már nem IV. Béla, hanem V. István alatt nyerte el a tisztségét. Ha mégis elfogadjuk a törvény állítását, miszerint a nádor kunok feletti fősége „a mi nagyapánk [ti. IV. Béla] ideje óta szokásban van”, „miként ez Bélának, a mi nagyapánknak idejében elrendeltetett” akkor az összekapcsolás idejeként a polgárháborús 1262–1270 közötti évek biztosan nem jöhetnek

¹⁰²⁰ ÁÚO VIII. 286. (RA 1963. sz.)

¹⁰²¹ DRMH I/1. 71. magyarul: Kun László 137. (Szilágyi Loránd ford.)

¹⁰²² A hitelességet firtató szakirodalomra lásd Kring: Társadalomelemek 39–41.; RA 3000. sz. reg. kommentárja; Berend: Kun törvények; Langó Péter válaszcikke: Langó: Kun törvények. A kérdés historiográfiáját részletesebben is ismertetette: Berend: Kun törvények 148.; Langó: Kun törvények 61–62.

számításba, mert akkor a kunok szállásterülete nem Béla országrészébe esett. Az 1250-es évek sem valószínű, hiszen a kunok feletti főségnek bárki jobban megfelelt volna, mint a markánsan a nyugati határszélen, Pozsonyban székelő, és csak az ottani ügyekkel foglalkozó Roland nádor, és utódja, Henrik, aki szintén pozsonyi ispán lett, és onnan keltezett oklevelet. Feltehető azonban, hogy a két cím összekapcsolását még a kunok első, 1239. évi beköltözésekor kapta meg a nádor, a besenyőbírói szerepkör analógiájára.¹⁰²³ Annál is inkább lehetséges ez, hiszen az akkori méltóságviselő, Tomaj nembéli Dénes nem nyugat-magyarországi megyék ispánságát viselte, mint ez megszokott volt, és lesz a 13. század folyamán, hanem a bihari, majd a szolnoki ispánságot. A titulust ugyan jóval előbb kapta meg, mint hogy a kunokat befogadta volna IV. Béla, ám fordított logika elképzelhető: a besenyőbírói analógia mellett Dénes annál is inkább alkalmasnak látszott a kunbírói szerepkörre, mert ispáni megyéje, ezáltal a várakon alapuló főhatalma közel esett a kun szállásterületekhez. Aztán Roland méltóságviselésével és az országmegosztás után a kunbírói szerep halványulni kezdett, és csak V. István trónraléptekor került ismét előtérbe, amikor a király anyja is egy kun előkelő lánya volt. Tegyük hozzá: a törvényszöveg szoros értelemben csak IV. Béla *idejére* utal, és nem személyére, azaz elképzelhető, hogy István ifjabb király kapcsolta össze eredetileg a két tisztséget, bár ez azért képzelhető el nehezebben, mert az ő 1269. évi kunbírója, mint láttuk, nem viselt nádori címet.

Lényeges kérdés, hogy milyen tartalommal bírt a fenti cím. A törvényszöveg alapján (amennyiben elfogadjuk hitelesnek az ott leírtakat) a kunok közti ügyeket a saját, választott bíráik is elintézhetik, a kunbíró illetékessége a kvázi magasabb szintű, kun-magyar perek kapcsán lépne életbe, ahol együtt ítélné a kun nemzetség saját, belső bírójával. Még a törvény szövegét teljesen eredetinek tartó Langó Péter is kihangsúlyozta, hogy egyetlen király sem akarta betartani az 1279. évi kun cikkelyeket, és azok sosem jutottak érvényre.¹⁰²⁴ Így még a törvény hiteles volta esetén sem biztos, hogy mindez átkerült a gyakorlatba. A források pedig egyenesen az ellenkezőjét sejtetik. A nádoroknak ugyanis 1342-ig bezárólag egyetlen kunokkal kapcsolatba hozható esetéről sincsen tudomásunk.¹⁰²⁵ Hogy nem volt minden gyakorlatot nélkülöző titulus, arra csak

¹⁰²³ Zsoldos Attila felvetése a PhD-dolgozathoz készített opponensi véleményében.

¹⁰²⁴ Langó: Kun törvények 71.

¹⁰²⁵ Borsa Kopasz egy ízben a vele szemben elkövetett hatalmaskodások körébe soroltatta sok más mellett azt is, hogy a nádorhoz tartozó kunokat is kiraboltak (1306: „Cumanis ad ipsum Kopoz palatinum pertinentibus” AO I. 107–108., AOkl II. 9. sz.), ám ez a fellépése nem tűnik bírói feladatkörnek, inkább csak a személye ellen elkövetett sérelmek számát emelte meg. Mindenesetre ez az első olyan halvány nyom, hogy a iudex Cumanorum cím viselőjének tényleg van valami köze a kunokhoz! Tegyük hozzá: kunokat akkor is találunk Kopasz oldalán, amikor már nem viselte a nádori méltóságot (Györffy: Kunok feudalizálódása 262.), ráadásul Kopaszt összefüggésbe hozták a IV. László elleni merénnyel is, amit a kunok követtek el (Kun László 40. – Kristó Gyula előszava). Mivel Kopasz birtokai eleve a kun szállásterületek mellett feküdtek, ezért könnyen lehet, hogy a kunokkal való kapcsolata nem is elsősorban a nádori címével állt összefüggésben.

abból a szabályosságból következtethetünk, hogy a nádori hivatal megosztása esetén kizárólag a „dunántúli” (tehát kelet-magyarországi) nádor viselte a *iudex Cumanorum* címet, a 14. század első évtizedében pedig csak I. Károly kinevezett nádora, Borsa Kopasz.¹⁰²⁶ Ám érdemes figyelembe venni Engel Pál megjegyzését, miszerint a „jászkunok korszakunkban [1301–1457 között] még nem álltak egységes irányítás alatt, egyidejűleg több hatóság címezte magát a jászok, a kunok vagy mindkét nép bírójának avagy ispánjának, valószínűleg azért, mert egyes székek felett gyakoroltak fennhatóságot ... a »kunok bírója« címet 1322-től ... a mindenkori nádor is viselte [kiemelés a szerzőtől!], kivéve Jolsvai Leustákot (1392-97) és nádorsága elején Bebek Detrét (1397-98)”.¹⁰²⁷ Így az egyes nádorokkal párhuzamosan az először 1319-ben felbukkanó *iudex Cumanorum*ok lehettek az „igazi” kunbírók, akik a gyakorlatban csak egy kisebb terület felett bírtak fennhatósággal,¹⁰²⁸ és nem úgy tűnik, hogy a nádor alárendeltjei lettek volna. Az összes kunt elméletileg átfogó „tiszteletbeli” kunbíró pedig a nádor volt, de a színe elé csak igen ritkán kerültek ezzel az etnikummal kapcsolatos ügyek. Másként nem tudjuk feloldani azt az ellentmondást, amely az intitulációban állandósuló cím, és az ezt gyakorlati oldalról is igazoló esetek hiánya között feszül. Talán erre a bírói fennhatósági rangsorra utal I. Lajos 1344. február 12-i oklevele, amelyben a király kinyilvánította, hogy a valószínűsíthetően kun etnikumú Berő fia Balázs és Pál fia Komár¹⁰²⁹ pereiben csak ő ítélkezhet, sem a nádor, sem az Olás nemzetségbeli kunok kapitánya (*nec palatinus, nec capitaneus Comanorum generationis Olas*), sem a király más bírója.¹⁰³⁰ Az exempció ugyan kissé formulaszerű a „más bírák” emlegetése miatt, de az Olás nemzetségi (a későbbi kun Kolbáz-szék elődje)¹⁰³¹ kun kapitány mellett feltűnő nádori fennhatóság említése talán mégis a realitásokat tükrözi. A nemzetségbeli Balázs és Komár tehát elsősorban a nemzetségi kun vezetők alá tartoztak, és másodsorban a nádor fennhatósága alá. Tudjuk egyébként, hogy az Olás nemzetségnek is volt egy külön kunbírója, 1328 decemberében pl. Nεκcsei Demeter tárnokmester, mellesleg körösszegi várnagy töltötte be ezt a pozíciót (*iudex Cumanorum de genere Olaas*).¹⁰³² Nem valószínű, hogy Nεκcsei Demetert az éppen ekkor nádor Druget János nevezte volna ki erre a pozícióra, címe sokkal inkább következett a királytól elnyert körösszegi várnagyságából, vagyis a nemzetségi kunbíró (eb-

¹⁰²⁶ Lásd „Az »oligarcha-nádorok« kora” és az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezeteket.

¹⁰²⁷ Engel: Archontológia 147.

¹⁰²⁸ Felsorolásukat lásd Engel: Archontológia 147–149. Ám az ott feltüntetett „Besenyő Gergely mg., a kunok rectora v. kapitánya 1346-02-27 (Dl. 69965)” adat félreértésen alapszik, az oklevélben Gergely a besenyők rektorának vagy kapitányának mondja magát, lásd még az előző, besenyőkre vonatkozó fejezetet.

¹⁰²⁹ Györffy: Kunok feudalizálódása 273.

¹⁰³⁰ MES III. 532. (AOKl XXVIII. 75. sz.)

¹⁰³¹ Györffy: Kunok feudalizálódása 273.

¹⁰³² Engel: Archontológia 147.

ben az esetben legalábbis) nem a nádor alárendeltje volt, hanem tőle független személy.

Hogy a nádor nem közvetlen módon volt a kunok bírása, azt az 1340-es évektől kezdve más források is igazolják. Zsámboki Miklós nádor 1343. április 12-i oklevele az első olyan ismert oklevél, amelyben a nádori hivatal viselője a kunokról intézkedik. A következőket írta: „Lajosnak, Isten kegyelméből Magyarország királyának a kegyelme a kun kapitányok minden szolgálata alól mentesítve a mi szolgálatunkba helyezte át az Ilunchuk nembéli Buthemer comest a rokonaival, a szállásán meg a kapitánysága alatt lévő kunokkal együtt, akik ... Tamás volt erdélyi vajdához és szolnoki ispánhoz tartoztak, hogy mi őt az összes szállásán lévő és kapitányságához tartozó kunjaival együtt megvédelmezzük olyan módon, hogy senki másnak, csak nekünk ... vannak alárendelve, és a zsoldpénzt (*stipendia*) tőlünk veszik át”. Ezért a nádor arra utasította az ispánokat, várnagyokat, nemeseket és a kunok kapitányait, hogy a királyi kegy révén neki szolgáló (*per regiam benignitatem nobis servituros*) Buthemert és kunjait ne zaklassák, mert az ő védelme alatt áll.¹⁰³³ Az oklevél kiemelte, hogy Buthmer és a kapitánysága alatti kunok Tamás erdélyi vajdához tartoztak azelőtt. Szécsényi Tamás 1342 októberében, fél évvel ezen oklevél kiadása előtt cserélte le vajdai méltóságát,¹⁰³⁴ ezért kerülhetett sor az „átruházásra”. Abból, hogy a *stipendiumot* az új uruk, a nádor fizette a Buthemer alá tartozó kunoknak, katonai jellegű főségre is következtethetünk, vélhetően a nádori sereggel kellett hadba vonulniuk.¹⁰³⁵ Az oklevél ugyanakkor jól mutatja, hogy egy kisebb kun közösség nem tartozott magától értetődő módon közvetlenül a nádor katonai és bírói hatalma alá. Buthemer is a nálánál magasabb rangú, oklevélben említett „kun kapitányok” fősége alatt állt, és a közvetlen nádori fennhatóság elérése külön királyi kegyből történt. Lajos ugyanezt a kiváltságot adta 1371-ben a Kuncheg nemzetséghez tartozó Fekete Miklós fia kun Lászlónak, a madarászának, és az ő összes kapitánysága alá tartozó kunnak (*Ladislaum Cumanum aucupem nostrum filium Nicolai nigri, generationis Kuncheg, nec non Comanos sub suo capitaneatu existentes*), hogy őket csak a király vagy a nádor, vagy egy nádori bíró bírói széke előtt (*nostrorum aut domini palatini vel eiusdem palatini iudicis in presentia*) vonhatják perbe.¹⁰³⁶ Mindez azt erősíti, hogy a nádor nem gyakorolt közvetlen bírói hatáskört a kunok felett, és már ahhoz is királyi

¹⁰³³ „Lodovici Dei gratia illustris regis Hungarie benignitas comitem Buthemer de genere Ilunchuck cum suis proximis et Cumanis in suo descensu, et sub suo capitaneatu existentibus, condam ad magnificum virum Thomam woyvodam Transylvaniensem et comitem de Zolnok pertinentibus, ab omnique capitaneorum Cumanorum iudicatu exemtum nobis transmisit servieudum, et per nos ipsum cum suis Comanis in suo descensu existentibus, et suo capitaneatui pertinentibus protegendum, ita, ut a modo nemini alteri, nisi nobis subesse ... teneantur, a nobis stipendia recepturi”. Gyárfás: Kunok III. 482–483. (AOKl XXVII. 170. sz.)

¹⁰³⁴ Engel: Archontológia 11.

¹⁰³⁵ A hadba szálló kunoknak járó zsold fizetése már a 13. század vége óta szokásban volt, lásd Györfy: Kunok feudalizálódása 261–263.

¹⁰³⁶ Gyárfás: Kunok III. 506–507.

privilegiumra volt szükség, ha egy csoportjuk közvetlenül a nádor bíraskodása alá akart tartozni. Hogy helyesen értelmezzük az oklevélben foglaltakat, érdemes még egyszer elővenni a „II. kun törvény” vonatkozó rendelkezését: „a kunok közül való eme urak és nemesek és a kunok egész közössége (*universitas*) országunk mindenkori nádorának bíraskodása” alá fognak tartozni.¹⁰³⁷ A szokásjogra hivatkozó törvény szó szerint tehát csak a nemes kunokat rendelte a nádor bírói széke alá (az *universitas* a nemesek politikai közösségét jelentheti ebben a kontextusban). Lajos fenti okleveleit azonban még sem foghatjuk fel úgy, hogy az addig nem nemes kunokat a király magasabb státuszra emelte, és *ezáltal* a nádori főség alá helyezte őket. Egyrészt, a nemesítésükről nem esik szó a szövegben, pedig azt meg szokták említeni az erről szóló oklevelek. Másrészt, az ott említett kunok egyike sem tűnik egyszerű, alávetett státuszúnak. Mindketten saját „kapitánysággal” (*capitaneatus*) és az alájuk tartozó emberekkel rendelkeztek, amely rang biztosan kimerítheti az 1279-ben jelzett kun *universitas* fogalmát. Az 1343. és 1371. évi oklevelek azt árulják el, hogy még ezen kunok sem tartoztak közvetlenül a nádori ítélőszék alá. Akár hitelesek tehát a „II. kun törvény” rendelkezései, akár nem, a gyakorlatba nem mentek át az ott foglaltak. Valószínű persze, hogy az egyes kun kapitányok és területi kunbírók ítélőszékétől lehetett a nádori törvényszékhez fellebbezni, de az általunk vizsgált korszakból (1342-ig bezárólag) erre egyetlen ismert példa sem akadt. Hasonló folyamatok játszódtak le egyébként a jászok esetében is. Tudjuk, hogy 1370-ben a királyi jászok bíróját (*iudex Jasonum*) Oppelni László nádor állította erre a posztra.¹⁰³⁸ Ezen jászbíró ellen egy bizonyos Sceuke nevű jász tett panaszt Lajos király előtt, hogy a bíró és társa illetéktelenül akar az ő birtokára és házába behatolni és ott zálogot venni (*ad domum et possessionem ... potenti manu venire, et vagia et pignora in eisdem domo et possessione suis recipere*).¹⁰³⁹ Úgy tűnik, hogy Sceuke királyi jász egy általa illegitimnek tartott törvénykezési eljárás ellen fellebbezett a nádor által állított jászbírótól a király színe elé. Itt ugyanazt a kettősséget látjuk, amelyet fentebb Miklós fia László királyi madarász esetében is, hogy a bíraskodási fóruma a király *vagy* a nádor volt, egyenrangú módon.

Az 1370-es évektől egyébként már találunk arra példát, hogy a nádor egy kunok és magyarok közti ügyben mondjon ítéletet, sőt, tisztán kunok közti ügyben is, ahogy a jászok feletti joghatósága is igazolható.¹⁰⁴⁰ Ennek ellenére a nádor kunok feletti gyakorlati fennhatósága a 15. század második felében is ingadozó volt, és a 16. században, bár emlékeztek rá, még akkor is alig volt je-

¹⁰³⁷ „iidem domini de Comanis et nobiles et universitas Comanorum iudicio palatini regni nostri, qui fuerit pro tempore constitutus” DRMH I/1. 71. Magyarul: Kun László 137. (Szilágyi Loránd ford.)

¹⁰³⁸ I. Lajos hozzá írt oklevelének a címzése a következő: „fidei suo Stephano dicto Izopos, iudici Jasonum nostrorum per dominum ducem palatinum constituto” DL 28088. (vö. Gyárfás: Kunok III. 505. – hibás kelettel)

¹⁰³⁹ Gyárfás: Kunok III. 505.

¹⁰⁴⁰ Gyárfás: Kunok III. 99–100., 105–108., 173–178.

lentősége, amikor a nádori poszt éppen be volt töltve.¹⁰⁴¹ Ekkorra egyébként a nádor már az intitulációban is gyakran feltüntette a kunok mellett a jászokat *iudex Comanorum et Philisteorum* formában. A tisztség azonban nem azt az utat járta be, ami a besenyők feletti joghatóság esetében történt, vagyis a lassú el-sorvadást. A 17. század első fele, amikor hosszabb idő után ismét betöltötték a nádori hivatalt (és elkezdték rekonstruálni, hogy mi is tartozik a jogköréhez tulajdonképpen), a nádoroknak a Jászkun kerületek feletti minden addiginál erőteljesebb hatalmi befolyását hozta el. Akkor már egyértelműen nádori jog-nak tekintették a jászkun főkapitány állítását, amely jogot a király csak a nádori szék üresedése esetén gyakorolhatta, továbbá a nádor a vidék jövedelmeit is élvezte (a török miatti területi korlátok figyelembe vételével, természetesen).¹⁰⁴² A 13. században megjelenő, majd állandósuló kunbírói titulus „gyümölcse” így igazán tartósan és erőteljes módon csak a 17. századra „ért be”.

¹⁰⁴¹ Kocsis: Jászság 31–32.

¹⁰⁴² Erre az időszakra lásd Ember: Újkori közigazgatás 579–581.; Kocsis: Jászság 32–33.

VIII. A nádori hivatal munkatársai

Bár gyakran beszélünk elvont módon nádori „intézményről” vagy „hivatalról”, azt nem tudjuk kimutatni, hogy az Árpád-kor folyamán létezett volna a nádor személyétől függetlenül, a távollétében is működő, és az ő nevében oklevelet kibocsátó „hivatal”. Így tehát a nádor személyes jelenléte és a nádori hivatal működése ekkor még elválaszthatatlanul összetartozott. Ennek ellenére már egészen korán, a 13. század elejétől kezdve megjelent az igény a nádort adott esetben nélkülözni tudó, ám nádori szintű bíraskodásra. Mindezt kezdetben helyettesek állításával oldották meg a nádorok, de ők, ha a nádor képében intézkedtek is, a saját nevükben bocsátottak ki oklevelet, és ítéleteiket jóvá kellett hagyatni a nádorral (ez nem vonatkozott a 13. század közepétől a nádori intézménytől távolabb kerülő alnádori hivatalra). Így csak a nádori „iroda” munkatársainak száma nőtt meg, de a nádori intézmény ezáltal nem függetlenné vált a nádor személyétől. Az első feltételes nyom, amely a távollévő tisztviselő idején is az ő nevében működő hivatalra utal, Aba Amadéhoz köthető, aki az egyik pert Újvár megye hatóságától az ő különös törvényszéke elé (*ad nostrum iudicium speciale*) vonta.¹⁰⁴³ A 13. század végétől kezdve a király esetében már megkülönböztették a királyi jelenlét bíróságát (*presentia regia*) a királyi különös jelenléttől (*specialis presentia regia*), és a király személyesen csak ez utóbbin volt biztosan jelen.¹⁰⁴⁴ Ha tehát Amadé esetében is használták már ezt a kifejezést, akkor feltételezhető, hogy nem volt mindig személyesen jelen a saját bíróságán, hanem bizonyos pereket a nevében, de távollétében folytatott le a személyezte. Erre azonban a fenti kifejezés használatán kívül (amelyet nem feltétlenül csak így értelmezhetünk) más bizonyíték nincsen. Debreceni Dózsa tisztségviselése (1322) alatt azonban már ilyen bizonyítékkal is rendelkezünk. Dózsa Kállósemjénben tartott közgyűlései idején a debreceni nádori kúriában is bocsátottak ki nádori intitulációval okleveleket.¹⁰⁴⁵ Az önállósodó hivatal Dózsa utódja, Druget Fülöp alatt is tovább élt, bár állandó tendencia nem lett belőle. Fülöp idején a távollévő (vagy csak éppen nem bíraskodó) nádort alapvetően az albírája, Perényi Miklós a saját nevében helyettesítette. Találunk ugyanakkor az ellenkezőjére is példát. Amikor 1327 tavaszán Fülöp éppen Visegrádon tartózkodott, akkor a vizsolyi kúriájában az ő nevében is bocsátottak ki oklevelet – igaz, csak perhalasztást.¹⁰⁴⁶ Sőt, halvány nyomok vannak arra is, hogy a

¹⁰⁴³ HO VII. 351. (RP 326. sz.)

¹⁰⁴⁴ Pl. Hajnik: Bírósági szervezet 33–35.; Geric: Királyi bírói jelenlét.

¹⁰⁴⁵ Lásd az „I. Károly első nádorai – az »oligarchikus nádorság« öröksége” c. alfejezetet.

¹⁰⁴⁶ Az esetre már Spekner Enikő is felhívta a figyelmet doktori disszertációjában. Szerinte 1327. máj. 1-jén egy napon volt Fülöp nádor Visegrádon Köcski Sándor országbíróval bírótárs, és adott ki perhalasztó oklevelet Vizsolyban (Spekner: Buda székhelyé alakulása I. 117). A szer-

„hivatal” működése még a nádori albíró, Perényi Miklós távolléte esetén sem állt le. Az egri káptalan 1324. december 13-án kiadott levelében igazolta, hogy a színük előtt Fülöp nádor ügyvédvalló oklevelével megjelenő Miklós albíró Margit asszonyt, a nádor feleségét képviselte. Másnap, december 14-én Miklós (legalább) három oklevelet is kibocsátott Vizsolyban.¹⁰⁴⁷ Eger és Vizsoly között a távolság légvonalban is kb. 85 km, ám mivel meg kell kerülni a teljes Bükk hegységet, ezért az út terepen jóval hosszabb (vagy átvágva a hegységen nehezebb), és nem túl valószínű, hogy a december 13-án még Egerben tartózkodó Miklós visszatérhetett volna december 14-re Vizsolyba. Mivel az egri káptalan oklevele csak átírásban maradt ránk, elvileg elképzelhető, hogy a keltezését elírták,¹⁰⁴⁸ bár erre egyértelmű bizonyíték nincs. Így – hacsak hipotetikusán is – de azt is feltételezhetjük, hogy a december 14-i oklevelek Perényi Miklós albíró nevében, de a távollétében kerültek kiadásra. Akármilyen is az igazság, Fülöp és János alatt még biztosan nem lett olyan rutinszerű rendszer belőle, mint Druget Vilmos esetében.

Mindezek arra utalnak, hogy a 14. század elején már megjelent az igény egy folyamatosan működő hivatalra, amely nem függ senki jelenlététől, és a hivatalviselő személye csak a legitimitást adja. A folyamat aztán Druget Vilmos nádorsága alatt ért be véglegesen. Vilmos egyrészt megtartotta az apjától öröklött óbudai nádori kúriát az ottani személyzettel, de nem mondott le a vizsolyi kúriájáról sem. Az óbudai kúria pedig folyamatosan folytatta a nádor nevében történő oklevéladást, miközben Vilmos nádori közgyűléseket tartott, vagy Vizsolyban, később Visegrádon székelt.¹⁰⁴⁹ Vilmos újítása a korábbi gyakorlathoz képest az volt, hogy a távollétében működő kuriális bíraskodást nem egy helyettes állításával rendezte el, mint ez gyakorlat volt korábban, hanem az „irodai személyzetet” hagyta a távollétében működni. Érdekes egyébként, hogy a nádori kúria és a közgyűléseket tartó nádor oklevelei közötti időbeli párhuzamosság már Nyers Lajosnak is feltűnt, ám ő mindezt csak 1343-tól,

zó itt annyiban tévedett, hogy Fülöp május 1-ji visegrádi tartózkodását tényleg igazolni lehet (vö. AOkI XI. 270. sz.), ám a vizsolyi perhasztor oklevele nem május 1-jén, hanem 8-án kelt (lásd AOkI XI. 203. sz.). A felek számára való megjelenést írta elő máj. 1-jére a nádor, amely pert aztán egy héttel később halasztott csak tovább, innen származhat a tévedés. A nádor távolléte ennek ellenére erősen valószínűsíthető, hiszen Fülöp nem csak 1-jén, de máj. 16-án is Visegrádon volt még (lásd AOkI XI. 223. sz.), és bár elvileg lehetséges, igen életszerűtlen feltételezés lenne, hogy a két időpont között egy rövid időre meglátogassa a vizsolyi kúriát. Különösen, hogy ha figyelembe vesszük Spekner Enikő azon észrevételét is, hogy a máj. 1-ji visegrádi oklevélen a nádori nagypécset volt, de a vizsolyi oklevélen csak a kisebb pecsét (Spekner: Buda székhelye alakulása I. 117). Erősen valószínű, hogy ugyanazzal a helyzettel állunk szemben, amivel Druget Vilmos alatt is találkozunk: a nádor távollétében a kisebbik pecsétet használó kúria rutinszerű ügyintézését folytatott, vagy elhalasztotta a pereket (lásd „A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet).

¹⁰⁴⁷ AOkI VIII. 545., 548–550. sz.

¹⁰⁴⁸ Tegyük hozzá, hogy az Anjou-kori oklevéltár regesztája véletlenül tényleg elírta a keltezését, mert bár dec. 13. alá vették fel az oklevelet, a regesztában „D. in fe. B. Nicolai conf.” szerepel. Az oklevélben „in octavis beati Nicolai confessoris” áll (DL 75391.).

¹⁰⁴⁹ Minderre részletesen lásd „A nádori kúria Visegrádra költözése” c. alfejezetet.

Zsámboki Miklóstól kezdte el adatolni.¹⁰⁵⁰ A gyakorlat tényleg folytatódott Vilmos halála után is, Zsámboki Miklós nádorsága idején, így elmondható, hogy ekkortájt született meg elvont értelemben is a „nádori hivatal”, amelynek folyamatos működése már nem a nádor vagy nádori albíró jelenlétén múlt. Az alábbi alfejezetekben ezt a hivatali segítő személyzetet elemezzük részletesebben, kezdve az alnádori és a nádori albírói intézmény történetétől, az iroda belső munkatársainak számító írnoki, majd később protonotáriusi (ítélőmesterei) személyzetten keresztül a nádori intézmény működését biztosító „külső segítőikig” bezárólag. Ezen külső, sokszor alkalmi segítséget az egyes ítélőtársak, illetve a gyakorlati végrehajtásban segédkező poroszlók, majd nádori emberek, jelentették.

1. A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró

A korábbi szakirodalomban többnyire egységesen „alnádor” elnevezéssel illették a különféle nádorhelyettesi szerepet betöltőket. Véleményünk szerint itt differenciáltabban kell eljárni, és legalább kétféle nádorhelyettesi funkciót kell megkülönböztetnünk a 13. század közepétől fogva. Az egyik az „alnádor”, amelyet a latin terminológiában többnyire *vicepalatinus* névvel illettek, és a jelzett időhatártól kezdve a feladata nem csak a nádor személyének helyettesítése volt, hanem az, hogy Pesten, később Budán székelve ellássa a pesti ispáni teendőket, illetve a régióban bíraskodjon. Az alnádor személye az idők folyamán távolodott a nádori hivattól, bár kinevezése valószínűleg mindvégig a nádor joga volt. A másik fő nádorhelyettesi funkciót az „albíró” (teljesebb nevén: „nádori albíró”) hivatala jelentette, amelyet a latinban többnyire a *viceiudex* (*viceiudex palatini*) szóval adtak vissza. Ő közvetlenül a nádor személyes munkatársa volt, többnyire a környezetében tartózkodott, és a nádor személyét helyettesítette. A 13. század végétől kezdve – éppen a nádor környezetében való tartózkodása miatt – az albírók számítottak az adott nádori tartomány másik fő bírójának. Fontos azonban jelezni, hogy az itt felvázolt terminológia és feladatkör sokkal esetlegesebb volt a gyakorlatban. Mint alább részletesen kifejtjük, a terminológiai szétválasztás nem mindig állt fent (a Druget-nádorok idején pl. a Budán székelő helyettes is *viceiudex* névvel illették), és nem mindig töltötték be mindkét hivalt. Így inkább csak tendenciákról beszélhetünk az egyes nádorhelyettesi funkciók szétválasztásakor, a gyakorlatot valójában a nádor személyes igényei szabták meg. Ráadásul az 1240-es évek előtti és 1340-es évek utáni időszakra a fent elmondottak egyáltalán nem érvényesek, sem terminológiai, sem funkcionális téren.

A nádor helyettesítése már akkor is napirenden volt, amikor még csak a király képében bíraskodott a királyi kúriában. Szent László III. törvénykönyve is szót ejtett arról, hogy „ha valamikor a nádorispán hazamenne, a király is

¹⁰⁵⁰ Nyers: Nádor működése 55–56.

az udvar pecsétjét, aki helyetteseként hátramarad, annak adja át”.¹⁰⁵¹ Nem valószínű, hogy emögött intézményesített keretek álltak volna, valószínű, hogy inkább csak a király megbízott egy éppen udvarban tartózkodó előkelőt, hogy átmenetileg vegye át a nádorispán helyét.¹⁰⁵² Az első ismert nádorhelyettesek megjelenése az 1219–1220-as igazgatási reformokhoz köthető. Az első hiteles említések a Váradi Regesztrumban találhatóak 1220-ból.¹⁰⁵³ Hogy az intézmény csak ekkortájt jelent meg, mutatja, hogy nincsen még kikristályosodott neve a tisztségnek. 1220-ban Fila kétszer és Petus egyszer *vicarius palatini*.¹⁰⁵⁴ A névváltozatosságot Móric alnádor 1220–1221-es említésein lehet jól lemérni. Egy esetben (1221) ő is *vicarius palatini comitis*. Egyszer (1221) *vicecomes palatini comitis*, három alkalommal (1220–1221) egyszerűen csak *vicepalatinus*, míg egyszer (1221) *vice iudex palatini comitis*.¹⁰⁵⁵ Az utolsó kivételével mindegyik a Váradi Regesztrum bejegyzéseiből való (az utolsó Benedek, tatai apát oklevele, amely több ponton is eltér a megszokott formuláktól). Barc fia Miklós nádor egy 1221. évi oklevelében Mártont az ő *vice iudex*ének nevezte.¹⁰⁵⁶ Az 1222. évi Aranybulla a nádor kapcsán „helyettes bírákat” (*iudices vicarios*) emlegetett.¹⁰⁵⁷ A különféle megnevezések itt még biztosan nem annak tudhatók be, hogy ennyi, funkciójában hasonló, ám különféle tisztség létezett volna a nádor helyettesítésére, hanem hogy a frissen megszervezett hivatalnak még nem szilárdult meg a neve. Ezalatt a két év alatt összesen négy alnádorról van tudomásunk (Fila, Petus, Móric, Márton), akik nem egymást váltva, hanem – legalábbis részben – párhuzamosan működtek, mint az a Váradi Regesztrum regesztáinak egymásutániságából következik. A nádori helyettesek halmozásának az Aranybulla szabott gátat: a már sokszor idézett részében kimondta, hogy a nádor „helyettes bírákat ne tartson, csak egyet a saját udvarában”.¹⁰⁵⁸ Az alnádorok elnevezése az Aranybulla rendelkezése után sem egységesült. Kőbüküti Péter 1234-ben egyszerre *vicepalatinus* és *viceiudex* néven jelent meg, Endri 1235-ben *vice palatini*, Albert pedig 1237-ben és 1239-ben *viceiudex palatini*.¹⁰⁵⁹

¹⁰⁵¹ „si aliquando palatinus comes domum irerit, regis et curie sigillum, qui in vice eius remanserit, illi dimittat” Závodszy: Törvények 174. Magyarul: ÍFMT 89. (Körmeny Tamás ford.)

¹⁰⁵² Vö. Zsoldos: Visegrád vármegye 27. 156. jz.

¹⁰⁵³ Hamis oklevélben már 1201-ből találkozunk Belos nádori alispánnal (Belus, vice comes D[ominij] Palatini): CD VII/4. 70–71. (RP 2. és 3. sz. közötti reg.) Az oklevél egy újkori, Kemény József-féle hamisítvány.

¹⁰⁵⁴ RV 248. és 266. sz. (Fila); RV 249. sz. (Petus)

¹⁰⁵⁵ RV 289. sz.; 282. sz.; 271., 318., 321. sz.; ÁÚO I. 182–183.

¹⁰⁵⁶ PRT I. 652. (RP 9. sz.)

¹⁰⁵⁷ DRMH I/1. 35.

¹⁰⁵⁸ „iudices vicarios non habeat, nisi unum in curia sua.” DRMH I/1. 35. Magyarul: Szöveggyűjtemény 270.

¹⁰⁵⁹ Péter: HO VIII. 31–32. (RP 37–38. sz.); DF 200920. (kiadása: RP 39–40. sz.). Endri: DL 70387. (kiadása: RP 41. sz.). Albert: DL 96256. és DL 41010. (vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.); HO VI. 37.

A tatárjárás után az Árpád-korban a *viceiudex*¹⁰⁶⁰ és a *vicepalatinus*¹⁰⁶¹ elnevezéssel egyaránt találkozunk, nagyjából ugyanolyan arányban. Gotárd, Péc nem-béli Dénes ifjabb királyi tisztviselő alnádora csak a „vice Dyonisio palatino” megnevezést használta önmagára, és ez akár alkalmi helyettesítést is sejtethetne, ám a teljes intituláció (*Nos comes Gothardus vice Dyonisio palatino in Hotwan residens*)¹⁰⁶² a Budán vagy Pesten székelő alnádorok szokásos formulája, amely arra utal, hogy itt az idősebb király budai alnádorát másoló hatvani alnádorról van szó. Viszont a tatárjárás után már egyszer sem fordult elő az, hogy egy személyt kétféle elnevezéssel illessenek. Ha a nádorhelyettesnek több említése (vagy saját intitulációja) is akadt, akkor a kettő közül mindig ugyanazt a terminust használta. Ezen kívül megfigyelhető az is, hogy a bizonytalan személyű és datálású „F.” alnádor kivételével¹⁰⁶³ a Budán (Pesten) székelők neve következetesen a *vicepalatinus*, míg a *viceiudex* bárhol a nádor környezetében felbukkanhatott. Ez már sejtet egyfajta különbségtételt, miszerint itt már nem pont ugyanazt a funkciót fedte a két tisztségnév. Az Anjou-korban már egyértelmű bizonyítékaink vannak a kettős alnádori rendszerre, még ha a terminológia használata zavarosabb is lett kissé. László, Borsa Kopasz helyettese egyszerre mindkét fő névvel (*vicepalatinus* és *viceiudex*) említette saját magát, tehát nem egy másik hivatali szerv következtelen névhasználatáról volt szó.¹⁰⁶⁴ Debreceni Dózsa István nevű alnádora egy oklevélben „viceiudex ... palatini ... Bude residens” néven bukkant fel, de egy abban átírt oklevél őt „vicepalatinus Bude residens”-nek hívta. Egy hónappal később már saját oklevélben is „vicepalatinus Bude residens” lett, és később már következetesen ezt a nevet alkalmazta magára.¹⁰⁶⁵ Ezzel párhuzamosan volt Dózsának egy „általános bírāja” (*iudex generalis ... palatini*) is.¹⁰⁶⁶ Ő nem Budán, hanem – amikor van rá adatunk – Debrecenben, Dózsa székhelyén keltezte okleveleit. A párhuzamos kettős alnádorság Druget Fülöp alatt is folytatódott, ugyanilyen alapon. Az egyikük, Tamás, Budán keltezte okleveleit, és titulusában is ott szerepelt a „Bude residens” („Budán székelő”) kitétel.¹⁰⁶⁷ A másik helyettes, Perényi Miklós egy kivétellel

¹⁰⁶⁰ DL 93896. (kiadása: RP 168. sz.); Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 57228. (kiadása: RP 301. sz.); DL 75155. (kiadása: RP 317. sz.); DL 75156. (kiadása: RP 321. sz.); HO VII. 360. (RP 327. sz.); ÁÚO III. 172.

¹⁰⁶¹ Zichy I. 79. (RP 179. sz.); Heves 51. (RP 197. sz.); Kis–Petrik: Kiadatlan oklevelek 25–26. (RP 238. sz.); DL 58436. (pecsétfelirat, lásd RP 289. sz., ill. Majláth: Péter pecsétje), ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.); ÁÚO VIII. 394.; ÁÚO IX. 194.; HO VI. 435.; Elenchus III/2. 40.; Zichy I. 98.

¹⁰⁶² DF 280264. (kiadása: RP 129. sz.)

¹⁰⁶³ Zala I. 118–119. (RP 203. sz. Az oklevél datálási nehézségeit lásd a regeszta utáni kommentárban.)

¹⁰⁶⁴ 1314: DL 69660., 69661. (AOkl III. 759. sz., 823. sz.)

¹⁰⁶⁵ HO VIII. 411–412., DL 3652. (AOkl VI. 571. sz., 629. sz.); DF 200110. (AOkl VI. 775–776. sz.); Zichy I. 216–217. (AOkl VI. 830., 838. sz.); DL 86950. (AOkl VI. 848. sz.)

¹⁰⁶⁶ DL 96082., 96083., 50718. (AOkl VI. 508., 517., 600. sz.)

¹⁰⁶⁷ AOkl VII. 275. sz., 351. sz., 395. sz., 411. sz., stb. VIII. 349. sz., 547. sz., IX. 538. sz., 551. sz., X. 137. sz., 169. sz., 272. sz. stb., XI. 33. sz., 261. sz. Egy alkalommal, 1325-ben nem Budán keltezett, ha-

mindig Vizsolyban, Fülöp kúriájában.¹⁰⁶⁸ Miklós a már megszokott *viceiudex ... palatini* elnevezést használta,¹⁰⁶⁹ viszont Tamásnál 1324-ig úgyszintén a *viceiudex* megnevezés élt, aztán 1325-től következetesen a *iudex ... palatini Bude residens* titulussal illeték,¹⁰⁷⁰ ami némi rangemelkedést (de legalábbis terminológiai megkülönböztetést) jelent a Vizsolyban ítélező Miklóssal szemben, hiszen ő mindvégig *viceiudex* maradt.

De mikori időpontban jelölhetjük a meg a folyamat végét, amikor már szétvált az alnádor és az albíró hivatala? Hajnik Imre a 14. századi viszonyokból kiindulva, azt az egész Árpád-korra visszavetítette, Szovák Kornél ezt úgy pontosította, hogy a nádornak kezdettől fogva volt egy, többnyira a környezetében működő albírója, és ezzel párhuzamosan a 13. század második felében „megjelenik egy hol Pesten, hol pedig Budán rezideáló alnádor”.¹⁰⁷¹ Tringli István a 13. század végével számolt: a „nádornak a [13.] század végére két kúriája jött létre, az egyik [alnádor] többnyire a nádorral együtt annak vidéki kúriájában ítélt, a másik azonban a királyi székhely közelében tevékenykedett.”¹⁰⁷² A kettős alnádori rendszert tehát legalább a 13. század végéig visszavezette a szakirodalom. Magunk abból az alább részletesen tárgyalt tényből indulnánk ki, hogy a Pesten, majd Budán székelő alnádor már az 1240-es évektől, de talán már a tatárjárás előtt is Pest megye ispáni jogkörét is gyakorolta.¹⁰⁷³ Ennek kapcsán gyakran idézik azt az oklevelet, amelyet 1323. január 14-én¹⁰⁷⁴ küldött a budai káptalan

nem a Zala megyei Újudvaron, de akkor okt. 7-én a nádor parancsára közgyűlést tartott Zala megyének, ez a magyarázat (AOKl IX. 442. sz.).

¹⁰⁶⁸ AOKl VII. 63. sz., 337. sz., 428–429. sz., 505. sz., stb., VIII. 24. sz., 70. sz., 99. sz., 106. sz., 141. sz., stb., IX. 20. sz., 49. sz., 51. sz., 83. sz., 98. sz., 117. sz., stb., X. 15. sz., 21. sz., 111. sz., 150. sz., 171. sz., stb., XI. 85–86. sz., 185. sz., 206. sz., 283. sz., 289. sz. stb. Egy ismert alkalommal keltezett máshol, a Borsod megyei Boldván: AOKl VII. 704. sz.

¹⁰⁶⁹ Egy-egy egyedi titulus előfordul: vices ... palatini a legelső ismert levelében (nyilván még nem szilárdult meg a terminológia: AOKl VII. 63.); vicescomes ... palatini – saját intituláció, ám ez az oklevél csak másolatban maradt fent, és valószínűleg elírás (AOKl XI. 206. sz.); a feleszi konvent egy alkalommal csak comes-nek, Valter főesperes pedig egyszer vicepalatinus-nak említette (AOKl X. 529. sz., XI. 202. sz.).

¹⁰⁷⁰ Egy kivétellel, a csatári konvent említésében ugyanis még a régi sablon szerepel (AOKl IX. 551. sz.).

¹⁰⁷¹ Hajnik: Bírósági szervezet 66.; Szovák: Roland kúriája 300.

¹⁰⁷² Tringli: Pest és Pilis 381.

¹⁰⁷³ Zsoldos: Visegrád vármegye 26–27.; Tringli: Pest megye 154–155.

¹⁰⁷⁴ Az oklevelet 1333. évi kelettel is szokták idézni (lásd Engel: Archontológia 163. 177. jz.; Zsoldos: Visegrád vármegye 25.; Tringli: Pest megye 154.; Tringli: Pest és Pilis 380–381.), sőt, az Anjou-kori Oklevéltár kötetében kétszer is regesztázták, egyszer az 1323. (AOKl VII. 7. sz.), egyszer az 1333. év alatt (AOKl XVII. 23. sz.). Az oklevélben (DL 40417) az év leírása tényleg 1333-nak néz ki (M^o CCCX^o XX° tertio, jól láthatóan három, és nem kettő X-szel), ám tartalmilag csak az 1323. év jöhet szóba. A levél szerint ui. Károly király Temesvárott, dec. 27-én kelt (in Themesvar, in festo beati Johannis apostoli et evangeliste), Pest megyének küldött levelét nem tudják bemutatni, mert az alnádori hivatal éppen üresedésben van. Az oklevél kelte: post octavas Ephiaphanie die prenotato, vagyis 1323 esetén jan. 14., 1333 esetén jan. 16. Világos tehát, hogy Károly átírt parancslevelének az előző évben kellett kelnie. Károly itineráriuma pedig csak az 1322. év esetén egyeztethető össze a temesvári keletthellyel, mert az

I. Károly királyhoz. Eszerint Károly Pest megye ispánjának és szolgabírának küldött levelét nem tudják átadni, mivel az alnádori (*vicepalatinus*) hivatal éppen üresedésben van. Ez az adat nem csak azt bizonyítja, hogy a pesti ispán feladatait az alnádor látta el, hanem azt is, hogy a hivatala általában véve be lehetett töltve, hiszen a megyének működnie kellett. Az Árpád-korból csak nagyon elszórt adatunk van a Pesten vagy Budán székelő alnádorra, az Anjou-korból pedig 1322-ig egyet sem ismerünk.¹⁰⁷⁵ A 14. század eleji hiátust vélhetően nem csak forráshiánynak kell betudnunk, hiszen egy jó darabig maga a király sem tudta szilárdan kezében tartani Budát, nem valószínű, hogy nádorai ott folyamatos alnádort tartottak volna. Ezt leszámítva azonban valószínűsíthetjük, hogy a tisztelet relatíve folyamatosan betöltötték, különben nem maradt volna meg az alnádori tisztség Pest megyével való összekapcsolódása a 14. századra is.¹⁰⁷⁶ Egy viszonylagos folyamatossággal létező, latinul többnyire *vicepalatinus* névvel illetett Budán székelő alnádorral tehát számolhatunk. Ezzel párhuzamosan Aba Amadé nádorsága idején előfordultak olyan *viceiudex*ek is, akiknek a működését semmiképpen nem lehet a pesti ispáni címet is viselő budai alnádorral összeegyeztetni – legfőképpen azért, mert sosem Budán kelteztek, hanem Vizsolyban (a „Bude residens” alnádorok az Árpád-korban, amennyiben ismerjük a kelethelyüket, többnyire Budán vagy Pesten keltezték a levelüket, tehát nem csak üres formula volt az ott tartózkodásra való utalás).¹⁰⁷⁷ Bár

év decemberében valóban ott tartózkodott (AOKl VI. 880. sz., a város melleleg ekkor még a székhelyének számított), míg 1332. dec. 20–21-én Visegrádon volt (DL 99943., DL 99944., DF 277277.), ahogy 1333. jan. 2-án is (AOKl XVII. 2–3. sz.), nem valószínű, hogy a két időpont között, dec. 27-re „leszaladt” volna Temesvárra, hogy rögtön vissza is térjen Visegrádra. Inkább az 1322/1323. évi keletek mellett szól az is, hogy január 14-én az alnádori hivatalt üresedésben lévőnek mondták. Debreceni Dózsa 1322. nov. 27-i utolsó feltűnése után a nádori (és ezáltal az alnádori) hivatal minden kétséget kizáróan üresedésben volt (Engel: Archontológia 2.). 1333 januárjában a nádori hivatal biztosan be volt töltve (Druget János). Az alnádorra ebből a hónapból valóban nincs adat, tehát elvileg lehetett üresedésben, de márciusból már ismejük János Budán székelő alnádorát (AOKl XVII. 142. sz.).

¹⁰⁷⁵ 1267 és 1299 között összesen 5 személyről van tudomásunk úgy, hogy egyikük hivatalviselését sem lehet egy évnél hosszabb időre kimutatni. Listájukat lásd Zsoldos: Archontológia 20–24. Az Anjou-korra: Engel: Archontológia 2–3. vö. AOKl VI. 571. sz.

¹⁰⁷⁶ Ennek látszólag ellentmond az a tény, hogy amikor már az alnádor pesti ispáni jogkörét is megszüntették, teljesen ispán nélküli volt a megye, ám az ispán feladatait a 4 szolgabíró is el tudta látni (Tringli: Pest megye 155–156.), azaz létezhetett megye ispáni jogkört gyakorló személy nélkül is. Ám ez a szolgabírói rendszer az 1270-es években jött létre (Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák 791–797.), és a korai időkben még biztosan nem lehetett olyan fejlett, hogy önmagában el tudja működtetni a megye hatóságát.

¹⁰⁷⁷ Heves 51., Zala I. 118–119. (RP 197., 203. sz.). A statisztikailag nem túl jelentős két Árpád-kori adatot (más esetben nincs kitéve a kelethely) erősíti, hogy mind Debreceni Dózsa, mind Druget Fülöp budai alnádorára igaz volt ugyanez. Miklós fia Péter „*vicepalatinus Bude residens*” (Zichy I. 98.) egy *damus pro memoria*-jában Pesten keltez: HO VIII. 383–384. (RP 289. sz.). Kérdéses, hogy a „Budán székelővel” azonosíthatjuk-e Pósa alnádort (*vicepalatinus*), aki Fehérvárott keltezett egy *damus pro memoria* oklevelet (Zichy I. 77., RP 176. sz.). Hogy ő esetleg a budai alnádorok közé tartozott, arra nem csak egy másik oklevélben említett *vicepalatinus* elnevezése utal (a nádor környezetében tartózkodókat ekkor többnyire *viceiudex*

előfordult, hogy a budai alnádor elhagyta székhelyét (fentebb már utaltunk Druget Fülöp Tamás nevű alnádorára, aki Zala megyének tartott közgyűlést az ura parancsára, és Pósa alnádor kérdésére is),¹⁰⁷⁸ mivel Amadé *viceiudex*ei következetesen ugyanazt a települést jelölték meg, Vizsolyt, ezért kimondhatjuk, hogy ott tartották kúriájukat, nem csak ideiglenes ott tartózkodásról volt szó. A kettős alnádori rendszer tehát a 13. század utolsó évtizedében, Aba Amadé alatt már biztosan működött. Amadé *albírája* tehát a nádori székhely (Gönc) közelében, Vizsolyban tartotta hivatalát.¹⁰⁷⁹ A vizsolyi *viceiudex*ek mellett, ha nem is ugyanazon időből, de ismerjük Amadé *vicepalatinus Bude residens*ét is, tehát ez a méltóság is be volt töltve.¹⁰⁸⁰

Nem egyértelmű, hogy a kettősség létrejöttét mikortól számíthatjuk. Az Aranybulla csak egy, a nádor kúriáján ítélkező helyettesítést írt elő. És mivel az alnádorok minimum a tatárjárás óta Pest megyéhez, és azokhoz a részekhez kötődtek, ezért logikus lenne, hogy ez már életre hívta egy másik, valóban a nádor melletti helyettes meglétét, ahogy ezt többé-kevésbé Szovák Kornél is feltételezte.¹⁰⁸¹ A források elégtelenek voltak ugyan nem teszi lehetővé ennek egyértelmű kimondását, de azért apró jelek szólnak mellette. Halvány nyom, hogy az első ismert tatárjárás utáni albíró (*viceiudex*), Pósa fia Bodur 1267-ben magánemberként a pécsváradi konvent előtt tett bevallást egy föld adásvételéről.¹⁰⁸² Az oklevél szerint ő annak a Kemény fia Lőrincnek az albírája volt, aki a somogyi ispánságot is viselte ez időben, így valószínűsíthetjük, hogy Bodur inkább Lőrinc környezetében tartózkodott, semmint Budán székelte volna. Sándor pedig, aki (Domonkos fia) Roland albírájának (*viceiudex*) nevezte magát, egy *Kanad* (Kányád?) nevű településen keltezett 1272-ben vagy 1274-ben.¹⁰⁸³ A település nem azonosítható egyértelműen, de az ügy a Vas megyei Káld falu feldúlása kapcsán robbant ki, így talán itt sem a budai alnádor járt el. Ha a logika helyes, akkor 1267-től már adatolni lehet a kettős alnádorság rendszerét, de megalapozottan csak Aba Amadé idejéből állíthatjuk, hogy létezett. Valószínű

névvel illeték), hanem a per területi vonatkozása is, mivel a Pest megyei Berkiből származó István perelt a szintén Pest megyei Negyed faluval. Mivel az eset biztosan az aug. 20-i éves fehérvári törvénynapon történt, ezért talán arra gondolhatunk, hogy itt a budai ítélkező fórumok ideiglenes Fehérvárra településéről volt szó. Persze az sem biztos, hogy Pósa tényleg a Budán székelő alnádorok közé tartozott, hiszen a *vicepalatinus* titulusa mellett ez nincs kitéve.

¹⁰⁷⁸ AOKI IX. 442. sz., ill. Pósa-ra lásd az előző jz.

¹⁰⁷⁹ Zichy I. 121. (RP 272. sz.); DL 75155. és 75215. (kiadásuk: RP 317–318. sz.); DL 75156. (kiadása: RP 321. sz.); RDES I. 98. (Függelék, 13. sz.). Teljes bizonyossággal ugyan csak János albíró esetén találkozunk a vizsolyi székhellyel, mert Amadé másik név szerint is ismert *viceiudex*e, Pál oklevelének nem ismerjük a kelet helyét (HO VII. 360., RP 327. sz.). Ismerünk azonban több Vizsolyban kiadott *damus pro memoria*-oklevelet, amelyet Amadé nádor albíráihoz kapcsolhatunk, lásd HO VII. 328–329.; DL 84229., 105728.; és talán még: RDES I. 325.; Zichy I. 83., Zichy VI. 1.; DL 84237. (Függelék, 11–12., 14., 18–21. sz.)

¹⁰⁸⁰ Kis–Petrik: Kiadatlan oklevelek 25–26. (RP 238. sz.)

¹⁰⁸¹ Szovák: Roland kúriája 300.

¹⁰⁸² ÁÚO III. 171–172.

¹⁰⁸³ DL 93896. (kiadása: RP 168. sz.)

egyébként, hogy nem minden nádor élt albirák választásával, csak aki igényelte azt, míg a pesti ispánsággal összekapcsolódó tisztséget a legtöbben betölthették. Egyetlen forrásból következtethetünk arra, hogy az 1290-es években, amikor a nádori hivatalt nem egyszer megosztottan gyakorolták, akkor a budai alnádor állítása azt a nyugati országrész felett hivatalt gyakorló (korabeli szóhasználatlal élve: „Dunán inneni”) nádort illette, akinek a felségterületére esett a kérdéses székhely. Az 1296. november 14-én felbukkanó Barleus *vicepalatinus Bude residens* ugyanis Csák Máté embere volt, aki ekkor Aba Amadéval megosztottan viselte nádori méltóságát.¹⁰⁸⁴ Mindez egyébként logikus is annak a fényében, hogy a „kunok bírása” titulust ugyanilyen esetekben a keleti országrész nádora kapta meg, ahová a kunok szállásterülete is esett.¹⁰⁸⁵

Mint láttuk, az Anjou-kor korai szakaszában, amikor ismét elkezdtek helyetteseket állítani, Debreceni Dózsa és Druget Fülöp idejéből megmaradt az a szokás, hogy a kettős helyettesi rendszert az Árpád-kori szisztémához hasonlóan működtessék. Druget Fülöp halálát követően azonban a nádorhelyettesi posztok visszább szorultak. Druget János Óbudán rendezte be székhelyét, amely már önmagában is feleslegessé tette a budai és a kúriai albirói tisztség szátválasztását. Jánosnak 3 helyetteséről is tudunk. Gekemen óbudai alvárnagy régóta hűséges emberének számított, ám őt csak ideiglenes jelleggel nevezte ki az albirói posztra 1329-ben.¹⁰⁸⁶ Gekemen egyébként megmaradt óbudai alvárnagynak, és bő fél évvel később már csak ilyen minőségben adott ki oklevelet az új albiróval, Péterrel együtt (*comitis Petri viceiudicis et comitis Gyekmeni vicecastellani domini Johannis palatini de Veteribuda*).¹⁰⁸⁷ Péter még egyszer bukkant fel az év folyamán,¹⁰⁸⁸ többször nem hallunk róla (hacsak nem volt azonos az 1333-tól az óbudai kúriában működő Péter mesterrel, nádori protonotáriussal,¹⁰⁸⁹ de ez nem valószínű). 1333-ban Gergely albiró bukkant fel kétszer is, szintén *viceiudex* titulussal említve.¹⁰⁹⁰ Mindhárom albiró Óbudához kötődött, és nem egyértelmű, hogy tisztségük az egyébként is (Ó)Budán székelő alnádorhoz, vagy a nádor környezetében tartózkodó albiróhoz állt közelebb, már ha van értelme különbséget tenni egy ilyen speciális esetben. Eközben az elhunyt Fülöp vizsolyi albirója, Perényi Miklós is tovább folytatta ott működését, csak ekkor már a Druget-tartományt megkapó Vilmos égisze alatt. 1328-ban segített átvenni a tartományt, közreműködött abban, hogy Vilmost

¹⁰⁸⁴ Zsoldos: Archontológia 24., uo. 106. jz.; Barleus és Csák Máté viszonyára lásd még: Kristó: Csák Máté hatalma 48–50.

¹⁰⁸⁵ Zsoldos: III. András nádorai 317.

¹⁰⁸⁶ Oklevelének intitulációja: „comes Jekuminus castellanus de Veteri Buda, viceiudex ... Johannis palatini pro tempore constitutus” Zichy XII. 7. (AOKl XIII. 222. sz.). Személyére: Zsoldos: Nádor és helyettese 528., 531.

¹⁰⁸⁷ 1330. jan. 21.: DL 376. (AOKl XIV. 52. sz.)

¹⁰⁸⁸ A leleszi konvent 1330. júl. 24-i oklevele említette (*comitis Petri vice iudicis ... Johannis Drugeth ... palatini*): DF 265526. (AOKl XIV. 430. sz.)

¹⁰⁸⁹ 1333. okt. 18.: AOKl XVII. 469. sz.

¹⁰⁹⁰ AOKl XVII. 121., 142. sz. Gergely személyére lásd Zsoldos: Nádor és helyettese 532. 47. jz.

beiktassák az egyes várakba, és a hozzájuk tartozó birtokokba.¹⁰⁹¹ Később ugyanazt a bíraskodási gyakorlatot vitte tovább, amit Fülöp alatt is képviselt, még a megszokott titulusában is csak az uraként megjelölt személy változott (*comes Nicolaus viceiudex magistri Wyllermi*).¹⁰⁹² Amikor Vilmos nádorhelyettesi címet kapott, akkor is Perényi Miklós maradt a vizsolyi albírája, ám nádorrá emelkedése után nem tartotta meg, pedig biztosan nem halt meg.¹⁰⁹³

Vilmosnak négy helyettesét ismerjük. Dénes fia Jakabot I. Károly egy ízben *vicepalatinus*-nak nevezte,¹⁰⁹⁴ egyébként Vilmos és a saját okleveleiben is az ekkor általánosnak számító *viceiudex* megnevezéssel illették. Jakab még dédesi várnagy volt Druget Fülöp idején, és akkor került Vilmos szolgálatába, amikor az a tartomány mellett annak „személyzetét” is átvette.¹⁰⁹⁵ Az időleges albírói titulus mellett Gömör megyei alispán volt, és sokszor a megye ügyei kapcsán bukkant fel.¹⁰⁹⁶ Esetleges óbudai tartózkodására is utalhat a budai alnádornak kijáró *vicepalatinus* név mellett az a Budán, Vilmos nádor nevében kelt oklevél, amely szerint egy békebírságot a nádornak és Jakab alnádorának is megfizettek ott.¹⁰⁹⁷ Ha ez így is volt, biztosan nem ő volt Vilmos állandó jelleggel Budán székelő alnádora, már ha Vilmos betöltötte egyáltalán ezt a posztot. Jakab összes albírói megjelenése az 1335-ös évhez köthető, és 1336-ban már csak gömöri alispánságát említik az oklevelek.¹⁰⁹⁸ 1339-ben egy bizonyos Bertalan a *viceiudex*, aki fogott bíróként döntött az országbíró ítékezésének helyszínén, Visegrádon.¹⁰⁹⁹ Az egyéb fogott bírák (az országbírói albíró és protonotárius) az országbírói kúriához kötődtek. Az oklevelek szerint a bírók a döntést április 25-re ígérték, végül május 8-án számoltak be róla Pál országbírónak. Bertalan tehát a nádor környezetében, Visegrádon tartózkodó albíró volt, ám az 1339-es év kivételével nem hallunk róla. Csak egyetlen 1342. évi említésből ismerjük Mikocsa fia Pétert, akit szintén a nádor *viceiudex*-ének neveztek, és I. Károly Visegrádon kiadott oklevelének a hátulján említették, ti. hogy a királyi oklevelet az ő és egy bizonyos Tumpus feljegyzése alapján állította ki a királyi kancellária.¹¹⁰⁰ Mindebből az következik, hogy Péter Visegrádon, a nádori kúriában tevékenykedett, vagyis az ura környezetében. Az itteni helyettesek tehát óbudai

¹⁰⁹¹ AOkI XII. 45–46. sz.

¹⁰⁹² Ez az intituláció Miklós 1330. febr. 7-i oklevelében található (átírása: DL 60199), de máskor is ugyanez volt.

¹⁰⁹³ Perényi Miklós további sorsára lásd AOkI XIX. 43. sz., 479. sz., 575. sz., 698. sz.

¹⁰⁹⁴ 1335. márc. 2.: AOkI XIX. 84. sz.

¹⁰⁹⁵ Zsoldos: Druget-tartomány várnagyai 36., 39.

¹⁰⁹⁶ AOkI XIX. 283., 479. Szintén Gömör megyei vonatkozásának tekinthető az az oklevele, amelyben a nádori bíróság előtt való megjelenésre szólította fel Benedek fia Lászlót (AOkI XIX. 574., vö. 586. sz.), mivel Lászlót csetneki származása (lásd AOkI XIX. 303. és 306. sz.) ehhez a megyéhez köti.

¹⁰⁹⁷ AOkI XIX. 352. sz.

¹⁰⁹⁸ AOkI XX. 426., 429., 447. sz.

¹⁰⁹⁹ AOkI XXIII. 204., 260., 556. sz.

¹¹⁰⁰ „assecuracio de noticia personali Tumpus et Petri filii Micocha viceiudicis domini palatini” AO IV. 191. (AOkI XXVI. 38. sz.)

és visegrádi székhelyű albírónak tűnnek. Arról nem tudunk, hogy Vilmos a vizsolyi kúriában betöltötte volna az albírói tisztséget nádorrá választása után. Perényi Miklóst valamiért leváltotta, és ő utána legközelebb csak „Ruszkai” Benedek fia Izsép mester *viceiudexet* nevezte ki, aki 1339 és 1341 között viselte ezt a tisztséget. Izsép akkor igen aktív helyettesi tevékenységet kezdett folytatni. Fentebb már említettük, hogy véleményünk szerint kinevezése azzal függött össze, hogy Vilmos 1339-ben már tudatosan készült arra, hogy a *generalis congregatio*k következő nagy időszakáig, 1341-ig nem tér vissza Vizsolyba. Hogy a tartománya ne maradjon bírói központ nélkül, a vizsolyi kúriájában hátrahagyta a nevében ítélező Izsépet.¹¹⁰¹ Mind János, mind Vilmos alatt feltűnő, hogy a helyettes bírakkal csak egy-egy rövidebb, meghatározott időtartamra találkozunk. Mivel ezt a tendenciát nem tekinthetjük a forráspusztulásból adódó véletlennek, így arra kell gondolnunk, hogy az albírói tisztség nem volt állandó jelleggel betöltve Druget János és Vilmos nádorsága alatt. Többnyire a saját környezetükben működő helyetteseket állítottak, és a poszt betöltését nagyban befolyásolták a pillanatnyi igények is. Így általánosságban elmondható, hogy az Árpád-kor folyamán többé-kevésbé megszilárdulni látszó rendszer a budai alnádorral és a kúriai albíróval funkcionálisan tovább élt az Anjou-kor elején Dózsa és Druget Fülöp nádorsága alatt (bár az Árpád-kori terminológia csak Dózsa alatt mutatható ki). Azzal, hogy Druget János a kúriáját Óbudára, az egyik alnádor kijelölt székhelyére helyezte, értelmetlenné is tette a kettős helyettesi szisztémát, és ez fia idején sem állt igazán helyre. Tudunk ugyan Vilmos környezetében működő albíróról, és vizsolyi albíróról is, de őrjük már nem alkalmazható a „klasszikus” kettős rendszer, hiszen a vizsolyi helyettes, Izsép kinevezése idején a hely már nem tekinthető Vilmos igazi kúriájának, a Buda–Visegrád vonzáskörzetben feltűnő *viceiudexek* pedig csak rövid időre kerültek hivatalukba. Az állandó budai albíró (alnádor) szerepét Vilmos idején már a távollétében működő óbudai nádori kúria vette át (Pest megye ispáni feladatait, ami a budai alnádorsághoz kötődött, aligha a nádori kúria látta el, erre lentebb még visszatérünk). A vizsolyi albírót pedig szintén egy alkalmi igény, a nádornak a honorbirtokaitól való tudatos és tartós távolléte generálta. 1342-re a nádori hivatal számtalan eleme professzionalizálódott és megszilárdult, ám a nádorhelyettesek állítását pont nem szabályozta semmilyen kiforrott szokásjog.

Fentebb már többször említettük, hogy az alnádor látta el Pest megyei ispáni teendőit. A tisztség ezen megyéhez kapcsolása az 1230–1240-es években mehetett végbe. Itt le kell szögezni: ez nem azt jelenti, hogy az alnádor pesti ispán is lett volna egyben. Ezen tituluszát sosem említik, még akkor sem, amikor indokoltan várnánk. Az az 1323 januári oklevél, amit a budai káptalan címzett Károly királyhoz, Pest megye hatóságához címzett levelének ki nem hirdetését nem azzal indokolta, hogy az ispánság nincs betöltve, hanem hogy az alnádori hivatal van üresedésben.¹¹⁰² 1446-ban már azzal védekeztek a pestiek az

¹¹⁰¹ Lásd „A Druget-nádorok” c. fejezetet.

¹¹⁰² AOKI VII. 7. sz.

ispánállítás ellen, hogy a megyének sosem volt ispánja.¹¹⁰³ Vagyis – a kortársak álláspontja szerint – nem az alnádori hivatal mellé járt a pesti ispánság, hanem maga az alnádori hivatal foglalt magába olyan jogokat is, amely ispáni jellegű hatalmat biztosított a megye felett. A megyének tehát tényleg nem volt ispánja, „alnádora” volt.¹¹⁰⁴ Az alnádor kezdetben a pesti oldalon székel, majd valamikor 1272 után átkerült Budára.¹¹⁰⁵

Az első, közvetett nyom az ispáni jogkörére a pesti hospesek 1244. évi kiváltságlevele, amelyben IV. Béla eltiltotta az alnádort (*vicepalatinus*) a pesti hospesek feletti ítélkezéstől és a körükben való megszállástól (mindkettő ispáni jog).¹¹⁰⁶ Mivel Béla az oklevél szerint a hospesek tatárjárás előtti szabadságait erősítette meg, ezért már régóta arra gyanakszik a szakirodalom egy része, hogy az alnádor Pest megye feletti joghatósága is visszavehető az 1230-as évek elejére, esetleg korábbra is.¹¹⁰⁷ Ezzel ellentétesen vélekedett Györffy György a kiváltságlevél elemzésekor, mert szerinte bizonyos szimmetriák fedezhetőek fel az oklevél pontjainak első fele és második fele között.¹¹⁰⁸ A királyi tisztségviselők (*princeps noster*) megszállási jogát is tiltotta már egy korábbi rendelkezés.¹¹⁰⁹ Tény ugyanakkor, hogy bár nagyon hasonló megfogalmazású, de ezzel nem teljesen rokon az alnádorról szóló intézkedés, hiszen az nem csak a megszállásról, de a bíraskodás tiltásáról is szól¹¹¹⁰ (a korban a kettő gyakran együtt járt, hiszen a bírói joghatóság ellenszolgáltatása volt a megszállás, tkp. egyes javaik fölélése).¹¹¹¹ Emellett vitatható, hogy az alnádort vajon a király *princeps*eihez lehet-e sorolni,¹¹¹² akikről a kiváltságok fentebb szóltak. Megfontolandó viszont Györffy azon meglátása, hogy „egyszeri szerkesztés esetén azt várnánk, hogy

¹¹⁰³ Zsoldos: Visegrád vármegye 24.; Tringli: Pest megye 156–158. Tegyük hozzá: itt elsősorban nem az „alnádor az nem ispán” terminológiai megkülönböztetés vezetett az érvelőket, hanem az, hogy az 1330-as évek óta, tehát már több, mint 100 éve, miután megszüntették a budai alnádorság intézményét, a megyének tényleg nem volt semmilyen ispánja, és még az alnádor sem bírt ilyen jogkörrel. Kizárólag a szolgabírák látták el a megye működését (Tringli: Pest megye 155–156., ill. lásd még itt, alább).

¹¹⁰⁴ Vö. Tringli: Pest megye 155.

¹¹⁰⁵ A pesti székhelyre lásd 1244: Elenchus III/2. 40.; 1272: BTOE I. 126. A budaira lásd 1279: Heves 51. (RP 197. sz.); 1270-es évek: Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); 1288: Kis–Petrik: Kiadatlan oklevelek 25–26. (RP 238. sz.); 1299: Zichy I. 98.; s. d.: ÁÚO X. 388. (RP 313. sz.). Pest kezdetben dunakétparti város volt (Kétpest), így a tatárjárás előtti pesti székhelyet – elvileg – felfoghatnánk úgy is, hogy az a mai budai oldalra esett. Ám a tatárjárás után a jobb partti Pestet következetesen Kispestnek (Minor Pest), majd az 1260-as évektől Kelenföldnek (Kreynfeld) nevezték (ÁMTF IV. 571–572.). Így az 1272-es adatot a Pesten székelő alnádorról a dunabalparti „Nagy” Pestre vonatkoztathatjuk.

¹¹⁰⁶ Elenchus III/2. 40.; Zsoldos: Visegrád vármegye 26–27.

¹¹⁰⁷ Pl. Hajnik: Bírósági szervezet 66.; Szovák: Roland kúriája 300.; Zsoldos: Visegrád vármegye 26–27.; Tringli: Pest és Pilis 378–379.

¹¹⁰⁸ Györffy: Pest-Buda 136–137.

¹¹⁰⁹ Elenchus III/2. 40.

¹¹¹⁰ „nullus principum nostrum violentum descensum facere possit super eos” ill. „vicepalatinus violenter descendere non possit super eos, nec eosdem iudicare” Elenchus III/2. 40.

¹¹¹¹ Tringli: Pest és Pilis 379.

¹¹¹² Vö. Tringli: Pest megye 155.; Tringli: Pest és Pilis 381.

a rokon intézkedést tartalmazó pontok általában egymás mellett szerepeljenek.”¹¹¹³ Hogy a kiváltságokat nem gépiesen újították meg, mutatja, hogy pont az alnádorról szóló rendelkezés után Béla a tatárjárást is említi,¹¹¹⁴ ez a rész tehát semmiképpen nem származhat egy 1241 előtti kiváltságlevélből. Ez ugyan nem egyértelmű bizonyíték arra, hogy az alnádorról szóló rész is csak az 1244-i megújítás bővítője, de – másfelől nézve – korántsem kétségtelen, hogy az alnádori jogot vissza lehetne vezetni a tatárjárás előttre.

Ha filológiai adatok nem is biztosan, de történeti érvek talán támogatják azt, hogy a joghatóság mégis 1241 előtt jött létre. Az erősen valószínű, hogy az alnádor és a megye közti kapcsolatban szerepet játszott az a tény, hogy ebben a régióban különösen magas volt a királyi udvarbirtokok aránya, akiknek a népei épp a nádor fennhatósága alá tartoztak.¹¹¹⁵ A régió ismert formában történő külön megyékké szervezése csak a 12–13. század fordulóján indult meg, addig egyetlen „óriásmegye” állt ott, Szent István korában még Visegrád (később talán Esztergom) központtal. Ez a „Visegrád megye” kezdett aztán felbomlani 4 utódispánsággá, amelyek közül az egyik Pest megye lett.¹¹¹⁶ Zsoldos Attila szerint a megye keleti részeinek ispánsággá szervezésére II. András fia, Béla herceg tehetett kísérletet. Bár 1227-ből említettek egy budai (mai nevén: óbudai) ispánt, végül az óbudai uradalomból nem vált ispánság, mivel Béla herceget egyéb teendők foglalták le (az erdélyi ügyeket pont 1227-től vette át, és 1228-tól irányította II. András adományainak felülvizsgálatát). Mivel a terület nem maradhatott megyei igazgatás nélkül, ezért az alnádort vonták be. „Az alnádor több szempontból is megfelelő ispánja lehetett Pest megyének. Ura, a nádor révén szoros szálak fűzték a király udvari birtokszervezeteihez, másfelől pedig a megyei birtokosokat sem érhetette sérelem a megyésispáni jogoknak az alnádor kezébe adásával, hiszen annak ura, a nádor akkor már minden országlakos ügyében illetékes bíró volt.”¹¹¹⁷ Tringli István inkább a királyi udvarnak és ezáltal igazságszolgáltatási rendszernek a budai régióba történő odatelepitésével indokolta a kapcsolatot (ezt a lehetőséget Zsoldos Attila is felvetette, de el is utasította).¹¹¹⁸ Könnyen lehet azonban, hogy közelebről sosem tudjuk meg,

¹¹¹³ Györffy: Pest-Buda 137.

¹¹¹⁴ „Item omnia, que eis post recessum Tartarorum possint sine contradictione qualibet possidere.” Elenchus III/2. 40.

¹¹¹⁵ Ugyan eltérő okokat felvázolva, de alapvetően ebből indult ki Zsoldos Attila (Zsoldos: Visegrád vármegye 28–31.) és Tringli István (Tringli: Pest és Pilis 384.) is.

¹¹¹⁶ Részletesen: Zsoldos: Visegrád vármegye.

¹¹¹⁷ Zsoldos: Visegrád vármegye 28–31. (idézett rész: 31.)

¹¹¹⁸ Tringli: Pest és Pilis 384.; Zsoldos: Visegrád vármegye 28–29. Tegyük hozzá: Zsoldos Attila kritikáját (bár időben megelőzi Tringli István felvetését, csak saját magára reagál) helyesnek kell tartani. Tringli szerint a megyében magas volt a királyi birtokok aránya, akik népei felett a nádor gyakorolt joghatóságot. A nádori joghatóság később mindenkire – így a megye nem alávetett népeire is – kiterjedt. Ezek után „Pest megye szabad birtokosai ... könnyen kereshették fel, ha nem is a nádort, de a királyi udvarban tartózkodó állandó bírói helyettesét, az alnádort. A 13. században mihelyest egy kicsit is megszilárdult a királyi udvar helye, azonnal felbukkant az alnádor, mint a Pest megyei nemesek bírója” (Tringli: Pest és Pilis 384.).

hogy részleteiben hogyan és mikor ment végbe az ispáni jogkör beépülése az alnádorságba.

A két jogkör egymáshoz kötődése az 1320-as évek elején még létezett. 1322. november 27-én István, Dózsa budai alnádora (*comes Stephanus vicepalatinus ... Dausa palatini ... Bude residens*) Pest megye 4 szolgabírájával együtt ítelt egy ot-tani föld ügyében, ami ispáni jogkört sejtet.¹¹¹⁹ Mint láttuk, néhány hónappal később, 1323 januárjában már konkrétan is az alnádori hivatalhoz kapcsolták az ispáni teendők ellátását, de ez az utolsó nyoma annak, hogy az alnádornak ilyen jogköre lett volna. Úgy véljük azonban, hogy Fülöp nádor idején ez még fennállhatott, hiszen nála még az Árpád-kori szisztéma érvényesült a helyettesek állításakor. Druget János már csak alkalmi albírókat állított, ahogyan fia, Vilmos is. Mivel ekkor már állandó jellegű budai albírákat sem neveztek ki (Vilmos esetében ezt a funkciót részben az óbudai nádori kúria vette át), ezért könnyen lehet, hogy ekkor már egyáltalán nem is volt senki, aki a pesti ispáni teendőket ellátta volna. A szakirodalom inkább 1342 utánra teszi azt az időszakot, amikortól a megyének nem volt ispánja, és a megyei hatóságot csak a 4 szolgabíró jelentette,¹¹²⁰ ám vannak arra közvetett források, hogy már Druget Vilmos nádorsága idején számolhatunk ezzel. Olivér királynéi udvarbíró 1338. július 15-i oklevele írta át tartalmilag Druget Vilmos nádor diplomáját, amelyet a Pest és Pilis megyei szolgabírákkal közösen adott ki a két megye számára tartott nádori közgyűlésen (*litteras ipsius domini Wyllermi palatini ac iudicum nobilium Pestiensis et Pelesiensis comitatum, in congregatione sua generali emanatas*). Ennek tartalma szerint a közgyűlésen a szolgabírók, az esküdtek és a két megye nemesei (*tam predicti iudices nobilium et iurati, quam universi nobiles dictorum comitatum*) megerősítették a nádor számára, hogy a Pest megyei Pécel birtokot korábban ellentmondás nélkül Péter mester, nádori protonotárius részére iktatták.¹¹²¹ Ekkorra a megyei közgyűléseken a nádor mellett jelen kellett lenni az ispánnak vagy alispánnak, a szolgabírónak, a választott 12 esküdtnak, és persze a megyék nemes (és nem nemes) lakosságának.¹¹²² Ez az oklevél viszont feltűnően hallgatott a jelenlévő ispánról, vagy bárki más, ispáni jogú résztvevőről, csak a szolgabírák, esküdtek és a helyi lakosok részvételét említette. Ugyanezzel találkozunk Vilmos 1341. április 27-i oklevelében, amikor szintén közgyűlést tartott a megyének Újbécsen. A nádor a Pest megyei *Zahyus*

Ám arra nincsen adatunk, hogy az alnádor valaha is a királyi udvarban tartotta volna bírói székét, így ha a kérdést a királyi udvari bíraskodás odúdei kihelyezésével és letelepítésével kapcsolnánk össze, akkor – mint azt Zsoldos is említette – inkább az alországbíró lett volna a pesti ispán (Zsoldos: Visegrád vármegye 29.). Más lenne persze a helyzet, ha nem a királyi, hanem a nádori kúria pesti állandósításával számolnánk, hiszen annak bírója az Aranybullák értelmében az alnádor volt. A felvetés ugyan magyarázatot adna arra a kérdésre, hogy miért az alnádor és nem a nádor lett a pesti ispán, ám sajnos éppúgy nem lehet egyértelmű módon bizonyítani, mint a többi elméletet.

¹¹¹⁹ DL 86950. (AOkI VI. 848. sz.)

¹¹²⁰ Tringli: Pest megye 155–156.

¹¹²¹ DF 251694. (AOkI XXII. 357. sz.)

¹¹²² Lásd „A nádori generalis congregatio intézménye 1290–1343 között” c. alfejezetet.

birtok hovatarozásáról ítelt, és az oklevele felsorolta név szerint a jelenlévő 4 megyei szolgabíró, a 12 esküdt ülnököt (*iuratos assessores*) és jelenlévőként említette az „összes” Pest megyei nemest.¹¹²³ A pesti ispánról ismét hallgatott a felsorolás, pedig ha lett volna ott a közgyűlésen olyasvalaki, aki ellátta volna ezt a jogkört, akkor a részletes, a megyei hatóságot név szerint is számba vevő oklevél bizonyára megemlítette volna. Úgy tűnik, hogy az Árpád-korban gyökeredző nádorhelyettesi rendszer összekuszálódása után Vilmos már nem foglalkozott azzal, hogy olyasvalakit állítson, aki ellátja Pest megye ispáni teendőit. Nem is volt semmilyen külön beavatkozásra szükség, mert, mint kiderült, a megyei hatóság ekkor már a szolgabírókkal is elműködött. Így az alnádori hivatal és a pesti ispánság összakapcsolását egy 1230/1240–1330/1340 között fennálló, kb. egy évszázados epizódnak tekinthetjük. Az alnádor pesti ispáni teendőivel egyébként semmilyen összefüggésben nincs az a 17–19. századi intézményi összefonódás, amely szerint a pesti (pontosabban: Pest-Pilis-solti) ispáni címet a mindenkori nádor viselte.¹¹²⁴

Végezetül tekintsük át a nádorhelyettesek működését és jogkörét. E téren el kell választani a korai, tatárjárás előtti adatokat a későbbiektől. A helyettesi jogkör ugyanis változásokon ment át fennállásának első 120 éve alatt. Az albírák rendszerének létrehozását Barc fia Miklóshoz köthetjük, aki legalább négy helyettessel dolgozott. A Várad Regesztrum 1220. évi bejegyzései (amikor ez a tisztség először felbukkan) árulkodóak abból a szempontból, hogy az összes (dokumentálhatóan négy) alnádori esetnek a földrajzi vonatkozása a mai Dunántúlra esett, míg Barc fia Miklós ügyei mind kelet-magyarországiak.¹¹²⁵ Ez mutat egy olyan látszólagos szabályszerűséget, hogy amíg Miklós az ország keleti felén tartózkodott, addig helyettesei intézték a nyugat-magyarországi ügyeket. Sajnos 1221-ből már nem ennyire egyértelmű a kép,¹¹²⁶ az Aranybulla után, 1222-től pedig az alnádori ítékezés a nádori kúriába szorult vissza (már ha betartották ezt az intézkedést, ám ezt nem igazán tudjuk forrásokkal ellenőrizni).

¹¹²³ AO IV. 84–85. (AOKI XXV. 237. sz.)

¹¹²⁴ A nádor és a pesti ispáni jogkör összakapcsolásának kezdeteiről sokféle dátumot lehet olvasni a szakirodalomban. Néhány helyen már a 13–14. századra is visszavezették ezt (lásd pl. Engel: Archontológia 1.; KMTL 543.: Pest, Kristó Gyula szócikke), ám ezekben az esetekben az alnádor jogkörével mosták össze a nádori intézményt. Mások a késő-középkortól számoltak ezzel (Fallenbüchl: Főispánok 90–91.), de a úgy tűnik, hogy Wesselényi Ferenc volt az első olyan nádor, aki 1659–1660 folyamán megkapta Pest-Pilis-Solt megye főispáni méltóságát, és ezután lesz a mindenkori nádor konzekvensen a megye főispánja is egyben: Szakály: Hódolt megye 441–442.

¹¹²⁵ RV 248. sz. (Somogy m.), 266. sz. (Tolna m.), 271. sz. (Komárom m.), és 249. sz. talán Nógrád m. E négy ítéletet három alnádor hozta (Fila, Petus, Móric). Miklós esetei: RV 244–245. sz. (Heves m.), 269. sz. (Külső-Szolnok m.), 275. sz. (Szabolcs m.), lásd még Szócs: Területi vonatkozások 417.

¹¹²⁶ Szócs: Területi vonatkozások 417.

Az alnádorok és albírák egyik fontos ismérve, hogy nem a király, hanem a nádor nevezte ki őket,¹¹²⁷ és valószínűleg az ő személyes környezetéből kerülhettek ki – ahogy a nádori iroda egyéb munkatársai is. Ciklusokon átívelő alnádorsággal nem találkozunk.¹¹²⁸ Az, hogy a helyettesek oklevelet bocsátottak ki, még nem jelentette azt – legalábbis kezdetben –, hogy önálló döntési jogkörrel rendelkeztek volna. Köbölkúti Péter két 1234. évi oklevelét nádorának, Dénesnek az átírásából és ezáltal megerősítéséből ismerjük. Dénes (aki Ampod fia Dénessel és Tomaj nembéli Dénessel is azonosítható, így nem tudjuk, hogy Köbölkúti Péter melyiküknek volt az alnádora) oklevele szerint „Köbölkúti Péter, mivel a mi helyettes bíránkként tevékenykedik, és megtárgyalásra rábíztuk az ügyet, amelyben Phile mester, a fivére: Tamás és Farkas pataki ispán vádolta meg Miklós fia Mikót, személyesen a színünk elé járult, és előszóban meg az ítéletét tartalmazó oklevele által beszámolt a következő módon...”.¹¹²⁹ Dénes ezután átírta alnádora levelét, és mivel igazságosnak tartotta, megerősítette azt. Köbölkúti Péter másik, teljesen más tárgyú és földrajzi vonatkozású ítéletlevele szintén csak Dénes megerősítésében maradt ránk.¹¹³⁰ Tomaj nembéli Dénes albírájának, Albertnek a levelét is átírta Dénes.¹¹³¹ A tatárjárás után az alnádor már biztosan Pest megye ispáni jogait is gyakorolta, és talán már ekkortájt is ott székel (az első biztos adat erre 1267-ből való). Mint szó esett róla, esetleg már számolhatunk azzal a kettős rendszerrel is, hogy Pesten vagy Budán székel a *vicepalatinus*, míg a nádor környezetében a *viceiudex*. Ha megnézzük az ismert döntéseiket, akkor kialakul egy feltűnő különbség. A budai (pesti) alnádornak ismerjük lezárt, saját jogán kimondott döntéseit éppúgy, ahogy a perközbülső állomásaként kiadott okleveleket is (perhalasztás, idézés).¹¹³² Hogy

¹¹²⁷ Logikai érveken túl ugyanez következik I. Károly már többször idézett, 1322. évi Pest megyéhez intézett okleveléből is, amelyet az alnádori hivatal üresedése révén nem tudtak kihirdetni. 1322 novemberében még helyén volt Dózsa budai alnádora, tehát bukott urával együtt. Ha pedig az alnádorok állítása királyi jog lett volna, Károly nyilván tisztában lett volna azzal, hogy csak a nádori hivatal tölthette még be, az alnádorit nem. A levél mutatja, hogy a király éppen azzal számolt: új nádor emelésével hamarosan alnádora is lesz a megyének.

¹¹²⁸ Az egyetlen kvázi-kivétel Perényi Miklós lehetne az Anjou-korból, aki Druget Fülöp után Vilmos szolgálatába állt, és albírája volt még annak nádorhelyettesi időszakában is. Ám Vilmos, teljes jogú kinevezése után már nem tartott igényt a szolgálataira. A Drugetek alatt egyébként kimutatható személyi kontinuitás a nádori iroda egyéb munkatársai között, lásd erről a következő alfejezetet.

¹¹²⁹ „Petrus de Cubulcuth, cum iudex vice nostra existeret, et nos causam, qua magister Phile, Tomas frater eius et Forcasius comes de Potoch Miconem filium Nicolai impetebant, sibi discuciendam commissemus, ad nostram accedens presentiam, personaliter et viva voce et litteris suis propriis in quibus iudicia ipsius continentur, proposuit in hac forma” HO VIII. 32. (RP 38. sz.)

¹¹³⁰ DF 200920. (kiadása: RP 40. sz.)

¹¹³¹ DL 96256. és DL 41010. (a vonatkozó részek kiadása: RP 52–53. sz.). Az átírás ellenére a felek megtartották Albert eredeti levelét is, mert a 14. században mindkettőt be tudták mutatni.

¹¹³² Zichy I. 77. (RP 176. sz.); Heves 51. (RP 197. sz.); Zala I. 118–119. (RP 203. sz.); DL 90791. (RP 237–238. sz.); HO VIII. 383–384. (RP 288–289. sz.). Tamás alnádor esetében ugyan megkérdőjelezi az eljárásának saját jogúságát az, hogy Aba Amadé pecsétje függ az oklevelén

az alnádor a század második felében teljes jogú bíróként járhatott el, mutatja IV. László egy keltezetlen (de vsz. 1279-ben kiadott)¹¹³³ oklevele. Az oklevélben László leírta, hogy Uza fia Péter a birtokait a margitszigeti apácának adta, amint ez V. István oklevelében is benne van. Ám miután az ellenfelei megölték őt a párbajtéren, a birtokai Gergely alnádor (*comes Georgius vicepalatinus*) kezére jutottak ítélkezése címén (*pro suis iudiciis*). Az apácák az adománylevélre hivatkozva maguknak kérték ezeket a birtokokat, és ezt László is jóváhagyta.¹¹³⁴ Az itt említett Gergely alnádor egy levelében a „vicepalatinus Bude residens” névvel illette önmagát, tehát biztosan az ott székelők közé tartozott.¹¹³⁵ Az pedig, hogy az ítélkezésből kifolyólag az ő kezére háramlott a pervesztes birtokainak egy része (a szokásjog szerint a kétharmad része), mutatja, hogy itt ő teljes jogú bíróként járt el. Azt is érdemes leszögezni, hogy az alnádor joghatósága az Árpád-kor folyamán éppúgy kiterjedt az egész országra, mint a nádoré.¹¹³⁶ Ezzel szemben olyan oklevéllel, amelyben a *viceiudex* zárt le egy pert saját jogon, nem találkozunk. Sándor, Roland albírja párbaj tartását rendelte el egy hatalmaskodási ügyben, Amadé egy ismeretlen albírja elhalasztott egy olyan pert, amely korábban Amadé előtt folyt, János albíró szintén elhalasztott egy pert, Pál albírónak pedig két olyan oklevelét is ismerjük, amiben a feleket a jászói konvent elé idéztette.¹¹³⁷ Emellett „hiteleshelyi” funkciót is folytattak azzal, hogy az előtte megegyező felek számára oklevelet állítottak ki a saját nevük alatt, megerősítve az egyezségüket.¹¹³⁸ Igaz, itt nem került sor a színe előtt perre, így az önálló bírói jogkört ezeken az eseteken nem lehet egyértelmű módon lemérni. Döntési jogkört talán egyedül Amadé azon 13. század végi, ismeretlen albírja esetén feltételezhetünk, aki ugyan szintén perhalasztó oklevelet adott ki, ám a szövegből ítélve magának tartotta fent a per lezárásának jogát is.¹¹³⁹ A per saját jogon való lezárásának hiányát tapasztaljuk Kopasz nádor helyettese, László esetében is. László Kopasz távollétében, 1314 nyarán¹¹⁴⁰

(Kis–Petrik: Kiadatlan oklevelek 25–26., RP 238. sz.), de ez valószínűleg utólagos fejlemény, hiszen a megerősítő formulában a saját pecsétjével (*sigilli nostri*) való pecsételéssel írt. A pernyertes fél talán a biztonság kedvéért át akarta iratni Amadéval is az oklevelet, ami egyébként elég hosszú, és talán ezért, vagy más okból, de csak a pecsétet cserélték ki rajta.

¹¹³³ Zsoldos: Archontológia 21. (Gergely alnádornál)

¹¹³⁴ BTOE I. 181. (RA 3568. sz.)

¹¹³⁵ Heves 51. (RP 197. sz.)

¹¹³⁶ Gergely alnádor 1279-ben egy Borsod megyei ügyben járt el (ügy, hogy közben Budán keltezett): Heves 51. (RP 197. sz.). Péter alnádor Bars megyei birtokvitában intézkedett úgy, hogy Pesten keltezett: HO VIII. 383–384. (RP 289. sz.)

¹¹³⁷ DL 93896. (RP 168. sz.), Zichy I. 121. (Damus pro memoria-oklevél, kibocsátójára vonatkozó érveket lásd RP 272. sz.), DL 75215. (RP 318. sz.), HO VII. 360. (RP 327. sz.); AOkl I. 706. sz.

¹¹³⁸ DL 75155. és DL 75156. (kiadásuk: RP 317., 321. sz.); RDES I. 98. (Függelék, 13. sz.); DL 84229. (kiadása: Függelék, 20. sz.); AOkl III. 790. sz. (János országbíró 1314. évi oklevele, amelyben említette Pál albíró oklevelét írta át tartalmilag, amely a felek közti megegyezést hagyta jóvá)

¹¹³⁹ HO VII. 328–329.; DL 105728. (mindkettő damus pro memoria, az utóbbi kiadását, és Amadé vizsolyi bírósága melletti érveket lásd Függelék, 11–12. sz.)

¹¹⁴⁰ Kopasz ugyanis ebben az időben a Délvidéken tartott közgyűlést Szerém, Bács és Valkó megyéknek, lásd AOkl III. 793–794. sz.

kezdett meg néhány pert, több alkalommal a leleszi konvent elé utalta a feleket, és új megjelenést írt elő. Máskor csak nyugtázta, hogy az egyik ügyben újra visszatértek a kijelölt időpontra, és bemutatták a leleszi konvent oklevelét. Bár a szokásjog szerint ez utóbbi esetben már meghozhatta volna ítéletét, de a konkrét döntés ebből az oklevélből is hiányzott.¹¹⁴¹ László egyik oklevelében *vicepalatinus*nak, másokban *viceiudex palatinus*nek nevezte saját magát,¹¹⁴² de az, hogy diplomáit Kopasz territóriumán keltezte (Adorjánban és Mérken), továbbá a konkrét döntésektől való „ódzkodása” egyértelműen az albírói, és nem a (budai) alnádori jogkörrel rokonítják hivatalát. Bár a fenti megfigyelést elvileg lehetne a kevés forrás által generált torzképpel is magyarázni, de úgy véljük, hogy ennyi adat mégis elegendő azon következtetés levonására, hogy a nádor környezetében székelő *viceiudex* nem rendelkezett az urától független bírói jogkörrel, ellentétben a *vicepalatinusszal*.

Igazán komoly változás e téren Debreceni Dózsa nádorsága idején sem állt be, legfeljebb elszórt, feltételezett ellenpéldákkal találkozhatunk. Dózsa idején kb. két évtizedes kihagyás után újra felállt az a rendszer, amely szerint a nádor székhelyén, és ezzel párhuzamosan Budán székeltek a helyettesek. Mint fentebb szó esett róla, a terminológia zavarosabb volt, hiszen míg a budai székhelyű István a saját megnevezésében a megszokott *vicepalatinus Bude residens* formulára állt be, addig a debreceni székhelyű Péter fia Miklós „nádori általános bírónak”, *iudex generalis ... palatinus*nak nevezte magát. Ezen *iudex generalis* alá rendelték egy külön albírót, aki *viceiudex ... iudicis generalis* címmel illette magát egyetlen fennmaradt oklevelében.¹¹⁴³ Miklós általános bíró funkciójában hasonló ügyeket látott el, mint a legtöbb nádori albíró: igazolásokat adott ki arról, hogy bevallottak egy fizetési kötelezettséget, vagy éppen megfizettek egy tartozást.¹¹⁴⁴ Az alá rendelt *viceiudex* hasonló okból bocsátott ki oklevelet: igazolta egy bírság megfizetését.¹¹⁴⁵ Nem lehetetlen ugyanakkor, hogy egyéb ügyekben is eljár, csak nem a maga nevében. Már említettük, hogy Dózsa idején mutatható ki először a párhuzamos nádori oklevéladás megjelenése, azaz a kúriától távollévő nádor nevében is születtek oklevelek. Elképzelhető, hogy a nádort ilyenkor a fent említett két debreceni helyettes bíró pótolta, bár erre konkrét bizonyíték nincsen. A budai alnádor viszont egyértelműen önálló pereket vitt, bírói döntéseket hozott. Olyan eseteket tárgyalt csak, ahol legalább az egyik fél Buda vagy Pest környéki volt.¹¹⁴⁶ Így fordult elő, hogy eljár a Bara-

¹¹⁴¹ AOKl III. 759. sz. (vö. 756. sz.); 823. sz. (vö. 782–783. sz.)

¹¹⁴² DL 69660. és DL 69661. (AOKl III. 759., 823. sz.)

¹¹⁴³ István budai alnádor: AOKl VI. 568., 570., 571., 629., 775–776. sz.; Miklós nádori általános bíró: AOKl VI. 508., 517., 600. sz.; Péter általános bírói albíró: AOKl VI. 508. sz.

¹¹⁴⁴ AOKl VI. 517., 600. sz.

¹¹⁴⁵ AOKl VI. 508. sz.

¹¹⁴⁶ A margitszigeti apácák Pilis megyei Derzsülése földjének ügye: AOKl VI. 568., 570., 571. sz. Az óbudai királyi udvar egyik officialisának pere az Esztergom megyei gyermelyi népekkel: AOKl VI. 775–776. sz. Imre barsi ispán és a szigeti apácák hospesinek pere Imre Szigetbecse (Nagysziget) birtokának feldúlása miatt: AOKl VI. 830., 838. sz. Imre barsi ispán pere Domon-

nya megyei Oros birtok ügyében is, amely kapcsán a szekszárdi apát és a barsi ispán között robbant ki vita. Ennek a magyarázata, hogy Becsei Imre barsi ispán és lévai várnagy ekkor elég sokat tartózkodott Budán és többször is perelt az alnádor színe előtt.

Druget Fülöp idején hasonló kettős szisztémával találkozunk. A vizsolyi kúriáján működött Perényi Miklós, aki már nádorsága előtt is szolgálta Fülöpöt, udvarbírói (*iudex curie*) tisztséget betöltve. Miután Fülöp elnyerte a nádori méltóságot, Miklós is *viceiudex* emelkedett, de feladata lényegében ugyanaz maradt, amit udvarbírói megbízatása alatt is betöltött: Vizsolyban székelve ellátta a környező megyék bírósági ügyeit. Az ő feladata így nem is közvetlenül nádorhelyettesi tisztségéből fakadt, hiszen már azelőtt is ezt csinálta. Zömében ő is csak közvetlen bírói döntéseket nem igénylő rutinesetekben működött közre. Perbe idézett, a meg nem jelenteket bírsággal sújtotta, pert halasztott, igazolta az előtte tett bevallásokat és bírságmegfizetéseket, utasításokat adott a hiteleshelyeknek egy-egy vizsgálat elvégzésére, esetleg párbajt vagy esküt ítélt.¹¹⁴⁷ Ha el is rendelt birtokba iktatást, birtokfelosztást, akkor az nem egy per lezárásaként, hanem a felek kérésére történt.¹¹⁴⁸ Egy olyan nagyobb szabású perfolyamáról tudunk, amelyben – úgy tűnik – egyedül hozta meg a döntést is: 1324-ben kellett ítélnie a Szabolcs megyei Mihálylaka birtok ügyében, amelyet Perbard mester „a színünk előtt bírói úton” (*coram nobis ordine iudiciario*) kapott vissza tőle.¹¹⁴⁹ Mivel Fülöp nádorsága alatt legalább 84 oklevelet ismerünk Miklóstól,¹¹⁵⁰ ez az egyetlen alkalom semmiképpen nem tekinthető releváns példának. Olyan esettel is találkozunk ellenben, amikor Miklós albíró a nádor jelenlétének hiányára hivatkozva odázott el egy döntést. 1324. június 17-én elhalasztott egy pert a királyi sereg hadoszlásának 15. napjára, és akkor „urunkat, Fülöp nádort megkérdezzük a fenti ügy kapcsán” (*dominum nostrum Phylippum palatinum interrogabimus de premissis*).¹¹⁵¹ 1325-ben egy színe előtt lezajlott megegyezésről kiállított egy oklevelet, emellett megígérte a feleknek, hogy amikor visszaviszik az oklevelet, „az urunknak, a nádornak az autentikus oklevelét állítatjuk ki a mondottakról”.¹¹⁵² A szokott záróformula átalakítása mutatja, hogy igazán jogbiztosító hitelességű oklevelet a nádor adott ki csak. Perényi Miklós bármilyen aktív albíró is volt tehát, olyan szintű döntés-

kos szekszárdi apáttal a Baranya megyei Oros föld kapcsán: AOKl VI. 629., 848. sz., lásd még Druget Fülöp budai alnádorának, Tamásnak az oklevelét is erről: AOKl VII. 563.

¹¹⁴⁷ Pl. AOKl VII. 337., 418., 428., 429., 505., 566., 657. sz.; AOKl VIII. 24., 61., 70., 141., 159., 229., 235., 279., 308., 315., 429., 450–451., 467–468., 473., 484., 531–532., 550. sz.; AOKl IX. 20., 22., 45., 49., 103., 164., 216., 246., 253., 293–294., 343., 355., 370., 392., 438., 465., 516., 523., 558. sz.; AOKl X. 15., 200., 279., 328., 337., 402., 411., 418., 465–466., 487., 498., 514., 525., 542–544., 552. sz.; AOKl XI. 70., 85–86., 206., 283., 289., 364. sz.

¹¹⁴⁸ AOKl VII. 603. sz.; AOKl VIII. 106. sz.; AOKl X. 134., 150. sz.

¹¹⁴⁹ AOKl VIII. 141., 160., 548–549. sz. Az idézett rész: Zichy I. 271. (548. sz.)

¹¹⁵⁰ Az Anjou-kori Oklevéltár vonatkozó kötetei (VII–XI.) szerint.

¹¹⁵¹ DF 285783. (AOKl VIII. 316. sz.)

¹¹⁵² „cum autem presentes [litteras] nobis fuerint reportate, litteras autenticas domini nostri palatini super premissis faciemus emanari [!]” DL 96120. (AOKl IX. 122. sz.)

hozói jogosítványokkal nem rendelkezett, mint a vele párhuzamosan hivatalban lévő budai alnádor, Tamás.

Druget János és Vilmos alatt, mint említettük, felborult a szabályos, kettős helyettesi rend. Ők alkalmi albírókat állítottak csak, rövidebb időszakokra, és a budai alnádori tisztség Vilmos alatt már biztosan nem volt betöltve, de talán már János nádorsága idején sem. Az albíróik lényegében hasonló jogosítványokkal rendelkeztek, mint Perényi Miklós. Ezt leginkább Izsépen, Druget Vilmos 1339–1341 közötti vizsolyi *viceiudex*én lehet jól lemérni. Izsép hivatali idejének első néhány hónapjában rendszeresen kihangsúlyozta okleveleiben, hogy a ráruházott nádori jogosítványokkal, és a nádor engedélyével jár el.¹¹⁵³ Később ez már nem szerepelt, de a saját hatóságáról rendszeresen úgy beszélt, mintha az maga a Vizsolyban tartózkodó nádor lenne, és a neki szóló okleveleket is Vilmosnak címezték a hiteleshelyek (ez egyébként már Perényi Miklósról is jellemző volt).¹¹⁵⁴ A *viceiudex*re tehát a kor folyamán nem egy önálló jogkörrel rendelkező hatóságként tekintettek, hanem csak mint az aktuális nádor képviselőjére. Ez akkor is így volt, ha az albírók saját nevükben állították ki az okleveleket, és saját pecsétet is használtak. A Budán székelő alnádor, amíg betöltötték ezt a tisztséget, ugyanúgy a nádor embere volt, ám sokkal függetlenebb lehetett az urától, jogi értelemben is, hiszen önálló döntéshozó bírói fórumnak minősült. Ennek kialakulásában szerepet játszhatott az is, hogy a nádorok Druget Jánosig bezárólag nem a *vicepalatinus* kúriájában tartották a saját székhelyüket, így az alnádor fizikailag és jogilag is jobban el tudott távolodni a nádorispán hivatalától. Az ura mindenkori kúriáján (kivételes esetben: annak közelében) székelő albíró viszont soha nem volt egyéb, mint a nádor személyi helyettese, aki a tartományának egyes rutinügyeivel foglalkozott a nádor nevében.

2. A nádori „iroda” belső munkatársai: jegyzők, ítélmesterek

Az alábbiakban a nádori kúria belső, vagyis helyi munkatársait mutatjuk be. A nádor környezetében – főúri mivoltából adódóan – természetesen mindig sokan tartózkodtak, és egyes oligarchikus vagy tartományúri hatalmat kiépítő nádorok (pl. a Csákok vagy a Drugetek) szabályos kis „udvartartással” rendelkeztek. Ezek az emberek azonban nem tartoznak a nádori kúria segédszemélyzetéhez. Így a fejezetben jórészt csak az írásbeliségben segédkező hivatali személyzetet mutatjuk be. A különféle kancellárok, notáriusok a 13. század második felétől kiegészültek a protonotáriussal. Mint a neve is mutatja, a tisztség betöltője eredetileg szintén a kancelláriai munkában segédkezett, aztán hivatali feladata a 14. század első harmadának végén gyakorlatiasabbá alakult: a különféle kúriai bírósági ügyeket irányította, tulajdonképpen ő lett a bírói

¹¹⁵³ AOKl XXIII. 580., 643–644., 708., 715. sz.

¹¹⁵⁴ Pl. AOKl XXIII. 738., 751. sz.; AOKl XXIV. 567., 573. sz.

kúria vezetője. Ekkor a tisztséget már joggal magyaríthatjuk „ítélőmesternek”. Az ítélmesteri funkció bizonyos értelemben átmenetet jelent tehát az egyszerű hivatali segédszemélyzet, és az adott bíró (jelen esetben a nádor) személyét helyettesítő albírói tisztség között. Mivel azonban a protonotárius a tárgyalt korszakunk nagy részében inkább még a segédszemélyzeti funkcióhoz állt közelebb, és csak Druget Vilmos nádorságától kezdve (1334–1342) mutatható ki a nádori kúriát teljes egészében felügyelő és irányító ítélmesteri feladatkör, ezért inkább ebben a fejezetben tárgyaljuk. A „nádori iroda” elméleti fogalmán persze nem kell valami komoly hivatali szervre gondolni. A 14. század második felében is egyidejűleg 2–3, a század végén 5–7 notárius, és többnyire egyetlen ítélmester alkotta a teljes személyzetet.¹¹⁵⁵ A korábbi időszakban ez a szám nyilván még kisebb volt. Állandó jellegű nádori hivatali személyzetről úgyszintén nem beszélhetünk. A neki segédkezők az adott főúr környezetéből kerültek ki, sokszor familiárisai voltak, és a nádor bukásával őket is lecserélték.¹¹⁵⁶ Az egyetlen alkalom, amikor kontinuitást tudunk kimutatni a nádorok közti segédszemélyzetben, az a Druget-nádorok idején volt. Druget Fülöp halálával a tartományi kormányzást átvevő Vilmos egyébként is többeket átvett az ottani nádori és nem nádori személyzetből, bár azok nem mindig ugyanabban a tisztségben szolgáltak tovább. Perényi Miklós albíró megmaradt a vizsolyi tartomány bírójának, ám mivel az akkor még országos tisztséget nem kapó Vilmos szolgálatában maradt, ezért őt értelemszerűen nem számíthatjuk a nádori segédszemélyzet körébe, hiszen Vilmos a teljes jogú nádorsága idején, 1334-től már nem tartott igényt Miklós szolgálataira. Fordított helyzetet látunk Dénes fia Jakab esetében. Személyében ő is szolgálta mindkét Drugetet, ám Fülöp idején csak a Borsod megyei Dédes várnagya volt, míg Vilmos – már nádorként – megtette gömöri alispánnak, és egy rövid ideig nádori albírónak is.¹¹⁵⁷ Azonban nem csak személyükben, de hivatalukban is kontinuus nádori segédszemélyzetre is találunk példát Vilmos esetében. Az 1325-ben Fülöp nádor notariusaként említett Máté fia Mátyás mester 1329–1331 folyamán ugyanúgy Vilmos szolgálatában maradt jegyzőként, ahogy Perényi Miklós albíróként.¹¹⁵⁸ A kontinuitásra bizonyíték, hogy Vilmos 1331-ben „nagybátyjánknak, Fülöp volt nádornak, és halála után nekünk teljesített hűséges szolgálatai miatt” adományozta meg Mátyást.¹¹⁵⁹ Ám Mátyás Vilmos nádorsága alatt is hivatalban maradhatott, 1340-ben is notáriusaként és protonotáriusaként emlegették,

¹¹⁵⁵ Nyers: Nádor működése 26., 35.

¹¹⁵⁶ Bónis: Kúriai irodák 230.; bőséges példával illusztrálva: Bónis: Jogtudó értelmiség 48–50.

¹¹⁵⁷ Zsoldos: Druget-tartomány várnagyai 36., 39.; ill. „A nádort helyettesítő tisztségek: alnádor, nádori albíró” c. alfejezet.

¹¹⁵⁸ AOkl IX. 316. sz.; AOkl XIII. 432. sz., XIV. 47–49., 51., 149., 473. sz., XV. 126. sz.

¹¹⁵⁹ „magistro Mathie filio comitis Mathei suo notario pro suis servitiis domino Phylipo condam palatino, patruo suo, et post ipsius obitum sibi fideliter impensis et exhibitis” DL 57099. (AOkl XV. 126. sz.). Vilmos oklevele tartalmi átírásban maradt fent, ezért beszél róla is a szöveg E/3-ban.

és akkor már a füzéri várnagyságot is elnyerte.¹¹⁶⁰ Vilmos óbudai kúriájának élén pedig ugyanaz a Péter mester állt, aki már János nádor protonotáriusa is volt.¹¹⁶¹ Mivel azonban a Drugetek egy famíliába tartoztak, ez nem jelent igazi példát a nádorokat túlélő hivatali személyzetre.

Ám 1342 körül már találkozunk folytonosságokkal, sőt, látszólag már korábban is. Mihály vasvári prépost 1288-ban Kőszegi János nádor protonotáriusa volt, ám 1295-ben már Apor országbíró szolgálatában találjuk ugyanilyen minőségben. Kőszegi János szolgálatában ugyanebben az évben egyébként egy bizonyos Konrád mester állt.¹¹⁶² Hogy egy vasvári prépost hogyan került a Kőszegiek szolgálatába, nem szükséges indokolni. Mivel Péc nembéli Apor az 1280-as évek végétől szoros szövetségben állt a Kőszegiekkel,¹¹⁶³ ezért erősen valószínű, hogy ebben a kapcsolatban kereshetjük a kúriai személyzet „átadásának” a forrását is. Így Mihály itteni működése sem teljesen független a személyes kapcsolatok körétől. Ám a 14. század első harmadában Druget János, majd Vilmos kúriáján működő Péter ítélmester Bónis György feltevése alapján azonosítható lehet azzal a Körmösi Péterrel, aki 1345-től tárnokmesteri, majd 1355-től vajdai *protonotarius* lett,¹¹⁶⁴ így az ő személye már valóban jelentett egyfajta kontinuitást az egyes hivatalok között, elszakadva a familiaritás kereteitől. A nem egy adott személyhez (vagy családhoz) kötődő klasszikus „hivatali” karriert a híres országbíró, Szepesi Jakab korai pályájával is jól lehet illusztrálni. Jakab 1351-ben Szécsényi Tamás országbíró notáriusa volt. 1356-ban már Szécsi Miklós országbíró ítélmestere lett, egészen 1358-ig. 1360-ban viszont átkerült a nádori kúriába ítélmesternek, holott a nádorváltás még 1356-ban volt. „Kont” Miklós nádor halála után (1367) a következő nádor, Oppelni László ítélmestere maradt.¹¹⁶⁵ A hivatali kontinuitás nem csak az ítélmesterekre terjedt ki ebben a korszakban: Ruszkai Izsépet, aki Vilmos vizsolyi albirája volt, az 1356-tól hivatalba kerülő „Kont” Miklós nádor is alnádorrá (*vicepalatinus*), továbbá szepesi ispánná és várnaggyá nevezte ki.¹¹⁶⁶

Már esett szó arról, hogy a 13. század folyamán a nádori „hivatal” még szoros összefüggésben állt a nádor személyével. Ez az összefüggés a század elején még annyira szorosnak mondható, hogy az akkori nádori „iroda” egyetlen állandó eleme maga a nádor volt! Ugyanis semmi jel nem mutat arra, hogy ekkoriban lett volna állandó jegyzőjük vagy kancellárjuk. A nádori oklevelek

¹¹⁶⁰ AOKl XXIV. 493–494., 593–595. sz. 1342 júniusában (tehát még Vilmos nádor életében) már csak volt protonotárius, holott még élt: AOKl XXVI. 292., 295. sz. Személyére lásd még: Bónis: Jogtudó értelmiség 52.

¹¹⁶¹ AOKl XVII. 469. sz.; AOKl XIX. 391., XXI. 253–254., XXII. 357. sz. Péter személyére lásd Bónis: Jogtudó értelmiség 49–52.

¹¹⁶² 1288: CD V/3. 442–444.; 1295: ÁÚO X. 197.; CDCr VII. 216. Vö. még Mályusz: Egyházi társadalom 55.

¹¹⁶³ Karácsonyi: Magyar nemzetségek 891–892.

¹¹⁶⁴ Bónis: Jogtudó értelmiség 49–52.

¹¹⁶⁵ Bónis: Jogtudó értelmiség 58.; Bertényi: Országbíró 139–140.

¹¹⁶⁶ Engel: Archontológia 3.

írasképének és sokszor megfogalmazásának a különbözőségéből arra következtethetünk, hogy az ítéleteiket többnyire egy, az adott helyszín közelében tartózkodó írástudóval foglaltatták írásba. Jellemző, hogy pl. 1255-ben a pozsonyi várföldek felülvizsgálatára kiküldött Roland nádor és Vince nyitrai püspök szinte egyidőben kiadott okleveleit ugyanaz a kéz írta és talán rajzolta be az iniciálékat. A kezdőbetűk díszítésében még egyfajta „színvonalcsökkenés” is megfigyelhető, ahogyan a scriptor folyamatosan fáradt az ugyanaznap kiadott oklevelek írása közben.¹¹⁶⁷ Ám ez az írnok más Roland-diplomáknál már nem azonosítható. Kemény fia Lőrinc 1268-ban vizsgálta felül a Somogy megyei királyi szolgáltatónépi és nemesi földeket. Mind az öt, ekkor kibocsátott oklevelében Sebestyén pozsegai éneklőkanonok és fehérvári prépost¹¹⁶⁸ tűnik föl a *datum per manus* formulában a nádor „protonotáriusaként” (a tisztségnevet ekkor még nem érdemes „ítélőmesternek” fordítani, mert a protonotariusnak még csak egyszerű kancelláriai feladatai voltak, megtévesztő lenne azonosítani a 14–15. századi nádori ítélőmesterekkel).¹¹⁶⁹ Lőrinc más okleveleiben viszont nem találkozunk a nevével. Igaz, Sebestyén már 1263-ban, Lőrinc országbírói hivatala alatt is megjelent, mint egyik oklevelének a kiállítója, szintén *protonotariusi* tisztségben.¹¹⁷⁰ Valószínű, tehát, hogy familiárisa volt Lőrincnek, és ilyen minőségben kötődött hozzá, bármilyen hivatalt is viseljen éppen.¹¹⁷¹ E példa egyben arra is figyelmeztet, hogy egy adott tisztségviselő felbukkanásának a hiányából nem szabad a jelenlétének a hiányára is következtetni egyben, ugyanakkor ha Sebestyén egyszerre két fontos egyházi tisztséget is betöltött (fehérvári prépost és pozsegai éneklőkanonok), az sejtetni engedti azt is, hogy mégsem tartózkodott mindig ura környezetében. Azaz, lehetett éppen-séggel a nádor kancellárja is, de nem volt állandó jelleggel az. A nádorok melletti folyamatos kancelláriai személyzet hiányára utal a 13. század második felében, hogy pl. Héder nembéli Miklós 1284. augusztus 20-án, a székesfehérvári törvénynapon kiadott díszes kiállítású diplomáját, királyi oklevelekre jellemző arengával, szinte biztosan az ott tartózkodó király kancelláriája állította ki a nádornak.¹¹⁷² Egy évvel később, egy 1285. évi, a borsmonostori német ciszterci

¹¹⁶⁷ CDS II. 325–326., 352., 353., 354–355., ill. DL 3965. (RP 103–107. sz.) Lásd még: Marsina: Oklevelek vizsgálata 51.

¹¹⁶⁸ Lásd Bónis: Jogtudó értelmiség 48.; Koszta: Pozsegai társaskáptalan tagjai 47.; Koszta: Pozsegai társaskáptalan 244.

¹¹⁶⁹ HO VIII. 115–116.; ÁÚO III. 184–185., 186–187., 188–189., 190–192. (hibáit javítja: ÁKO 59.), ÁÚO VIII. 206–207. (RP 146–151. sz.) A protonotárius ezirányú korai szerepére: Bertényi: Itélőmester 188.; Bónis: Jogtudó értelmiség 47–48.

¹¹⁷⁰ Sopron I. 26–27.

¹¹⁷¹ Bónis: Jogtudó értelmiség 48.

¹¹⁷² DL 1175. (kiadása: RP 219. sz.). Az arenga („Ut collationes principum perpetua firmitate solidentur, sollers prudentia sapientum adinvenit, quod donationes per ipsos legitime facte litterarum testimonio fulciantur.”) paneljei a következő IV. László-kori királyi oklevelekben találhatóak meg: ÁÚO XII. 94–95. (1274); CD V/2. 393–394. (1277. júl. 28.); HO VI. 229–230. (1278); ÁÚO IV. 217–218. (1280); RA 3146. sz. (1282. júl. 9.); CD V/3. 398–400. (1288); CD V/3. 452–454. (1289. szept. 18.)

szerzetesek részére kiállított adománylevele viszont a német okleveles formulákat követi – nyilván ekkor is ott, helyben írták meg a levelet.¹¹⁷³ Ennek ellenére történtek kísérletek arra, hogy egy nádor állandó jegyzőt vegyen maga mellé. Tomaj nembéli Dénes egy 1239. évi oklevelének a végén egy *datum per manus* formulában ott találjuk Mátyás nevét, akit Dénes a saját jegyzőjének (*notarius noster*) nevez. Mátyáshoz köthetjük Dénes egy másik 1239. évi oklevelét is, bár annak már nincs ilyen formula a végén, ám az oklevél írásképe és az iníciale kivitelezése szinte teljesen azonos.¹¹⁷⁴ A kísérlet mégsem lehetett sikeres, mert Dénesnek összesen 13 olyan eredeti oklevele maradt fent, amit biztosan ő adott ki, de Mátyás kézírását más diplomákon már nem lehet beazonosítani. Tegyük hozzá: ugyanez a Mátyás tűnik fel Ampod fia Dénes egy 1228. évi oklevelének *datum per manus* formulájában, de azt a szöveget az említett 1239. évi Dénes-oklevél alapján rakták össze, így az a rész is csak egy onnan való átvétel.¹¹⁷⁵ Hosszabb ideig szolgálhatott Aba Amadé mellett egy bizonyos Besenyő fia István, akit 1290 körül és 1293-ban is a kancellárjának nevezett meg, és könnyen lehet, hogy személye azonos Amadé 1295-ben felbukkanó István nevű protonotáriusával,¹¹⁷⁶ hiszen a *notarius* és *protonotarius* tisztségeket még az 1330-as években is gyakran szinoním fogalomként fogták fel.¹¹⁷⁷ 1299-ben találkozunk Miklóssal, Roland nádor gyűrűspecstjének a kancellárjával (*cancellarius anulei sigilli nostri*).¹¹⁷⁸ Valószínű, hogy ez az utóbbi pozíció nem egy egyszerű notáriust takart, és Miklós a gyűrűspecst felelőseként Roland bizalmi embere volt.

Jellemző egyébként, hogy az utóbbi négy közül egyik említés sem az oklevelek kiadása kapcsán említette a jegyzőket, kancellárokat, hanem mint akik a nádorok megbízásából, az ő nevében jártak el egy-egy peres ügyben, előrevetítve ezzel az ítélmesteri szerepkör lassú kialakulását. De a funkciók elkülönítésének lassúságát jelzi, hogy még az 1330-as években is sokszor szinonimaként használták a jegyző (*notarius*) és az ítélmester (*protonotarius*) titulust. A budai káptalan két ugyanaznap, 1327. május 8-i oklevelében Pétert egyszer Vilmos *notarius*ának, egyszer pedig *protonotarius*ának címezték.¹¹⁷⁹ Hogy nem csak véletlen elírásról lehet szó, mutatja, hogy Máté fia Mátyást, Vilmos Vizsolyhoz kötődő jegyzőjét/ítélmesterét 1329 és 1340 között szintén párhuza-

¹¹⁷³ UB II. 190–191. (RP 221. sz.). Hogy az oklevél a német okleveles hagyományokra emlékeztet, lásd Szentpétery: Borsmonostori apátság 41–46., egyúttal hamisnak is tartva az oklevelet. Véleményünk szerint az oklevél hitelesnek fogadható el, az erre vonatkozó érveket lásd RP 221. sz. reg. kommentárjában.

¹¹⁷⁴ PRT I. 763–764., 767–768. (RP 60–61. sz.). Az oklevelek írásképét és inícialiját lásd: DF 206987., 206984.

¹¹⁷⁵ CDCr III. 293–295. (RP 30. sz., a hamis voltára vonatkozó érveket lásd *uo.*, a regeszta utáni kommentárban)

¹¹⁷⁶ DL 285768. (vö. CD VIII/1. 258., 565–566., VIII/4. 641–642.), DL 83974., HOKl 145–147. (RP 245., 255., 267. sz.)

¹¹⁷⁷ Lásd alább.

¹¹⁷⁸ ÁÚO XII. 635–637. (RP 292. sz.)

¹¹⁷⁹ AOKl XXI. 253–254. sz.

mosan mindkét elnevezéssel címezték.¹¹⁸⁰ A terminusok összerosódása sejtetni engedi, hogy ekkoriban egy kúriai ítélmesternek még egyszerre volt feladata a nádori oklevelek kiállítás, pecsételése, az ítéletek végrehajtásában való segédkezés, és az egyes rutinügyekben való szokásjogon alapuló mérlegelés. Ezen kívül, ha kellett, képviselte urát egyes hatóságok előtt is, mint annak *serviense*.

Az alsóbb kúriai személyzet kutatása azért is nehéz ebben az időszakban, mert az egyes tisztviselőkkel itt sem az oklevelek záradékában, vagy akárcsak kúriai tevékenységgel összefüggő forrásokban találkozunk, hanem többnyire „magánemberi” mivoltukban: fogott bírók, tanúk nem nádori perek során, peres félként jelennek meg, vagy egyszerűen csak birtokot vásárolnak. Máskor *serviensi* mivoltukban a nádort képviselik.¹¹⁸¹ Az oklevelek hátulján a jegyzőkre utaló monogrammmal¹¹⁸² ebben az időszakban még nem jelent meg, így még hozzávetőlegesen sem lehet megmondani, hogy hány személy dolgozhatott egyszerre pl. Druget Vilmos óbudai vagy visegrádi (nagyvarosi) kúriáján, és hogy milyen személyi átfedések voltak az egyes kúriák között. Az alfejezet elején már jeleztük azt, hogy a kúriai személyzet a 14. század második felében is csak néhány fő volt (Lackfi István oklevelein 1387–1392 között összesen 10 különböző kézjegyet lehet elkülöníteni, de néhány különbözőnek látszó monogrammmal talán azonos személyt takar, másrészt ezek nem egyidejűleg jelentek meg, összesen csak egy olyat találunk, akiről valószínűsíthetjük, hogy végigszolgált a teljes nádori ciklust).¹¹⁸³ Ebből, továbbá abból a tényből, hogy még Druget Vilmos nádorsága alatt sem különböztették meg a *notariusi* és az elvileg ezek főnökének számító *protonotariusi* tisztséget, hanem összerosódtak a feladatköreik, sejtethetjük, hogy az irodák személyzete nem nagyon lehetett több 2–3 főnél.

Az „iroda” természetesen nem csak oklevelek kibocsátásával foglalkozott, hanem a forrásokban *registrum* névvel illetett belső ügyviteli anyagokat is készített. Az első konkrét adat erre Aba Amadé hivatalából való, akinek egy 1299-i oklevele azzal igazolta néhány birtok kezére háramlását, hogy azok korábbi tulajdonosát „*registrumunk alapján*” (*per formam registri nostri*) el-

¹¹⁸⁰ AOKl XIII. 432. sz., XIV. 47–49., 51., 149., 473. sz., XV. 126. sz., XXIV. 493–494., 593–595. sz. Az ingadozó terminológia természetesen nem csak a nádori kúria munkatársai kapcsán jelent meg. Hogy a notariusnak nevezett személy valójában protonotariusi jellegű feladatokat látott el, annak felfedezhetőek nyomai az országbírói és a szlavón báni személyzet esetében is, lásd Bónis: Jogtudó értelmiség 47., 49.; B. Halász: Szlavón ítélmesterek 70. 4. jz.

¹¹⁸¹ Pl. Mihály mester, Kőszegi János protonotáriusa 1288-ban: CD V/3. 442–444.; Egyed mester, ugyancsak Kőszegi János notariusa 1303–1304 folyamán: AOKl I. 489., 586. sz. András mester, Dózsa protonotariusa 1322-ben: AOKl 478. sz. E jegyzők csak az ilyen feladatkörben bukkannak fel a mondott nádorok szolgálatában.

¹¹⁸² Lásd Bónis: Kúriai irodák 202–203.; C. Tóth: Nádori hivatal 98–102.

¹¹⁸³ C. Tóth: Nádori hivatal 99–102. A nádori kúriai irodák létszámára általában: Nyers: Nádor működése 26., 35. Tegyük hozzá: Nyers Lajos adatai inkább csak hozzávetőlegesek, hiszen ő egyetlen konkrét nádori kúriára vonatkozóan sem végzett mikrotörténeti „mélyfúrást”, de a személyzet valós nagyságrendjét vélhetően helyesen látja.

ítélte.¹¹⁸⁴ Amadé kúriájában tehát, a „királyi könyvek” mintájára vezettek egy nyilvántartást arról, hogy korábban milyen ítéleteket hozott a nádor (hogy ez a teljes oklevél szövegének a lemásolását, vagy csak „regeszták” készítését jelentette, nem tudjuk). A 14. századból is vannak adataink erre a nyilvántartásra. Druget János és Vilmos nádorsága alatt többször is említették azt a regisztrumot, amelybe a bírsággal tartozók neveit (és persze a bírság összegét) jegyezték fel.¹¹⁸⁵ Emellett a különféle parancsleveleket is iktatták, és ennek a haszna meg is mutatkozott. 1339-ben a vizsolyi nádori kúria elrendelte Benedek fia Lászlónak, hogy állítson tanúkat a jászói konvent előtt november 8-ra Péter fia Miklós ellenében. Amikor Miklós november 7-én a tanúállítás megtekintésére igyekezett, rátámadtak, ruháit, lovát és fegyvereit elrabolták, bal kezén egy ujját levágták, és elvették tőle a tanúállítást előíró nádori oklevelet is (*equo, vestibus, armis, ac litteris suis contra eundem Ladislaum super facto ipsius productionis testium emanatis spoliatus*). A kötelezett László viszont nem jelent meg sem a konvent, sem Izsép vizsolyi albíró színe előtt, Miklós pedig – az elvett oklevél hiányában – még azt sem tudta volna bizonyítani, hogy peres ellenfelének egyáltalán ilyen kötelezettsége lett volna. Lászlót az albíró mégis elmarasztalta meg nem jelenése miatt, a nádori regisztrum tartalmára (*continentia registri dicti domini nostri palatini*) hivatkozva, amely így igazolta Miklós elrabolt oklevelének az állítását.¹¹⁸⁶ Mindez jól érzékelteti azt, hogy a nádori kúria, kúriák személyzete és munkarendje hogyan professzionalizálódott az idők folyamán.

3. A nádori „iroda” külső munkatársai és segítői: az ítélotárs, a poroszló és a nádori ember

A nádor nem minden esetben döntött egyedül. Alkalmi segítségként a környezetének tanácsát is kikérhette, nem hivatalosan, akár tekintélyüknél, akár szakértelmüknél fogva bevonva őket a perbe. Ez utóbbira látszik jó példának az a néhány eset, amikor oklevelek hitelességéről kellett döntenet. Már 1221-ben arról olvasunk, hogy Barc fia Miklós „ebben jártas emberek tanácsából” tudta meg, hogy Imre király egy neki bemutatott privilégiuma hiteles.¹¹⁸⁷ A „tanács” egyébként nem volt tökéletes, mert Imre bemutatott oklevele hamis volt, valószínűleg éppen erre a nádori perre készítették.¹¹⁸⁸ Más alkalommal viszont lebuktak a hamisítók. 1226-ban szintén Miklós előtt zajlott az a per, amikor a pannonhalmi egyház néhány szolgája szabadnak nyilvánította magát Béla király egy oklevelére hivatkozva. „És amikor ezt a privilégiumot a kitűzött hártanpra az esztergomi érsek és sokan mások színe előtt nekünk [ti. Miklós ná-

¹¹⁸⁴ HO VIII. 398. (RP 304. sz.), vö. Gerics: Jogintézmények és terminológia 263–264.

¹¹⁸⁵ 1333: AOkl XVII. 240–241. sz.; 1337: AOkl XXI. 325., 439.; 1339: AOkl XXIII. 151. sz.

¹¹⁸⁶ DL 3269. (AOkl XXIII. 715. sz.)

¹¹⁸⁷ „de prudentum virorum consilio” MES I. 231. (RP 11. sz.)

¹¹⁸⁸ A hamis oklevél: RA 199. sz.

dornak] bemutatták, és azt együtt az érsekkel és más alkalmas és illő egyházi személlyel együtt gondosan megtekintettük, megbizonyosodtunk, hogy teljességgel hamis.” Az oklevelet prezentálók bevallották azt is, hogy az oklevelet egy Bulcsú nevű pap csinálta nekik.¹¹⁸⁹ Itt már utalás történt arra, hogy Miklós nem egymaga folytatta le a pert, hanem egészen magas rangú segítők is voltak. A bizonyítási eljárásban az esztergomi érsek egyenrangú, külön felkért személyként volt jelen, nyilván a szakértelmét is figyelembe véve, ám az ítéletlevelet kizárólag Miklós nevében állították ki. Hogy az éppen körülötte tartózkodókat a nádor bevonta az ügyekbe, arról olvashattunk a Várad Regesztumban is. 1220-ban Miklós egy egyszerű, testi sértés kapcsán induló esetét átadta az éppen mellette lévő Szolnok vármegyei „jó embereknek” (*boni homines*), akik között egy *comes* is volt.¹¹⁹⁰ Ez nyilván egy „ad hoc” eset volt. 1232-ben arról olvasunk hogy Ampod fia Dénes „a körülöttünk lévő ülnökök tanácsából és egyetértésével” zárt le egy hatalmaskodási esetet.¹¹⁹¹ A különféle ítélőtársakra való hivatkozás végig nyomon követhető,¹¹⁹² hiszen a nádori címet elnyerő főúr nem feltétlenül volt járatos a perjog minden apró részletében, abban azonban megegyeznek az esetek, hogy nem állandó személyzetről, hanem alkalmi, külső segítőkéről volt szó.

Az egyes perek, ítéletek lebonyolításában és végrehajtásában segédkező személyzetet a 13. század közepéig egyöntetűen a poroszlónak nevezett személyek jelentették. Az egységesített elnevezés természetesen, mint látni is fogjuk, korántsem takart egy egységes „hivatalt”. Bár a latinul *pristaldus* megnevezéssel illetett poroszló a 13. század második felében mind inkább visszaszorult, az adott nagybíró továbbra sem nélkülözte a segédszemélyzetet, csak terminológiailag egyre inkább pusztán „emberüknek” (*homo noster*) nevezték őket. Így beszélhetünk „királyi emberekről”, „nádori emberekről”, „országbírói emberekről”, stb. (*homo regius, homo palatini, homo iudicis curie*). Arra, hogy a nádori (királyi, országbírói, stb.) embereknél mi volt a viszonyuk a poroszlókhoz, és hogy a két szerepkör kontinuus-e egymással, alább részletesen kitérünk. Annyit előljáróban is érdemes leszögezni, hogy a „nádori emberi” szerepkör nem számított intézménynek, vagy hivatalnak, inkább csak funkciónak. Azaz: nem arról volt szó, hogy valaki állandó jelleggel megkapott volna egy olyan tiszteletet, hogy ő hivatalosan is „nádori embernek” minősül. Ezek alkalmi megbízások voltak, és az adott megbízás lejártával véget is értek. A 14. századra

¹¹⁸⁹ „Cumque illud privilegium in statuto termino coram archiepiscopo Strigoniensi et aliis multis nobis presentassent et diligenter ipsum una cum archiepiscopo et omnibus aliis idoneis et discretis ecclesiasticis personis inspexissemus, comperimus omnino esse falsum.” PRT I. 676. (RP 19. sz.)

¹¹⁹⁰ RV 277. sz.

¹¹⁹¹ „accepto circa nos residentium consilio et consensu” ÁÚO VI. 507. (RP. 33. sz.)

¹¹⁹² Pl. 1238: PRT I. 760. (RP 58. sz.); 1242: DF 285988. (a vonatkozó rész kiadása: RP 67. sz.); 1268: CD VII/5. 351. (RP 143. sz.); 1279: UB II. 126. (RP 195. sz.); 1288: Kis–Petrik: Kiadatlan oklevelek 25–26. (RP 238. sz.); 1299: HO VII. 282. (RP 300. sz.); 1327: AOKI XI. 84. sz.; 1337: AOKI XXI. 117. sz.; 1340: AOKI XXIV. 47. sz.; 1341: AOKI XXV. 386. sz.

professzionizálódó hivatali működés során újabb önálló megnevezéssel illetett külső segéderők jelentek meg. Így találkozunk pl. a nádori bírságbehajtók tisztségével is. Ebben a fejezetben azonban csak a poroszlókkal és a „nádori emberekkel” foglalkozunk. A bírságbehajtókra a nádori jövedelmekről szóló fejezetben térünk ki.¹¹⁹³

A poroszlókkal a szakirodalomban a 19. századi áttekintések után¹¹⁹⁴ már viszonylag keveset foglalkoztak, legfeljebb rövid összefoglalások révén. Ezek közül hadd idézzük Solymosi Lászlót, aki tömören és lényegretörően vázolta föl a hivatal lényegét: „A délszláv eredetű jövevényszó ... hatósági személyt és közhitelű tanút jelölt egy személyben. Olyan személyt, aki – miként a szláv szó utal rá – jelen van valamilyen cselekménynél, és azt hitelt érdemlően tanúsítani tudja. Ezért támasztott a törvény a poroszlóval szemben ugyanolyan követelményt, mint amit a tanútól megkívánt. Alapvetően földbirtokkal kellett rendelkeznie, hogy esetleges hibáját legyen miből jóvátennie. A poroszló a bíró bizalmi embereként teljesítette a bíró megbízásait. Végigkísérte a peres eljárást, tevékenyen részt vett annak egyes fázisaiban. A bíró idéző billogával a bíró törvényszéke elé idézte a feleket, majd az adott egyházi intézményhez kísérte őket, ha a bizonyításhoz esküre vagy istenítéletre volt szükség. Végül onnan a felekkel együtt visszatért a bíróhoz és beszámolt a történekről. Részt vett az ítélet végrehajtásában. A pernyertes felet beiktatta a vitás föld birtokába, s ha kellett, megjelölte annak határait. A poroszló rendszerint világi személy volt, az ügyintézésben a szóbeliséget képviselte.”¹¹⁹⁵ Mindehhez annyit tegyünk hozzá, hogy a poroszlókat a 11. század második felétől tudjuk kimutatni a magyarországi forrásokban, és már a 13. század 50-es éveitől megindult a rendszer hanyatlása. Ennek oka a jogi írásbeliség egyre nagyobb térhódításában keresendő, amely a közhitelű szóbeli tanú működését már szükségtelenné tette. Az 1231. évi Aranybulla rendelkezett arról, hogy mivel az országban sokat szenvedtek a hamisan tanúskodó poroszlóktól, ezért idézésük vagy tanúskodásuk csak a megyéspüspök vagy a káptalan által támogatva legyen érvényes.¹¹⁹⁶ A 14. század elejére a *poroszló* megnevezés végképp eltűnt a magyar jogéletből.¹¹⁹⁷ Ha az előbbi általános megállapítást a nádorokra vetítjük ki, akkor azt látjuk, hogy az 1230-as évekig kizárólagosan a *poroszló* elnevezést használták a saját segítőikre.¹¹⁹⁸ A *homo noster*-emlékések nem a poroszlói szerepkör-

¹¹⁹³ Lásd „A nádori hivatal jövedelmei” c. fejezetet.

¹¹⁹⁴ Nagy: Pristaldusok; Érdúj helyi: Pristáldokról; Dudás: Pristáldokról; Hajnik: Bírósági szervezet 154–159.

¹¹⁹⁵ Solymosi: Világi bíráskodás kezdetei 225–226.

¹¹⁹⁶ DRMH I/1. 40.

¹¹⁹⁷ Hajnik: Bírósági szervezet 158–159.

¹¹⁹⁸ A teljes vonatkozó forrásbázist felesleges lenne felsorolni, csak néhány adat a Várad Regestrumban: RV 9., 15., 19., 27., 62., 64., 89., 95., 97., 103., 148., 153., 162., 175., 180., 189., 213., 217., 220., 226., 244. 245., 248., 249., 266., 269., 271., 275., 280., 281., 282., 285., 288., 289., 290., 308., 309., 313., 314., 318., 321., 358., 387. sz. Nádori oklevelekben: PRT I. 647., 647–648., 652–653.; Györffy: Besenyők 127.; PRT I. 675., 676–677., 677.; UB I. 139–140., 152.; DL 95539; HO VIII. 31–32.; DL 70387; MES I. 317–318.; Veszprém: pötkötet 94–95.; PRT I. 753–754., 756–757., 752–753.; MES

ben eljáró nádori embert jelentették ekkor még.¹¹⁹⁹ Bár egészen az 1260-as évek elejéig a *pristaldus* volt az uralkodó terminológia,¹²⁰⁰ Tomaj nembéli Dénes alatt (1236–1241) kezdett megjelenni a másik elnevezés is. A korai időszakban mindig párhuzamos volt a terminológia, azaz az illetőt egyszer még *pristaldus*nak, máskor *homo noster*nek nevezte az oklevél.¹²⁰¹ Roland nádor pedig úgy fogalmazott egy 1252. évi levelében, hogy „Iolat bán azt kérte tőlünk, hogy Boymuch nevű emberünket (*hominem nostrum*) adjuk neki poroszló gyanánt”, hogy a veszprémi káptalan egy tanújával együtt bejárassák saját földjük határát.¹²⁰² A káptalan nádornak szóló oklevele már kizárólag *pristaldusként* emlegette Boymuchot.¹²⁰³ Bár Roland okleveleiben még a régi terminológia dominál e téren, nála is megtalálható az a kettősség, hogy ugyanazt a személyt egy diplomán belül az emberének és poroszlójának is nevezte,¹²⁰⁴ ezen kívül nála jelent meg először a *homo noster* terminológia önmagában, egészen biztosan a későbbi klasszikus „nádori ember” értelemben. Egy keltezetlen levelében kérte arra a nyitrai káptalant, hogy embere, vatai Damján comes mellé (*Damiano comiti de Vatha homini nostro*) adják tanúságukat egy határjáráshoz.¹²⁰⁵ Az 1260-as évek

I. 324–325.; CDS II. 25–26.; ÁÚO VII. 77–78. (RP 7–9., 16., 18., 20–21., 33–34., 36–37., 41., 44., 46., 48–51., 55., 64. sz.); más hatóságok oklevelében: ÁÚO I. 182–183., VI. 435., 511–512. [= XI. 251–252.]; MES I. 241–242.; DSAd 6. sz. (vö. 5. sz.); RA 492. sz.; PRT I. 755–756. (vö. RP 47. sz.).

¹¹⁹⁹ Pl. amikor 1227-ben Ampod fia Dénes nádor színe előtt két, tartalmilag ellentétes levelet mutattak be az ő hivatali elődjétől, Barc fia Miklóstól, akkor Dénes egy embere útján (*per hominem nostrum*) tudakolta meg Miklós volt nádortól az igazságot, hogy melyik oklevél köthető igazából hozzá: ÁÚO VI. 442–443. (RP 28. sz.). Ebben a szövegkörnyezetben nem is várható a poroszló megjelenése. 1238 körül Tomaj nb. Dénes nádor kérte a somogyi udvarispántól, hogy adjanak segítséget emberének, gyulai Iaco comesnek (*homini nostro Iaco comiti de Iula*) a szentmártoni egyháznak járó tizedek beszédéséhez (PRT I. 762., RP 59. sz.). Itt sem a poroszlói (későbbi nádori emberi) szerepkört kellett helyettesíteni, mert azok, mint látni fogjuk, csak egy-egy alkalomra, ügyre szóltak, míg itt egy ügy lezárását követő tartós segítségről volt szó.

¹²⁰⁰ Csak az 1241 utáni nádori oklevelekben: Szovák: Pannonhalmi konvent 456–457.; PRT VIII. 288–289.; DF 200014. (vö. CD IX/7. 662–665., ill. RP 76. sz.); CDS II. 265.; PRT XII/A. 437–438.; UB I. 231–232., 252–253., 237–238.; CDS II. 461–462.; HOKI 40.; PRT X. 524. (RP 68., 72., 76., 81–82., 84., 86., 92., 110., 114., 125., 127., 133. sz.)

¹²⁰¹ Az első ilyen eset 1236-ból való, amikor ollári Jakó fia Estent Dénes nádor oklevele a *homo noster* elnevezés mellett *pristaldus* terminológiával is illette (a másik nádori végrehajtót, Volphar fia Pétert csak *homo noster*nek nevezte): HO VI. 30–34. (RP 43. sz.). Egy 1239. évi oklevél is egyszerre szólt nádori emberről és poroszlóról, de csak az utóbbit nevezte meg a szöveg (tahi Dénes), így – elvileg – nem biztos (bár valószínű), hogy ugyanazon személyt értették alatta (PRT I. 768–769., RP 62. sz.). Egy másik 1239. évi nádori oklevélben már biztosan tahi Gábort nevezték egy ízben nádori embernek, máskor poroszlónak (ÁÚO XI. 309–310., RP 63. sz.).

¹²⁰² „Iolat banus petivisset a nobis, ut hominem nostrum Boymuch nomine sibi in pristaldum daremus” Sörös: Guary-levéltár 162. (RP 85. sz.)

¹²⁰³ Sörös: Guary-levéltár 162.

¹²⁰⁴ PRT II. 290–291. (RP 98. sz.)

¹²⁰⁵ CDS II. 241. (RP 121. sz.)

közepétől aztán már szinte csak a „nádori ember” kifejezést használták,¹²⁰⁶ a *poroszló* név feltüntetése ritkaságszámba ment.¹²⁰⁷

Kérdéses persze, hogy a terminológia lassú átfordulása (egy időben pedig párhuzamossága) elegendő bizonyíték-e arra, hogy a „nádori embert” (és egyéb tisztségekhez kötött megfelelőit) a nádori poroszló intézményével azonosítsuk. Végleges választ csak a két rendszer szerkezeti összehasonlításából nyerhetünk. Amit a „nádori emberről” tudhatunk, azt – szakirodalmi előzmények mellett – leginkább Engel Pálnak köszönhetjük, aki a „királyi emberek” 14–15. századi Valkó megyei felbukkanását vizsgálta (a „királyi ember” és a többi nagybíróhoz kötött segítő között Engel sem tett különbséget). Borsa Iván megállapítását megerősítve azt látta, hogy egészen 1322-ig mindig csak egyetlen ilyen segitőt neveztek meg az oklevelek, azután szép lassan nőni kezdett a számuk. Kezdetben az oklevélkérő bemondása alapján két nevet ajánlott fel az oklevél írója a hiteleshelynek, hogy vele menjenek ki egy vizsgálat elvégzésére vagy egy ítélet, határjárás stb. végrehajtására, akik közül csak egyet kellett kiválasztani. A szám az idők folyamán egyre nőtt, a 14. század végétől általában 5–6 nevet tüntettek fel alternatívaként. A kijelölt „királyi (nádori, stb.) emberek” szinte mindig az adott ítélet vagy vizsgálat helyszínéül szolgáló megyében voltak birtokosok, sőt, többnyire egészen az adott helyszín közelében. A 14. század első felében (legalábbis Valkó megyében) szinte mindig a tekintélyesebb megyei nemesek közül választották őket. Kiválasztásuk úgy történhetett, hogy az oklevelet kérelmező nevezte meg őket az adott kancellária számára, hiszen ő volt legjobban tisztában a saját környezetének birtok- és személyes viszonyaival.¹²⁰⁸ Mindebből adódóan a „királyi emberi” megbízás nem egy állandó státuszt (hivatalt) jelentett, hanem csak egy alkalmi feladatot, így nem is várhatjuk azt el, hogy tartósan ugyanazon személyek jelenjenek meg az adott bírói hatóság okleveleiben e címen, legfeljebb ha egy másik per is ugyanarra a vidékre esett. Vizsgáljuk meg először is, hogy Engel Pál Valkó megyei „mélyfúrásának” eredményei mennyire vágnak össze a „nádori ember” intézményével. Annyi különbség mindenesetre már az elején adódik, hogy magunk

¹²⁰⁶ 1260 utáni nádori és alnádori oklevelek (illetve azok említései): DF 278431. = 280264.; Sztáray I. 10.; ÁÚO IX. 111–112.; Zichy I. 78–79.; DF 283094.; HO VI. 213.; UB II. 118–119.; HO VI. 238–239.; DL 38669.; Heves 51.; UB II. 129–130., 130–131.; HO VII. 138.; ÁKO 113–114.; Zala I. 118–119.; HO I. 84.; UB II. 204., 206., 207–208.; ÁÚO IX. 481–482.; Zichy I. 80.; DL 84192.; HO VI. 430–431., VIII. 380–381.; ÁÚO XII. 653–654.; HO VIII. 397–398., VII. 288–289., 290–291., 301–302., 360.; UB III. 284. (RP 129., 135., 164., 178., 182., 184., 191., 193., 196–201., 203., 224., 227., 229., 231., 241., 250., 256., 283., 285–287., 304., 307., 309., 320., 327. sz., Függelék, 5. sz.)

¹²⁰⁷ Kemény fia Lőrincnél 1268–1269-ben: CD VII/5. 349–353., DL 93880. (RP 143., 153. sz.); Tombold fia Benedek ifjabb királyi nádornál 1268-ban: DL 83132. (RP 145. sz.). Ezek az elnevezések még az 1260-as évek „lecsengését” jelentik. Ezek után csak Csák nb. Máténál tűnik fel egyszer 1279-ben (ÁÚO IV. 203., RP 202. sz.), illetve Amadé albírájánál, Jánosnál 1300-ban (DL 75156., RP 321. sz.). Egy szintén Amadé vizsolyi bíróságához köthető damus pro memoria egy bizonyos Dénesnek és Mochknak a poroszlóját, Pétert az oklevéladó saját emberének is nevezte egyben: RDES I. 325. (Függelék, 18. sz. reg.).

¹²⁰⁸ Engel: Királyi emberek.

nem egy adott helyszín összes hatóságának eljáró embereit, hanem egy bírói tisztség (a nádor) köré szerveződő „nádori embereket” vizsgáljuk meg. Időbeli kiindulópontnak az 1260. évet választottuk, amikor először vált általánossá az oklevelekben a nádori emberekre utaló megjegyzés, végpontként pedig Druget Fülöp nádor halálát (1327). Ezen időszakból 62 külön esetet tárgyaló oklevélben található név szerinti utalás nádori emberekre, és összesen 84 nevet említenek.¹²⁰⁹ Természetesen tovább is gyűjthettük volna az adatokat, egészen 1342-ig bezárólag, de annak megállapításához, hogy a nádori emberek rendszere mennyire vágott össze a Valkó megyei rendszerrel, ekkora minta is bőségesen elegendő volt. A korszak minden egyes „nádori emberének” egyenkénti dokumentálása egyébként is csak felesleges adatszaporítás lenne.

Az adatok mindenben összevágának az Engel által lefektetett szabályszerűségekkel. Helyes volt az a megállapítása is, hogy nem kell különbséget tenni a király, a nádor, vagy más hatóság emberei között, mert mind „ugyanabból a körből és ugyanazon a módon kerültek ki”.¹²¹⁰ Különös módon ez még az egyetlen hatóság (tehát ebből a szempontból homogénnek tetsző anyag) esetében is igazolható: ugyanazon ügy kapcsán lesznei (*de Lezna*) Istvánt Fülöp nádor 1325. szeptember 28-i oklevelében nádori, I. Károly pedig egy 1325. évi levelében királyi embernek nevezte.¹²¹¹ A hatóságra utaló jelző tehát itt csak attól függött, hogy kinek a kancelláriáján állították ki az eljáró embert megnevező oklevelet, és mindkét kancellária a saját urát írta be. A kérdésnek pedig nyilván semmi különösebb jelentősége nem volt már akkor sem. Engel ezen kívül elfogadta Borsa Iván azon megállapítását, hogy az 1321 előtti parancslevelekben mindig csak egy személyt neveztek meg királyi emberként.¹²¹² Bár a fenti tétel a *királyi* oklevelekre vonatkozott, nádori diplomák esetében is elmondhatjuk, hogy az első olyan ismert év, amikor alternatívaként már két nevet kínáltak fel, 1322 volt. Nem is a nádor, hanem Dózsa budai alnádorának, Istvánnak a november 8-i oklevelében találkozunk ezzel, másodjára pedig Druget Fülöp vizsolyi albirájának, Perényi Miklósnak az 1323. november 25-i levelében.¹²¹³ Az első olyan ténylegesen nádori oklevél, amelyben kettő személyt kínáltak fel, valamikor 1324. március 10-e előtt kelt.¹²¹⁴ Tegyük hozzá: ez csak az alternatívaként felkínált nádori emberekre vonatkozott (azaz, amikor az adott egyházi intézmény választhatott, hogy a felsoroltak közül melyikükkel küldjék ki saját

¹²⁰⁹ A tényleges oklevelek száma ennél több, mert egy perhez vagy bírói eljáráshoz általában több oklevél is kapcsolható (pl. a nádor utasítása egy hiteleshelyi eljáráshoz, a hiteleshely válasza, majd a nádor nyugtázó és – jó esetben – az ügyet lezáró oklevele). Ilyenkor természetesen ugyanazokat a nádori embereket említették meg többször is. Ezeket nem választottuk külön, vagyis a 62-es szám nem a nádori embereket feltüntető oklevelek mennyiségét, hanem az egyes esetek számát jelenti.

¹²¹⁰ Engel: Királyi emberek 579.

¹²¹¹ AOkl IX. 422., 567. sz.

¹²¹² Engel: Királyi emberek 581. (vö. RA 3702. sz.)

¹²¹³ AOkl VI. 830., VII. 603. sz.

¹²¹⁴ AOkl VIII. 96. sz.

egyházi tanújukat). Egyébként már az Árpád-korban, Aba Amadé 1288. évi levelében felbukkan az, hogy egyszerre 3 embert neveztek meg, ám mivel akkor három birtok ügyében kellett eljárni, ez nyugodtan felfogható az „egy birtok: egy nádori ember” elvének.¹²¹⁵ Nem áll fent ugyanakkor ez a helyzet Pécs nem-béli Apor 1298. évi oklevelében, amikor egyetlen birtokra, a Somogy megyei Ság határjárására három nádori embert küldött ki.¹²¹⁶ Az oklevélből nem derül ki, hogy ezt a három nevet alternatívaként kínálta fel a somogyi konventnek, vagy eleve mindhármukat kirendelte, és hogy mi volt ennek az oka.¹²¹⁷ A biztosan alternatívaként felkínált több név első felbukkanása így a jelzett 1322. évi alnádori oklevelben található.

Abban a kérdésben, hogy a felsorolt nádori emberek vajon az adott ügyben érintett birtok vagy személyek közeléből kerülte-e ki, mint Valkó megyében, szintén valószínűsíthetjük az igenlő választ. Sajnos sok esetben nem írták le a kiküldött emberek hovatarozását, és a kéttagú (de nem egyszer csak egytagú) nevek alapján nem lehet megállapítani, hogy abban az esetben mi volt a helyzet. Ám már az is beszédes, hogy az említett 84 felsorolt névből szinte mindegyik különböző személyt takart (természetesen azt nem vettük azt figyelembe, amikor ugyanarról a perről több oklevél is szólt, hiszen azokban természetes, hogy ugyanazon neveket említik). Összesen háromszor tudjuk ugyanazt a személyt két különböző eset kapcsán is azonosítani. Egy keltezetlen, talán 1277 körüli, de mindenképpen 1294 előtti *damus pro memoriá*ban említették horpácsi István nádori embert, aki Iharos fia Gergely érdekében járt el.¹²¹⁸ 1298-ban ugyanő volt a nádori ember, és akkor ezen Gergely fia számára iktatott.¹²¹⁹ Az 1288-ban Amadénál szereplő szakalyi (*de Zokol*) Gabranus bizonyára azonos az 1290-es évek elején kiadott oklevelében eljáró szakalyi (*de Zokol*) Gabrianusszal.¹²²⁰ Mivel Gabr(i)anus 1288-ban részben a nádor ügyében járt el (felbecsült egy olyan földet, amit 1/3-ad részben egy korábbi pernyertesnek, 2/3-ad részben Amadé-

¹²¹⁵ ÁÚO IX. 481–482. (RP 241. sz.)

¹²¹⁶ HO VIII. 380–381. (RP 286. sz.)

¹²¹⁷ Az oklevél egyébként mára már elveszett, csak a 19. századi kiadásból ismerjük. Szövege nagyon hasonlít a nádor egy ugyanaznap, ugyanott kelt levelére, amelyben szintén a somogyi konventet utasította egy másik föld bejárására. Ebben csak egyetlen nádori embert említettek (és nem neveztek meg): HO VI. 430–431. (RP 285. sz.). Arra, hogy a csak nyomtatásban fennmaradt oklevél egy ezek alapján megszóvegezett hamisítvány lenne, legfeljebb a nádori emberek ebben a korszakban magasnak tűnő száma utalhatna, de véleményünk szerint ez még nem elégséges érv a hamisítás tényének kimondásához. A három nádori ember szereplése a korban kicsit szokatlan, de nem abszolút valószínűtlen eset.

¹²¹⁸ CD V/2. 421. A mára már elveszett oklevelet Fejér okmánytára 1277-es keltezéssel látta el a fejregesztában, amire sem a szöveg, sem a körülötte közölt többi oklevél nem utal, talán a diplomát átíró Horváth Istvántól származik az évszám. A keltezés nem feltétlenül elvetendő, hiszen az itt említett Iharos fia Gergely 1255–1278 közötti forrásokban tűnik fel, fiai pedig 1294-ben léptek fel a maguk nevében egy földbirtokügyben, vagyis akkor már biztosan halott volt (1255: RA 1030. sz., 1278: RP 190. sz., 1294: ÁÚO V. 103–104. Életére és rokonságára lásd Wertner: Eddeiek, főként 82–83.).

¹²¹⁹ HO VIII. 380–381. (RP 286. sz.)

¹²²⁰ ÁÚO IX. 481–482.; DL 84192. (RP 241., 256. sz.)

nak mint bírónak kellett átadni), ezért feltehetően ő a nádor ismerettségi körébe tartozott. Komorói Roland fia Tamás is két alkalommal szerepel Fülöpnél nádori emberként, de egészen más okból, és időben meg térben egymáshoz nagyon közel. Gáva faluban az 1323. június 14-én megnyitott, Szabolcs megyének tartott közgyűlésen járt el két esetben, amelyről egy június 16-i és június 17-i nádori oklevél tájékoztat.¹²²¹ A nádori ember származási helyére utaló Komoró falu mellesleg szintén Szabolcs megyében volt. Egyébként még az azonos megyék esetében is különböző nevek mindenképpen arra utalnak, hogy a nádori emberek megbízatása alkalmoszerű feladatnak minősült. Amikor pedig azonosítani is tudjuk az eljáró ember származási helyét, az szinte mindig a kérdéses terület közelébe esett.¹²²² Van ugyan néhány eset, amikor az azonosítás távolabbi megyékbe mutat, vagy nem egyértelmű a helyszín lokalizálása,¹²²³ de ez a néhány kivétel nem borítja fel a fenti logikát (mellesleg, Engel Valkó megyei adataiban is találunk egészen távolról származó királyi embereket).¹²²⁴

¹²²¹ AOkl VII. 273–274. sz.

¹²²² 1264: a Nógrád megyei Zagyvaszántó birtokban járt el rádi Simon, Rád szintén Nógrád megyében volt (DF 278431, RP 129. sz.; ÁMTF IV. 287., 296.); 1274: a Zala megyei Egregy birtok határjárását a szintén megyei kerecsenyi (de Kerechen) Kerecseny végezte (ÁÚO IX. 111–112., RP 164. sz.; Csánki III. 49., 69.); a Pest megyei Berkiről és Szörényről való alpereseket gyömrői István idézte meg (Zichy I. 78–79., RP 178. sz.; ÁMTF IV. 520., 566–567., 576.); 1279: a Somogy megyei Pácodba a megyebeli kapolyi Miklós vezette be a felperest (HO VI. 238–239., RP 193. sz.; Csánki II. 616., 634.); 1287–1288: a Vas megyei Nick nevű földet csói származású nádori ember iktatja (UB III. 284., Függlék, 5. sz.; Csánki II. 743., 779–780.); 1288: az Abaúj megyei Felbárca, Pere és Tuzsa birtokok becslését gecsei János, szakalyi Gabranus és koksói Demeter végezte – mindhármuk faluja a megyébe esett (ÁÚO IX. 481–482., RP 241. sz.; ÁMTF I. 64–67., 86., 113–114., 130–131., 141., 152.); 1298: a Somogy megyei Ság birtok határjárását végző horpácsi István faluja ugyancsak Somogy megyei (HO VIII. 380–381., RP 286. sz.; Csánki II. 613., 638–639.); 1298: a Szatmár megyei Mérk ügyében eljáró bírcisei Péter is megyei volt (ÁÚO XII. 653–654., RP 287. sz.; Szatmár 184–185., 232.). 1322: a Szabolcs megyei Apagyrról való István szintén Szabolcs megyei birtok kapcsán intézkedett (AOkl VI. 588. sz.; Szabolcs 22–23.), ahogy a Szabolcs megyei balkányi Lőrinc fia István is (AOkl VI. 712., 716. sz.; Szabolcs 30–31.); a Csepel-szigeti Becse birtok lerontását az oda való Szentmihályi Gábor vizsgálta ki (AOkl VI. 830.; ÁMTF IV. 194–197., 205.). 1323: a Szabolcs megyének tartott közgyűlés ügyeiben a megyebeli komorói Roland fia Tamás járt el (AOkl VII. 273., 274. sz.; Szabolcs 113.); 1324: a szepesi káptalan Mindenszentek faluval szembeni eljárásában a Szepes megyei Zsiga faluból való Máté a nádori ember (AOkl VIII. 246. sz.; Csánki I. 269.); 1324: az Abaúj megyei Pere birtok perében függői Lack járt el, Fügöd szintén Abaúj megyében volt (AOkl VIII. 279. sz.; ÁMTF I. 81–82., 130–131.). Ugyancsak 1324-ben egy Zemplén megyei birtokba a megyei Izsépről való Mátyás iktatott (AOkl VIII. 584. sz.; Csánki I. 350.). 1325: Semjén falusiakat egyenesen semjéni János fia Péter idézte be (AOkl IX. 49. sz.; Csánki I. 508.), a Zemplén megyei (I)sztáncs és Kazsu birtokokat a Zemplén megyei Lesznáról való István járta meg és iktatta (AOkl IX. 422., 567., X. 355. sz.; Csánki I. 351., 355., 363.). 1326: a budai káptalan oklevele egyenesen kiemelte, hogy a Békásmegyér földet elhatároló alnádori ember, „Szakállas” Lőrinc a birtok határosa (AOkl X. 137., 169., 272. sz.); a Zemplén megyének okt. 6-án tartott közgyűlésen természetesen a megyei Bánórról való János fia Miklós volt a nádori ember (AOkl X. 406. sz.; Csánki I. 341.).

¹²²³ AOkl VIII. 106. sz.; AOkl IX. 253. sz.; AOkl X. 234. sz.; AOkl XI. 154. sz.

¹²²⁴ Engel: Királyi emberek 586. Ezekben az esetekben egyébként részben igazolható volt, hogy a más településről megnevezett személy birtokos volt Valkó megyében is. A fenti, néhány

Hogy ezen emberek az ügyet elindító, és az oklevelet kérő személy megnevezése alapján kerültek a nádori ember átmeneti pozíciójába, Engel sejtése alapján¹²²⁵ mi is valószínűsíthetjük, külön kiemelve, hogy ha a nádor is érintett volt az eljárásban, akkor vélhetően ő maga nevezte ki embereit.¹²²⁶

Az Engel Pál által felállított, 14–15. századi Valkó megyei mintákon alapuló rendszere tehát *mutatis mutandis* megfeleltethető a nádorok által 1260–1327 között alkalmazott „nádori emberek” rendszerének. Ez egyébként sejthető volt, a kérdés igazi érdekessége abban rejlik, hogy hogyan viszonyul mindehhez az 1260 előtti poroszlói szisztéma? Tekinthesz-e az egyiket a másik kvázi egyenes folytatásának? Ennek megválaszolásához ugyanilyen megközelítésből meg kell vizsgálni a poroszlói rendszer felépítését. Legfőképpen azt, hogy léteztek-e hivatalhoz kötött poroszlók, avagy az egyes *pristaldusok*, a „nádori emberek” szisztémájához hasonlóan, ugyanúgy a területi közelség okán váltak időlegesen egy-egy bíró poroszlóivá, és az adott eljárás lezárultával a kapcsolatuk is megszakadt. A törvényszövegek (kezdvé a legkorábbi, 11. század második feléből származóktól), és az egyes oklevelek az egyes intézményhez kötött poroszlókról beszélnek. László második törvénykönyve a királyi poroszlót említi, az 1092. évi szabolcsi zsinat pedig külön szól a püspök, az ispán és a király poroszlójáról.¹²²⁷ A későbbi oklevelekben is előszeretettel nevezi a kibocsátó a felbukkanó poroszlót az ő saját emberének.¹²²⁸ Ezt azonban betudhatjuk egy olyasfajta utalásnak is, hogy az illető *éppen akkor* volt a király, a nádor, az ispán, stb. nevében eljáró poroszló, és nem állandó jelleggel az ő szolgálatában állott, ahogyan a későbbi „királyi, nádori, stb. ember” titulust is értelmeznünk kell. A kérdést csak az döntheti el, hogy mennyire bukkannak fel ugyanazok a nevek egy adott nádor közelében – állandó jelleggel melléjük rendelt poroszlók esetében ugyanis ezt kellene várnunk. Ha azonban végignézzük a 13. század eleji nádori *pristaldusok* névsorát, ritkán találjuk meg köztük kétszer ugyanazt a nevet. 1206 és 1248 között 75 esetben tudjuk beazonosítani a nádor illetve az alnádor eljáró poroszlóját.¹²²⁹ Ebből a 75 esetből 65 különböző poroszlót tudunk elkülöníteni. 58-an csak egyszer bukkannak fel a nádor mellett.¹²³⁰ Összesen csak 7 olyan poroszló van, akinél legalább kétféle felbukkanást tudunk azonosítani: Osa-i Egyed (*Aegidio de villa Osa*) kétszer szerepel a Vára-

kivételt jelentő esetben is ez lehetett a helyzet.

¹²²⁵ Engel: Királyi emberek 590–596.

¹²²⁶ Ilyen eset pl. 1288: ÁÚO IX. 481–482. (RP. 241. sz.); 1326: AOKI X. 536. sz.

¹²²⁷ Závodszky: Törvények 165. (I/40.), 171. (II/18.)

¹²²⁸ A különbség látványos kihangsúlyozásaként pl. 1219-ben a Váradi Regesztrumban (RV 213. sz.) és egy 1220. évi nádori oklevélben (PRT I. 647–648., RP 8. sz.) is külön kiemelték, hogy az eljáró poroszlók közül az egyik a királyé, a másik a nádoré volt.

¹²²⁹ Az egyes források hivatkozását lásd fentebb, a nádori poroszlók elnevezését tárgyaló főszöveg lábjegyzeteiben, illetve Szócs: Intézményes szóbeliség 154. 71. jz.

¹²³⁰ Amennyiben feltételezzük, hogy az 1219-ben, a Váradi Regesztrumban Barc fia Miklós poroszlójaként szereplő Toma, és az 1221-ben, Benedek tatai apát oklevelében felbukkanó, Móric alnádor poroszlójaként eljáró Thoma nem azonos (RV 226. sz. és ÁÚO I. 182.). Ha mégis, akkor csak 56 poroszló bukkan fel egy alkalommal a nádor mellett.

di Regesztrumban Miklós nádor poroszlójaként, két egymáshoz közeli, 1219. évi eset kapcsán. Mindkétszer a széplaki apát volt a vádló, aki lopással vádolt különböző faluból való embereket, ám mindkét alkalommal bebizonyosodott, hogy hamisan tette.¹²³¹ Nagyon valószínű, hogy itt egyszerre kísért a nádori poroszló a lopási eset vádlottjait a káptalanhoz, csak mivel két külön esetről és más faluból származókról volt szó, ezért a káptalan külön jegyzőkönyvezte azokat. Ám ez logikailag egyetlen felbukkanást jelent a poroszló szempontjából. Két önálló felbukkanása van egy Leger (avagy Luger) nevű poroszlónak, aki 1213-ban Bánk nádor szolgálatában jelent meg, és két teljesen különböző ügy vádlottjait kísért a váradi káptalanhoz.¹²³² Ugyancsak kétszer bukkan fel scundai Both, akit a másik alkalommal scundai Dochnak említenek, ám azonosságuk nagyon valószínű. Ampod fia Dénes nádor poroszlójaként jelentek meg egy 1232 végi és egy 1233. évi oklevélben, lényegében ugyanazon ügy kapcsán, csak a második alkalommal a volt alperes perelte vissza a volt felperest.¹²³³ Azonosságukat indokolhatja az is, hogy itt a második ügy lényegében folytatása volt az előzőnek, így a régi poroszló alkalmazása természetesnek tűnhet. Háromszor is feltűnik Budmér nembéli Budmér Barc fia Miklós nádor szolgálatában, igaz, egyik alkalommal csak egy „B” szíglával rövidítve, de az azonosság itt is feltételezhető.¹²³⁴ Mindhárom oklevél 1226-ra tehető (az egyik diploma keltezés nélküli, de az 1226. évi kelet itt is feltételezhető), és a pannonthalmi monostor különféle, közelebbről össze nem függő ügyeit tárgyalják, így a közös szálat Pannonthalma jelentheti. A legtöbbször, 4 alkalommal, ladányi Csépán jelenik meg poroszlóként a nádora mellett, mindannyiszor a Váradi Regesztrumban 1219–1220. évi jogesetek folyamán. Két eset hasonló ahhoz, mint amit *Osa*-i Egyed esetében is láttunk. Balázs, nagykörűi apát vádolt egyeseket tolvajlással, másokat károkozással a nádor előtt. A feleket közösen küldhette Váradra a nádor Csépán poroszlójával, amit jól mutat, hogy két egymás mellett álló bejegyzésről van szó.¹²³⁵ Egy évvel korábban, egy 1219. évi bejegyzésben szintén Balázs, nagykörűi apát a vádló egy lopási ügyben. Ekkor is ladányi Csépán révén küldte a feleket Váradra, ám azok nem jelentek ott meg.¹²³⁶ A negyedik alkalommal az ügynek már nem volt köze Balázs apáthoz.¹²³⁷

Ezekben az esetekben az látszik tehát, hogy ha fel is bukkan egy poroszló többször, sokszor akkor is csak „megszorításokkal”. Ugyanazon vagy hasonló ügyek kapcsán, esetleg ugyanabban az évben. Egy esetben viszont egy jól láthatóan szervezett, a nádor mellett állandó jelleggel ott található poroszlói rendszer felállítására is történt kísérlet. Tomaj nembéli Dénes esetében több nádori poroszló is ugyanabból a rokonsági körből került ki. Rosd nembéli tahi

¹²³¹ RV 175. és 180. sz.

¹²³² RV 9. és 15. sz.

¹²³³ UB I. 139–140., 152. (RP 33–34. sz.)

¹²³⁴ PRT I. 675., 676–677. (RP 18., 20–21. sz.)

¹²³⁵ RV 244. és 245. sz. (az eredeti, 16. századi kiadásban is egymás mellett állt a két bejegyzés)

¹²³⁶ RV 217. sz. vö. RP 5. sz.

¹²³⁷ RV 269. sz.

Dénest (*Dionisius de Toh de genere Rusd*) három alkalommal találjuk Dénes nádor szolgálatában: 1237-ben két alkalommal, 1239-ben egyszer, mindannyiszor pannonhalmi vonatkozású ügyben.¹²³⁸ Dénes poroszló rokona volt az a Rosd nembéli „P” szigálával jelölt személy, aki szintén 1237-ben volt Dénes nádor poroszlója, egy szintén pannonhalmi birtokperben.¹²³⁹ Tahí Gábor talán ugyancsak rokona volt Tahí Dénesnek. Gábor két 1239. évi, egymással némileg összefüggő (nem pannonhalmi) ügyet tárgyaló oklevélben bukkan fel mint nádori poroszló.¹²⁴⁰ Tomaj nembéli Dénesnek összesen 11 eset kapcsán tudjuk a poroszlóit azonosítani, ebből 6 alkalommal a fentiek szerepelnek, ami mindenképpen egy szervezett rendszerre utal. Tah(i) település a Szentendrei-szigeten (régí nevén: Rosd-szigeten) volt, amely szigetről a nemzetség is nyerte a nevét. Tahí Dénes később is felbukkan mint fogott bíró, egy szintén pannonhalmi vonatkozású perben.¹²⁴¹ Hogy Dénes nádor miért pont őket nevezte ki a poroszlóinak, nem tudjuk.

A nevek különbözősége tehát azt sugallja, hogy – a Rosd nembéli Tahiakat leszámítva – a poroszlók alapvetően nem egy adott hatósághoz voltak hozzárendelve. Ezt erősíti az is, hogy ugyanazon poroszló több, különböző bíró szolgálatában is felbukkant. A Váradi Regesztrum 1214. évi bejegyzésében található az az eset, amikor a bihari várnépek megvádolták Magnus klerikust, hogy földközösségen kívüli. Magnus azt felelte, hogy már volt ezzel kapcsolatban egy pere Mog nádor és bihari ispán előtt, amikor Tupa volt a poroszló. Tupát előállították, aki igazolta is mindezt. A felperesek erre a poroszlót vádolták meg, hogy hamisan tanúskodott, ezért előállították azokat a bírókat is, akiknek Tupa – elmondása szerint – korábban a poroszlója volt. A bejegyzés hét konkrét bíró nevét sorolta fel, ispánét, udvarispánokét, mások titulusát nem tüntetve fel.¹²⁴² Mog nádor bíraskodása óta (amelynek 1206-ban kellett történnie, mert csak abban az évben volt bihari ispán is egyben)¹²⁴³ 1214-ig bezárólag legalább 8 bíró keze alatt fordult meg Tupa (a bejegyzés ugyanis azt is hozzátette a hét név felsorolása után, hogy „másokat” (*et alios*) is odaállított a poroszló a korábbi bírók közül), ami azt mutatja, hogy szinte „közkézen forgott”. Hasonló bizonyítási eljárással találkozunk egy 1236. évi ügyben is, amikor a zalai udvarnokok azzal vádolták ollári Jakó fia Eszten poroszlót, hogy hamisan állítja, hogy ők megverték volna őt. Itt a nádori poroszlót maga mellé vevő felperes, Zlaudus szervezte meg a nádor előtt a bizonyítást, és részint Kálmán herceg és Bertalan veszprémi püspök okleveleivel, továbbá Arnold zalai ispán, Gecse barsi ispán, Belid comes, Türje nembéli kopasz Dénes, és sok Zala vármegyeinek a tanúságával (*testimonio ... aliorum quamplurimorum parochianorum*)

¹²³⁸ PRT I. 752–753., 753–754., 768–769. (RP 48., 50. és 62. sz.)

¹²³⁹ PRT I. 755–756. (vö. RP 47. sz.)

¹²⁴⁰ ÁÚO XI. 309–310., VII. 77–78. (RP 63–64. sz.)

¹²⁴¹ Karácsonyi: Magyar nemzetségek 931–932.; ÁMTF IV. 702.

¹²⁴² RV 197. sz.

¹²⁴³ Zsoldos: Archontológia 17.

igazolta a poroszlót.¹²⁴⁴ Vagyis Dénes ezen poroszlója minimum ennyi korábbi bíró keze alatt fordult meg. Természetesen mindez nem jelentett egy folyamatos rotációt. Éppen ez az oklevél árulja el, hogy az ügy befejeztét azért nem tudta Dénes nádor ezen poroszlóra bízni, „mert a mondott Esten poroszló más ügyeinkkel volt elfoglalva”.¹²⁴⁵

A „királyi emberek” esetében azt láttuk, hogy többnyire a helyi lakosokból kerültek ki az aktuális parancs végrehajtói. Ha a poroszlókat ebből a szempontból vizsgáljuk meg, akkor szintén fedezhetünk fel párhuzamosságokat. Már az is feltűnő, hogy az előbb tárgyalt, 1236. évi bizonyítási eljárás során is dunántúli bírókat állítottak elő. Ha a poroszló faluját (Ollár) nézzük, az is Zala megyében volt, ahová a per tárgya, Zalaszentő is esett.¹²⁴⁶ A Várad Regesztrum eseteiben is láthatunk összefüggéseket a poroszló faluja és a jogeset területi vonatkozása között,¹²⁴⁷ és az okleveles anyagban is felbukkannak ilyen tendenciák.¹²⁴⁸ Más esetekben viszont nem lehet kimutatni, hogy a poroszló lakhelye a jogesethez közel esett volna. Látható, hogy a poroszló nem feltétlenül volt közvetlenül szomszédos, de szinte mindig abból a tágabb régióból került ki, amelynek a perét éppen intézték. Ez logikus is abból a szempontból, hogy szükség esetén könnyebb volt előkeríteni őket, ahogy ők is jobban megjegyezték egy adott, sok esetben szülőföldjüknek számító régió területi viszonyait. Ráadásul a bírói intézmények többsége eleve regionális jellegű volt, csak néhány országos, vagy egy nagyobb országrészre kiterjedő hatáskörű nagybíróval számolhatunk ek-

¹²⁴⁴ HO VI. 32. (RP 43. sz.)

¹²⁴⁵ „quia predictus pristaldus Esten impeditus erat aliis nostris negociis” HO VI. 33.

¹²⁴⁶ Csánki III. 87.

¹²⁴⁷ Pl. az előbb említett 97. sz. eset, bihari vonatkozású ügyben a poroszló Tupa faluja a Bihar-nagybajom mellett fekvő Görbely (K. Fábián: Várad Regestrum 73.); 103. sz. Szabolcs megyei eset: a poroszló a közeli Kraszna megyei Leclsmér faluból való (K. Fábián: Várad Regestrum 102.); 313–314. sz. Vas megyei eset: a poroszló „Symeonem de villa Sag”, amely a Vas megyei Alsósággal azonosítható (K. Fábián: Várad Regestrum 119.); a négyszer is felbukkanó ladányi Csépán poroszló faluja a Heves megyei Jászládánnyal azonosítható (K. Fábián: Várad Regestrum 88.), jogesetei pedig három alkalommal hevesi vonatkozásúak (mikor Balázs, nagyköri apát pereiben szerepelt), egyszer Külső-Szolnok megyei (RV 217., 244–245., 269. sz.); 289. sz. Temes megyei eset: a poroszló acsádi Peta, amely falu szintén Temes megyében volt (K. Fábián: Várad Regestrum 23.); 266. sz. Tolna megyei eset: a poroszló inokai, amely Tolna megyei település (K. Fábián: Várad Regestrum 81.); 271. sz. Komárom megyei eset: a poroszló a közeli, Sopron és Győr megye határán fekvő Árpás faluból való (K. Fábián: Várad Regestrum 25.).

¹²⁴⁸ 1234-ben egy Borsod megyei ügyben Péter alnádor poroszlója Nyék falubeli (HO VIII. 31–32., RP 37. sz.), és ilyen nevű település volt Borsod megyében is (ÁMTF I. 794–795.). Egy 1245. évi Veszprém megyei ügyben a nádori poroszló salamoni Márk (PRT VIII. 288–289., RP 72. sz.), és – más megyék mellett – Veszprém megyében is volt egy Salamon nevű település (Csánki III. 249.). Egy Sopron megyei ügyben a poroszló majádi Declip (ÁÚO VI. 511–512. vö. Karácsonyi: Magyar nemzetségek 1078.), és Majád volt Sopron megyében is (Csánki III. 619.). Vas megyei vonatkozású az az 1222 és 1225 közé tehető nádori ítélet, ahol koloni Farkas volt a poroszló (ÁÚO VI. 435.), Kolon pedig szintén Vas megyében volt (Csánki II. 766.). 1223-ban egy Esztergom megyei jogesetben kurali Csépán a nádori poroszló (MES I. 241–242.), amely település szintén Esztergom megyében volt (ÁMTF II. 297–298.).

koriban. Valószínű tehát, hogy a poroszlói segéderő egy adott területhez kötődött, és amikor a nádor egy konkrét megyébe érkezett, akkor az ott felbukkanó peres ügyek intézéséhez az ottani, helyi poroszlók segítségét vette igénybe. Így a *pristaldus* megbízatása akár le is járhatott az ügy lezárásával, de a nádor maga mellett is tarthatta még őt valamilyen más alkalomra. Ezt a jelenséget próbálta kivédeni az 1231. évi Aranybulla, amelyben kimondták, hogy „poroszlót senki se tartson magánál egy évig vagy két évig, vagy annál tovább, csak annak az ügynek az elintézéséig, amelyre küldték”.¹²⁴⁹ A törvényszöveg szintén azt az állapotot tekinti normálisnak, hogy a poroszló nem a bíró személyéhez, hanem a konkrét ügghöz kapcsolódik, tehát a bírói kör mellett nem állandó poroszlók dolgoztak.

Ez látszólag hasonlít a „nádori emberek” szisztémájához, hiszen amikor ezeket a hasonló funkciókat ellátó személyeket a sajátjuknak mondták, ott is csak arra utaltak, hogy éppen abban az egy esetben járt el az illető a nádor nevében, egyébként többnyire a helyi lakosság közül kerültek ki. Ennek ellenére a „nádori ember” szervezetet mégsem tekinthetjük a poroszlói intézmény szerves folytatásának (azaz nem csak egy névváltásról volt szó). A „nádori ember”, mint láttuk, nem minősült intézménynek, inkább a „fogott bíróhoz” hasonlíthatjuk ebből a szempontból, aki bárki lehetett (a szokásjog szabta tekintélyi kereteken belül, természetesen), de utána megbízása megszűnt, és nincs arra adatunk, hogy mindig ugyanaz a néhány személy lett volna a fogott bíró, vagy éppen a királyi, nádori ember. A poroszló ellenben – úgy tűnik – intézményesítetten is poroszló volt, ezt a tisztséget nem csak egy alkalmoszerű megbízás nyomán nyerte el. Hiszen fentebb több példát is láttunk arra, hogy több (helyileg azonos régióból kikerülő) bíró szolgálatába is állhattak, amolyan „szóbeli hiteleshelyként” üzemelve. A poroszlói rendszer hanyatlását azonban a valódi, írásbeli alapon működő hiteleshelyek hozták el, mert sokkal biztosabb alternatívát kínáltak az egyes jogügyletek bizonyítására. Amikor pedig törvénybe foglalták, hogy a poroszlók tanúsága csak a hiteleshelyi tanúsággal együtt legyen érvényes, akkor feleslegessé is tették egyben a létüket. Az adott hatóság azonban nem nélkülözhetette a gyakorlatban is eljáró segédszemélyzetet, bár az innentől kezdve bárki lehetett, hiszen az ügy bizonyíthatóságát a hiteleshely közbenjárása garantálta.¹²⁵⁰ Így alakult ki a „királyi ember” megbízatási szo-

¹²⁴⁹ „Prestaldum nullus per annum vel biennium, vel ultra secum detineat, nisi usque ad decisionem cause, ad quam impetravit.” DRMH I/1. 40. Magyarul: Szöveggyűjtemény 276.

¹²⁵⁰ Elvileg felvethetjük, hogy az 1240–1250-es években és az után a forrásokban poroszló névvel illetett személyek voltaképpen poroszlónak tekinthetőek-e. Funkcionális szempontból semmiképpen, hiszen ekkor már nem közhitelű tanúként voltak jelen, csak hivatali segédszemélyzetként. A poroszlók visszaszorulásának és eltűnésének az itt, és a korábbi szakirodalomban is emlegetett korszakhatárai így valójában az elnevezés eltűnésének az idejét jelölik. Tanúságtévő és perben bizonyító poroszlóval a tatárjárás után már nem találkozunk (a nádori anyagban legalábbis), így a klasszikus poroszlói intézmény már akkor lehanyaglott, amikor a terminológia maga még fennállt. Ennek ellenére magunk ódzkodnánk attól, hogy ezeket az adatokat egy országos tendenciává tágítsuk, hiszen valószínű, hogy az ország hiteleshelyekkel kevésbé lefedett keleti részein még egy darabig virágzott a szóbeli bizonyítás

kása, amely sokban a poroszlói rendszert másolta, de nem abból jött létre, hanem a helyett. Az 1250-es évektől megjelenő „helyhez kötött” nádorok tartottak saját segédszemélyzetet, de ez inkább bárói mivoltukból eredt, nem számítottak klasszikus „hivatali” segédszemélyzetnek, bár nyilván arra is lehetett őket használni. Ám hogy már a korai időktől kezdve is mindig más név bukkan fel „nádori emberként”, arra kell gondolnunk, hogy a végrehajtó személyét már ekkor is spontán, rövidebb alkalmakra jelölték csak ki.

rendszere. A kérdés tisztázása voltaképpen egy bizonyítási paradoxon lenne: ezt a témát csak írásbeli forrásokkal tudjuk kutatni, ám a nagyobb számú okleveles anyag megjelenése éppen a poroszlók létezését teszi feleslegessé. Vagyis abban a tatárjárás utáni régióban, amelynek viszonyait jól ismerjük, mert a korban kifejelett hiteleshelyi tevékenységet folytattak, biztosan visszaszorultak a poroszlók. Ahol viszont elviekben léteztek, azt az írott források híján nem tudjuk igazolni.

IX. A hivatal betöltése

A korai időkre nézve meg kell elégednünk azzal a közhellyel, hogy a nádori hivatal betöltése a királytól függött, azaz saját jogon ő nevezte ki és tette le a nádorokat (ahogy minden más világi, sőt, kezdetben egyházi tisztségviselőt is). A legkorábbi írásos forrás a király ezen jogára 1199-ből való, amikor Imre király magyarázkodni kényszerült III. Ince pápa előtt, hogy ezzel feleljen a lázadó öccse pártján álló püspökök vádjaira. Levelében többek között ezt írta: „... Elevinus, Várad említett püspöke ... midőn látta, hogy mi a nádorispánt [ti.: Mogot], aki által fegyveres támadást szerveztek elvesztésünkre, hűtlensége lelepleződven, méltóságától megfosztottuk, s helyébe kiváló hűségéért Mihály ispánt akartuk kinevezni, szándékunk megakadályozására Mihály ispánt kiközösítettnek nyilvánította”.¹²⁵¹ Az ármánykodás ekkor nem volt sikeres, mert Mihály (más néven Mika) 1199-től nádor lett (mellesleg a kiközösítés politikai fegyverre degradálása miatt parancsolhatta meg az év elején Ince a magyar főpapoknak, hogy nyilvánvaló ok nélkül ne közösítsék ki Imre király „familiárisait és tanácsosait”).¹²⁵² Már ebben a levélben is találkozunk azzal a 13. századot szinte folyamatosan végigkísérő ténnyel, hogy a kinevezés ugyan a király joga volt, ám tekintettel kellett lennie a döntések meghozatalában a mindenkori politikai erőviszonyokra. Azon 13. századi forrásokban, amelyekben felbukkan a nádorváltás, többnyire jelen van az is, hogy a király ugyan *de iure* saját jogon állított nádort, de erről nem kizárólag saját maga döntött.

Az Aranybulla 1231. évi megújítása már törvényszerűen tartalmazta azt az 1222. évi változatban nem szereplő kitételt, hogy a nádort az éves augusztus 20-i fehérvári törvénynapon kérésre leváltja a király: „Ha a nádor eközben [ti. az év közben] rosszul intézné a király és az ország ügyeit, könyörögni fognak nekünk, hogy helyére hasznosabbat állítsunk, akit akarunk, és mi az ő kérésüknek engedni fogunk.”¹²⁵³ A törvényt a középkori viszonyoknak megfelelően nem volt kötelező királyokon átívelő folyamatossággal szó szerint betartani (hacsak nem váltak passzusai időközben szokásjoggá), így ezt a rendelkezést sem célszerű úgy kezelni, mint a mindenkori király nádorválasztás terén meg-

¹²⁵¹ „E[luinus] quoque frater eius Varadiensis dictus Episcopus ... videns nos palatinum comitem, per quem ipsi rabiem armorum in eversionem nostram incitaverant, propter deprehensam eius infidelitatem, dignitatibus suis denudare, et Michaelem comitem propter eminentiam sue fidelitatis eidem nos velle subrogare, ad impedimentum propositi nostri eumdem Michaelem comitem denunciavit excommunicatum” ÁÚO VI. 199. Magyarul: ÁAlev 122.

¹²⁵² „familiares et consiliarios suos” CD II. 350–351.

¹²⁵³ „Si palatinus interim male administraverit negotia regis et regni, supplicabant nobis, ut utiliorem loco eius constituamus, quem volemus, et nos eorum precibus annuemus.” DRMH I/1. 38. Magyarul: Szöveggyűjtemény 274.

lévő jogának első szűkítését, inkább csak mint egy lenyomatot II. András pilanatnyi belpolitikai mozgásteréről. Nincs is arról konkrét információnk, hogy ezzel a passzussal valaha is éltek volna. Legvalószínűbben II. András bizalmi embere, Ampod fia Dénes nádor 1234–1235 folyamán történő leváltása esetében gyaníthatnánk ezen törvény alkalmazását, de az ottani nádorcserre pontos időpontja sajnos nem ismert. Később – a korábbi nádor utolsó, és a következőnek az első említései alapján – csak néhány esetben találunk olyan nádorváltást, amely biztosan augusztus 20. környékére esett volna, de az említett törvény alkalmazása ezeknél sem bizonyítható.¹²⁵⁴ Nagyon hasonló tartalommal rendelkezett az 1290. évi törvény 25. cikkelye, amely szerint az évenkénti székesfehérvári országgyűlésen „országunk összes bárói és nemesei ... megvizsgálják a bárók tetteit, miképpen járt el ki-ki közülük a saját tisztségében, és tartották meg az ország jogait, és ki-ki érdemei szerint jutalmát, vagy mulasztásai és vétkei szerint büntetését a mi és tanácsosaink ítélete szerint még aznap elvegye.”¹²⁵⁵ A „tanácsosaink” kitétel a III. András király mellett működő főpapi kört és hozzájuk tartozókat jelentette, akik így akartak biztosítékot szerezni a komoly tisztségeket viselő főurak ellenében.¹²⁵⁶

Am ennél érdekesebb az az 1290. évi törvénycikk, amely konkrétan a nádorváltást szabályozta. Kimondta: „a nádort, tárnokaink mesterét, az alkancellárt és az országbírókat országunk nemeseknek tanácsából, országunk régi szokása szerint fogjuk kinevezni.”¹²⁵⁷ Bár a király kinevezési jogát ebben is alapnak tekintették, de ebben a cikkelyben már nem csak a hatalmaskodva működő nádor leváltásának a(z elméleti) jogát kapták meg a nemesek vagy „tanácsosok”. A törvény alapvetőnek tekintette, és a kor egyik igen erős hivatkozási alapjaként az ország régi szokásából valónak (*ex antiqua consuetudine regni nostri*) állította be a nemesek tanácsának (*consilium nobilium*) kikérését a legfőbb méltóságviselők választásakor. A bárói hatalom politikai súlyának megnövekedése a 13. század második felére a történetírásunk egyik régi megállapításának számít.¹²⁵⁸ Hogy a fenti passzusnak tényleg volt korábbi hagyománya, mutatja Csák nembéli Máté fia Máté egyik 1278. évi oklevele, aki a megválasztását úgy írta le, hogy „urunk, Magyarország kiváló királya öméltóságának és báróinak egyetértésével és tanácsára minket az ő nagylelkűségének kegyelméből a nádorságra, illetve a somogyi, soproni és a bányai ispánságokba

¹²⁵⁴ Lásd Zsoldos: Archontológia 19–25.

¹²⁵⁵ „omnes barones et nobiles regni nostri ... inquirentes de factis baronum, qualiter quilibet ipsorum in suis comitatibus processerint et conservaverint iura regni, et secundum sua merita premia et demeritavel commissa supplicia ipso die secundum iudicium nostrum et consiliariorum nostrorum recepturi.” DRMH I/1. 46. Magyarul: Szöveggyűjtemény 288.

¹²⁵⁶ Zsoldos: III. András nádorai 325.

¹²⁵⁷ „palatinum, magistrum tavernicorum nostrorum, vicecancellarium, iudicem curie ex consilio nobilium regni nostri ex antiqua consuetudine regni nostri faciemus” DRMH I/1. 45. Magyarul: Szöveggyűjtemény 285.

¹²⁵⁸ Kristó: Széttagolódás 185–192. (korábbi szakirodalommal)

emelt”.¹²⁵⁹ Még érdekesebben fogalmazott egy néhány hónappal korábbi, 1278. március 25-i oklevél, amelyet Csák nembéli Máté fia Péter nádornak címzett Iharos fia Gergely és három bírótársá.¹²⁶⁰ Őket még Pécs nembéli Dénes nádor rendelte ki bíróként egy birtokperre március 6-án,¹²⁶¹ de mivel nem sokkal utána nádorváltás történt, és Dénes helyébe Péter került, ezért a kirendelt bírák március 25-én már csak Péternek címezheték válaszlevelüket. Ebben azt is leírták neki, hogy „királyi kegyből az egész ország révén nádor lettél” (*de gratia regia per totum regnum estis palatinus*).¹²⁶² Bár nem biztos, hogy érdemes lenne négy egyszerű fogott bíró oklevelének a szövegezésében komoly szemantikai finomságokat keresni, de feltűnő, hogy Péter nádori méltóságát ugyan „királyi kegyből” (*de gratia regia*) eredeztették, de a nádorrá emelésében a *regnum* tulajdonítottak tevékenyebb szerepet, hiszen Péter *per totum regnum* nyerte el a méltóságát. A *regnum* alatt ebben a szövegkörnyezetben az ország politikailag aktív közösségét érthetjük.¹²⁶³ Mivel László nagykorúsítása után, 1277–1278 folyamán Lodomér esztergomi érsek és köre már megpróbálkozott bizonyos rendi intézmények bevezetésével, így ez utóbbi megfogalmazást talán ennek a nyomát őrző célzásnak is értelmezhetjük, és a *regnum* által kinevezett Péter nádor képe áll itt szemben a néhány hónappal későbbi, a „bárok egyetértésével és tanácsára” (*baronum consensu ac consilio*) kinevezett Máté nádorral, amely a IV. László alatti oligarchikus „túlhatalmat” tükrözné. Valószínű azonban, hogy ez az értelmezés túlságosan erőszakolt lenne, hiszen egyrészt, mint említettük, négy kirendelt Somogy megyei bíró oklevelének a latinságát nem feltétlenül lehet az akkori legmodernebb, rendi eszmékre utaló jogi terminológia alapján értelmezni. Másrészt a „lodoméri rendi konszolidáció” nádora nem az állítólag a „regnum” által választott Csák nembéli Péter volt, hanem éppen „a bárok tanácsára” kinevezett Máté,¹²⁶⁴ és az oligarchaellenes főpapi körtől mi sem állhatott távolabb, mint hogy az oligarchikus hatalom egyik egyik hangsúlyos szereplőjét, Csák Pétert akarják a „regnum” által helyzetbe hozatni. Ha tehát a fenti két, nádorválasztást említő szövegrészletbe nem is kell a formálódó főpapi rendiség és a bárói hatalom akkori eszmei ellentétét belelátani, kicsit általánosabban mégis bepillantást engednek abba, hogy az „oligarcha-nádorok” idejében milyen súlypontokkal zajlott a nádori szék betöltése. A legitimitáció elméletileg a királytól eredt, de a gyakorlatban a politikai környezete döntött (finomabban fogalmazva: „adott tanácsot”) a kérdésben, és láthatóan ezt fontosnak is tartották megemlíteni, a korabeli politikai modellben betöltött sze-

¹²⁵⁹ „Dominus noster inclitus rex Hungariae Excellentiae suae et suorum Baronum consensu ac consilio nos Magnitudinis suae ex gratia Palatinatu, Comitatus videlicet Symighiensi, Suproniensi, et de Bana sublimando” CD V/2. 477. vö. RP 192. sz. (az oklevél már csak Fejér kiadásában maradt ránk, ezért nem változtattunk a nyilván általa anakronizált helyesíráson)

¹²⁶⁰ ÁKO 109–110.

¹²⁶¹ ÁÚ IX. 48–49. (RP 185. sz.)

¹²⁶² ÁKO 110.

¹²⁶³ Gerics: Korai rendiség 258–259. ill. passim.

¹²⁶⁴ Lásd „Az »oligarcha-nádorok« kora” c. alfejezetet.

repüket kihangsúlyozandó. Egyáltalán nem túlzott tehát az 1290. évi törvény megfogalmazása akkor, amikor „országunk régi szokása szerintinek” tüntette azt fel, hogy III. András az ország nemeseinek tanácsából nevezze ki a fontosabb főméltóságokat. Itt tulajdonképpen a IV. László alatt megszokott helyzetet ígértették meg az új királlyal. Feltűnően hallgat azonban e kényszerű „tanácsról” IV. László egyik 1287. évi oklevele. Az ekkor már a saját politikai elitjével erősen dacoló király a budai polgároknak különféle előjogokat adva mentesítette őket „az országunk nádorának joghatóságától, aki éppen akkor királyi kegyből betölti hivatali méltóságát”.¹²⁶⁵ Ezek az apró megjegyzések azonban csak sejtetni engedik azt a politikai háborút, ami IV. László és az egymással is ellentétes érdekeket képviselő alattvalói között zajlott egy-egy magasabb pozíció birtoklása körül.

Az 1290. évi nádorválasztást (is) szabályozó törvény szövegére egyébként szinte rímel egy jóval későbbi rendelkezés a nádorválasztásról. Az 1439. évi, budai országgyűlésen hozott, és Albert király által szentesített törvény vonatkozó része szerint „minthogy a nádor az országlakosok részéről az országlakosoknak törvényt és igazságot szolgáltathat s kötelessége is ezt tenni: azért az ország nádorát, így kívánván ezt az ország régi szokása, a királyi felség a főpapoknak, báróknak és az ország nemeseinek tanácsára velük egyetértőleg válassza ki.”¹²⁶⁶ C. Tóth Norbert kutatásai és megállapítása szerint a Nagy Lajos-kori állapotok visszaállítását szorgalmazó törvénykorpusz itt a nádor országgyűlésen történő megválasztását szögezte le, amely szokás – ritka kivétellel – 1342-től kezdve az Anjou-korban, majd később, a Zsigmond korban is élt.¹²⁶⁷ Az 1342. év nádorváltását pedig úgy írta le Zsámboki Miklós egy nem sokkal kinevezése után kiadott oklevélben, hogy Vilmos nádor halála után „a király kegyessége, a főpapok, bárók és az ország nemeseinek egyetértő tanácsával, az isteni gondviselés révén a nádori hivatallal díszítette fel” őt.¹²⁶⁸ C. Tóth Norbert az emögötti megfogalmazás mögött is egy országgyűlésre való utalást sejtett.¹²⁶⁹

Felvetődik a kérdés, hogy a 13. század végén, amikor a fentiekhez hasonló szóhasználatot írtak a nádorok kinevezéséről, és amikor amúgy is egy kísérlet történt a rendiség kiépítésére,¹²⁷⁰ kimutatható-e, hogy a nádort az országgyűléseken (is) választották? A felvetésre nem lehet iglenlő választ adni. Ha

¹²⁶⁵ „exemptam a iurisdictione regni nostri palatini, qui regia de gratia pro tempore fuerit illius in fasscibus dignitatis” Elenchus III/2. 83. (BTOE I. 229). Tegyük hozzá: az oklevél hitelessége a szakirodalomban vitatott, de újabban már nem tekintik hamisnak (lásd RA 3449. sz., Györffy: Pest-Buda 189).

¹²⁶⁶ CJH I. 280. Magyarul: uo. 281.

¹²⁶⁷ A Zsigmond-korra: C. Tóth: Nádorváltások a Zsigmond-korban, különösen 64–65. Lajos korára: C. Tóth: Az ország nádora 439–440., 443–447.

¹²⁶⁸ „regia benignitas de prelatorum et baronum ac regni sui nobilium unanimi consilio divina nobis favente clementia ipsius palatinatus honore decorarat” C. Tóth: Az ország nádora 443–444., 51. jz.

¹²⁶⁹ C. Tóth: Az ország nádora 444.

¹²⁷⁰ Gerics: Korai rendiség 265–309.

elfogadjuk, hogy az tekinthető országgyűlésnek, ahol egyszerre jelentek meg és léptek fel a főpapok és bárók mellett az ország serviensei, akkor az 1277. május végén tartott rákosi gyűlés tekinthető az első ilyen alkalomnak.¹²⁷¹ Láttuk, hogy 1278 tavaszán Pétert (legalábbis egy oklevél megfogalmazása szerint) „per totum regnum” emelték nádorrá. Mint fentebb szó esett róla, nem biztos, hogy ezt a korabeli rendi terminológia alapján kellene értelmezni, és egy esetleges országgyűlésen való választást feltételezni. Ebben az évben tartott országos gyűlésről egyébként sincs tudomásunk. Szól ugyan egy oklevél egy 1278. évi rákosi országgyűlésről, de az biztosan hamis, mivel az ott olvasható bárónévsor nem illik a korba (mellesleg Roland nádor részvételét említette, többek között ez is anakronizmus).¹²⁷² Tágabban vizsgálva a kérdést, 1277 és 1290 között egyetlen olyan országgyűlést, de még szűkebb országos gyűlést sem találunk,¹²⁷³ amelynek az időpontja egyértelműen egybeesett volna a nádorváltások időpontjával.¹²⁷⁴ A III. András uralma (1290–1301) alatti nádorváltások logikáját részletesen feldolgozta Zsoldos Attila. Eszerint III. András az uralma kezdetén egy, a legfontosabb bárói familiákat maga mellé emelő rendszert dolgozott ki (vagy talán inkább javasoltak neki), szerepet juttatva nekik a kormányzatban. A nádori tisztség betöltője évente cserélődött, rendszerint nyáron, III. András koronázása (július 23.) körüli időpontban. Ezt az általános szabályt írta felül egy másik szabályosság: a kormányzati válságperiódusokban, ami a gyakorlatban egy-egy főúri família András elleni lázadását jelentette, egyszerre két nádort választottak, egyet a „dunáninnen”, egyet „dunántúli” jogkörrel.¹²⁷⁵ A nádori hivatal betöltésének logikája tehát itt eleve nem is az országgyűlésekhez kapcsolódott.

Az Árpád-korban tehát még nem tudjuk kimutatni, hogy a nádorok választása országgyűlésen történt volna. Az 1290. évi 9. törvénycikkben szokásjogként felhozott „nemesek tanácsa” a király közvetlen környezetét alkotó főúri kört jelentette inkább, akikre való hivatkozás szinte az egész 13. század folyamán jelen van az oklevelekben,¹²⁷⁶ és akik a kezdeti koalíciós kormányzás biztosítékát is így szentesítették. A befolyásuk a tisztségviselők megválasztására

¹²⁷¹ A feltételrendszerre lásd Geric: Korai rendiség 279.

¹²⁷² RA 2932. sz., lásd még S. Kiss: Generális kongregáció 34.

¹²⁷³ Listaszerű felsorolásukat lásd S. Kiss: Generális kongregáció 51–52.

¹²⁷⁴ Két esetben van elméleti lehetőség rá: 1286. június végén Rákoson tartottak országos gyűlést, Henrik fia Miklós nádor pedig 1285. dec. 14-én jelent meg utoljára, az őt követő Aba nb. Makján 1286. okt. 13-án először (és utoljára). A másik lehetőség az 1289. június végi fővényi gyűléshez köthető, amikor Aba Amadé 1288 augusztusa utáni utolsó felbukkanását Bábsztély nb. Rénold nádor 1289. aug. 21-i felbukkanása követte (Zsoldos: Archontológia 22–23.). Mivel mindkét esetben egy, vagy több mint egy év hiátus található a nádorok névsorában, ezért ezeket az alkalmakat sem kapcsolhatjuk biztosan össze. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a többi esetben biztosan nem az országgyűlésekhez kötődött a nádorváltás, akkor kimondhatjuk: érdemi összefüggést nem lehet kimutatni.

¹²⁷⁵ Zsoldos: III. András nádorai, különösen 324–326.; lásd még „Az »oligarcha-nádorok« kora” c. alfejezetet.

¹²⁷⁶ Geric: Korai rendiség 265–270.

viszonylag nagy lehetett már IV. László uralkodása alatt is, sokszor egyetlen família ragadta magához a szinte teljes hatalmat a közigazgatásban.¹²⁷⁷ A helyzetet III. Andrásnak sem sikerült érdemben megváltoztatnia, így hát a maga javára fordította, és kompromisszumos megoldásként alkalmazta a folyamatos cseréket és párhuzamosságokat a hivatal betöltésekor. A Károly-kor nádorváltásaiban szintén nem mutatható ki az országgyűlések szerepe,¹²⁷⁸ és még nem meggyökeresedő, alkalmi ellenpéldákkal sem találkozunk, így ezt az intézményt legkorábban I. Lajos korától kapcsolhatjuk össze a nádori hivatal betöltésével.

¹²⁷⁷ Példákkal illusztrálva: Kristó: Széttagolódás 185–187.

¹²⁷⁸ Vö. C. Tóth: Az ország nádora 441–442.

X. A nádori hivatal jövedelmei

Végezetül ki kell térni a nádori hivatallal kapcsolatos jövedelmekre. Hétköznapiasabban megfogalmazva: „miből élt” a nádor? Előjáróban le kell szögeznünk, hogy a nádorokat szinte mindig az ország hatalmasabb főuraiból választották ki, akiknek „magánemberként” is komoly jövedelmük volt családi birtokaik után, így elméletileg nem is lenne lényeges, hogy valamilyen hivatali javadalmazást kapjanak. Ennek ellenére mindenképpen számolhatunk ilyennel is. A javadalmazás milyenségére az 1320-as évek utáni időszakra nézve viszonylag könnyű válaszolni, és ebben is Engel Pálé az úttörő szerep. Ő fejtette ki az ún. honor-rendszer Anjou-kori elvét, amely értelmében egy-egy főméltóság hivatalviselési ideje alatt megkapta bizonyos várak és a hozzá tartozó birtokok jövedelmét addig, amíg betöltötte ezt a hivatalt. A hivatallal együtt a honort is visszavették, majd egy részét (de általában nem pontosan a hivatali elődje által bírt tételeket) az új méltóságviselő kapta meg.¹²⁷⁹ Engel szerint ugyanakkor a rendszer – általa részleteiben nem tisztázott módon – visszanyúlt az Árpád-korba is. A honor előzményét a várispánságokban vélte megtalálni, amelyet a vármegyéhez hasonlóan szintén *comitatus*nak neveztek.¹²⁸⁰ Tény, hogy az egyes ispánságoknak a nádori cím melletti birtoklását akár ezen honor-rendszer nyomának vagy előzményének is felfoghatjuk, de az is igaz, hogy a valamilyen főméltósággal párhuzamosan bírt *comitatusok* a korai időkben sohasem várispánságok, hanem mindig vármegyék voltak.¹²⁸¹ Később is csak elvétve fordultak elő várispánságok. Már volt róla szó, hogy először III. Béla idején kezdtek tételeken ispáni címeket rendelni az egyes nagyobb méltóságokhoz. 1192-től párosították ispánsággal a nádori és az országbírói (akkori nevén: királyi udvarispáni) titulust, majd Imre korától kezdve (1198–1200-tól) a tárnokmester, a szlavón bán és az erdélyi vajda is kapott egy-egy ispánságot a főméltósága mellé, igaz, nem minden esetben.¹²⁸² Fügedi Erik szerint a „jelenség oka ismeretlen. Feltehető egyrészt, hogy ezeknek a tisztségeknek [ti. nádornak, udvarispánnak, tárnokmesternak] nem volt független jövedelme, az ispánságoknak viszont volt, ezért az udvari tisztségviselők ispánságot is kaptak, amivel egy csapásra megoldódott a honorálás kérdése is; de olyan feltevés is lehetséges, hogy az udvari tisztségek viselőit eleve a megyéispánok közül

¹²⁷⁹ Engel: Honor; Engel: Honor, vár, ispánság 880–887.

¹²⁸⁰ Engel: Honor 16–17.; Engel: Honor, vár, ispánság 898.

¹²⁸¹ Erre már Nógrády Árpád is felfigyelt: Nógrády: II. András kormányzati rendszere 177.

¹²⁸² Zsoldos: Archontológia 16., 27., 37., 42., 62. Elszórtan már korábban is előfordult, hogy egy főméltóság mellé más méltóság is kapcsolódott, erre leginkább a szlavón báni titulus esetén volt példa.

választották ki.”¹²⁸³ Az utóbbi feltételezés biztosan elvethető, hiszen nem az ispánok nyerték el valamelyik udvari tisztséget, hanem, mint alább látni fogjuk, ahhoz járt egy ispánság. Az előbbi feltételezésben azonban lehet logika, hiszen a III. Béla-kori jövedelemösszeírás alapján az ország 72 ispánsága – ha nem túlbecsültek az arányok¹²⁸⁴ – évi 25 ezer márkával látták el a királyt a neki járó kétharmad címén.¹²⁸⁵ Valószínű azonban, hogy itt nem csak „anyagi” jövedelemforrásként tekintettek e megyékre, még ha az ispáni cím kézzelfogható jövedelmet is biztosított.¹²⁸⁶ Azonban egy megye – és ez még fontosabb lehetett – hatalmi tényező is volt. Az ispáni címhez kötődtek olyan elemek is, pl. a megye központjául számító vár birtoklása, és megyei katonai csapatok feletti rendelkezés joga, amelyekkel még az ország főbírái sem rendelkeztek, hiszen sem a nádor, sem az országbíró címéhez nem kötődött külön katonai funkció. Ez is tekinthető egyfajta „javalmazásnak”, még ha nem is közvetlenül anyagi, hanem hatalmi értelemben realizálódott.

A megyékkel való párosítás biztosan tudatos rendszert követett, ugyanis a nádori cím mellé kezdetben nem össze-vissza társították az ispáni címet. A nádorság mellé az első időkben következetesen a bácsi ispánság tartozott. Mog 1192-től viselte ezt a titulust mind III. Béla, mind Imre alatti hivatali ciklusában. A közte felbukkanó Ézsau nádor 1197–1198 folyamán szintén bácsi ispán volt. Tanulságos Mika esete 1199-ben. Ő eredetileg bihari ispán volt 1198–1199 folyamán. A bihari ispáni címe mellé megkapta a tárnokmesteri, majd az udvarispáni tisztséget. Amikor 1199-ben kinevezték nádorrá, akkor a bihari ispánságát lecserélte a bácsi ispánságra. Tehát a nádori tisztséghez hozzá volt rendelve a bácsi ispáni poszt, és amikor Mika nádor lett, akkor meg kellett szabadulnia a régi megyéjétől. Am az új nádor láthatóan vissza akart térni előző megyéjéhez, és 1200-tól vissza is kapta a bihari ispánságot, elhagyva a bácsit. Nyilván nem véletlen, hogy ezek után az őt követő nádor, Benedek 1202-től már *bihari* ispán is lett egyben. Pedig Mika élt (sőt, II. András alatt 1214 és 1221 között ismét Bihar megye élén találjuk), de akkor a nádori pozíciójával együtt a megyét is elveszítette.¹²⁸⁷ III. Béla és Imre alatt tehát a nádori hivatalhoz egy meghatározott megye ispáni címe is kapcsolódott.

¹²⁸³ Fügedi: Ispánok, bárók, kiskirályok 51.

¹²⁸⁴ III. Béla jövedelemjegyzékének hitelességéről már száz éves vita folyik a szakirodalomban. Kezdetben hitelesnek fogadták el (némi felülreprezentációt látva benne), majd inkább megbízhatatlannak, manapság ismét afféle hajlik a kutatás, hogy kis túlzásokat leszámítva hitelesnek tekinthető. A kérdés kutatástörténetére lásd Barta–Barta: III. Béla jövedelmei 413–414.; legújabban Vajda: Dél-Alföld lélekszáma 148–150.

¹²⁸⁵ Béla emlékezete 82. Ez ugyan – a maradék ispáni egyharmaddal számolva – csak megyénként évi 173 márka átlagos jövedelem lenne, ami igen kevés, de jelentős különbségek voltak az egyes megyék között, hiszen éppen ez a jegyzék emeli ki, hogy a királyt évente vendégül látó megyék mindegyike a királynak érkezésekor „legkevesebb száz márka ajándékot ad, de van, aki közülük ezer márkát is” (uo.).

¹²⁸⁶ Hogy a megyésispánt milyen jövedelmek illették vármegyéje (és nem csak várispánsága!) jövedelmei után, lásd Weisz: II. András jövedelmei 50–55.

¹²⁸⁷ Mindezekre lásd Zsoldos: Archontológia passim.

A rendszer a kezdeti állandó ispánsággal magában állt: az udvarispáni megyék párosításában semmilyen logika nem fedezhető fel, és II. András korától fogva már a nádor esetében is változott a helyzet. Ennek illusztrálására álljon néhány példa a kezdeti időszakra. II. András első nádora, Miklós, pozíciójában nyitrai, majd gyors váltással újvári ispán volt. Az őt követő, a nádori tiszteet immár harmadszorra elnyerő Mog először soproni, majd bihari ispán is lett egyben. 1207-től az addig csak bácsi ispáni címet viselő Csépán lett a nádor, és együtt kezdte viselni mindkét tisztséget, tehát „magával vitte” megyéjét a nádori hivatalába. Ugyanezt látjuk a leváltásánál: az 1209-től őt követő Pot, addig csak mosoni ispán, nádor és mosoni ispán lett.¹²⁸⁸ Innentől fogva II. András idején sem a nádori, sem más hivatalhoz nem kapcsolódtak konkrét megyék, ha tendenciákkal lehet is számolni.¹²⁸⁹ IV. Béla korától aztán újra előfordult az is, hogy több cikluson át ismét egy adott ispánsággal párosították a nádori méltóságot: Hahót nembéli Arnold 1240-től somogyi ispán volt, majd amikor a tájárjárás után, 1242-től nádorrá nevezték ki, néhány hónapos méltóságviselése alatt mindkét címet együtt birtokolta. Eddig nincs is benne semmi különös, ám 1242 őszétől, amikor Kán nembéli László váltotta őt, akkor a nádori méltóság mellé ő is megkapta a somogyi ispánságot (pedig Arnold nem halt meg, és nem sokkal később a soproni ispánsággal vigasztalódhatott). László leváltása után utódja, Türje nembéli Dénes is somogyi ispán lett, ahogy annak utódja, Gutkeled nembéli István is. Pedig egyik leváltott nádor sem halt meg, csak más méltóságokba helyezték át őket, ám utódjuk a nádori cím mellett mindig megkapta Somogy megyét is.¹²⁹⁰ A megye azonban még István hivatala alatt kikerült a nádori cím égisze alól, és Héder nembéli Henrik kapta meg. Az Istvánt követő nádorok sem maradtak megye nélkül, és innentől kezdve hosszabb ideig Pozsony töltötte be a nádori „honor” szerepét. A címet újra elnyerő Türje nembéli Dénes hivatalviselése után Rátót nembéli Roland a pozsonyi ispáni címet is megörökölte elődjétől. Majd amikor Rolandot más méltóságba helyezte IV. Béla, akkor a helyébe kerülő Héder nembéli Henrik, addigi országbíró és somogyi ispán nem csak főméltóságát, de megyéjét is lecserélte, és ő is pozsonyi ispán lett.¹²⁹¹ Az 1267-től nádori székbe kerülő Kemény fia Lőrinc pedig ismételten somogyi ispán lett. Később az „oligarcha-nádorok” méltospárosításában is fel lehet fedezni azt a logikát, hogy a nádori cím mellé legfőképpen a soproni és a somogyi, kisebb részt a pozsonyi és tolnai ispánságokat rendelték, egyebeket csak elvéve.¹²⁹² Mindez III. András koráig mutatható ki, onnantól kezdve ritkán párosították megyével a nádori hivatalt.¹²⁹³ Tény, hogy az 1270-es

¹²⁸⁸ Zsoldos: Archontológia 17.

¹²⁸⁹ Ezekre lásd Nógrády: II. András kormányzati rendszere 174–178.

¹²⁹⁰ Zsoldos: Archontológia 19. és passim.

¹²⁹¹ Zsoldos: Archontológia 19–20. és passim.

¹²⁹² Zsoldos: Archontológia 20–25.

¹²⁹³ Ez nem azt jelenti, hogy az adott méltóságviselő ne lett volna megyésispán is egyben. Aba Amadé pl. Ung megye örökös ispánja volt, amit soha nem tüntettek fel neki a titulációk során. De ez a cím nem a nádori hivatalához kapcsolódott, hanem örökadomány volt. Hogy Amadé

évektől a somogyi és soproni ispánság viselése sokkal gyakrabban kapcsolódott a nádori címhez, mint bármi máséhoz, de tudni kell, hogy ekkor (és talán már korábban is) a nádorok egyszerre több megye ispáni címét is viselhették, köztük olyanokét is, amit fel sem tüntettek a titulációk során. 1269-ben pusztán egy ízben a Kőrös megye területén található kemléki várispánsági cím is felbukkan Kemény fia Lőrinc nádor és somogyi ispán mellett.¹²⁹⁴ Nem lehetetlen, hogy hivatali ideje alatt mindig is viselte ezt a posztot, csak nem tették ki. Ráadásul az Anjou-kori példákából tudjuk, hogy a honor-megyék többségét az intulációkban szinte alig tüntették fel. Ezeket az egyéb megyéket, ha voltak ilyenek nagyobb számban egyáltalán, nem tudjuk pontosan beazonosítani, jobb híján meg kell elégednünk azzal, hogy a fent felsorolt vármegyék ispánságát kössük össze a nádori méltósággal. A gyakorlatból látszik, hogy nem volt „kőbe vésvé”, hogy egy új nádornak milyen megyét, megyéket kell adni, de ritkán léptek ki egy meghatározott, és nem is túl tágra szabott körből.

Néhány, sajnos többféleképpen is értelmezhető adat megengedi azt a feltételezést, hogy a nádor az egyes megyék ispáni-jellegű jövedelmén túl másfajta állandó jövedelemben is részesült. Amikor IV. Béla 1238-ban megerősítette a johannita lovagrend számára adott birtokokat és kiváltságokat, az egyik ilyen kiváltság az volt, hogy „bárhon az országunkban senki ne merészelje a mondott rendháztól, jobbágyaitól vagy népeitől a *tributum* vagyis a disznótizedek királyt, nádort vagy a megyésispánokat illető [részét] beszédni”.¹²⁹⁵ A *tributum* kifejezést hagyományosan vámnak szokták fordítani, ám a 13. század első felében többször említették a disznótizeddel párban, vagy azzal keverten. Weisz Boglárka szerint az ilyen esetekben nem vámot, hanem magát a disznótizedet jelentette.¹²⁹⁶ Ezt az értelmezést erősíti, hogy itt is „tributum vel decimas porcorum” formában írtak róla, a *vel* tehát „vagyis” értelemben fordítható. A sertéstizedet azok fizették, akik a vármegye vagy várispánság várához tartozó erdőben legeltették a disznóikat.¹²⁹⁷ Bár a sertéstizedet alapvetően királyi adónak tekinthetjük (a megnevezése nem egyszer egyenesen *porci regis* volt), valamennyi rész biztosan megillette az ispánt is, a szintén királyi adó-

1299–1300 között Újvár megye mellett a territóriumától igen messze eső Zala vármegye és a Vas megye területén található karakói várispánság ispáni címét is megkapta, annak nyilván aktuálpolitikai okai voltak: a királlyal szembe forduló Kőszegi-família gyengítése. Amikor III. András 1300 nyarán kibékült a Kőszegiakkal, Amadé is elvesztette ezen címeit (sőt, vélhetően az egész országra kiterjedő nádori fennhatóságát is).

¹²⁹⁴ Zsoldos: Archontológia 161.

¹²⁹⁵ „Item concessimus, quod nullus audeat recipere tributum vel decimas porcorum, regi, palatino et comitibus castrorum debitam a praedicta domo, sive iobagionibus, vel populis eiusdem per universum regnum nostrum” DL 106180. (RA 637. sz.). Fejér György forráskiadása (CD II. 107–108.; CD IV/1. 107.) e helyütt helytelen szöveget hoz, ott „regni palatino” szerepel. Egyrészt paleográfiailag is valószínűbb a „regi, palatino” változat, ráadásul a „regni palatinus” kifejezés az 1230-as években még erősen anakronisztikusnak számított, lásd „Az elnevezés” c. alfejezetet.

¹²⁹⁶ Weisz: II. András jövedelmei 54–55.

¹²⁹⁷ Weisz: II. András jövedelmei 54.

nak tekinthető¹²⁹⁸ csöböradó analógiája alapján.¹²⁹⁹ De mit keres ott a nádor neve? Találkozunk máskor is hasonló esettel. Amikor II. András 1225-ben a borsmonostori egyházat kiváltságolta, akkor a király a monostor minden népétől beszedett csöböradót, szabadok dénárjait és nehezeket a monostornak adományozta, hozzátevé, hogy mindezek nem tartoznak senki máshoz, sem a nádorhoz, sem a soproni ispánhoz, csak őhöz.¹³⁰⁰ Weisz Boglárka azzal magyarázta a nádor külön kiemelését, hogy az adományozás időpontjában éppen az a Gyula volt a nádor, aki a soproni ispáni méltóságot is betöltötte egyben, így „nem látunk a nádor megjelenésében semmi különöset”.¹³⁰¹ Ez tényleg így van, a magyarázat azonban aligha áll meg az 1238. évi példa esetében. Akkor ugyanis Tomaj nembéli Dénes nádor a szolnoki ispánságot viselte,¹³⁰² és a johannitáknak kiváltságokat adó oklevél részletesen felsorolta a rend teljes akkori birtokállományát szerte az országban, de olyat, amelyet Szolnok megye területére lokalizálhatnánk, egyet sem találunk.¹³⁰³ Könnyen lehet tehát, hogy a nádor titulusa a soproni példa esetében sem azért került az ispán címe mellé, mert akkor a két tisztség ideiglenesen egy kézben összpontosult. Egy másik lehetséges (bár kétségtelen, hogy korántsem biztos) magyarázat megadásában segíthet, hogy 1225-ben II. András oklevele meg is indokolta, hogy a csöböradó és a többi járulék miért nem tartozik sem a nádorhoz, sem a megyésispánhoz, csak a királyhoz: „quoniam possessiones eorum libere semper fuerunt”, „mivel az ő [ti. a monostor] birtokai mindig is szabadok voltak”.¹³⁰⁴ Fentebb már esett róla szó, hogy a várföldeken szedett csöböradó harmadrésze megillette az ispánt, csak a nem várhoz tartozó részek jártak teljes egészében a királynak. Erre utalhatott II. András itt is: mivel a monostor birtokai nem a várispánsághoz tartoztak (tehát „szabadok voltak”), ezért az ott szedett csöböradóból nem jár rész az ispánnak... és a nádornak sem. Ugyanezt látjuk az 1238. évi johannitáknak adott disznótized-mentesség kapcsán. Azt a várföldek erdejének használata után szedték, és ott viszont megemlítték a király mellett

¹²⁹⁸ Ebben a kérdésben egyébként nem egységes a szakirodalom, az ellentétes véleményekre lásd pl. Solymosi: Földesúri járadékok 153–154.; Weisz: II. András jövedelmei 52–54.

¹²⁹⁹ A csöböradó elviekben kizárólag a királyt illette, és „csak a várföldeken – és nem a megye egész területén – szedett csöbrök harmada járt az ispánnak” (Weisz: II. András jövedelmei 54.). A várbirtokok után szedett jövedelemből tehát még egy királyi adó esetében is részesült a várispán (vagy megyésispán). Mivel a disznótizedet a várföldekhez tartozó erdők használatáért kellett fizetni, ezért feltételezhetjük, hogy ebből is járt az egyharmad rész az ispánnak.

¹³⁰⁰ „Dedimus igitur ipsi libertinos denarios, qui vulgo fumarii vocantur, et pondera, et omnes cybriones ab omni populo eorum tam de iobagionibus quam hospitibus ubique demorantibus cuiuscumque conditionis sint, ad nullam enim pertinent nec ad palatinum nec ad comitem de Supprun nisi ad nos, quoniam possessiones eorum libere semper fuerunt” UB I. 107. (RA 420. sz.)

¹³⁰¹ Weisz: II. András jövedelmei 53.

¹³⁰² Archont 1000–1301. 19.

¹³⁰³ CD IV/1. 104–111. Az azonosításokat jelentősen megkönnyíti (és biztosabbá teszi), hogy az oklevél szövege többnyire megnevezte a megyét is a birtoknév mellett. A rend egyébként ebben az időben főként a nyugati országrészen terjeszkedett, lásd Hunyadi: Hospitallers 37–38.

¹³⁰⁴ UB I. 107.

a nádor és a megyésispán részét. Ha arra akarunk választ adni, hogy az ispán mellett a nádornak milyen jogon járt volna valamennyi hányad a várszervezet birtokállományához kötődő adókból, akkor leginkább a nádor udvarnokok feletti fennhatóságára kell gondolnunk. Mint az udvarnokok feletti joghatóságot tárgyaló fejezetben láttuk, a kapcsolat a 13. század első felében még élénken élt (1221-ben Barc fia Miklós nádor egyenesen a saját hivatala alá tartozónak mondta az udvarnokok földjeiről szóló intézkedéseket!).¹³⁰⁵ A század második felében még kimutatható kapcsolat a 14. századra aztán teljesen elhalt. Sajnos a kérdésben ennél biztosabbat magunk sem tudunk mondani, de feltételezhetjük, hogy valamennyi jövedelem az ispánhoz hasonlóan hivatali jogon megillette a nádort is a megyei udvarnokföldről származó jövedelmekből. Ez esetben érdekes kérdés lenne, hogy ez a nádori rész melyik fél hányadából volt „lecsípve”: a királyi kétharmadból, vagy az ispáni egyharmadból (gyaníthatóan az utóbbiból, bár erre végképp nincs semmi forrás). Mivel az erre vonatkozó adatok a 13. század első feléből bukkannak fel, az „utazó nádorok” időszakában, ezért azt is feltételezhetjük, hogy a megyébe érkező nádor és kísérete talán „ebből élt” (ahogyan az „utazó király” és udvara a megye jövedelmeit élte fel). A tatárjárás után, a „lokális nádorság” megjelenésével pedig el is halt ez a jövedelemforrás. Tény, hogy ez a gondolatmenet csak hipotézis, ám a fenti adatok hézagmentesen illeszkednek bele, míg a „hagyományos”, a nádor részesedésével nem számoló modell nem magyarázza az 1238. évi adatot.¹³⁰⁶

Nem teljesen világos, hogy a nádor részesült-e valamilyen jövedelemben a kunbírói (és besenyőbírói) tisztségéből fakadóan. Ezzel kapcsolatban csak a 15. századból vannak az első olyan információk, amelyek valószínűvé teszik ezt a feltételezést. Amikor 1434-ben Tallóci Matkó megkapta a nádori cím nélküli „kunok bírása” tisztelet egy rövidebb időre,¹³⁰⁷ aligha a kunokkal való kapcsolata motiválta Zsigmondot és a délvidéki kötődésű főúrt. Ez esetben egyértelmű, hogy a tisztség viseléséhez jövedelem (és talán a kun seregek feletti főség?) is tartozott.¹³⁰⁸ Az 1485/86. évi „nádori cikkelyek” pedig 3000 aranyban határozták meg a kunok után a nádornak járó összeget, mindezt I. Lajos korára vezetve vissza, igaz, ezen törvények hitelességével kapcsolatban az utóbbi időben kételyek merültek fel.¹³⁰⁹ A kétségtelenül hiteles 1514. évi decretum 3. cikkelye

¹³⁰⁵ Lásd „Az udvarnokok feletti joghatóság” c. alfejezetet.

¹³⁰⁶ Hacsak nem nyilvánítjuk az 1238. évi oklevelet hamisnak, mert „zavaró részek” találhatóak benne, lásd az RA 637. sz. reg. kommentárját, ám Szentpétery Imre szerint ez még nem ok arra, hogy hamisnak tekintsük a diplomát. A johannita rend hazai történetét a 14. századig feldolgozó Hunyadi Zsolt is hitelesként kezelte az oklevelet: Hunyadi: Hospitallars 37., 171.

¹³⁰⁷ Engel: Archontológia 148.

¹³⁰⁸ Vö. Mályusz: Négy Tallóci 551.

¹³⁰⁹ A törvény vonatkozó része: DRH II. 317. A hitelességgel kapcsolatban C. Tóth Norbert 2012-ben két előadást is tartott (2012. febr. 22.: „Az 1486. évi nádori cikkelyek hitelessége” az SZTE BTK „Műhelyszemináriumi előadások” sorozatának keretein belül, ill. 2012. nov. 15.: „A nádori cikkelyek keletkezése” az ELTE BTK-án rendezett „Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon” c. konferencián). Ezekben a cikkelyeket 16. sz. közepi hamisítványoknak tekintette.

és az 1518. évi decretum 14. cikkelye azonban már olyan jövedelemnek tekintette a jászkun kerületek utáni pénzt, amellyel közvetlenül a királyi kincstár rendelkezett.¹³¹⁰ Hogy a 13. század második felében, vagy a 14. század első harmadában járt-e a kunok után valami jövedelem a nádornak, nem tudni. Tény, hogy ebben az időben a kunokkal való kapcsolata sokkal formálisabb volt, mint a 14. század második felétől kezdve, de ez nem zárja ki, hogy bizonyos pénzösszeg megillessen a tisztség viselőjét a „kunok bírása” címén.

Egy hamis oklevélben olvashatunk egy másik nádort illető jövedelemről is. A pécsi egyházmegye kiváltságait tartalmazó híres oklevélről van szó, amelybe belefoglalták Szent István 1009. évi (részben eredeti) és Radó 1057. évi (hamis vagy interpolált) oklevelét is.¹³¹¹ Ebben, többek között, III. Béla állítólag olyan kiváltságot adott volna az egyházmegyének, hogy „az egyházak tizedéből sem a nádorispánt nem illeti meg a húszad-, sem a megyésispánt a századrész”.¹³¹² Az oklevélbe foglalt egyéb kiváltságok (pl. a nádori *generalis congregatio* püspöki engedély nélküli tilalmazása) igen anakronisztikusak, és legalább egy évszázaddal későbbre helyezik a hamisítás időpontját,¹³¹³ ám gondolni lehet arra, hogy ha a fentieket tilalmazták, akkor *valamikor* talán tényleg létezett a nádornak járó dézsmahúszad – különben nem lett volna értelme egy hamis kiváltságlevélbe belefoglalni. Arra is találunk Árpád-kori példát, hogy Héder nembéli Miklós nádor egy 1275–1276 körüli levelében a Sopron megyei dézsmahúszadot (*vicesimam decimarum in comitatu Supruniensi provenientem*) a szentmáriahegyi (borsmonostori) cisztercita barátoknak engedte át.¹³¹⁴ Az oklevélből – és a történelmi háttérből – azonban kiderül, hogy Miklós itt nem a neki mint nádornak járó dézsmahúszadról intézkedett, hanem megerősítette V. István és IV. László korábbi adományait. A királyok a nekik járó¹³¹⁵ Sopron megyei húszadról mondtak le az adományaikban a monostor javára, és ezt Miklós soproni ispáni minőségében erősítette meg, intve szolgálattevőit, hogy ne szedjék be a monostornak járó részt.¹³¹⁶ Ebben az esetben tehát biztosan nem a nádornak járó dézsmahúszadról esett szó. Mályusz Elemér úgy értelmezte a pécsi kiváltságot, hogy az egyházi tized begyűjtésekor az egyház az államhatalom segítségét kérte, és ezért nekik is juttatott a tizedből valamennyit: a tizedek „húszada ... a királyt és a nádort illette meg, századrésze pedig a megyés ispánt”.¹³¹⁷ Tegyük hozzá: Mályusz a mondott arányra (és általában a nádornak

¹³¹⁰ CJH I. 708–709., 760–761.

¹³¹¹ Az oklevél hamis voltára rámutatott: Pauler: Magyar nemzet II. 590–592. Az okleveles szöveg-hagyományt legutóbb Kiss Gergely foglalta össze: Kiss: Püspökség határai 43.

¹³¹² „Item nec comes palatinus viceasimam [!], nec comes parochialis centesimam in decimis ecclesiarum omnium habere debeat” Elenchus III/2. 17. (vö. CD II. 256. ill. CD III/2. 427–428.)

¹³¹³ Pauler Gyula szerint I. Károly uralkodásának legvégén keletkezett, és László pécsi püspök az „értelmi szerzője”: Pauler: Magyar nemzet II. 593.

¹³¹⁴ Sopron I. 51. (RP 177. sz.)

¹³¹⁵ A királyt az egyházi tized húszadrésze illette meg: Holub: Zala megye 392–393.

¹³¹⁶ A borsmonostori dézsmahúszad-adományt részletesen elemzi: Szentpétery: Borsmonostori apátság 101–104. lásd még RA 1983., 1990., 2302., 2306–2307. sz. reg.

¹³¹⁷ Mályusz: Tizedkizsákmányolás 323.

juttatott részre) forrásként egyedül az általa is hangsúlyozottan hamisnak nyilvánított pécsi oklevelet hozta fel, más 13–14. századi forrást, amiben szó esne a nádori részről, ő sem talált.¹³¹⁸ A tized beszédeseke a megyésispán (pontosabban annak egy embere) részvételéről III. András 1291. évi törvénye is megemlékezett, ám a nádort ott sem említették ilyen összefüggésben.¹³¹⁹ Elviekben nem kizárható, hogy a 14. században az ispán mellett a nádor segítségét is igénybe vették a tized beszédeseke (pl. ha a megyei hatóságnak ellenszegült valaki, és felsőbb fórummal kellett nyomatékosítani), de ha ez így is volt, ez a „jövedelem”, amellyel, hogy jóformán alig bizonyítható, erősen alkalminak is számított.

Szólni kell azonban egy olyan forrásról, amely minden bírói intézményhez, így a nádorhoz is kötődött, ez pedig nem más, mint hogy a szokásjog szerint a mindenkori bírónak valamennyi illetmény járt az ítélezésért cserébe. Ez a 13. századra már úgy állandósult, hogy a pervesztes fél büntetésül elkobzott javainak a kétharmad része a bíró tulajdonába ment át, az egyharmad rész pedig a pernyertes felé volt.¹³²⁰ Pécz nb. Dénes 1273. évi oklevele ezt úgy fogalmazta meg, hogy „az ország szokásjoga szerint az ... elítélendőknél, sőt a már elítélteknek a javai és birtokai a nádorság kezére kell hogy jussanak”.¹³²¹ Ha az illetőt hamis vádaskodásban találták bűnösnek, akár még a teljes birtokállományát is elkobozhatták (egy 1268. évi megfogalmazás szerint: „a bizonyítottan hamisan vádaskodók birtokainak és javainak az ország szokásjoga szerint a bíró és a másik fél kezére kell jutniuk”).¹³²² Csak a bíró jóindulatán múlt, hogy meghagyott-e valamennyit a régi tulajdonos vagy örökösei kezén.¹³²³ Ezeket az ingatlanokat többnyire nem tartotta meg a nádor, hanem túladott rajtuk. Szintén a szokásjog szabályozta azt, hogy először a távolabbi rokonságnak kellett a földet felkínálni eladásra, utána a szomszédságnak. Ha senki közülük nem érdeklődött (vagy nem volt elég pénzük), akkor bárkinek eladhatta a földet.¹³²⁴

¹³¹⁸ Mályusz: Tizedkizsákmányolás 323. 19. jz. vö. uo. 321.

¹³¹⁹ DRMH I/1. 46.

¹³²⁰ Erre az egész általunk elemzett korszakon végighúzódo arányra lásd pl. 1239: ÁÚO VII. 78.; 1268: CD VII/5. 352–353.; 1288: ÁÚO IX. 481. (RP 64., 143., 240–241. sz.); 1333: AOKl XVII. 241. sz.; 1342: AOKl XXVI. 434. sz.

¹³²¹ „condempnandorum, ymo condempnatorum res et possessiones iuxta regni cosuetudinem ad manus palatinatus debeant devolvi” ÁÚO IX. 39. (RP 162. sz.)

¹³²² „possessiones et bona in calumnia convictorum in manus iudicis et partis adversae devolvi debent de regni consuetudine approbata” CD VII/5. 352–353. (RP 143. sz.)

¹³²³ A fenti, 1268. évi példában (RP 143. sz.) Lőrinc nádor semmit nem hagyott meg, és a pervesztes család teljes birtokállományának a 2/3 részébe beiktatták a nádort. Más esetben a nádor bizonyos földeket (ahogy írta: könyörületből) meghagyott a pervesztes kiskorú fiának (de nem magának az elmarasztaltnak) a kezén: ÁÚO IX. 481–482. (RP 241. sz.)

¹³²⁴ Nádori oklevelek esetében ezt az eladási sorrendet szabályozó szokásjog legkorábbi ismert felbukkanása 1234-ből ismert (DL 95539., kiadása: RP 36. sz.). További esetek a bírói tevékenységből eredő birtokszerzésre: 1227: ÁÚO VI. 445–447., 1244: Szovák: Pannonhalmi konvent 456–457., 1268: CD VII/5. 349–353., HOKl 53–55., 1273: ÁÚO IX. 38–40., 1288: ÁÚO IX. 481–482., 1298: ÁÚO XII. 653–654., 1299: HO VIII. 397–398., 1300: HO VII. 290–291. (RP 29., 68., 143., 144., 162., 241., 287., 304., 309. sz.); 1308: AOKl II. 344. sz.; 1324: AOKl VIII. 379., 424. sz.; 1325: AOKl IX.

Még arra is találunk példát, hogy a pénzzel ügyesen bánó Ampod fia Dénes (II. András gazdasági rendszerének biztos támasza) a kezére jutott földet bérbe adta addig, amíg az elítélt rokonai meg nem vásárolták tőle, hogy a köztes idő alatt is készpénzt fialjon.¹³²⁵ Nem csak a földet, de egy halálra ítélt ember életét is meg lehetett váltani birtokkal vagy pénzen, amely az ismert arányok szerint szintén a nádor vagyonát gyarapította.¹³²⁶ Bár már nincs rá konkrét utalás az ítéletlevelekben, de a bírót minden ítélet után megillette valamennyi eljárási díj, sőt, ha csak egy olyan közös megegyezést szentesített, ahol jogilag nem is volt vesztes fél, akkor is ki kellett fizetni az ún. békebírságot. Ilyen esetekben az is a megegyezés részét képezte, hogy a bíró (és adott esetben a poroszló) díját milyen arányban állják a felek. Már a Várad Regesztrum is rendszeresen kitért arra, hogy megegyezés esetén a bírót és a poroszlót ki fizette ki,¹³²⁷ de későbből is találunk a békebírság fizetésére példát.¹³²⁸

Emellett nem csak a perek vagy megegyezések lezárásakor, de közben is kiszabhattak bírságokat valamelyik félre, pl. meg nem jelenés miatt. A bírságon is a szokásos 1/3–2/3-ad arányban osztozott a nádor és a másik fél. Druget Fülöp idejéből van arra halvány adatunk, hogy ha a bírságot nem maga a nádor, hanem vizsolyi albírja, Perényi Miklós szabta ki, akkor a nádori rész egy hányada az albírot is megillette.¹³²⁹ A bírságokat kezdetben a poroszló vagy a nádor egyéb embere hajtotta be, esetleg a megyésispán segítségével.¹³³⁰

Druget Fülöptől találkozunk azzal a módszerrel, hogy a nádor embere mellé adott hiteleshelyi tanúbizonyossággal, és a megye négy szolgabírójának a jelenlétében szedték be a járandóságot.¹³³¹ Bár az ilyesfajta hatóság éppen a komolyabb visszaélések elkerülését célozta, Perényi Miklós albíró 1323. évi okleveléből kiderül, hogy még így sem zajlott békésen egy ilyen esemény. Történt ugyanis, hogy Tamás fia Roland panaszt tett Miklós albíró előtt, hogy az albíró a Szabolcs megyei Lidér (ma: Baktalórántháza) falvát ok nélkül lerontatta (*destrui fecissemus sine culpa*). Az albíró azzal védekezett, hogy őt a megyei négy szolgabíró úgy tájékoztatta, hogy a falu azé a Syuge fia Lászlóé, aki elmaradt a neki járó bírság fizetésével (*qui nobis in iudicio remanserat*), és a megyei szolgabírák ezt a falut jelölték meg behajtásra (*et ipsi quatuor iudices nobilium provincie de Zabolch in eadem villa recipere assignarunt*).¹³³² Jól érzékelteti, hogy milyen stílusban zajlott az elmaradt bírság természetbeni beszedése, ha az igazi tu-

117., 183. sz.; 1327: AOKl XI. 160., 223. sz.; 1329: AOKl XIV. 64. sz.; 1331: AOKl XV. 375. sz.; 1333: AOKl XVII. 239–241., 309. sz.; 1337: AOKl XXI. 628. sz.; 1342: AOKl XXVI. 364., 434. sz.

¹³²⁵ ÁÚO VI. 445–447. (RP 29. sz.)

¹³²⁶ Pl. 1314: AOKl III. 793–794. sz.; 1322: AOKl VI. 416. sz.; 1323: AOKl VII. 485. sz.

¹³²⁷ RV 89. sz., 189. sz., 244. sz., stb.

¹³²⁸ Pl. 1279: ÁÚO IV. 203. (RP 202. sz.); 1325: AOKl IX. 20., 392. sz.; 1326: AOKl X. 428., 498. sz.; 1335: AOKl XIX. 352., 590., 689. sz.

¹³²⁹ Az erre utaló adatok: AOKl IX. 522., 558. sz.

¹³³⁰ Gerics: Jogintézmények és terminológia 627. (vö. UB I. 236–237., RP 116. sz.)

¹³³¹ AOKl VII. 63. sz.; AOKl X. 201. sz.; AOKl XVII. 159. sz.

¹³³² DL 96098. (AOKl VII. 63. sz.)

lajdonos, Roland panaszát a *destruo* (lerombol, elpusztít) igével tolmácsolta a nádori írnok. Druget János korától találkozunk először néven is nevezett nádori bírságszedővel. Úgy tűnik, hogy a bírságszedők is a nádor környezetéből kerültek ki, János legalábbis a serviensének nevezte egyiküket, és megbízásuk egy konkrét megyére (esetleg annak a környezetére) szólt.¹³³³ Hogy a bírságszedőnek „civilben” mi volt a kapcsolata az adott megyével, nem teljesen egyértelmű. Marcell fia Gergely 1333-ban még Gömör megyei behajtó volt, 1339-től viszont már Szabolcs megyeinek címezték. Könnyen lehet, hogy azonos azzal a Marcell fia Gergellyel, aki 1337-ben a budai nádori kúria előtt Zsadány (*Sadan*) földet átadta Tekus fia István fiainak.¹³³⁴ A föld talán a Zemplén megyei, későbbi Sáradsadánnyal azonosítható, amely területileg nem esett nagyon messze hivatali működési területétől. A bírságszedők munkáját regisztrumok segítették, amelybe gondosan bejegyezték, hogy ki mennyivel tartozik. A Drugetek alatt utalnak először adatok a bírságbökönyvre,¹³³⁵ és annak jellegét segíti elképzelni a leleszi konvent 1337. évi oklevele, amely szerint a Szatmár megyei azévi bírságok mind abba voltak bevezetve, a faluhelyet is tartalmazó név mellett az összegek feltüntetésével.¹³³⁶

Nyilván volt valamennyi (általunk sajnos nem ismert) díja az oklevelek kiállításának is. A megyébe kimozduló, közgyűléseket tartó nádort emellett megillette a megszállás joga (*descensus*), vagyis a megyei nemesek kötelesek voltak őt és kíséretét ellátni. 1330-ban Valkó megye magyarázkodott Druget János nádornak, hogy a körükbe érkező nádor élelmezésére összegyűjtött 60 márkát még nem adták át teljes összegben neki, mivel egyes helyi nemesek még nem fizettek.¹³³⁷ Ebből az esetből az is kitetszik, hogy a nádor „élelmezésére” (*pro victibus*)¹³³⁸ fordított összeg ekkor már egyszerű készpénzadó volt. Egy évvel később, 1331-ben a soproni polgárok panaszkodtak arról, hogy a soproni ispán és a megye szolgabírái és nemesei a nádornak fizetendő különféle költ-

¹³³³ Druget János Antal nevű serviense az összes Újvár, Gömör, Borsod, Zemplén, Ung, Bereg és Ugocsa megyéknek tartott közgyűlésén kiszabott valamennyi bírság behajtására kapott megbízást 1330-ban: AOkI XIV. 171. sz. Marcell fia Gergelyt a nádor Gömör megyei bírság-behajtójaként említették 1333-ban (AOkI XVII. 129. sz.). Ugyancsak 1333-ban csataji Márk is a nádor bírságbehajtójának nevezte magát, és Csanád megyében járt el. 1337-ben és 1339-ben Marcell fia Gergelyt már Szabolcs megyei bírságszedőnek címezték, ám egy alkalommal Szatmár megyében is eljárta (AOkI XXI. 180., 325., 329., 439. sz.; AOkI XXIII. 153. sz.) – innen sejthetjük, hogy esetleg nem minden megyének volt saját bírságszedője, hanem a szomszédos megyékben is tevékenykedhettek. Jakab albíró 1337-ben Vilmos nádor Sáros megyei bírságszedőhöz címzett oklevelet (név nélkül): AOkI XXI. 189. sz. 1339-ből ismerjük még a Szepes megyében tevékenykedő Kázmért, és a Zala megyében eljáró Lukácsot (AOkI XXIII. 295., 486. sz.). 1341-ben már Dama mester volt a Zala megyei bírságszedő, és az ő oklevelében már csak volt behajtóként említették Lukácsot (AOkI XXV. 586. sz.). Csanád megyére (esetleg környékére) terjedt ki fennhatósága 1341-ben Vörös Domonkosnak: AOkI XXV. 815. sz.

¹³³⁴ AOkI XXI. 475. sz.

¹³³⁵ 1333: AOkI XVII. 240–241. sz.; 1337: AOkI XXI. 325., 439.; 1339: AOkI XXIII. 151. sz.

¹³³⁶ AOkI XXI. 439. sz.

¹³³⁷ AOkI XIV. 370., 381. sz.

¹³³⁸ DL 91248. (AOkI XIV. 381. sz.)

ségekre, úgymint élelem és adó fizetésére kényszerítik őket (*pro expensis seu sumptibus et victualibus ac diversis exactionibus seu collectis ipsi palatino faciendis, et aliis dandis seu solvendis sibi eosdem contribui cogent*). A király ezért kivette Sopront – ahogy más városait is – a nádori bíraskodás alól, és felmentette őket azon költségektől, amit a megye nemességének fizetnie kell.¹³³⁹ I. Károly Sopron megyéhez is címzett egy ugyanilyen tartalmú parancslevelet.¹³⁴⁰ Ezek a költségek, amelyet mindkét forrás egybehangzó állítása szerint a megye tisztkara hajtott be a nemesektől (és jogtalanul a városiaktól is) csak akkor illették meg a nádort, ha az adott megyébe érkezett, tehát nem minősíthető állandó jövedelemnek.

A forrásadatok sajnos nem teszik lehetővé, hogy bemutassuk, egy-egy nádor birtok- és vagyongyarapodása mennyiben köszönhető hivatalának, és mennyiben tartományúri mibenlétének, de biztosak lehetünk abban, hogy nádornak lenni nem csak hatalmi presztízst jelentett, hanem anyagilag is „ki-fizetődő” volt.

¹³³⁹ Házi I. 59–60. (AOkl XV. 348. sz.)

¹³⁴⁰ AOkl XV. 349. sz.

XI. Függelék: kiegészítés Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzékéhez

1. Nádori oklevelek

A jelen disszertáció forrásbázisának szánt, majd önálló kötetként is megjelent „Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzéke” (RP) c. munkából sajnálatos módon kimaradt néhány nádori oklevél. Ezeket az alábbiakban pótoljuk, a „kritikai jegyzék” formáját és rövidítési rendszerét követve.

1: (1255.) febr. 15. – Regede

Rátót nb. Domonkos fia Roland és [Türje nb.? Péc nb.?] Dénes szolnoki ispán (*Damus pro memoria*): A király színe előtt per támadt egyik részről Belud comes fia Belud, másik részről Osl comes fiai, ti. Herbord, János, Tamás fia és az ifjabb Osl fiai között a megboldogult Osl fia Miklós bármely – úgy saját, mint mások – jogán bírt birtokrészei ügyében, ti. Csáva (*Chawa*) falu felerésze, Aranaz, Bezernuk, Csorna (*Chorna*) és Széplak (*Zeplak*) falvakban bírt része kapcsán. A király az oklevél kibocsátójára és Dénes szolnoki ispánra (*Dionisio comiti de Zavnuk*) bízta az ügyet végső döntés céljából, akik elrendelték a feleknek, hogy az összes fent nevezett – úgy vásárolt mint öröklött – birtokot Péter fia: Péter, Görgy és Ábrahám comes közbenjárásával osszák öt részre, és az öt ember, ahogy az ő része megkívánja, kapjon egyet-egyed. Azt is elrendelték, hogy Miklós széplaki tornyát (*turris ... in Zeplak*) szintén osszák öt részre, és egyvalaki az öt emberből, akinek az első rész jut (*cui prima pars se optulatur*) köteles a torony másik négy részét saját jogába megvenni méltányos, a mondott értékbecslők közbenjárásával felbecsült áron. Továbbá megszabták, hogy a felosztásnak böjtközépig meg kell történnie, és ugyanekkor, ha Herbort comes leteszi az esküt Széplak falu egyházában a mondott felosztást felügyelőik színe előtt arról, hogy a 15 márkát megfizette a birtokok igénylése kapcsán, továbbá ha ezt nem kaphatja teljesen vissza ugyanezen birtokok jövedelméből, akkor Osl comes fiai és unokái a közösből kötelesek visszaadni neki. És – ha esküszik – a megfizetés napját jelölje meg Herbortnak ugyanezen három felügyelő, ti. Péter, György és Ábrahám, és addig Herbort várjon Csáva faluban, amíg a fivéréi őt teljesen ki nem fizetik. Böjtközép nyolcadán pedig a felek térjenek vissza a színük elé, és mutassák be a mondott három felügyelő oklevelét a történet lefolyásáról. *Datum in Rudugvey, in quindena purificationis gloriose virginis Marie.*

Eredeti: 15,7 × 9,5 cm, hártaszalagoknak való bevágásokkal, hátulján két rányomott pecsét foltja – DL 24444. (Kincstári levéltárból, MKA, Neo-regestrata acta 50. 47.)

Kiadása: Sopron I. 22–23.; UB I. 240–241.

Az oklevél kiadási évét Hans Wagner a burgenlandi okmánytár kiadásában 1255-ben határozta meg a kelethely Magyarországhoz kerülése (1254 tavasza) és Dénes szolnoki ispán felbukkanása alapján, aki oklevelekben 1254 októberében tűnik föl utoljára, ezért szerinte 1255 februárja a legvalószínűbb (UB I. 240.). A szolnoki ispán, Türje nb. Dénes fia Dénes tényleg 1255 folyamán halt meg (PRT VIII. 293.), ám őt Péc nb. György fia Dénes követte, és nem egyértelmű, hogy itt kiről van szó. Az oklevélen két pecsét foltja is kivehető halványan, az egyik átmérője kb. 55 mm, ami megegyezik Roland nádor pecsétméretével. A másik pecsétfolt méretei sokkal elmosódottabbak, de egyértelműen kisebb, kb. 46–47 mm-es pecsétátmérőre emlékeztetnek. Türje nb. Dénes pecsétnyomóját sajnos nem ismerjük, Péc nb. Dénesét sem szolnoki ispán korából, ám már nádorként, 1273-ban kiadott oklevelén megtalálható a pecsétje, ami kb. 60 mm átmérőjű (DL 845., RP 162. sz.). Ez tehát biztosan nem lehet az itteni oklevélre nyomott pecséttel, ugyanakkor nem lehetetlen, hogy Dénesnek időközben változott a pecsétnyomója, mint arra más esetben is láthattunk példát (pl. Aba Amadé 1293 körül cserélte le pecsétnyomóját, lásd RP 238. sz. reg. kommentárja). Így talán a Türje nb. Dénessel való azonosításnak van nagyobb esélye (ez esetben az oklevél kelte valóban csak 1255 lehet). Kérdés továbbá, hogy a másik kibocsátó valóban Roland nádorral azonosítható-e, mint azt Szovák Kornél is vélte (Szovák: Roland kúriája 303.), és ez mennyiben befolyásolja a kelteztést. A pecsétméret egyezik, és Roland egy 1255. február 9-i oklevelének (amelynek széle le van tépve, és a kelthely sajnos pont nem látszik) írásképe erősen emlékeztet az itteni *damus pro memoriára* (DF 209105., RP 99. sz.). 1255. máj. 13-án Roland szintén Regede mellett tartózkodott (UB I. 243–244., RP 102. sz.), és a köztes időpontban, 1255. márc. 11-én a délvidéki Vaskán, a király környezetében (PRT II. 293., RP 100. sz.). A pecsét és az írásképek egyezősége, továbbá Türje nb. Dénessel kapcsolatban mondottak alapján tehát a legvalószínűbb, hogy az egyik kibocsátó tényleg Roland nádor, és az oklevél kiadási éve 1255.

2: (1267–1268.) júl. 25. – Bereg

Balog nb. Tombold fia Benedek oklevele arról a megegyezésről, amely Buken fiai és Simon között jött létre három ember elhurcolása ügyében, és amely értelmében Simon a megadott két határnapra 13 márkát fizet Buken fiainak, cserébe megtarthatja az elhurcolt három embert.

Eredeti: 13,4 × 7,3 cm, hártaszalagoknak való bevágásokkal, hátulján zárópecsét foltja – DL 63602. (Családi levéltárak, Dobos család 1.)

Az oklevél szövege:

Nos Benedictus iudex curie domini regis Stephani, comes Bachiensis et de Scybinio damus pro memoria, quod cum duellum Buhtha, Miko et Zepcha filii Buken contra Symonem filium Thobie super tribus capitibus hominum, videlicet Meach, Odulhoth et Ola, quas receptas^a manu violenti ab ipsis per eundem Symonem asserebant, habuissent coram nobis, adveniente termino duelli mediantibus et componentibus regni et consentientibus partibus talis compositio intervenit, quod idem Symon eisdem fratribus pro tribus capitibus hominum predictis coram capitulo Agriensi in duobus terminis solvere tenetur tredecim marcas, videlicet in festo nativitatis beatissime virginis Marie solvet sex marcas et dimidiam in estimatione, qui si diem solutionis omiserit, iudicio in crastino soluturus. Item residuas sex marcas et dimidiam solvet eisdem in die sancti Martini proximo ventura in argento decime combustionis. Qui si diem solutionis, id quod primo solvit amittus, facta autem solutione predicta tertia capita hominum ipsi Symoni remanebunt perpetualiter possidenda. Ceterum iudicium Symon, et pristaldum fratres predicti placare tenentur. Datum in Bereg, in die sancti Jacobi apostoli.

^a sor fölé beszúrva

Az oklevélen nem szerepel Benedek nádori címe, de az itt feltüntetett ispánságok alapján (bácsi, szebeni) biztosak lehetünk abban, hogy már viselte ezt a titulust. Ezeket az ispánságokat ui. elődjétől, az István ifjabb királyhoz hűtlenné vált Csák nb. Domonkostól örökölte (vö. Zsoldos: Családi ügy 96., 144. jz.), annak nádori méltóságával együtt. Archontológiailag az 1269. év talán kizárható, mert 1268 végén, 1269-ben Benedek többször is szerepel kizárólag szebeni ispánként, a bácsi ispánságot nem feltüntetve (RP 145., 154. sz., vö. Zsoldos: Archontológia 289. és *passim*). Nem lehetetlen, hogy ekkor már megvált ettől a megyétől, hiszen a régió, amiben mozgott, amúgy is az ország északi fele volt. Az 1267. évre vonatkozóan viszont nincs semmilyen adatunk Benedek ispáni címeiről, és – bár 1267 nyarán volt egy fegyveres készülődés IV. Béla részéről, amely végül nem torkollott összecsapásba – köztörténeti adatok sem zárják ki ez év nyarat. Így az oklevél keltét 1267 vagy 1268-ban határozhatjuk meg.

3: (1267–1269)

— (*B. palatinus, iudex curie*) István ifjabb királyhoz (*Excellentissimo domino suo St[ephano] Dei gratia iuniori regi Ungarie, duci Transsilvano, domino Cumanorum*): jelenti a királynak, hogy kiment Pest megyébe a gonosztevők kihirdetésére és a tulajdonosaitól jogtalanul elidegenített földek számbavételére (*in comitatu Pestiensis ad indicandos malefactores et cognoscendas causas terrarum indebite alienatarum a suis possessoribus*), és ekkor tudomására jutott, hogy az öröklött, vásárolt és adomány útján elnyert Oszlár föld (*terra Ozlar ... tam hereditaria*,

emptitia, quam et donativa) Kristóf, Péter és péteri (*de Patery*) rokonságának a tulajdona, és jelenleg István húga: Margit apáca (*karissima soror vestra domina Margareta*) birtokolja. Mivel a földet a mondott úrnő bírja, így a nádor nem mer- te visszaadni a mondott tulajdonosoknak, hanem a király akaratára bízta rá, hogy az ő ítélete döntsön erről.

Eredeti: 16,9 × 6,1 cm, hártvaszalagnak való bevágásokkal, hátulján zárópecsét foltja – DL 577. (Kincstári levéltárból, MKA, Acta ecclesiastica ordinum et monialium Vbuda 31. 6.)

Kiadása: ÁÚO VIII. 276.

Regesztája: Bártfai: Pest megye 44. sz.; Bakács: Pest megye 93. sz.

Az oklevél hátulján ugyanazon kézírással: „Domino suo benefactori regi Stephano”. A kiadásban a 2. sorban a *prelatus* helyett: *palatinus*; alulról a 2. sorban *mandem* helyett *mandemus*. Az oklevél keltét a regeszták 1259 utánra és 1264 körülre helyezték, amely archontológiai okokból nem lehetséges. Zsoldos Attila 1268-ra keltezte (Zsoldos: Árpádok és asszonyaik 139.), vélhetően az alapján, hogy Benedek egy másik jelzett oklevele (ÁÚO VIII. 211–212., RP 145. sz.) is ekkor kelt. Bár Benedek már 1266 legvégén megkapta a nádori és udvarbírói címet, és egészen 1269-ig (de valószínűleg 1270 tavaszáig) meg is maradt ezen tisztségekben (Zsoldos: Archontológia 26.), az 1268. évre utal néhány más jelen- ség is. Egyrészt ekkor volt egy másik ítélkező fórum is Pest megyében István if- jabb király parancsára 1268 októberében (HOkl 53–55., RP 144. sz.). Ez nem volt azonos Benedek itteni külön megbízásával, de úgy tűnik, ekkor kezdődtek az ilyesfajta, külön megbízás alapján zajló ítélkezések. Másrészt az idősebb király országrészében ugyancsak számos hasonló birtokfelülvizsgálat indult meg 1268 folyamán. Ennek kiváltó oka az 1267. évi törvény volt, amelynek 5. cikke- lye elrendelte, hogy „a nemesek földjeit, melyeket a mi vagy a királynéasszony szabad falvainak a népei, avagy az udvarnokok, vagy pedig a várnépek bármily- en ürüggyel elfoglaltak vagy elfoglalva tartanak, e nemeseknek vissza kell adni” (DRMH 1/1. 42. Magyarul: Szöveggyűjtemény 279.). Az első bizottságok külön királyi megbízás alapján 1268-ban álltak föl, és több nyugat-magyaror- szági megyében is megkezdték a nemesektől elfoglalt birtokok visszaadását (részletesen adatolva: Szűcs: 1267. évi dekrétum 376–378.). Arról ugyan nem tudunk, hogy ezek a felülvizsgálatok az ifjabb király országrészében is megin- dultak, sőt, a jelek éppen arra utalnak, hogy az 1267. évi törvényt csak István *nevében*, de nem részvételével adták ki (soha nem lógott rajta a pecsétje, és való- szerűleg nem is volt jelen a kiadásakor, ráadásul a cikkelyben említett „király- néasszony” biztosan IV. Béla feleségére vonatkozik, lásd minderről Zsoldos: Családi ügy 104–108.). Ám nem lehetetlen, hogy néhány, a serviensek számára „népszerű” intézkedést ő is átvett apjától, hiszen ha katonai értelemben 1267 után már nem is volt köztük ellentét, egyfajta politikai „verseny” végig fenn- állt a két országrész között. Ez a gondolatmenet ugyanakkor nem ad biztos támpontot az 1268. évre nézve, és az oklevelet tartalma alapján sem lehet más- képpen leszűkíteni. Oszlár (lásd ÁMTF IV. 535.) ügyében még IV. Béla 1259. évi adományával kezdődött az ellentét, amellyel többek között ezt a földet is

az épülő margitszigeti apácakolostornak adta adományul, és ezt István ifjabb király is megerősítette 1264-ben (RA 1225., 1826. sz.). Benedek nádor ezen oklevelében is jelezte a problémát, és a per egy újabb állomásával találkozunk egy szintén keltezetlen *damus pro memoria*-oklevélben, amelyet Budán, a hadoszlás 22. napjának ötödnapján (*quinto die post vicesimum secundum diem residentie exercitus*) állítottak ki (DL 603., kiadása: ÁÚO XII. 676.). Az oklevél kiállítója ebben előadja, hogy azt a pert, amit Kristóf, Péter és péteri rokonságuk folytat Oszlár birtok kapcsán a Szűz Mária szigeti apácák ellenében a hadoszlás 22. napján a színe előtt, áttette Szent György 15. napjára (május 8.), hogy akkor a király és bárói ítélkezzenek ez ügyben, mivel a felek hiába mutatták be okleveleiket, nem tudott dönteni. Bár egyértelműen kiderül, hogy Oszlár (és Pest megye) területén az ifjabb király volt illetékes, az oklevél kelethelye (Buda) azt sugallja, hogy ezt a *damus pro memoria*t már az orszégegyesítés után, legkorábban 1271-ben állították ki (hiszen az oklevél kiállításának időpontjában már megtörtént az orszégegyesítés, amely hivatalosan IV. Béla halála, 1270. május 3. után jött létre, és ha itt május 8-ra halaszt, akkor biztosan nem járhatunk 1270-ben.). A per felújítását ekkor talán az váltotta ki, hogy Erzsébet, a szigeti apácák *procuratora* még 1270-ben megerősítette V. István előtt a monostornak szánt adományokat, így átírta István ifjabb király 1264. évi megerősítését is (RA 1971. sz.). A per végül 1274-ben zárult le, amikor a felek megosztottak a földön a váci káptalan színe előtt (ÁÚO IV. 46–48.). A per ezen állomásai tehát nem nyújtanak támpontot Benedek oklevelének közelebbi keletjéhez. Mivel az itt említett Margit 1270 januárjában halt meg (KMTL 443.) ami vélhetően kizárja az 1270. évet, továbbá 1266 esetén Benedek csak az év legeslegvégén nyerte el itt említett nádori tisztségét, ezért az oklevelet 1267 és 1269 közé tehetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy a birtokvissaadások nyugat-magyarországi párhuzamai miatt talán az 1268. év a legvalószínűbb.

4: (1278–1280)

Csák nb. Máté fia Máté oklevele (*privilegium Mathey palatini bone memorie ... confectum seu compilatum*), amelyben megerősíti a komáromi (*de Komarum*) hospesek korábbi kiváltságait.

Tartalmilag átírta: Csák Máté nádor 1307. aug. 14. (AOKI II. 224. sz.): Štátny archív v Nitre (sídlo v Ivánka pri Nitre) Pobočka Komárno (Szlovákia), Komárom város levéltára: Mohács előtti oklevelek 3. (DF 274777.)

Kiadása (TÁ): CD VI/2. 402–403.; CD VIII/1. 238–239.; CD VIII/6. 11.; VMMS 83.

Regesztája: VMMS 66; Jerney: Káptalanok és konventek 20. (TÁ); RDES I. 230. (TÁ)

Fejér György egyik kiadása (CD VIII/1. 238–239.) Péter nádor privilégiumát közli a tartalmi átírásban, amit Jerney János is átvett (Jerney: Káptalanok és konventek 20.), és emiatt a későbbi szakirodalom némelyike is kettős szöveg-hagyományról ír (pl. Kristó: Csák Máté hatalma 22–23.; ÁMTF III. 431.). A szö-

vegben Máté neve szerepel. Mivel Komárom ura 1277-ben még Hontpázmány nb. Tamás volt, és ő adott nekik kiváltságokat (CD VI/2. 401–402.), ezért Máté oklevelét ez utánra kell keltezni. A Csákok 1278 körül szerezhették meg maguknak a várost, mert Máté 1278–1279 folyamán már ott keltez (RP 204. sz.; vö. Kristó: Csák Máté hatalma 22–23.). A komáromiak nyilván az új urukkal is megerősítették korábbi kiváltságaikat, ezért nevezte 1307-ben Máté a nagybátyja oklevelét compillátumnak (*privilegium ... compilatatum*), hiszen csak a korábbi kiváltságok összegyűjtését tartalmazta.

5: (1287–1288. aug. 20. előtt)

Héder nb. Henrik fia János (*I. palatino comiti Supruniensi et iudici Cumanorum*) levele (*litteras vestre*) a vasvári káptalanhoz, hogy embere: csói (*de Chou*) Mocya mellé küldjék ki egy emberüket, akinek a tanúbizonyosságával Mocya iktatja Keled fia: Keled Nick (*Nichk*) nevű földjét Csépánnak, Ebed fia: Rénoldnak, Trisztánnak, Chuna fia: Jánosnak, jáki (*de Iaac*) nemeseknek, továbbá Miklósnak, Simonnak (*Symun*), Belidnek, Opour-nak, Ernyének, és patyi (*de Puch*) Chete fia: Miklósnak.

Tartalmilag átírta: vasvári káptalan – Burgenländischen Landesarchiv, Niczky-FA. Fasz. 96. (DF-jelzete nincs)
Kiadása (TÁ): UB III. 284.

A viszonyított keltezés egyrészt az évet nem tartalmazó átíró oklevél aug. 20. körüli kiadási idejéből, másrészt János nádor és soproni ispán hivatali idejéből adódik (Zsoldos: Archontológia 22.).

6: (1298. dec. 13. előtt)

Péc nb. Márk fia Apor levele a somogyi konventhez, hogy Óvári Konrád fia: Jakab tegyen esküt Szent Miklós nyolcadán [dec. 13.] 50 nemessel egyetemben a színiük előtt, hogy a nádor serviensét, Zuda mestert nem fosztotta ki, servienseit nem sebesítette meg és vetette fogságba, és nem okozott neki 60 márka kárt akkor, amikor a király Kőszeg vára alatt volt.

Tartalmilag átírta: somogyvári konvent 1298. dec. 13. – DL 38674. (Családi levéltárak, Ovári család, Győr nembéli)
Regesztája (TÁ): Borsa: Somogyi konvent 40. sz.

A tartalmi átírás szövege:

Nos conventus monasterii [sancti Egidii] de Symigio damus pro memoria, quod cum secundum continentiam litterarum Opour palatini magister Jacobus filius Corradi de Owar contra magistrum Zudam servientem eiusdem palatini cum quinquaginta nobilibus ^aoctavis sancti Nicolai^a iurare coram nobis debuisset

super eo, ut ipsam magistrum Zudam non spoliaverit, duos servientes suos non vulneraverit, nec etiam eosdem servientes suos captivaverit, et captivatos in suo carcere non tenuerit, nec in receptione equorum suorum ac in armis dampnum sexaginta marcarum sibi non intulerit eo tempore, quo dominus rex sub castro Kuzeg fuisset.

^{a-a} sor fölé besúrvá

A megadott határnap fényében a nádori oklevél 1298 októbere-novembere táján kelhetett.

7: (1296. vagy 1307. ápr. 2. előtt)

Aba nb. Dávid fia Amadé memoriális levele (*litterarum nostrarum memorialium*) szerint színai (*de Scyna*) Berche fia: Péter állítson tanúkat a jászói konvent színe előtt Moytha fia: Moys ellenében húsvét nyolcadának másnapján, majd a tanúállítás 15. napján a felek térjenek vissza a színe elé, és mutassák be a konvent oklevelét az események lefolyásáról.

Tartalmilag átírta: Datum pro memoria [Aba Amadé nádor]: Függelék, 8. sz. regeszta

A kiadóra és a keltezésre lásd a 8. sz. regeszta kommentárját.

8: (1296. vagy 1307.) ápr. 21–22. – Vizsoly

– (*Datum pro memoria*): Az oklevéladó korábbi memoriális levele értelmében [7. sz. reg.] húsvét nyolcadának 15. napját követő hétfőn a színe előtt meg kellett jelennie egyik részről színai (*de Scyna*) Berche fia: Péternek, a másik részről Moytha fia: Moysnak, hogy bemutassák a jászói (*de Iazou*) konvent oklevelét Péter tanúállításáról. A mondott napon Péter be is mutatta a prépost és konvent levelét arról, hogy húsvét nyolcadának másnapján, az oklevéladó mondott memoriális értelmében tanúkat állított a konvent színe elé, ám a konvent oklevele szerint Péter nem illő módon (*non debito modo*), hanem hamisan (*falso*) bizonyított. Ezért az oklevéladó együtt a vele ítélkező nemesekkel úgy ítélte, hogy Péter vesztse el a perét a fivére halála és a károkozás ügyében, amellyel Moyst vádolta, és Moyst tekintsek mindenben ártatlannak. *Datum in Wysl, sabbato proximo ante festum beati Georgii martiris.*

Eredeti: 15,1 × 4,5 cm, hátulján a zárópecsét foltja – DL 75221. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 58.)

Kiadása: RDES I. 331.

Az oklevél a 13–14. sz. fordulóján kelt az itt szereplő személyek életideje alapján. Az alperes Mojta fia Mojs 1311 nyarán már biztosan nem élt (lásd RP 329. sz. reg. kommentárját), így ez az oklevél kiadásának felső határa. Az alsó határ

1288, amikortól Aba Amadé vizsolyi bírósága elvileg elkezdhetett működni. Ám a keltezés tovább szűkíthető az alapján, hogy az oklevéladó húsvét nyolcada utáni hétfőre írta elő a tanúállítást, majd arra két hétre kellett a feleknek visszatérni hozzá, amely meg is történt. Az oklevél Szent György (ápr. 24.) előtti szombaton kelt (ez nyilván a mondott hétfőt követő szombat). Így csak az olyan évek jöhetnek számításba a fenti évkörön belül, amikor a húsvéthétfőt követő 3. hét utáni szombat ápr. 24. elé esett, vagyis a húsvét igen korán, még március végén volt. Összesen két ilyen év van 1288 és 1311 között: 1296 és 1307. A keltezést ennél jobban leszűkíteni nem lehet. Az oklevél hátulján egy nagy méretű, kb. 51 mm-es pecsétfolt található, amely megfeleltethető Aba Amadé 1295 után használt pecsétnyomójával (lásd RP 238. sz. reg. kommentárját). A nagyúr ugyan legtöbbször Göncön keltezett oklevelet, de vizsolyi kelet helyű *damus pro memoria*-levelére is akad példa (RP 344. sz., Függelék, 17. sz. reg.). A kibocsátót így a pecsétméret alapján Amadéval azonosíthatjuk, aki mindkét számba jöhető évben viselte a nádori címet.

2. Aba Amadé és vizsolyi bíróságának *damus pro memoria*-oklevelei

Az alábbiakban azokat a kiadó megjelölése nélküli (ún. „*damus pro memoria*”) okleveleket vesszük számba, amelyek Aba Amadéhoz vagy vizsolyi bíróságához köthetőek, és szintén kimaradtak „Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik kritikai jegyzéke” c. munkából. Ezen okleveleket azért tettük külön csoportba, mert az időrendjük bizonytalan, és nem tudható, hogy Amadé vagy albírója akkor adta-e ki, amikor a tartományúr éppen viselte a nádori címet (ezek tehát az oklevéltár legvégén, a 333–345. sz. regeszták között kaptak volna helyet). Így az itteni oklevelek nem elsősorban a nádori hivatal működésébe nyújtanak betekintést, hanem Amadé általános bírói tevékenységét illusztrálják. A regeszták számozása folyamatos a függelék első részével. Azon *damus pro memoria*-oklevelek, amelyek bizonytalan módon, de más nádorokhoz köthetőek, nem szerepelnek, itt csak Aba Amadé és bíróságának okleveleit regesztáztuk. Tegyük hozzá: az összes, korábban számba nem vett vizsolyi kelet helyű *damus pro memoriát* átnéztük, és olyan kiadó nélküli, ott kelt oklevelet, amely nem Amadéhoz, hanem egyértelműen a Drugetekhez kapcsolódik, nem találtunk. Feltételesen csak az utolsó (21. sz.) oklevélről képzelhető el, hogy esetleg a Drugetek bíróságához is kötődhet.

9: (1288–1294.) szept. 14. u. – Gönc

Aba nb. Dávid fia Amadé (*Datum pro memoria*): János comes gönci várnagy (*castellanus de Gunch*) Szent Mihály [szept. 29.] előtti kedden köteles a mislyei (*de Misle*) prépost előtt tanúkat állítani Edus serviense: Copoz ellenében arról,

hogy Copoz jelen volt az ő Zsujta (*Sugkta*) nevű falujának feldúlása napján, és a falu feldúlása révén neki 10 márkányi kárt okozott, amely elmondottakat Copoz mind tagadta. A prépost oklevelét a tanúk neveivel és vallomásával a tanúállítás 8. napján mutassák be az oklevéladónak. *Datum in Gunch, feria sexta proxima post fesum exaltationis sancti Crucis.*

Eredeti: 12,3 × 3,1 cm, hátlapon a zárópecsét foltja – DL 75230. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 98.)

Kiadása: RDES I. 125.

Az oklevelet 14. századinak datálták (vö. a kiadás mellett még ÁMTF I. 119., 158.). Kiadója biztosan egyezik azon szept. 20-i *Datum pro memoria* kiadójával, amely szerint a felek végül megegyeztek egymás közt (lásd 10. sz. reg.). Annak az oklevélnek a hátulján Aba Amadé azon pecsétjének a maradványai láthatóak, amelyet 1288 és 1293/1295 között használt (lásd az RP 238. sz. reg. kommentárját). Hogy ezen belül mikori az oklevél, nem deríthető ki, bár az 1291. év biztosan kizárható, hiszen akkor a fenti napi kelet szept. 21-re esne, míg a felek szept. 20-án már említették ezt az oklevelet. Az 1295. év sem valószínű, mert akkor szept. 7-én Amadé Szabolcs és Szatmár megyéknek tartott közgyűlést, a légvonalban is majdnem 100 km-re fekvő Mátészalkán (RP 266. sz.). Bár elvileg már visszaérhetett a kúriájába bő egy hét alatt, valószínűbb, hogy egy másik évről van szó. A pontos kiadási idő hiányában az sem tudható biztosan, hogy Amadé nádor volt-e éppen az oklevél kiadásakor.

10: (1288–1294.) szept. 20.

– (*Datum pro memoria*): Személyesen megjelent színe előtt egyik részről János comes, másik részről Moyta fia: Edus és serviense: Copoz amiatt, hogy az oklevéladó korábbi levele értelmében [9. sz. reg.] János köteles tanúkat állítani Szent Mihály [szept. 29.] előtti kedden a mislyei (*de Misle*) prépost előtt Edus és Copoz ellenében. Ám a felek fogott bírák közbenjárásával végül abban állapodtak meg, hogy Szent Mihályt követő kedden a mondott prépost színe előtt Edus 9 nemessel együtt esküt tesz arról, hogy a kérdéses ügyben a serviense teljesen ártatlan. Ha az esküt leteszi, akkor az igazolja őt, ha nem, akkor köteles 10 márkát fizetni Jánosnak. A prépost oklevelét az események lefolyásáról a tanúállítás 8. napján mutassák be az oklevéladónak. *Datum in vigilia Mathey apostoli et ewangeliste.*

Eredeti: 12,8 × 3,3 cm, hátulján a zárópecsét viaszmaradványai – DL 75217. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 47.)

Kiadása: RDES I. 125–126.

A kiadó és a keltezés megállapításához lásd a 9. sz. reg. kommentárját.

11: (1291–1299.) máj. u. – Vizsoly

[Aba Amadé ismeretlen albírāja] (*Datum pro memoria*): Herconyg fia: Demeter pert kezdett Tiborc fiai: András, Gergely és László, János fiai: Péter, Pál és Márk, Jakab fia: Miklós, továbbá baranyai (*de Barana*) (dict.) Benedek ellen, azt állítva, hogy amikor Gurk fia: Albert meghalt, akkor Izbégszend (*Izdigscend-Izbigscend*) földben bírt része az atyjára szállt vérrokonság okán és más miatt is, így az a rész az ő atyját illeti. Ezzel szemben András a maga és fivérei nevében azt állította, hogy Albert birtokrészét az ő atyjuk vette pénzért, és a jászói (*de Jazow*) konvent oklevelével ezt bizonyítani tudja. Az oklevéladó ezért elrendelte, hogy a jelen oklevél keltének 15. napján a felek mutassák be neki az oklirataikat, és azokat megtekintve dönteni fog. Demeter ezen kívül azzal is vádolta a mondott nemeseket, hogy egy másik, szintén Izbégszendentben lévő birtokrész is az atyját illeti, amiről be is mutatta a megboldogult [IV.] László király pátens oklevelét, amely szerint Besyn, András, Tiborc, János és Tenkez fia: Jakab saját akaratukból azt vallották, hogy Balázs és fivérei csak egy részt bírnak a fentiekből. Minderre a mondott szendi (*de Scend*) nemesek nem feleltek, mivel László és Péter nem volt jelen, így nem válaszolhattak a vádakra. Ezért az oklevéladó ugyanezt a 15. napot jelölte meg a válaszadásra ezen ügyben is. *Datum in Vysl, Dominico die proximo post festum beati Stanizlai mariris.*

Eredeti: 15,5 × 5,8 cm, hátlapján a zárópecsét foltja – DL 61117. (Családi levéltárak, Rhédey család 6.)
Kiadása: HO VII. 328–329.

Az oklevél hátulján egy kb. 38 mm-es pecsétfolt található, és latinságának stílusa nagyon hasonló a 12. sz., szintén Vizsolyban kelt *damus pro memoria* stílusához, és annak a pecsétje is 38 mm. átmérőjű. A kiadóra, és a keltezés záródátumára vonatkozóan lásd azon reg. kommentárját. A nyitódátum abból adódik, hogy az oklevél május első felére (Szent Szaniszló püspök utáni vasárnap) eső napi kelettel már halottnak említi IV. László királyt.

12: (1290–1299.) máj.–jún. – Vizsoly

– (*Damus pro memoria*): Egyk részről Endri fia: Miklós, másik részről Chana mester serviense: Miklós az oklevéladó színe elé állva beszámoltak arról, hogy egy perben, amely Márton fiai: Chana mester, Máté és Tekule, Lede fia: Chonk, illetve a nevezett Miklós között zajlott az ő fivérének halála miatt, a felek fogott bírák közbenjárásával kiegyeztek. Időközben azonban Henrik a mondott Chonk nevében tiltakozott, hogy Chonk nem volt jelen a béke megkötésekor, és ezt Endri fia: Miklós is megerősítette. Ezért az oklevéladó elrendelte, hogy a jelen oklevél kiadásának nyolcadán Chana és Chonk jelenjen meg a színe előtt, hogy befejezhessék az ügyet.

Eredeti: szabálytalan alakú, 16,4 × 2,9 (legnagyobb magasság) cm, hátlapján a zárópecsét viaszmaradványai – DL 105728. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc)

Az oklevél szövege:

Damus pro memoria, quod cum Nycolaus filius Endri ab una parte, Nycolaus serviens magistri Chana ab altera ad nostram presentiam accessissent, retulerunt, quod causa, que inter ipsum magistrum Chanam, Matheiam et Tekulem filios Martini, necnon Chonk filium Lede, et inter Nycolaum nominatum ratione mortis fratris sui vertebatur, super ipsa causa per compositionem proborum virorum in pacem devenissent, medio tempore Herricus pro dicto Chonk personaliter comparendo protestavit, quod ipse in concordia nominata non fuisset, et non in aliqualem pacem cum Nycolao supradicto devenisset, unde nos decrevimus, quod in octavis datarum presentium, sine crastino, ipse magister Chana et Chonk compareant personaliter coram nobis, et nos^a finem faciemus. Datum in Vysl, Dominico die proximo post [festum] Corporis Christi. Item Nycolaus filius Endri per nos requisitus respondit, quod in ipsa ordinatione pacis non fuisset Chonk.

Hátlapon: Pro Herrico contra Nycolaum memoriale.

^a sor fölé beszúrva

Az oklevél pecsétje kb. 38 mm-es, köriratából az R és néhány nem teljesen egyértelmű (I? E?) betű látszik. Bár a vizsolyi kelethely és a pecsétméret támogatná Aba Amadét személyét (1288–1295 között ő is 38 mm-es pecsétnyomót használt), ám a körirat töredéke nem egyezik az ő 38 mm-es sigillumával (lásd RP 238. sz. reg. kommentárját, ill. DL 90791.). A körirat paleográfiai stílusa és az egyes betűk mérete alapján ugyanezen pecsét töredéke található egy másik, 1296-ban kelt vizsolyi damus pro memoria-oklevél hátulján, amelyet Aba Amadé ismeretlen albírája adott ki (RP 272. sz.). Így tehát ezt az oklevelet is az ő kiadványának tudhatjuk be, és mivel 1299 végén már János töltötte be ezt a tisztséget, ezért a kiadvány záródátuma ez az év. A *terminus post quem* 1290 lehet, amikor is Csank apja, Lede még élt (DL 68901.), de legkorábban 1288 – az előtt ugyanis még biztosan nem működött Amadé vizsolyi bírósága. Az oklevél stílusa és írásképe egyébként igen hasonló egy harmadik Vizsolyban kelt, 38 mm-es pecsétfolttal rendelkező oklevélhez (11. sz. reg.), nagyon valószínű, hogy ez is ugyanezen albíró kiadványa.

13: (1299–1304.) nov. 22. – Vizsoly

János nádori albíró (*Datum pro memoria*): Az oklevéladó színe előtt személyesen megjelent egyik részről Márton özvegye: Magdolna, az ura: Etened fia: Illés mester, sógora (*genero suo*): Konrád, és rokona: Balázs, a másik részről pedig ruszkai (*de Ruzka*) Bogomer fia: Serefyl a mondott asszony fiának: Tamásnak a halála ügyében, amelyet Serefyl serviense: Peteuch okozott, és a felek a kö-

vetkező egyezségről számoltak be. Serefyl vállalta, hogy a haláleset miatt fizet az asszonynak és Illésnek 15 márkát, részint kereskedelmi ezüstben, részint illő becsértékben (*in estimatione competenti*), amelyből 5 és fél márkát ezüstben már kifizetett az oklevéladó színe előtt, 9 és fél márkát pedig a jászói (*de Iazo*) konvent előtt fizet ki két részletben, ti. 5 és fél márkát böjtközép nyolcadára, 5 [helyesen: 4] márkát pedig pünkösöd nyolcadára. Mindebből Illést harmadrész illeti meg. Ha Serefyl az első fizetési határidőt elmulasztja, akkor kétszeres büntetésbe essen, ha a másodikat, büntessék úgy, mintha párbajban lett volna vesztes. Az utolsó fizetési napon Serefyl esküt tesz 12 nemessel, hogy a mondott haláleset véletlenül és nem szándékosan történt. Mindezek megtörténtével az asszony és Illés mester állítson ki mentesítő levelet a jászói konventtől Serefyl részére. *Datum in Wysl, in festo beate Chechelye martiris.*

Eredeti: két példányban, az első szabálytalan alakú, 13,2 × 10, 3 cm (legnagyobb szélesség és magasság), hátlapján a zárópecsét viaszmaradványa, a második 10,6 × 8,7 cm, hártájája kissé rongált, hátlapján a zárópecsét foltja – DL 75219. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 56.)

Kiadása: RDES I. 98.

A kiadó személyét a jászói konvent oklevele azonosítja (bár a kérdéses helyen éppen szakadt), amely szerint a böjtközép nyolcadán történő lefizetés „iuxta continentiam litterarum comitis Johannis ... Omodei” történt (DL 75203.). A vizsolyi kelethely miatt Amadének a Jánosa egyértelműen János nádori albíróval azonosítható (vö. RP 317., 321. sz., vö. még RP 318. sz.), aki 1299–1300 közötti oklevelekben tűnik fel. Mivel 1305 februárjában már egy bizonyos Pál volt a vizsolyi albíró (AOkl I. 706. sz., vö. még AOkl III. 790. sz., RP 327. sz.), ezért az oklevél legkésőbb 1304-ben kelhetett.

14: (1288–1310.) nov. 25. – Vizsoly

[Aba Amadé vagy vizsolyi albírāja] (*Datum pro memoria*): Zeme fia: Dénes, továbbá Chyma, Lotur, Pethe és fivérei kötelesek megjelenni az oklevéladó színe előtt Szent György nyolcadán [máj. 1.] *Gylis-i* Pál és Miklós ellenében végső válaszadásra, hacsak időközben meg nem egyeznek. *Datum in Vysl, is festo beate Katherine virginis.*

Eredeti: 15,5 × 1,7 cm, hátlapon a zárópecsét foltja – DL 82908. (Családi levéltárak, Zichy család, zsélyi 218. B. 23.)

Kiadása: Zichy I. 83.

Zeme fia Dénes egy 1296. évi oklevélben bukkan fel (ÁÚO XII. 589–590.), és a többi felperes: ugyanezen Zeme (Zene) fia Chyma, és az itteni alperesek: Pál és Miklós egy 1297. évi oklevélben tűnnek fel (Zichy I. 86.). Ezen kívül Chyma, Lotur és Pethe Amadé nádor előtt is pereskedtek (RP 330. sz.). Az oklevél ki-

adását így Amadé vizsolyi bíróságának idejére tehetjük. A hátoldali pecsét-folt nem mérhető, de az íráskép hasonlóságot mutat azon vizsolyi damus pro memoria-oklevelek körével, amelyeket Amadé egy ismeretlen vizsolyi albírāja adott ki (RP 272. sz., lásd még 11–12. sz. reg.), és aki az 1290-es évek közepén, második felében működött. Bár ez az időpont éppen egyezik az itteni személyek egyéb felbukkanási idejével, az íráskép némi hasonlósága, és a vizsolyi kelethely még nem olyan súlyú bizonyíték, hogy mindenképpen ezzel az albíróval azonosítsuk a kiadót. Ezért tágabban Amadé teljes működési idejét felvettük lehetséges kiadási időnek, és a kiadók közé magát a nádort is, akinek, ha nem is nagy számban, de előfordultak vizsolyi kiadású oklevelei.

15: (1296–1310.) dec. 12. – Szina

Aba Amadé (*Datum pro memoria*): azt a pert, amelyet Herbord fia: Benedek folytat szebenyei Sándor fiai: Lőrinc comes, Gergely, István és Tamás, és ugyan ezen Lőrinc fiai: László és Miklós ellenében, akik személyesen is megjelentek, továbbá azt a pert, amelyet Marcell fiai: Antal és Sebestyén és a mondott Benedek folytatnak majd – akiknek a nevében Antal jelent meg – az oklevéladó Göncbe való visszaérkezésének nyolcadán, elhalasztja vízkereszt 15. napjára azon kikötéssel, hogy Antal és Sebestyén személyesen, és ne képviselő útján legyenek jelen.

Eredeti: 15 × 3,5 cm, hátlapján a zárópecsét viaszmaradványai – DL 75233. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 101.)

Az oklevél szövege:

Datum pro memoria, quod causam, quam Benedictus filius Herbordi contra comitem Laurentium, Gregorium, Stephanum et Thomam filios Alexandri de Zebene, Ladislaum et Nycolaum filios eiusdem Laurentii, qui personaliter comparuerunt, item causam, quam Anthaleus et Sebastianus filii Marcelli, et predictus Benedictus, ex quibus dictus Anthaleus comparuit, octavo die post redditum nostrum in Gunch habebunt coram nobis, prorogavimus in statu priori ad quindenas Epiphanie Domini ita, quod dicti Anthaleus et Sebastianus propriis eorum in personis, et non per procuratores debeant comparere ipso die. Datum in Scyna in vigilia Lucie virginis.

Hátlapon: Pro comite Laurentio et aliis contra Benedictum et alios.

A per Amadé nádor színe előtt folyt valamikor 1295–1311 között, bár csak perhalasztó okleveleket ismerünk ezzel kapcsolatban (RP 342., 344. sz.; Függelék, 17. sz.). Mivel az oklevéladó itt kifejezetten kiemelte, hogy Göncbe (Aba Amadé székhelyére) való visszatérte után tárgyalta volna az esetet, ezért biztosak lehetünk benne, hogy itt is az éppen „úton” lévő Amadé levelével van dolgunk. Az egyetlen „zavaró tényező” a hátoldali pecsét, amely biztosan nem a nádoré:

egy kb. 34 mm átmérőjű körpecsét, egy álló angyallal(?), köriratából csak a kezdő „S” (Sigillum) kivehető. Mivel a nádor egyéb kiadványain még csak hasonló sem bukkan fel máskor, és az angyalábrázolás egyébként sem jellemző a világi hatóságokra, ezért arra kell gondolnunk, hogy a nádor nem vitte magával a nagypecsétet, ezért éppen Szinában tartózkodván egy rendelkezésére álló egyházi hatósággal íratta meg oklevelét, aki a saját intézményének pecsétjével erősítette meg az oklevelet (Szina egyébként kb. 10 km-re feküdt Göncről, épp a Kassára vezető úton).

16: (1296–1311. febr. előtt)

– levele szerint (*iuxta continentiam priorum litterarum nostrarum*) hamvazószerda nyolcadán jelenjenek meg a színe előtt egyik részről Sándor fiai: Lőrinc, Gergely, István és Tamás, továbbá szebenyei (*de Zebene*) László és Miklós, másik részről pedig Herbord fia: Benedek, és pányoki (*de Pank*) Marcell fiai: Antal és Sebestyén.

Tartalmilag átírta: Datum pro memoria [Aba Amadé]: Függelék, 17. sz. reg.

17: (1296–1311.) febr. – Vizsoly

– (*Datum pro memoria*): korábbi levele értelmében [16. sz. reg.] hamvazószerda nyolcadán jelenjenek meg a színe előtt egyik részről Sándor fiai: Lőrinc, Gergely, István és Tamás, továbbá szebenyei László és Miklós, akik közül és nevében Gergely és László jelentek meg, másik részről pedig Herbord fia: Benedek, és pányoki Marcell fiai: Antal és Sebestyén, akik közül és nevében Antal jelent meg, és mivel a perük már régóta húzódik, akkor végső döntés lesz az ügyükben.

Eredeti: 12,9 × 2,9 cm, vízfoltos, hátlapon a zárópecsét viaszmaradványai – DL 75229. (Családi levéltárak, Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 97.)

Az oklevél szövege:

Datum pro memoria, quod in octavis Cynerum comes Laurentius, Gregorius, Stephanus et Thomas filii Alexandri, Ladislaus et Nycolaus de Zebene ex quibus et pro quibus idem Gregorius et Ladislaus comparuerunt ab una parte, et Benedictus filius Herbordi, item Anthaleus et Sebastianus filii Marcelli de Pank, ex quibus idem Anthaleus astitit ab altera iuxta continentiam priorum litterarum nostrarum debent coram nobis plenarie comparere, et quia eadem causa diutius fuit ventilata, finalis decisio per iudicium fieri debet inter partes. Datum in Dominica Exurge, in villa Wysl.

Hátlapon: Memorialis pro comite Laurentio et aliis contra Sebastianum et alios ad octavas Cinerum.

A per Amadé nádor színe előtt zajlott Göncön és Vizsolyban, valamikor 1295–1311 között (RP 342., 344. sz., vö. még Függelék, 15. sz.). A ránk maradt három oklevél is perhasztás. A kiadót tehát mindenképpen Amadé nádorban vagy vizsolyi albírájában jelölhetjük meg. A hátlapon lévő pecsét viaszmaradványából a körirat – EI – részlete látszódik, amely méretében és paleográfiájában egyezik Amadé új, 1295 utáni pecsétjének „OMODEI” részével (vö. DL 70360.). Így ezt az oklevelet – csakúgy mint ebben a perben a másik két kiadványt – Amadénak kell tulajdonítanunk, de azt nem tudjuk, hogy milyen titulust viselt az oklevél kiadásakor.

18: (1288–1311.) márc.–ápr. – Vizsoly

[Aba Amadé vagy vizsolyi albírája] (*Datum pro memoria*): Iruzlaus fia: Dénes mester és Ite fia: Mochk köteles a virágvasárnap előtti péntekre az oklevéladó színe elé állítani annak az emberét, ti. Dénes és Mochk poroszlját: Pétert, aki Fekete (*Niger*) Péter serviense, továbbá Simon várnagyot (*maiores castri*), és szakalyi (*de Zokol*) Marcell fia: Istvánt, az újvári (*de Wyvar*) comes emberét, és azok kötelesek megerősíteni, hogy Márton fia: Fábián 10 disznót vásárolt Bárcában (*in Barcha*) János fiaitól: Illéstől, Miklóstól és Henriktől. Továbbá azt, hogy Dénes és Mochk megidézze az oklevéladó színe elé Edust és Moytha fia: Moysot. *Datum in Wysl, in dominica Iudica.*

Eredeti: 13,5 × 3,5 cm, hátlapjáról a zárópecsét foltja alig kivehető – DL 75220. (Családi levéltárak,

Máriássy család levéltára, Máriássy Ferenc 57.)

Kiadása: RDES I. 325.

Az itt szereplő személyek egyértelműen a 13–14. sz. fordulójára datálják az oklevelet. Az itt említett Mojta fia Mojs 1311 júniusában már biztosan nem élt (lásd az RP 329. sz. reg. kommentárját), így ez az oklevél kiadásának felső határa. Márton fia Fábián 1288-ban még kiskorú volt (RP 241. sz.), egyébként is ekkortájtól indul meg a vizsolyi ítélkezés. Az oklevélen nem azonosítható a pecsétfolt, de a kelet hely és időrend alapján Amadé bíróságáról lehet szó, ahol a tartományúr albírái ítélkeztek. Tegyük hozzá: bár Amadé többnyire Göncön keltezte okleveleit, előfordul néhány vizsolyi kiadású saját oklevele is (RP 344. sz.; Függelék, 8. sz., 17. sz. reg.), így ő sem zárható ki a lehetséges oklevéldók közül.

19: (1288–1311.) ápr.–máj. – Vizsoly

– (*Datum pro memoria*): Mikor per támadt Márton fia: Fábián Felbarca nevű földjének az ügyében egyik részről bárcai Illés, Miklós, Henrik, Edus és Moys, másik részről Iruzlaus fiai: Dénes és Miklós, és Ite fiai: Mochk és János között, akkor kassai Herbord fia: György serviense: Kuka (dict.) György az ura nevé-

ben azt állította, hogy Felbárca hozzá tartozik, és erről oklevelei vannak. Ezek bemutatását elvállalta húsvét nyolcadát követő szerdára, ám amikor érkezett e határnap, akkor nem mutatta be azokat.

Eredeti fényképmásolata: DL 84237. (Családi levéltárak, Bárczay család 10. 3.)

Az oklevél szövege:

Datum pro memoria, quod cum inter comitem Elyam, Nycolaum, Herricum, Edus et Moys de Barcha ab una parte, Dyonisium et Nycolaum filios Iruzlay, Mochk et Johannem filios Ite ab altera super terra Fabyani filii Martini Felbarcha vocata contenderetur, Georgius Kuka dictus serviens Georgii filii Herbordi de Cassa, qui missus rationabiliter per eundem dominum suum comparuit, dixit viva voce, quod predicta terra Felbarcha ad dominum suum pertineret, et super hoc haberet litteras evidentes, quas statuere assumpsit contra predictas partes feria quarta proxima post octavas Pasce coram nobis, qui easdem adveniente ipso termino non exhibuit legitime expectatus. Datum in Wysl, quinto die termini supradicti.

Hátlapon: Memorialis contra comitem Georgium filium Herbordi de Cassa contra nobiles de Barcha.

A felek a 13–14. sz. fordulóján bukkannak fel (az évkör meghatározásához lásd a 18. sz. reg. kommentárját), így az oklevél Aba Amadéhoz vagy vizsolyi bíróságához köthető. A hátlapon lévő pecsétfolt nem azonosítható egyértelműen, így nem tudjuk megállapítani, hogy egy vizsolyi albíró, vagy személyesen Amadé okleveléről van-e szó, aki, ha nem is gyakran, de itt is keltezte okleveleit (RP 344. sz.; Függelék, 8. sz., 17. sz. reg.).

20: (1288–1311.) ápr.–máj. – Vizsoly

[Aba Amadé ismeretlen albírāja] (*Datum pro memoria*): Wid fia: Heym azon 6 márkányi összegből, amellyel neki Márton fia: Fábían tartozott, és Felbárca birtokát cserébe neki elzalogosította, Moytha fiai: Edus és Moys kérésére javakban átvett két márkát.

Eredeti fényképmásolata: DL 84229. (Családi levéltárak, Bárczay család 1. 20.)

Az oklevél szövege:

Datum pro memoria, quod Heym filius Wydus summam sex marcarum, quibus sibi Fabyanus filius Martini tenebatur et possessio ipsius Fel Balcha[!] sibi fuerat obligata, ad petitionem Edus et Moys filiorum Moytha in duabus marcis rebus esset, quas duas marcas ab eisdem filiis Moytha dixit p[le]nari[e] recepisse. Datum in Wysl, in quindenis Pasce.

Hátlapon: Pro Edus et Moys contra Heym.

Az oklevél kiadási idejéhez lásd a 18. sz. reg. kommentárját. Bár az oklevélnek a DL-DF 5.1-es adatbázisban csak a fényképe van meg, a hátulján lévő pecsét-folt mellett ott található a 20. századi „Országos Levéltár. Középkori gyűjtemény” feliratú bélyegző is. Ennek a mérete kb. 38 mm. Ehhez képest a pecsét-folt méretét kb. 46–48 mm-ben határozhatjuk meg, amely nem egyezik Amadé egyik ismert sigillumának átmérőjével sem. Ezek alapján az oklevél kibocsátója Amadé egy ismeretlen vizsolyi albírja lehet.

21: (1290–1342.) febr. 9. – Vizsoly

[Aba Amadé vagy a Drugetek vizsolyi bírósága] (*Damus pro memoria*): Lőrinc fia: Miklós monoki (*de Monak*) László serviensét: Demetert az oklevéladó színe előtt találva annak emberével elfogta, és pert akart indítani ellene, László pedig elvállalta, hogy a mondott serviensét Reminiscere-vasárnap az oklevéladó színe elé állítja válaszára. *Datum in Vysl, in octavis Purificationis beate Virginis.*

Eredeti: 11,4 × 2,7 cm, hátlapján a zárópecsét foltja – DL 82909. (Családi levéltárak, Zichy család, zsélyi 217. BB. 55.)

Kiadása: Zichy VI. 1.

A kiadásban a 3. sor: *nolebat* helyett *volebat*. A kiadás Druget Vilmos nádor oklevelének tudta be, és 1336 körülre keltezte a kiadványt, azon az alapon, hogy annak egy másik, 1336. évi oklevele szintén Vizsolyban kelt (Zichy I. 487). Annak az oklevélnek azonban semmi köze ehhez a kiadványhoz. Az itt felbukkanó monoki László bizonyára Bogátradvány nb. Sándor fia (monoki) Lászlóval azonosítható, aki 1310–1335 közötti oklevelekben tűnik fel (AOkl II. 443., VI. 183., 194., XVII. 22., 56., 540., XIX. 464. sz.), fiai 1346-ban lépnek fel először önállóan (AO IV. 572.). Ez az időrend inkább a Drugetek időszaka felé tolja az oklevél lehetséges keltét, bár az 1310 előtti időszak sem zárható ki egyértelműen, főként úgy, hogy az itteni Lőrinc fia Miklós talán azonosítható azzal a szebenyei illetőségű személlyel, aki Aba Amadé egy oklevelében bukkan fel (Függelék, 15. sz. reg.) – bár ezen azonosítás helyessége sem zárja ki a későbbi keletet. Az oklevél hátulján található pecsétfolt lelóg, és mérete nem állapítható meg egyértelmű módon, talán 32 mm vagy annál nagyobb (ez hozzávetőlegesen megfeleltethető akár Amadé albírai, akár Perényi Miklós pecsétjének, utóbbi az 1320–1330-as évek igen aktív vizsolyi albírja volt). Tegyük hozzá: egyetlen olyan vizsolyi *damus pro memoria*-oklevelet sem ismerünk, amely egyértelmű módon a Drugetek időszakához kötődne, ellenben Amadé vizsolyi bírósága igen sok ilyen levelet kiadott, és ez talán az 1300-as évek elejét valószínűsíti, de egyértelmű bizonyíték erre nincs, főként úgy, hogy monoki László életideje inkább a Druget-korszak irányába mutat.

Rövidítések és bibliográfia

A vezetékevek előtt álló megkülönböztető előnevet jelölő betűt az ábécérendbe soroláskor nem vettük figyelembe (vagyis pl. az „S. Kiss 1971” tételt a K- és nem az S-betűnél kell keresni).

- ÁALev = Makkai László, Mezey László /szerk./: Árpád-kori és Anjou-kori levelek, XI–XIV. század. Bp., 1960. (Nemzeti Könyvtár, Levelestár)
- ÁKÍF = Az államalapítás korának írott forrásai /szerk: Kristó Gyula/. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- ÁKO = Kubinyi Ferenc: Árpád-kori oklevelek. Pest, 1867. (Magyar Történelmi Emlékek 1.)
- ÁMTBF = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descenduntium. Összegyűjtötte, fordította és jegyzetekkel ellátta Moravcsik Gyula. Bp., 1988.
- ÁMTF I–IV. = Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp., 1963–1998.
- AO I–VII. = Anjoukori Okmánytár /szerk. Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula/ I–VII. Bp., 1878–1920.
- AOkl I–XXXVIII. = Anjou-kori Oklevéltár I–XXXVIII. /szerk. Almási Tibor, Blazovich László, Gécz Lajos, Halász Éva, Kófalvi Tamás, Kristó Gyula, Makk Ferenc, Piti Ferenc, Sebők Ferenc, Teiszler Éva, Tóth Ildikó Éva/ Bp.–Szeged, 1990–2013.
- ÁÚO I–XII. = Wenzel Gusztáv: Árpád-kori új okmánytár I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (Magyar Történelmi Emlékek, első osztály: Okmánytárak)
- Babai: Palatini = Babai, Franciscus: Ungariae palatini, propalatini, et locumtenentes regii bello, paceque clarissimi. Tirnaviae, 1775.
- Bakács: Pest megye = Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez (oklevélregeszták) 1002–1437. Bp., 1982. (Pest megye multjából 5.)
- Balics: Katholikus egyház I–II/1–2. = Balics Lajos: A római katolikus egyház története Magyarországon. I–II/1–2. Bp., 1885–1890.
- Bándi: Ágostonosok = Bándi Zsuzsanna: Ágostonos remeték Körmenden. In: Vasi Szemle 33. (1979) 359–366.
- Bándi: Körmend = Bándi Zsuzsanna: Körmend a középkorban. Körmend, 1987. (Körmendi Füzetek)
- Bárány: Debreceni Dózsa = Bárány Attila: Debreceni Dózsa küzdelme a bihari oligarchákkal. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 67–113.

- Bárczi: Szófejtő szótár = Bárczi Géza: Magyar szófejtő szótár. Bp., 1941.
- Barta–Barta: III. Béla jövedelmei = ifj. Barta János, Barta Gábor: III. Béla király jövedelmei (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről) In: Századok 127. (1993) 411–449.
- Bártfai: Három pecsét = Bártfai Szabó László: Három árpádkori pecsét. In: Turul 25. (1907) 62–70.
- Bártfai: Pest megye = Bártfai Szabó László: Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Bp., 1938.
- Bél: Archiofficiis = Bel, Caroli, Andreae: De archiofficiis regni Hungariae Hungari baronatus vocant commentario. Lipsiae, 1749.
- Béla emlékezete = III. Béla emlékezete. Bev., jegyz.: Kristó Gyula, Makk Ferenc. Bp., 1981. (Bibliotheca Historica)
- Belitzky: Besenyő telepek = Belitzky János: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére: 1937 május 27. Bp., 1937. 59–95.
- Berend: Kun törvények = Berend Nóra: Az 1279-i kun törvények szövege és keletkezési körülményei. In: Jászkunság kutatása 2000: Tudományos konferencia a Kiskun Múzeumban /szerk. Bánkiné Molnár Erzsébet/. Kiskunfélegyháza–Jászberény, 2002. 147–153.
- Bertényi: Gerichtstätigkeit = Bertényi, Iván: Zur Gerichtstätigkeit des Palatins und des Landesrichters (judex curiae regiae) in Ungarn im XIV. Jahrhundert. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Studio Historica. Tom. III. Bp., 1965. 29–42.
- Bertényi: Ítélmester = Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században. In: Levéltári közlemények 35. (1964) 187–205.
- Bertényi: Országbíró = Bertényi Iván: Az országbírói intézmény története a XIV. században. Bp., 1976.
- Bertényi: Udvar tisztségviselői = Bertényi Iván: A magyar királyi udvar tisztségviselői a középkorban. In: Rubicon 7. (1996) 1–2. sz. 7–11.
- Bolla: Társadalmi mozgalmak = Bolla Ilona: Az Aranybulla-kori társadalmi mozgalmak a Várad Regestrum megvilágításában. In: Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae: Sectio Historica 1. (1957) 84–105.
- Bónis: Hűbériség és rendiség = Bónis György: Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Sajtó alá rend. és az utószót írta Balogh Elemér. Bp., 2003. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)
- Bónis: Jogtudó értelmiség = Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp., 1971.
- Bónis: Kúriai irodák = Bónis György: A kúriai irodák munkája a XIV. és XV. században. In: Levéltári Közlemények 34. (1963) 197–243.
- Borsa: Somogyi konvent = Borsa Iván: A somogyi konvent oklevelei az Országos Levéltárban (Forrásközlés). Első közlemény 1215–1300. In: Somogy Megye Múltjából – Levéltári Évkönyv 26. (1995) 3–18.

- Botka: Csák Máté = Botka Tivadar: Trencsényi Csák Máté nádor halálának éve és napja. In: Századok 6. (1872) 190–193.
- Brunner: Herzogtümer = Brunner, Karl: Herzogtümer und Marken vom Ungarnsturm bis ins 12. Jahrhundert. Wien, 1994. (Österreichische Geschichte 907–1156. Hg. von Herwig Wolfram)
- BTOE I. = Budapest történetének okleveles emlékei. Monumenta diplomatica civitatis Budapest I. (1148–1301). Csánky Dezső gyűjtését kiegészítette és sajtó alá rendezte Gárdonyi Albert. Bp., 1936.
- Bunyitai: Kopasz nádor = Bunyitai Vince: Kopasz nádor: életrajz a XIII–XIV. századból I–II. In: Századok 22. (1888) 15–32., 129–155.
- CAH = Chartae antiquissimae Hungariae. Árpád-kori oklevelek: 1001–1196. Főszerk.: Györffy György. Bp. 1997.
- CD I–XI. = Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera Georgii, Fejér. I–XI. Buda, 1829–1844.
- CDCr I–XII. = Smičiklas, Tadija: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae I–XII. Zagrabiae, 1904–1914.
- CDS I–II. = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae I–II. /szerk. Richard Marsina/ Bratislava, 1971–1987.
- CFH I–III. = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendendum ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCC. Coll. Albinus Franciscus Gombos I–III. Bp., 1937–1938.
- CJH I. = Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkek. Az 1000–1301 közt alkotott törvényeket ford., jegyz. Nagy Gyula, az 1301–1526 közt alkotott törvényeket ford., jegyz. Kolosvári Sándor, Óvári Kelemen, magyarázatokkal és utalásokkal kíséri Márkus Dezső. Bp., 1899. (Magyar Törvénytár. Corpus Juris Hungarici 1000–1895. Millenniumi emlékkiadás I.)
- Czech: Nádorok chronológiája = Czech János: [A nádorok s az ország egyéb főtisztjei chronológiája. Bemutatva az MTA 1850. augusztus 17-i ülésén]. In: Magyar Academiai Értesítő 10. (1850) II. sz. 73.
- Cz–F I–VI. = Czuczor Gergely, Fogarasi János: A magyar nyelv szótára. I–VI. Pest, 1862–1874.
- Csánki I–V. = Csánki Dezső, Fekete Nagy Antal: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp., 1890–1941.
- Cselenkó: Szerzetesrendek Zala-megyében = Cselenkó Borbála: Szerzetesrendek az Árpád-kori Zala-megyében. Zalaegerszeg, 2006. (Zalai Kismonográfiák 9.)
- Csukovits: Intézményi újítások = Csukovits Enikő: Az Anjou-kori intézményi újítások nápolyi párhuzamai. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére /szerk.: Neumann Tibor, Rácz György/ Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.) 19–62.

- Csukovits: I. Károly = Csukovits Enikő: Az Anjouk Magyarországon I. I. Károly és uralkodása (1301–1342). Bp., 2012. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)
- Dankovszky: Lexicon etymologicum = Magyaricae linguae Lexicon critico-etymologicum. Studio et opera Dankovszky, Georgius. Posonii, 1833.
- Descriptio = Anonymi Descriptio Europae Orientalis. Imperium Constantinopolitanum, Albania, Serbia, Bulgaria, Ruthenia, Ungaria, Polonia, Bohemia anno MCCCVIII. exarata. /ed.: Olgierd Górka/. Cracoviae, 1916.
- DF = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fotótár
- DHA I. = Diplomata Hungariae Antiquissima I. Edendo operi praefuit: Georgius, Györffy. Budapestini, 1992.
- DL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár
- DL-DF 5.1 = Collectio Diplomatica Hungarica. A középkori Magyarország levéltári forrásainak adatbázisa. Internetes kiadás (DL-DF 5.1) 2009.
- DRH II. = Decreta regni Hungariae – Gesetze und Verordnungen Ungarns 1458–1490 /coll. Francisci Döry; add., comm., not. Georgius Bónis, Geisa Érszegi, Susanna Teke/. Bp., 1989. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici 2. Fontes 19.)
- DRMH I/1. = The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary – Decreta regni mediaevalis Hungariae I. /transl. and ed.: Bak, János, Bónis, György, Sweeney, James Ross/ Schlacks, 1989. (The Laws of Hungary I/1.)
- DSAd = Vladimír Rábik: Középkori oklevelek a Nagyszombati Szent Adalbert Egyesület levéltárában (1181) 1214–1543. Szeged, 2010. (Capitulum VII.)
- Dudás: Pristáldokról = D[udás] Gy[ula]: A pristáldokról. In: Századok 31. (1897) 463–464.
- Elenchus III/2. = Elenchus fontium historiae urbanae /ed.: András Kubinyi/ III/2. Bp., 1997.
- Ember: Újkori közigazgatás = Ember Győző: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.)
- Engel: Archontológia = Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Bp., 1996. (História könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.)
- Engel: Honor = Engel Pál: A honor (A magyarországi feudális birtokformák kérdéséhez). In: Történelmi Szemle 24. (1981) 1–19.
- Engel: Honor, vár, ispánság = Engel Pál: Honor, vár, ispánság. Tanulmányok az Anjou-királyság kormányzati rendszeréről. In: Századok 115. (1982) 880–922.
- Engel: Királyi emberek = Engel Pál: Királyi emberek Valkó megyében. In: Uő: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Bp., 2003. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 578–599.
- Engel: Ország újraegyesítése = Engel Pál: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Századok 122. (1988) 89–147.

- Engel: Tanácsi határozat = Engel Pál: Az „1300 körüli” tanácsi határozat keltezéséhez. In: Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára /szerk.: Fischer Ferenc, Majoros István, Vonyó József/. Pécs, 2000. 125–132.
- Engel: Társadalom Ung megyében = Engel Pál: A nemesi társadalom a középkori Ung megyében. Bp., 1998. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.)
- EO I–III. = Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez I–III. /szerk.: Jakó Zsigmond, Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével/ Bp., 1997–2008. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40. és 47.)
- Érdúj helyi: Pristáldokról = Érdúj helyi Menyhért: A pristáldokról. In: Századok 31. (1897) 266–272.
- EWU I–III. = Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. I–III/1–6. /hrsg.: Benkő, Loránd/ Bp., 1992–1997.
- K. Fábíán: Váradi Regestrum = K. Fábíán Ilona: A Váradi Regestrum helynevei. Szeged, 1997. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 13.)
- Fallenbüchl: Főispánok = Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848. Bp., 1994.
- Farkas: Egyházi nemesség = Farkas Péter: A veszprémi káptalan egyházi nemessége a 14. században. In: Kor – szak – határ. A Kárpát-medence és a szomszédos birodalmak (900–1800). A PTE BTK Interdiszciplináris Doktori Iskola Közép- és Koraiújkori programjának I. konferenciája /szerk.: Fedeles Tamás, Font Márta, Kiss Gergely/. Pécs, 2013. 25–34.
- Fehértói: Személynévtár = Fehértói Katalin: Onomasticon Hungaricum. Nomina propria personarum aetatis Arpadianae. Árpád-kori személynévtár (1000–1301). Bp., 2004.
- Fejérpataky: Gutkeled-biblia = Fejérpataky László: A Gutkeled-biblia. In: Magyar Könyvszemle 17. (1893) 5–22.
- Frankl: Nádori hivatal = Frankl [Fraknói] Vilmos: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest, 1863.
- Fügedi: Városprivilegiumok = Fügedi Erik: Középkori magyar városprivilegiumok. In: Tanulmányok Budapest múltjából XIV. Bp., 1961. 17–107. (Budapest várostörténeti monográfiái XXII.)
- Fügedi: Ispánok, bárók, kiskirályok = Fügedi Erik: Ispánok, bárók, kiskirályok. A középkori magyar arisztokrácia fejlődése. Bp., 1986. (Nemzet és emlékezet)
- Gábor: Megyei intézmény = Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp., 1908.
- Geric: Jogintézmények és terminológia = Geric József: Árpád-kori jogintézmények és terminológia törvényhozásunk egyik keltezetlen emlékeiben. In: Századok 103. (1969) 611–640.
- Geric: Királyi bírói jelenlét = Geric József: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. In: Jogtudományi Közlöny 17. új évf. (1962) 651–657.

- Gerics: Királyi kúriai bírászkodás = Gerics József: A magyar királyi kúriai bírászkodás és központi igazgatás Anjou-kori történetéhez. In: Jogtörténeti tanulmányok I. /szerk.: Csizmadia Andor/. Bp., 1966. 285–308.
- Gerics: Korai államelmélet = Gerics József: A korai államelmélet érvényesülése István korában. In: Szent István és kora /szerk.: Glatz Ferenc, Kardos József/. Bp., 1988. 90–94.
- Gerics: Korai rendiség = Gerics József: A korai rendiség Európában és Magyarországon. Bp., 1987.
- Gerics–Ladányi: Szinodális bírászkodás = Gerics József–Ladányi Erzsébet: A Kálmán-kori szinodális bírászkodás valószínű mintája. In: Iustum, aequum, salutare. Emlékkönyv Zlinszky János tiszteletére /szerk.: Bánrévy Gábor, Jobbágyi Gábor, Varga Csaba/. Bp., 1998. 112–115.
- Gyárfás: Kunok I–IV. = Gyárfás István: A jász-kunok története I–IV. Kecskemét–Szolnok–Bp., 1870–1885.
- Győrffy: Besenyők = Győrffy György: Besenyők és magyarok. In: Uő: A magyarság keleti elemei. Bp., 1990. 94–191.
- Győrffy: István király = Győrffy György: István király és műve. Bp., 1977.
- Győrffy: Kunok feudalizálódása = Győrffy György: A kunok feudalizálódása. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században /szerk.: Székely György/. Bp., 1953. 248–275.
- Győrffy: Pest-Buda = Győrffy György: Pest-Buda kialakulása. Budapest története a honfoglalástól az Árpád-kor végi székvárossá alakulásig. Bp., 1997.
- Győrffy: Románok = Győrffy György: Adatok a románok XIII. századi történetéhez és a román állam kezdeteihez. In: Történelmi szemle 7. (1964) 1–25., 537–568.
- Hajnik: Bírósági szervezet = Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyes-házi királyok alatt. Bp., 1899.
- B. Halász: Szlavón ítélmesterek = B. Halász Éva: Szlavón hercegi és báni ítélmesterek a XIV. században. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXXX. (2009) 69–83.
- Hampel: Drugethek = Hampel József: A Drugethek őseiről. In: Századok 15. (1881) 133–145., 207–213.
- Hatházi: Besenyők és kunok = Hatházi Gábor: Besenyők és kunok a Mezőföldön. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, 1996. (Gyulai katalógusok 2.) 37–56.
- Hatházi: Hadszervezet = Hatházi Gábor: Az Árpád-kori magyar hadszervezet nomád elemeinek kérdéséhez. A besenyők. In: Hadtörténelmi Közlemények 103/2. (1990) 22–60.
- Haugwitz: Der Palatin = Haugwitz, Eberhard: Der Palatin. Seine Geschichte und seine Ruinen. Rom, 1901.
- Havas: Intelmek = Sancti Stephani regis primi Hungariae: Libellus de Institutione Morum sive Admontio Spiritualis – Szent István: Erkölcsstanító

Könyvecske avagy Intelmek. Szöveget gond., ford.: Ladislaus, Havas. Debrecini, 2004. (ΑΓΑΘΑ – Series Latina II.)

Havassy: Gömör és Torna = Havassy Péter: Gömör és Torna vármegyék nádori közgyűlései a 14–15. században. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 39. (2000) 141–150.

Havassy: Heves = Havassy Péter: Heves megye középkori tisztségviselői. Eger, 1986. (Studia Agriensia 6.)

Havassy: Hont és Nógrád = Havassy Péter: Hont és Nógrád vármegye nádori közgyűlései a XIV–XV. században. In: Nógrádi Történeti Évkönyv Beltitzky János emlékének tiszteletére (1989). (Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve) XV. 45–57.

Hegy: Marosvásárhely első említése = Hegyi Géza: Marosvásárhely első említése. In: Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. szakosztályában. Szerk.: Egyed Emese, Pakó László, Weisz Attila. Kolozsvár, 2013. 175–190.

Hegy: Szilágyság hovatartozása = Hegyi Géza: Magyarország vagy Erdély? A Szilágyság hovatartozása a középkorban a társadalmi kapcsolatok tükrében. In: Erdélyi Múzeum 74. (2012) 3. sz. 23–45.

Helytörténeti olvasókönyv = Helytörténeti olvasókönyv I. Bereg, Szabolcs és Szatmár megye történetéhez a honfoglalástól 1849-ig /szerk.: Hársfalvi Péter, Takács Péter/. Nyíregyháza, 1985.

Heves = Árpád-kori oklevelek a Heves Megyei Levéltárban /szerk.: Kondorné Látkóczki Erzsébet/. Eger, 1997.

Hincmarus = Hincmarus: De ordine palatii. Ed.: Krause, Victor. (Monumenta Germaniae Historica: Leges: Fontes iuris Germanici antiqui in usum scholarum separatim editi 3.) Hannoverae et Lipsiae, 1894.

HO I–VIII. = Hazai okmánytár. /Szerk: Ipolyi Arnold, Nagy Imre, Páur Iván, Ráth Károly és Véghely Dezső/ I–VIII. Győr–Budapest, 1865–1891.

Hodinka: Orosz évkönyvek = Hodinka Antal: Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. Bp., 1916.

HOkI = Hazai oklevéltár 1234–1536 /Szerk. Nagy Imre, Deák Farkas, Nagy Gyula/. Bp., 1879.

Holub: Zala megye = Holub József: Zala megye története a középkorban. I. Pécs, 1929.

Horger: Nádorispán = Horger Antal: Nádorispán. In: Magyar Nyelv 37. (1941) 115–116.

Hunyadi: Hospitallers = Zsolt, Hunyadi: The Hospitallers in the Medieval Kingdom of Hungary c. 1150–1387. Bp., 2010. (METEM Könyvek 70., CEU Medievalia 13.)

ÍFMT = Írott források az 1050–116 közötti magyar történelemről. /szerk: Makk Ferenc, Thoroczkay Gábor/. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)

Longelinus: Catalogus palatinorum = Caspar Longelinus: Catalogus Palatinorum regni Hungariae et vetustissimis litteris ac diplomatibus ejusdem

- Regni digestus. Catalogus Judicum Curiae Regiae per Regnum Hungariae. In: Petrus de Rewa: De Monarchia et Sacra Corona Regni Hungariae Centuria Septem. Francofurti, 1659.
- Istványi: Generalis congregatio I–II. = Istványi Géza: A generalis congregatio I. In: Levéltári közlemények 17. (1939) 50–83. A generalis congregatio II. In: Levéltári közlemények 18–19. (1940–41) 179–207.
- Janits: Vajdák = Janits [Borsa] Iván: Az erdélyi vajdák igazságszolgáltató és oklevéladó működése 1526-ig. [Bp.], [1940.]
- Jerney: Káptalanok és konventek = Jerney János: A' magyarországi káptalanok és konventek', mint hielmes és hiteles helyek' története. In: Magyar Történelmi Tár 2. (1855) 1–166.
- Kandra: Aba Samu = Kandra Kabos: Aba Samu király. Bp., 1891.
- Karácsonyi: Magyar nemzetségek = Karácsonyi János: Magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. Bp., 1900., reprint: Bp., 2004.
- Károly emlékezete = Károly Róbert emlékezete. A szöveganyagot válogatta, szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kristó Gyula és Makk Ferenc. A képanyagot Marosi Ernő válogatta. Bp., 1988.
- Károlyi I–V. = A Nagy-Károlyi gróf Károlyi család oklevéltára /szerk. Károlyi Tibor, Géresi Kálmán/ I–V. Bp., 1882–1897.
- Katona: Historia critica I. = Historia critica Regum Hungariae stirpis Arpadianae, ex fide domesticorum et externorum scriptorum concinnata a Stephano Katona. Tom. I.: Complectens res gestas S. Stephani, Petri, Samuelis Abae. Pestini, 1779.
- Keglevich: Garamszentbenedek = Keglevich Kristóf: A garamszentbenedeki apátság története az Árpád- és az Anjou-korban (1075–1403). Szeged, 2012. (Capitulum VIII.)
- Kenyeres: Uradalmi utasítások = XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére /Szerk. és a bev. tanulmányt írta Kenyeres István; a szerkesztésben közreműködött Kis Péter; munkatársak Babcsányi István, Ligeti Zsuzsa, Sarusi Kiss Béla/. I–II. Bp., 2002. (Fons könyvek 2.)
- Képes Krónika = Képes Krónika. Ford. Bollók János. Utószó és jegyz. Szovák Kornél, Veszprémy László. Bp., 2004. (Millenniumi magyar történelem – Források)
- Kis: Szolgálónépi szervezet = Kis Péter: A királyi szolgálónépi szervezet a 13–14. században. Szeged, 2010. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 25.)
- Kis-Petrik: Kiadatlan oklevelek = Kis Péter-Petrik Iván: Kiadatlan Árpád-kori oklevelek a főváros történetéhez (1192–1298). In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. Budapest–Salgótarján, 2008. 13–44.
- S. Kiss: Generális kongregáció = S. Kiss Erzsébet: A királyi generális kongregáció kialakulásának történetéhez. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 39. Szeged, 1971. 3–56.

- Kiss: Püspökség határai = Kiss Gergely: A püspökség határai. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543). Szerk.: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József. Pécs, 2009. 43–54.
- KMTL = Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). /Főszerk.: Kristó Gyula, szerk.: Engel Pál, Makk Ferenc/. Bp., 1994.
- Kniezsa: Besenyők = Kniezsa István: A nyugatmagyarországi besenyők kérdéséhez. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére: 1937 május 27. Bp., 1937. 323–337.
- Kniezsa: Nádorispán = Kniezsa István: Nádorispán. In: Magyar Nyelv 37. (1941) 16–19.
- Kniezsa: Szláv jövevényszavak = Kniezsa István: A magyar nyelv szláv jövevényszavai I/1–2. Bp., 1955.
- Kocsis: Jászság = Kocsis Gyula: A Jászság társadalma, népessége, gazdálkodása a XVI–XVII. században. Bp., 2005. (Kultúrakutatás)
- Komáromy: Dózsa nádor = Komáromy András: Dózsa nádor és a Debreczeni család. In: Turul 9. (1891) 1–9., 67–78.
- Korai helyneveink = Kristó Gyula–Makk Ferenc–Szegefi László: Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez. I–II. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 46. (1973) 3–95., 48. (1974) 3–55.
- Kordé: Besenyők = Kordé Zoltán: A magyarországi besenyők az Árpád-korban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 90. (1990) 3–21.
- Kordé: Székelyek = Kordé Zoltán: A székelyek a XII. századi elbeszélő forrásokban. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 92. (1991) 17–24.
- Korm. rendsz. = Font Márta, Fedeles Tamás és Kiss Gergely, Raffayné Kálsecz Kata közreműködésével: Magyarország kormányzati rendszere (1000–1526). Egyetemi tankönyv. Pécs, 2007.
- Kosztá: Pozsegai társaskáptalan = Koszta László: A pozsegai társaskáptalan. In: A pécsi egyházmegye története I. A középkor évszázadai (1009–1543) /szerk.: Fedeles Tamás, Sarbak Gábor, Sümegi József/. Pécs, 2009. 235–246.
- Kosztá: Pozsegai társaskáptalan tagjai = Koszta László: A pozsegai társaskáptalan tagjai a XIV. század közepéig. In: Aetas 1991/3–4. 40–58.
- Kovács: Jogi terminológia = Kovács Ferenc: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964. (Nyelvészeti tanulmányok 6.)
- E. Kovács: Egri káptalan = E. Kovács Péter: Az egri káptalan hiteleshelyi és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban. In: Archivum. A Heves Megyei Levéltár közleményei 12. (1990) 5–43.
- W. Kovács: Középszolnok és Kraszna = W. Kovács András: Középszolnok és Kraszna vármegyék hatóságának középkori történetéhez. In: Erdélyi Múzeum 74. (2012) 3. sz. 46–67.

- Körmendi: Premontrei rend = Körmendi Tamás: A premontrei rend megtelepedése az Árpád-kori Magyarországon. A rend korai hazai története a kezdetektől az 1235-i Catalogus Ninivensisig I. In: Turul 74. (2001) 103–111.
- Körmendi: Nemzeti címerek = Körmendi Tamás: A magyarországi nemzeti címerek kialakulásának kérdéséhez. In: Századok 143. (2009) 391–426.
- Körmendi: Aba nemzetség címerváltozatai = Körmendi Tamás: Az Aba nemzetség címerváltozatai a középkorban. In: Turul 84. (2011) 109–123.
- Kring: Társadalmi elemek = Kring [Komjáthy] Miklós: Kun és jász társadalmi elemek a középkorban. In: Századok 66. (1932) 35–63, 169–188.
- Kristó: Csák Máté hatalma = Kristó Gyula: Csák Máté tartományúri hatalma. Bp., 1973.
- Kristó: Hercegség = Kristó Gyula: A XI. századi hercegség története Magyarországon. Bp., 1974.
- Kristó: Károly főúri elitje = Kristó Gyula: I. Károly király főúri elitje (1301–1309). In: Századok 133. (1999) 41–62.
- Kristó: Károly harcai = Kristó Gyula: I. Károly harcai a tartományurak ellen (1310–1323). In: Századok 137. (2003) 297–347.
- Kristó: Korai Erdély = Kristó Gyula: A korai Erdély (895–1324). Szeged, 2002. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18.)
- Kristó: Nem magyar népek = Kristó Gyula: Nem magyar népek a középkori Magyarországon. Bp., 2003.
- Kristó: Rezidenciák = Kristó Gyula: Tartományúri rezidenciák Magyarországon (1301–1320). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 115. (2001) 33–40.
- Kristó: Széttagolódás = Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979.
- Kristó: Tájszemlélet = Kristó Gyula: Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. Szeged, 2003. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 19.)
- Kristó: Tizenegyedik század = Kristó Gyula: A tizenegyedik század története. H. n. [Bp.], 1999. (Magyar századok)
- Kristó: Vármegyék = Kristó Gyula: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Bp., 1988. (Nemzet és emlékezet)
- Kronológia I–IV. = Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig /főszerk.: Benda Kálmán/ I–IV. Bp., 1981–1982.
- Kronológia kézikönyve = Szentpétery Imre: A kronológia kézikönyve. Sajtó alá rend.: Gazda István, kieg.: Érszegi Géza, Raj Tamás, Szögi László. Bp., 1985.
- Kruták: Nádori congregatio = Kruták Anita: A nádori congregatio intézménye Druget Vilmos nádorsága alatt. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 425–438.

- Kun László = Kun László emlékezete. A bevezetőt írta, a forrásszövegeket válogatta és a jegyzeteket összeállította Kristó Gyula. Szeged, 1994. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.)
- Kurcz: Lovagi kultúra = Kurcz Ágnes: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Bp., 1988.
- Langó: Kun törvények = Langó Péter: Kun László kun törvényei. Megjegyzések a kunok jogállásáról a középkori magyar források tükrében. In: Jászok és kunok a magyarok között. Ünnepi kötet Bánkiné Molnár Erzsébet tiszteletére /szerk. Bathó Edit, Ujváry Zoltán/ Jászberény 2006. 60–77.
- Leschka: Elenchus = Leschka, Stephanus: Elenchus vocabulorum Europaeorum cum primis Slavicorum Magyarici usus. Budae, 1825.
- LexMA I–IX. = Lexikon des Mittelalters /Red. Avella-Widhalm, Gloria; Lutz, Liselotte et alii/ I–IX. München und Zürich, 1980–1998.
- Magyar Történet I–V. = Hóman Bálint, Szekfű Gyula: Magyar történet I–V. Bp., 1935.²
- Majláth: Péter pecsétje = Majláth Béla: Péter alnádor pecsétje 1298-ból. In: Turul 1. (1883) 12–16.
- Makk: Bizáci konfrontáció = Makk Ferenc: Megjegyzések a II. Géza-kori magyar-bizánci konfrontáció kronológiájához. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 67. (1980) 41–56.
- Makk: Korai magyar történelemről = Makk Ferenc: A korai magyar történelemről. In: Uó: A turulmadártól a kettőskeresztig. Tanulmányok a magyarság régebbi történelméről. Szeged, 1998. 9–44.
- Mályusz: Egyházi társadalom = Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp., 1971.
- Mályusz: Egynyelvű ország = Mályusz Elemér: Az egynyelvű ország. In: Századok 75. (1941) 113–139.
- Mályusz: Négy Tallóci = Mályusz Elemér: A négy Tallóci fivér. In: Történelmi Szemle 23. (1980) 531–576.
- Mályusz: Tizedkizsákmányolás = Mályusz Elemér: Az egyházi tizedkizsákmányolás. In: Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században /szerk.: Székely György/ Bp., 1953. 320–333.
- MaMŰL I–XII. = Magyar művelődéstörténeti lexikon: középkor és kora újkor. I–XII. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Bp., 2003–2012.
- Mándoky: Hantos-széki kunok = Mándoky K[ongur] István: A Hantos-széki kunok. In: Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor. Székesfehérvár, 1972. 73–82.
- Marczali: Magyarország története = Marczali Henrik: Magyarország története az Árpádok korában (1038–1301). Bp., 1896, 1995². (A magyar nemzet története 2.)
- Markó: Főméltóságok = Markó László: A magyar állam főméltóságai Szent Istvántól napjainkig. Bp., 2006.

- Marsina: Oklevelek vizsgálata = Marsina, Richard: A XIII. század derekén kelt oklevelek diplomatikai és írástani vizsgálata. In: Levéltári Közlemények 61. (1990) 43–62.
- MCS = Anonymus: A magyarok cselekedetei. Kézai Simon: A magyarok cselekedetei. Ford. Veszprémy László és Bollók János. Bp., 2004. (Milleniumi Magyar Történelem – Források)
- MES I–IV. = Monumenta Ecclesiae Strigoniensis I–IV. /Szerk.: Knauz Nándor, Dedek Crescens Lajos, Dreska Gábor, közrem.: Hegedűs András, Érszegi Géza, Tóth Krisztina, Kalász Márton és Mudrák Attila./ Strigonii, 1874–1999.
- Miklosich: Szláv szók = Miklosich Ferenc: A Magyar nyelvbéli szláv szók. In: Magyar Nyelvőr 11. (1882) 68–73., 114–121., 161–169., 219–225., 268–273., 316–321., 359–366., 411–417., 456–459., 511–515., 563–568.
- Mikó: István törvényeinek kézirata = Mikó Gábor: Szent István törvényeinek XVI. századi kézirata Lócse város levéltárában. In: Fons 18. (2011) 111–145.
- Mitteis: Der Staat = Mitteis, Heinrich: Der Staat des hohen Mittelalters. Weimar, 1953⁴.
- MT I/1–2. = Magyarország története. I/1–2. Előzmények és a magyar történet 1242-ig /főszerk.: Székely György/ Bp., 1984.
- MUSZ = Budenz József: Magyar-ugor összehasonlító szótár. Bp., 1873–1881.
- Muszka: Palatium = Muszka, Nicolaus: Palatium regni Hungariae; seu palatinorum sub regibus Hungariae vitae. Pars I. ad annum 1515. Viennae, 1736.
- Művészet 1342–1382 = Művészet I. Lajos király korában 1342–1382. Katalógus. /szerk.: Marosi Ernő, Tóth Melinda, Varga Livia./ Bp., é.n. [1982.]
- M-Zs Okl I–XVIII. = Magyar-zsidó oklevéltár /szerk.: Scheiber Sándor et alii/ I–XVIII. Bp., 1903–1980.
- Nacsa: Descriptio = Borzákné Nacsa Mária: A Descriptio Europae Orientalis eszmei háttere és politikai célzatossága. Doktori értekezés. Kecskemét, 1985. (Kézirat: SZTE Klebelsberg Könyvtár B 2678.)
- Nagy: Pristaldusok = Nagy Aladár: A pristaldusok. In: Századok 10. (1876) 337–343.
- Németh: Nádor-Ispán = Németh János: A Nádor-Ispán szavaknak igaz eredetéről. In: Tudományos Gyűjtemény 23. (1839) VIII. köt. 13–42.
- Nógrády: II. András kormányzati rendszere = Nógrády Árpád: „Magistratus et comitatus tenentibus”. II. András kormányzati rendszerének kérdéséhez. In: Századok 129. (1995) 157–194.
- Nyers: Nádor működése = Nyers Lajos: A nádor bírói és oklevéladó működése a XIV. században (1307–1386.) Kecskemét, 1934. (Palesta Calasactiana 4.)
- OCD = The Oxford Classical Dictionary /ed.: Hammond, N. G. L. – Scullard, H. H./ Oxford, 1970².

- Orosz: Orationes = Orosz, Franciscus: Orationes regum et principum magni regni Hungariae, ab Atilae primi Hunnorum regis temporibus, usque annum Christi 1598 inclusive. Ginsburgi, 1754.
- Pálfi: Kolozsvári glosszák = Pálfi Márton: Kolozsvári glosszák. Különnyomat a Magyar Nyelvőről. Bp., 1907. (Nyelvészeti füzetek 45.)
- Pálóczi: Nomád népek = Pálóczi Horváth András: Nomád népek a kelet-európai steppén és a középkori Magyarországon. In: Zúduló sasok. Új honfoglalók – besenyők, kunok, jászok – a középkori Alföldön és a Mezőföldön. Gyula, 1996. (Gyulai katalógusok 2.) 7–36.
- Pauler: Magyar nemzet I–II. = Pauler Gyula: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. I–II. Bp., 1899².
- Pauler: Szent István = Pauler Gyula: Szent István és alkotmánya. In: Századok 13. (1879) 1–30., 101–125.
- Piti: Dalmáciai hadjárat = Piti Ferenc: „...de adventu regis Hungariae” (Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében). In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica, tomus CXV. (2001) 41–53.
- Piti: Nádorváltás = Piti Ferenc: Az 1342. évi nádorváltás. In: Századok 140. (2006) 435–441.
- Piti: Szabolcs m. = Piti Ferenc: Szabolcs megye hatóságának oklevelei I. (1284–1386) Szeged–Nyíregyháza, 2004. (A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 55.)
- Prímási nádor = [s. a.]: Prímási nádor és korlátnok. In: Magyar Sion 3. (1865) 473–475.
- Podhradczky: Nádori hivatal = Podhradczky József: [A nádori hivatal és név eredete. Felolvasva az MTA 1850. július 8-i ülésén]. In: Magyar Akadémiai Értesítő 10. (1850) I. sz. 29–38.
- Podhradczky: Nádorispán eredete = Podhradczky József: A nádorispán eredete, s egykori hatásköre 1492-ig. (Előterjesztetett oct. 27. 1856.). In: Magyar Akadémiai Értesítő 16. (1856) VIII. sz. 486–500.
- Pór: Rénold nádor = Pór Antal: Rénold nádor és ivadéka. In: Turul 7. (1889) 114–118.
- Pósán: Németország = Pósán László: Németország a középkorban. Debrecen, 2003.
- PRT I–XII/B. = A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I–XII/B. /szerk.: Sörös Pongrácz/. Bp., 1902–1912.
- Püspöki: Nagymorávia = Püspöki Nagy Péter: Nagymorávia fekvéséről. In: Valóság 21. (1978) 11. sz. 60–82.
- RA = Szentpétery Imre, Borsa Iván szerk.: Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Bp. 1923–1987.
- Rákos: Birtokrestauráció = Rákos István: IV. Béla birtokrestaurációs politikája. In: Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica 47. (1974) 3–32.

- RD = Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke. Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával szerkesztette Zsoldos Attila. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 45.)
- RDES I–II. = Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I–II. Ad edendum praeparavit Vincent Sedlák. Bratislavae, 1980–1987.
- Róna-Tas: Árpád dédunokája = Róna-Tas András: Hogyan hívták Árpád dédunokáját. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére /szerk.: Koszta László/. Szeged, 1995. 417–430.
- Róna-Tas: Honfoglaló magyar nép = Róna-Tas András: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Bp., 1997².
- Róna-Tas: Zsupán = Róna-Tas András: Nagyszentmiklós. Zsupán. In: Századok 132. (1998) 940–949.
- Róna-Tas: Hungarians and Europe = Róna-Tas, András: Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. An Introduction to Early Hungarian History. Bp., 1999.
- Róna-Tas: Kis magyar őstörténet = Róna-Tas András: Kis magyar őstörténet. A magyarok korai története az államalapításig. Bp., 2007.
- RP = Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke /szerk.: Szócs Tibor/ Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)
- RV = Regestrum Varadiense examinum ferri candentis ordine chronologico digestum – Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom. /szerk.: Borovszky Samu, Karácsonyi János/ Bp., 1903.
- Sándor: Sokféle = Sándor István: Sokféle. VIII. kötet. Győr, 1801.
- Schmidt: Hofpfalzgraf = Schmidt, Erwin: Die Hofpfalzgraf enwürde an der hessen-darmstädtischen Universität Marburg/Gießen. Giessen, 1973.
- Schmitth: Palatium = [Schmitth, Nicolaus]: Palatium regni Hungariae Rebus pace, belloque gestis palatinorum, locumtenetium, pro-palatinorum sub regibus Hungariae Austricis illustratum. Cassovia, 1739.
- Solymosi: Földesúri járadékok = Solymosi László: A földesúri járadékok új rendszere a 13. századi Magyarországon. Bp., 1998.
- Solymosi: Hiteleshelyi pecséthasználat = Solymosi László: A hiteleshelyi pecséthasználat kezdeteihez. In: A magyar hivatali írásbeliség fejlődése 1181–1981. /szerk.: Kállay István/. Bp., 1984. (Magyar Herald. Forrásközlő, családtörténeti és címertani évkönyv I.) 91–139.
- Solymosi: Perjogi írásbeliség = Solymosi László: A perjogi írásbeliség első százada. In: Vigilia 67. (2002/7.) 521–527.
- Solymosi: Világi bíraskodás kezdetei = Solymosi László: A világi bíraskodás kezdetei és az oklevéladás Magyarországon. In: Várak, templomok, ispotályok: tanulmányok a középkorról /szerk.: Neumann Tibor/. Bp. 2004. (Analecta Mediaevalia II.) 221–236.
- Sopron I–II. = Sopron vármegye története. Oklevéltár I–II. /szerk.: Nagy Imre/ Sopron, 1889–1891.

- Sörös: Guary-levéltár = Sörös Pongrác: A Pannonhalmán őrzött Guary-levéltár Árpád- és Anjou-kori kiadatlan oklevelei. In: Történelmi Tár. Új folyam 9. (1908) 161–195.
- Spekner: Buda székhelyé alakulása I. = Spekner Enikő: Buda királyi székhelyé alakulása a 13–14. században. Tanulmány. Bp., 2010. (PhD-értekezés, kézirat: ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet Szekfű Gyula Könyvtár D 865/I.)
- Spekner: Buda székhelyé alakulása II. = Spekner Enikő: Buda királyi székhelyé alakulása a 13–14. században. Adattár. Bp., 2010. (PhD-értekezés, kézirat: ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézet Szekfű Gyula Könyvtár D 865/II.)
- SRH I–II. = *Scriptores Rerum Hungaricarum I–II. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Budapestini, 1937–1938.*
- Sulán: Cseh szókincs = Sulán Béla: A cseh szókincs magyar elemeiből [második közlemény]. In: Magyar Nyelv 53. (1957) 160–165.
- Szabados: Aba Sámuel = Szabados György: „Árpád-házi” „szent” királyunk Aba Sámuel. In: Középkortörténelmi tanulmányok 5. /szerk: Révész Éva, Halmágyi Miklós/ Szeged, 2007. 151–158.
- Szabados: Államalapítások = Szabados György: Magyar államalapítások a IX–XI. században. Szeged, 2011. (Szegedi Középkortörténelmi Könyvtár 26.)
- Szabados: Előidő-szemlélet = Szabados György: A magyar történelem kezdeiről. Az előidő-szemlélet hangsúlyváltásai a XV–XVIII. században. Bp., 2006.
- Szabados: Steppei harci műveltség = Szabados György: A régi magyar taktika Árpád-kori írott kútfőkben. A steppei eredetű harci műveltség nyomai és megjelenítése a XIII. század végéig. In: Hadtörténelmi Közlemények 120. (2007) 475–500.
- Szabó: Emlékiratok = Emlékiratok a magyar kereszténység első századáról. /ford: Szabó Károly/. Pest, 1865. (Magyarország történetének forrásai I/4.)
- Szabó: Kun László = Szabó Károly: Kun László 1272–1290. Bp., 1886. (Magyar történelmi életrajzok)
- Szabó: Merénylet = Szabó Pál: Merénylet a merénylet árnyékában? Megjegyzések Csépan nádor halálához (1209). In: X. RODOSz Konferencia-kötet: társadalomtudományok /szerk.: Kovács Csongor, Székely Ilona, Székely Tünde/ Kolozsvár, 2009. 380–391.
- Szabolcs = Németh Péter: A középkori Szabolcs megye települései. Nyíregyháza, 1997.
- Szakály: Hódolt megye = Szakály Ferenc: A hódolt megye története. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. /szerk.: Zsoldos Attila/ Bp., 2001. 329–543.
- Szamota: Murmelius-szójegyzék = Szamota István: A Murmelius-féle latin-magyar szójegyzék 1533-ból. Bp., 1896. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből XVI/7.)

- Szamota: Schägli szójegyzék = Szamota István: A schägli magyar szójegyzék a XV. század első negyedéből. Bp., 1894.
- Szarka: Coniectura = Szarka János: Coniectura de origine, potestate, et antiquitate nominis nador-ispán, quod vulgo palatinum regni Hung. comitem interpretantur, rationibus philologicis et historicis firmata. Sopronii, s. a. [1775.]
- Szász tükör = Eike von Repgow: A Szász tükör. Közreadja: Blazovich László, Schmidt József. Szeged, 2005. (A Pólay Elemér Alapítvány Könyvtára 5.)
- Szatmár = Németh Péter: A középkori Szatmár megye települései a XV. század elejéig – Așezările comitatului medieval Satu Mare până la începutul secolului al XV-lea. Nyíregyháza, 2008. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 60.)
- Szatmár megye = Piti Ferenc–C. Tóth Norbert–Neumann Tibor: Szatmár megye hatóságának oklevelei (1284–1524). Nyíregyháza, 2010. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum Kiadványai 65.)
- Szende: Városok kiváltságolása = Szende Katalin: A magyar városok kiváltságolásának kezdetei. In: Debrecen város 650 éves. Várostörténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 23–48.
- Szentpétery: Borsmonostori apátság = Szentpétery Imre: A borsmonostori apátság árpádkori oklevelei. Bp., 1916.
- Szentpétery: István ifjabbkirálysága = Szentpétery Imre: V. István ifjabbkirálysága. In: Századok 55–56. (1921–1922) 77–87.
- Szilágyi: Anonymus-kérdés = Szilágyi Loránd: Az Anonymus-kérdés revíziója. In: Századok 71. (1937) 1–54., 136–202.
- Szovák: Pannonhalmi konvent = Szovák Kornél: A pannonhalmi konvent hiteleshelyi működésének kezdetei (1244–1387). In: Mons Sacer 996–1996. Pannonhalma 1000 éve I. /szerk.: Takács Imre/, 1996. 422–462.
- Szovák: Roland kúriája = Szovák Kornél: Rátót nembéli Roland nádor kúriája. In: A Dunántúl településtörténete 7. (1989) 299–316.
- Szócs: Interpolációk = Szócs Tibor: A 14. századi krónikaszerkesztmény interpolációi és 11. századi okleveleink. In: Fons 14. (2007) 59–95.
- Szócs: Nádorispán etimológiája = Szócs Tibor: *Nádorispán* szavunk latin és magyar megnevezése és etimológiája. In: X. RODOSz Konferencia-kötet: bölcsész tudományok – élő- és élettelen természettudományok – orvostudományok – műszaki tudományok. Szerk.: Székely Tünde. Kolozsvár, 2009. 187–201.
- Szócs: Nádori oklevéladás = Szócs Tibor: A nádori oklevéladás kezdeti szakasza. In: „Fons, skepsis, lex”. Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére /szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György/. Szeged, 2010. 429–436.
- Szócs: Intézményes szóbeliség = Szócs Tibor: Intézményes szóbeliség: a poroszói rendszer az Árpád-korban. In: A varázsgyűrűtől az interkonfessionális kommunikációig. Információtudományi metszéspontok

- bölcsészeti megközelítésben /szerk.: Tóth Zsófia Anna/. Szeged, 2011. 151–160. [E-könyv]
- Szócs: Területi vonatkozások = Szócs Tibor: A nádori ítélkezés és jogkör területi vonatkozásai a 13. század első felében. In: Középkortörténeti tanulmányok 7. /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 411–423.
- Szócs: Generalis congregatio = Szócs Tibor: A nádori generalis congregatio intézményének előképe és kialakulása. In: Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica 135. (2013) 45–58.
- Szöveggyűjtemény = Magyar történeti szöveggyűjtemény 1000–1526. /szerk. Bertényi Iván, közreműk.: Dreska Gábor, Thoroczkay Gábor/ Bp., 2000. (Osiris tankönyvek)
- Sztáray I–II. = A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára I–II. /szerk.: Nagy Gyula/. Bp., 1887–1889.
- Szűcs: 1267. évi dekrétum = Szűcs Jenő: Az 1267. évi dekrétum és háttere. Szempontok a köznemesség kialakulásához. In: Mályusz Elemér emlékkönyv /szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc/. Bp., 1984. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok) 341–394.
- Szűcs: Utolsó Árpádok = Szűcs Jenő: Az utolsó Árpádok. Bp., 1993. (História könyvtár. Monográfiák 1.)
- Takáts: Csanád vezér = Takáts Lajos: Csanád vezér. Makó, 1931. (Csanádvarmegyei Könyvtár 22.)
- Tatárjárás emlékezete = A tatárjárás emlékezete. A kötet anyagát Katona Tamás válogatta és szerkesztette, szakmai szempontból Györffy György és Szűcs Jenő nézte át. A bevezető tanulmányt Györffy György írta. [Bp.], 1981.
- TESZ I–IV. = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I–IV. /főszerk.: Benkő Loránd, szerk.: Kiss Lajos, Papp László/ Bp., 1967–1984.
- Theiner I–II. = Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia. Maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta, collecta ac serie chronologica disposita ab Augustino Theiner. I–II. Romae, 1859–1860.
- Thoroczkay: Ajtony = Thoroczkay Gábor: Ellenszegülő ispán vagy független törzsfő? Megjegyzések Ajtony történetéhez. In: Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendő Bertényi Iván tiszteletére /szerk.: Körmendi Tamás, Thoroczkay Gábor/ Bp., 2009. 351–364.
- Thoroczkay: Dömösi prépostság = Thoroczkay Gábor: A dömösi prépostság története alapításától I. Károly uralkodásának végéig. In: Fons 19. (2012) 409–433.
- Timon: Imago Hungariae = Timon Sámuel: Imago novae Hungariae, repraesentans regna, provincias, banatus, et comitatus ditionis Hungaricae. Cassoviae, 1734.
- Tótfalusi: Szótörténeti szótár = Tótfalusi István: Magyar szótörténeti szótár. H. n., é. n. [Bp., 2001.]

- Tóth: Valkó megyei oklevéladás = Tóth Ildikó: Adalékok a Valkó megyei oklevéladás kezdeteihez. In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, tomus CXV. (2001) 23–31.
- Tóth: Károly országbírói = Tóth Ildikó: Károly Róbert első országbírói. In: *Tiszatáj* 61. (2007/12.) 78–82.
- C. Tóth: Az ország nádora = C. Tóth Norbert: Az ország nádora. In: *Középkortörténeti tanulmányok 7.* /szerk.: Kiss P. Attila, Piti Ferenc, Szabados György/. Szeged, 2012. 439–450.
- C. Tóth: Geréb Péter = C. Tóth Norbert: Vingárti Geréb Péter országbíró ítéletlevele 1498-ból. In: *Levéltári Közlemények* 73. (2002) 131–175.
- C. Tóth: Győr nemzetség = C. Tóth Norbert: A Győr-nemzetség az Árpád-korban. In: *Tanulmányok a középkorról* /szerk.: Neumann Tibor/. [Bp., 2001.] (*Analecta Mediaevalia* I.) 53–72.
- C. Tóth: Nádori hivatal = C. Tóth Norbert: A nádori hivatal működése Lackfi István tisztségviselése alatt (1387–1392). In: *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica*, tomus CXXX. (2009) 85–104.
- C. Tóth: Nádorváltás 1458-ban = C. Tóth Norbert: Nádorváltás 1458-ban. Mátyás király első országgyűlésének időpontja. In: *Turul* 84. (2011) 98–101.
- C. Tóth: Nádorváltások a Zsigmond-korban = C. Tóth Norbert: Nádorváltások a Zsigmond-korban (1386–1437): Az 1439. évi 2. tc. nyomában. In: *Tiszteletkőr. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára* /szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András/. Bp., 2012. 53–65.
- C. Tóth: Szabolcs megye működése = C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Nyíregyháza, 2008.
- Török: Nemesi vármegye = Török Pál: A nemesi vármegye megalakulása. Kolozsvár, 1907.
- Tringli: Két szokásjogi norma = Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. In: *Történelmi Szemle* 39. (1997) 387–400.
- Tringli: Megyék = Tringli István: Megyék a középkori Magyarországon. In: *Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére* /szerk.: Neumann Tibor, Ráczy György/. Budapest–Piliscsaba, 2009. (*Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok* 40. *Analecta Mediaevalia* III.) 487–518.
- Tringli: Pest és Pilis = Tringli István: Pest és Pilis megye sajátos viszonyai a török hódítás előtt. In: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére.* /szerk.: Hermann István, Karlinszky Balázs/ Veszprém, 2010. (*A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai* 22. *A veszprémi egyházmegye múltjából* 22.) 369–419.
- Tringli: Pest megye = Tringli István: Pest megye a késő középkorban. In: *Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig.* /szerk.: Zsoldos Attila/ Bp., 2001. 75–194.
- Tubero = Ludovici Tuberonis, Dalamatae abbatis Comentariorum de rebus suo tempore. In: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres ac genuini*. Tom.

- II. Cura et studio Ioannis Georgii Schwandtneri. Vindobonensis, 1746. 107–381.
- UB I–III. = Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–III. /Hrsg.: Wagner, Hans; Lindeck-Pozza, Irmtraut/ Graz–Köln, 1955–1979. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.)
- UDS I–VII. = Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen /hrsg.: Zimmermann, Franz; Werner, Carl et alii/ I–VII. Hermannstadt–Köln–Wien–Bucaresti, 1892–1991.
- Váczy: Központi szervezet = Váczy Péter: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján II. Bp., 1938., 33–69.
- Vajda: Dél-Alföld lélekszáma = Vajda Tamás: Meghatározható-e a Dél-Alföld késő középkori lélekszáma? In: Múhelyszemináriumi dolgozatok I. /szerk.: Kovács Szilvia, Révész Éva/. Szeged, 2013. 145–180.
- Veszprém: pótkötet = Érszegi Géza, Solymosi László: Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526) Veszprém, 2010. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.)
- Vita S. Gerardi = Szent Gellért legendája (Vita S. Gerardi). Fordította: Gálos Rezső. Makó, 1928. (Csanádvármegyei Könyvtár 14.)
- VMMS = Juck, L'ubomir: Výsady miest a mestečiek na Slovensku, 1238-1350. I. Bratislava, 1984.
- Weisz: Ampod fia Dénes = Weisz Boglárka: Ampod fia Dénes. In: Szürke eminenciások a magyar történelemben /szerk.: Szentpéteri József/. [Bp.], 2003. 14–15.
- Weisz: II. András jövedelmei = Weisz Boglárka: II. András jövedelmei: régi és új elemek. In: II. András és Székesfehérvár /szerk. Kerny Terézia, Smohay András/. Székesfehérvár, 2012. 49–80.
- Weisz–Zsoldos: Báni joghatóság = Weisz Boglárka, Zsoldos Attila: A báni joghatóság Szlavóniában és a Dráván túl. In: „Fons, skepsis, lex” Ünnepi tanulmányok a 70 esztendő Makk Ferenc tiszteletére /szerk.: Almási Tibor, Révész Éva, Szabados György/ Szeged, 2010. 469–482.
- Wertner: Adalékok = Wertner Mór: Adalékok a XIV. századbéli magyar világi archontológiához (második közlemény). In: Történelmi Tár 8. (Uj folyam) (1907) 1–69.
- Wertner: Dénes nádor = Wertner Mór: Ötödik Dénes nádor nemzetsége. In: Századok 31. (1897) 607–610.
- Wertner: Drugeth-ek = Wertner Mór: A Drugeth-ek genealógiájához. In: Turul 9. (1891) 151.
- Wertner: Eddeiek = Wertner Mór: Az első Eddeiek. In: Turul 22. (1904) 82–85.
- Wertner: Lőrinc nádor = Wertner Mór: Kemény fia Lőrincz nádor és utódai. In: Századok 26. (1892) 41–55.
- Wertner: Mizse nádor = Wertner Mór: Mizse nádor és családja (1290–1334). In: Erdélyi Múzeum 10. (1893) 584–587.

- Wertner: Moys nádor = Wertner Mór: II. Moys nádor és családja. In: Századok 25. (1891) 392–405.
- Wertner: Nádorok genealógiája = Wertner Mór: Az árpádkori nádorok genealógiája. In: Turul 16. (1898) 73–78., 113–125.
- Wertner: Nádorok sorozata = Wertner Mór: Az árpádkori nádorok sorozata. In: Történelmi Tár 17. (1894) 1–14.
- Wertner: Ompud nádor = Wertner Mór: Ompud nádor és utódjai. In: Turul 13. (1895) 91–93.
- Zaicz: Etimológiai szótár = Etimológiai szótár. Magyar szavak és todalékok eredete /főszerk.: Zaicz Gábor/. Bp., 2006. (A magyar nyelv kézikönyvei XII.)
- Zala I–II. = Zala vármegye története. Oklevéltár I–II. /szerk.: Nagy Gyula, Nagy Imre, Véghely Dezső/. Bp., 1886–1890.
- Závodszy: Törvények = Závodszy Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai (függelék: a törvények szövege). Bp., 1904.
- Zichy I–XII. = A zichi és vásónkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.
- Zsilinszky: Matica Slovenska = Zsilinszky Mihály: Tót történelmi szemle 1871-ről. A „Matica Slovenska” évkönyvei. Két kötet. In: Századok 6. (1872) 39–46.
- ZsO I–XII. = Zsigmondkori oklevéltár I–XII. /szerk.: Borsa Iván, Lakatos Bálint, Mályusz Elemér, Neumann Tibor, C. Tóth Norbert/ Bp., 1951–2013. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25., 27., 32., 37., 39., 41., 43., 49. és 52.)
- Zsoldos: II. András Aranybullája = Zsoldos Attila: II. András Aranybullája. In: Történelmi Szemle 53. (2011) 1–38.
- Zsoldos: III. András hat nádora = Zsoldos Attila: III. András hat nádora. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére /szerk. Juan Cabello, C. Tóth Norbert/ Nyíregyháza, 2011. 289–300. (A Jósza András Múzeum kiadványai 68.)
- Zsoldos: III. András nádorai = Zsoldos Attila: III. András nádorai. In: Történelmi Szemle 52. (2010) 303–327.
- Zsoldos: Archontológia = Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)
- Zsoldos: Árpádok és alattvalóik = Zsoldos Attila: Az Árpádok és alattvalóik (Magyarország története 1301-ig). Debrecen, 1997. (Történelmi kézikönyvtár)
- Zsoldos: Árpádok és asszonyaik = Zsoldos Attila: Az Árpádok és asszonyaik. A királynéi intézmény az Árpádok korában. Bp., 2005. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 36.)
- Zsoldos: Borsa-tartomány = Zsoldos Attila: A Borsa-tartomány igazgatásának kérdései. In: A Szilágyság és a Wesselényi család (14–17. század).

- Szerk.: Hegyi Géza, W. Kovács András. Kolozsvár, 2012. (Erdélyi Tudományos Füzetek 277.) 25–44.
- Zsoldos: Családi ügy = Zsoldos Attila: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. Bp., 2007. (História könyvtár. Monográfiák 27.)
- Zsoldos: Debrecen = Zsoldos Attila: Debrecen, mit igazgatási központ a 14. század elején. In: Debrecen város 650 éves. Várostarténeti tanulmányok /szerk.: Bárány Attila, Papp Klára, Szálkai Tamás/. Debrecen, 2011. 49–66.
- Zsoldos: Domokos nádor megyéi = Zsoldos Attila: Rátót nembéli Domokos nádor megyéi. In: Tiszteletkör. Történeti tanulmányok Draskóczy István egyetemi tanár 60. születésnapjára /szerk.: Mikó Gábor, Péterfi Bence, Vadas András/. Bp., 2012. 47–52.
- Zsoldos: Drugetek és a hét vármegye = Zsoldos Attila: A Drugetek és a „hét vármegye”. In: „Köztes-Európa” vonzásában. Ünnepi tanulmányok Font Márta tiszteletére /szerk.: Bagi Dániel, Fedeles Tamás, Kiss Gergely/. Pécs, 2012. 577–585.
- Zsoldos: Druget-tartomány várnagyai = Zsoldos Attila: A Druget-tartomány várnagyai. In: Castrum. A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 15. (2012/1–2.) 33–42.
- Zsoldos: Henrik-fiak = Zsoldos Attila: A Henrik-fiak. A Héder nembéli Kőszegiek „családi története”. In: Vasi Szemle 64. (2010) 651–661.
- Zsoldos: Húséges oligarchák = Zsoldos Attila: Húséges oligarchák. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére /szerk.: Baráth Magdolna, Molnár Antal/. Bp.–Győr, 2012. 347–354.
- Zsoldos: Kehidai oklevél = Zsoldos Attila: „Eléggé nemes férfiak...” A kehidai oklevél társadalomtörténeti vonatkozásairól. In: Zalai történeti tanulmányok /szerk.: Káli Csaba/. Zalaegerszeg, 1997. (Zalai Gyűjtemény 42.) 7–19.
- Zsoldos: Miklós országbíró = Zsoldos Attila: Miklós országbíró. In: Honoris causa. Tanulmányok Engel Pál tiszteletére /szerk.: Neumann Tibor, Rácz György/ Bp.–Piliscsaba, 2009. (Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 40. Analecta Mediaevalia III.) 519–549.
- Zsoldos: Nádor és helyettese = Zsoldos Attila: Nádor és helyettese: Druget János és Vilmos. In: Történelmi Szemle 54. (2012) 527–541.
- Zsoldos: Pest megye = Zsoldos Attila: Pest megye az Árpád-korban. In: Pest megye monográfiája I/2. A honfoglalástól 1686-ig. /szerk.: Zsoldos Attila/ Bp., 2001. 31–73.
- Zsoldos: Óbuda urai = Zsoldos Attila: Óbuda urai a 14. század első felében. Kézirat. (megejelenés alatt)
- Zsoldos: Özvegy és a szolgabírák = Zsoldos Attila: Az özvegy és a szolgabírák. In: Századok 137. (2003) 783–808.

- Zsoldos: Téténytől a Hód-tóig = Zsoldos Attila: Téténytől a Hód-tóig. (Az 1279 és 1282 közötti évek politikatörténetének vázlatja) In: *Történelmi Szemle* 39. (1997) 69–98.
- Zsoldos: Udvarispán = Zsoldos Attila: Adalékok a királyi várszervezet udvarispáni tisztségének történetéhez. In: *Levéltári Szemle* 41. (1991/4.) 20–31.
- Zsoldos: Várjobbágyság = Zsoldos Attila: A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyság történetéből. Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.)
- Zsoldos: Visegrád vármegye = Zsoldos Attila: Visegrád vármegye és utódai. In: *Történelmi Szemle* 40. (1998) 1–32.
- Zsoldos–Neumann: Székesfehérvár = Zsoldos Attila, Neumann Tibor: Székesfehérvár középkori kiváltságai. Székesfehérvár, 2010. (Közlemények Székesfehérvár történetéből)

An Early History of the Palatinal Institution: 1000–1342

(Abstract)

The paper discusses the first 340 years of the history of the palatinal institution. The 'palatine' (Hungarian: *nádorispán* or *nádor* in short; Latin, until the beginning of the 13th century: *comes palatinus*, from the 1230s up to the end of the examined period simply: *palatinus*) was politically the highest non-dynastic secular dignity after the king in medieval Hungary. From the point of view of the history of institutions, the palatine was one of the heads of judicial administration. At first he acted when the king had to be replaced, but later the palatine acted as the head of an independent judicial forum, and as the head of the highest judicial organ after the royal court.

The first three chapters deal with the introductory questions and the origins of the office, and survey the history of the first two centuries of palatinal institution, roughly until the time when the palatine got separated from the royal court and emerged as the head of an independent judicial forum. It is this part of the dissertation where the problems of terminology are discussed.

There is only indirect evidence proving that the palatinal institution appeared already during the reign of St. Stephen (1000–1038), because the first person who held the office of the palatine was Samuel Aba. He appeared in 1041, during the reign of King Peter, but it can be excluded that it was Peter who had raised Samuel Aba to this important office, since Peter relied on a western power base. Consequently, it can be taken for granted that the institution of the palatine was established in Hungary by St. Stephen, and that the first palatine was Samuel Aba. St. Stephen introduced the office of the palatine to the Hungarian institutional system as part of the Bavarian model that was combined with Carolingian antecedents. The Latin technical terms and the characteristics in the early scope of duties of this dignity unanimously verify this assertion. Nevertheless, the institution of the palatine soon had gone through alterations in the Hungarian situation. By the end of the 12th century the office of the palatine had become settled; it can be considered a special and unique Hungarian institution. Initially the palatine was the chief justice of the people who lived on royal landed estates (*udvorníci*), and he replaced the king in the royal court. It is highly probable that he also had other economic functions. The palatine did not have an independent judicial bench at the beginning of the 12th century, but he continued to replace the monarch, as he had done before. The palatinal bench, as such, was established during the reign of Bela III (most probably in 1192). It was then, that the *comes curie* took over, on behalf of the king, the administration of justice. The office of the palatine got

professionalized during the activity of Nicholas, son of Barc, between 1220 and 1221. Then, on the one hand, appeared the first deputies of the palatine who can be regarded as the precursors of the vice-palatines, and, on the other, this is the time when, having completed a lawsuit, the palatine's office started issuing judging charters in the name of the palatine.

The 4th chapter contains the summary of the palatinal institution from the period between 1192 and 1342. It discusses the changes that took place in the practice, the procedure and the structure of the office. I tried to explore how common law (customary law) influenced a palatine in his activity in a given period, and how far the radius of action of his institution extended, etc. This process can be divided into five major sections from the point of view of the history of institutions 1) The term of the 'mobile palatines' (from the 1190s up to the years following the Mongol invasion of the Hungarian Kingdom in 1241–1242). In this period the palatine and his followers were 'traveling' in the realm, just as the royal court did, without an apparent regional center of gravity. 2) The term of the 'local palatines' (from the 1240s up until the beginning of the 1270s). In this period the palatines did not travel, and their activity focused on a well defined region of the realm. 3) The term of the 'oligarch-palatines' (between 1272 and 1310). At the beginning of the reign of Ladislaus IV, the rival baronial "leagues" monopolized the dignity of the palatine. The 'oligarch-palatines' exercised power over their own territory, from where they rarely moved out. The model of the 'oligarch-palatines' originated in that of the 'local palatines', but the difference between the two systems was that in the case of the 'local palatines' the regional center of gravity was assigned by the king, and usually it did not coincide with the location of the palatines' family estates. In contrast, the 'oligarch-palatines' resided in the seat of their "kindred-estates", and their official activity was strongly interwoven with the oligarchic practice of power. 4) The legacy of the model of the 'oligarch-palatines' (1310–1328). In this period the palatinal exercise of power was very similar to that of the previous one. Nevertheless, the reason why I treat it as a distinct period, is explained by the fact that from 1310 on Charles I recognized only one palatine as a legitimate (Kopasz Borsa) office-holder, and later palatines were able to take their office exclusively by royal consent. Most of the palatines of this period (Kopasz Borsa, Dózsa of Debrecen, Philip Druget) followed the official model of the 'oligarch-palatines', i.e. they resided in the seat of their own kindred-estates, and dealt, almost exclusively, with the cases of this region. 5) The term of palatines with nationwide range (1328–1342). Although I discuss the activity of the three palatines from the Druget family (Philip, John, William) in the same subsection, from the point of view of 'institutional history' a much greater difference can be pointed out between the practice of Philip and John than, e.g. between that of Philip Druget and Dózsa of Debrecen, who was Philip's predecessor. After the death of Philip Druget his office devolved upon his brother, John, but his landed-estates were inherited by William, son of John, who established himself there. Consequently, John Druget was not able to base his

official activity on his family-estates, a fact that characterized almost all the palatines from the end of the 1270s. *Óbuda* became the seat of John, who visited the various regions of the realm in person via the so-called ‘general assemblies’ (Latin: *generalis congregatio*). Since the emergence of the institution of the *generalis congregatio* (1273), he was the first palatine, who convoked such an assembly both for the eastern and the western part of the realm. The ‘radius of action’ of the palatine had extended even further during the office of William Druget. Although William still had his seat in the ‘Druget-province’ in Northeast-Hungary, as a palatine he followed the practice of his father. The palatinal ‘radius of action’ had extended even further, and covered almost the whole of western Hungary, and a great part of eastern Hungary. At first, William had his seat in *Vizsoly*, which, between 1338 and 1340, was transferred to *Visegrád*, where the king resided. Nevertheless, he, simultaneously, maintained, with the official staff, his father’s seat in *Óbuda*, but this seat worked mostly in the absence of the palatine. William abandoned the seat in *Óbuda* in 1340, and transferred his other seat to *Nagymaros*. Thus, the official model which was to typify the palatinal institute in the age of Louis I was essentially ready in 1342: the palatine had his seat in *Visegrád*, which he left usually only for the time of a *generalis congregatio*. In such cases, i.e. when the palatine was away, the staff of his office continued to issue the charters in the name of the palatine.

The chapters 5–10th focus on some subfields of the institution of the palatine. In the 5th chapter I discuss the territorial and legal limits of the palatinal jurisdiction. The palatinal jurisdiction did not cover the area of the ‘ban of Slavonia’, the ‘voivode of Transylvania’ and the ‘ban of *Macsó*’ (today: *Mačva*, Serbia). Nevertheless, in the peripheries there were certain areas, where jurisdiction had changed through the times. The county of *Szolnok* got under the jurisdiction of the voivode, in fact, only in the 1320. The history of the county of *Kraszna* showed a similar development, with the exception that it got under the jurisdiction of the voivode much later. In the first half of the 13th century in the southern territories of the realm the jurisdiction of the ban of Slavonia extended as far as the river Drava. At the beginning of the 14th century significant changes occurred in this area: certain counties lying north of the river Drava were assigned under the jurisdiction of the ban of *Macsó*, but, parallel with it, the palatine also had jurisdiction over the counties of the ban (e.g. over the county of *Valkó* and *Pozsega*). The palatinal jurisdiction had not only territorial, but also judicial limits. By default, no secular judges were allowed to administer justice to ecclesiastical persons, but, in the course of time, more and more non-ecclesiastical privileged ‘elements’ had been exempted from the palatinal bench (e.g. the royal free cities). The 6th chapter discusses the origins and characteristics of the ‘general assembly’ (*generalis congregatio*), which can be regarded as the classical palatinal judicial forum outside the seat of the palatine from the 14th century on. The antitype of the palatinal assemblies and the ones convoked by the bans, is to be found in the royal assemblies which had the same name. In the early 1270s the palatine, the ban (and later the

voivode of Transylvania) were only temporarily assigned to supervise these royal assemblies, Laws ratified this situation only in 1290. Thus, although in theory, the palatines convoked general assemblies since 1273 on a temporary basis (otherwise only in exceptional cases), a palatinal *generalis congregatio* that was held on the palatine's own right, emerged only after 1290. The following chapter discusses the relationship between the palatine and the different social and ethnic groups ('*udvarnokok*', i.e. people working on royal landed-estates; Pechenegs, Cumans). The palatine in office had a particular jurisdiction over a part of them. The *udvorniks/udvarnokok* had been subject to the palatine prior to the 13th century. Jurisdiction over the Pechenegs concerned only those Pechenegs of the realm, who received their ethnic privileges from the king, and it vanished only in the second half of the 14th century. Jurisdiction over the Cumans is rather well-known, because the title of the 'judge of the Cumans' (*iudex Cumanorum*) often appeared together with the title of the palatine from 1270 on, and from the 1330s it constituted a permanent element of the palatinal title. Nevertheless, no palatinal action, concerning the Cumans, is known up until 1342. The activity of the palatine was helped by a diversified official staff; the 8th chapter of the dissertation analyzes this problem in detail. The 'vice-palatine' called usually *vicepalatinus* in Latin (Hungarian: *al nádor*) had his seat in Pest, then later in Buda, far from the seat of the palatine in office. He also carried out the duties of the count of Pest, and in his seat he discussed and finished lawsuits on his own right, so when he administered justice, he did not act for the palatine. Thus, the office of the vice-palatine can be considered relatively independent of the palatine's person, although his designation was a palatinal right. Another substitute was the 'palatinal vice-judge', usually called as *viceiudex palatini* (Hungarian: *nádori albíró*). The vice-judge always stayed in the entourage of the palatine, and directed his tribunal. Although he could issue charters in his own name, he acted always, in fact, for the palatine, and – unlike the vice-palatine – he never decided in each case in his own right. This dual deputy system existed until the office-holding of John Druget. Since he had his seat in Óbuda, it became meaningless to separate the office of the vice-palatine from Buda and that of the vice-judge. The lower supporting staff was organized in a way that was typical of the era. Initially no permanent chancellors worked beside the palatines; the first permanent subalterns, after some occasional attempts, appeared only at the end of the 13th century. The prothonotary, (Hungarian: *protonotárius* or *ítélőmester*) functioning as the head of other notaries, took over the direction of the palatinal office in the absence of the palatine from the 1330s on. A new officer, the palatinal exactor appeared in the sources around the 1320s. The execution of the causes was initially helped by the pristalds (Latin: *pristaldus*, Hungarian: *poroszló*), then later by the 'palatinal men'. Separate chapters discuss the ways how the different persons came into office, and the problems of income related to the institution of the palatine. Finally, a short appendix is attached to the dissertation, which contains the critical excerpts of twenty one charters.

Névmutató

A névmutató tartalmazza az összes főszövegben és lábjegyzetben előforduló tulajdonnevet, népnevet, és az ezekből képzett melléknéveket (konstanzi zsinat, tihanyi alapítólevél, cseh nyelv stb.). A számok az oldalszámot jelölik, függetlenül attól, hogy a címszó a főszövegben vagy a lábjegyzetben található meg, és hogy hányszor fordul elő az adott oldalon. A Függelékben található 21 oklevélregesztát szintén itt névmutatóztuk, de az esetükben nem az oldalszámra, hanem a regeszta számára utalunk, ilyenkor egy „sz.” betű áll a sorszám után (pl. ... 19, 154; 8. sz. annyit jelent, hogy a ... tétel a 19. és 154. oldalon, ill. a Függelék 8. sz. regesztájában található meg). A névmutató tulajdonnevei közé nem vettük fel a szentek neveit, amennyiben datálásra használták őket, a korszakok neveit (Árpád-kor, stb.), a nagyon gyakran előforduló *Magyarország* és *magyar* neveket, ill. a nagyobb tájegységek modern neveit (Dunántúl, Felvidék, stb.), és természetesen a hivatkozásokat (azaz pl. a „Tringli: Pest megye” szakirodalmi hivatkozás nem szerepel sem Tringli István, sem a Pest megye címszó alatt).

A középkori személyneveket igyekeztünk beazonosítani, és az apjuk nevét, továbbá a nemzetségét akkor is odaírtuk, ha az a főszövegben nem szerepel. A nevek után csak azok a tisztségek szerepelnek, amelyek a szövegben is előfordulnak. Mivel az összes itt is jelzett tisztségét feltüntettük egy adott személy neve mellett, ezért az ott olvasható méltóságsort általában nem egyidőben viselték. Az egyes tisztségek melletti hivatali időt csak akkor jeleztük, ha az az azonosításhoz elengedhetetlenül szükséges az azonos nevű, közelebből nem meghatározható személyek esetében. Az egyes személyek apjának a nevét külön mutatóztuk, de a nemzetségnevet csak akkor vettük fel külön, ha az önmagában, hangsúlyosan szerepel, ha csak a név egy tagjaként, akkor nem. Az ábécérendbe soroláskor a középkori nevek első tagja mindig a keresztnév, a nemzetség- vagy családnévre utaló meggyökeresedett előtag csak utána következik (vagyis „Miklós, Garai” vagy „Dózsa, Debreceni” és nem „Garai Miklós” vagy „Debreceni Dózsa” az ábécérendbe sorolás alapja). A kora-újkori és modern kori neveket természetesen a vezetéknev alapján soroltuk be.

A helynevek esetében megadjuk a forrásban előforduló alakját (ha van ilyen), a települések esetén a történelmi megye nevét, és a település mai névalakját, ha ismert, és eltér a címszóként felvett névtől. Ha a település ma már nem Magyarország területén található, akkor a mai idegen nevét és az országnevet is. Az egyes országnevek rövidítései: Au.: Ausztria, Ho.: Horvátország, Ro.: Románia, Szl.: Szlovákia, Szln.: Szlovénia, Szerb.: Szerbia, Ukr.: Ukrajna.

A, Á

- Aba Amadé ld. Amadé (Dávid fia, Aba nb.)
- nemzetség 28, 83, 87–88, 95, 99, 101, 176–177, 179
 - Sámul ld. Sámuel
- Abaúj(-vár) megye 59, 77–78, 89–90, 97–100, 109, 111, 115–117, 119, 121, 123, 129–130, 144, 164, 166, 169, 175–176, 178
- i ispán 116, 123, 177, 179, 201, 233, 249–250, 256; 18. sz.
- Abod (Borsod m.) 109
- Ábrahám (Tolna m.) 82
- (fogott bíró) 1. sz.
- Achilleus (ispán: 1184) 44–45
- Acsád (Temes m.) 237
- Adelheid (szolgálonő) 2 sz.
- Admonti-kódex* 182
- Adolf (prépost) 46, 186
- Adorján (Bihar m., ma Sălard, Ro.) 109–111, 149, 218
- Agyagos (Sopron m.) 68
- Ajka (Veszprém m.) 19–20
- Ajtai Máté (a „Koloszvári Glosszák” szerzője) 24
- Ajtony (nagyúr) 29–30
- Aladár (Csete fia, ifjabb királynéi tárnokmester) 99
- Albert (Gurk fia) 11. sz.
- , Habsburg (I., osztrák herceg) 92, 94
 - (király) 244
 - (Volfart fia, Bogátradvány nb., Tomaj nb. Dénes alnádora) 204, 216
- Almási Tibor 26, 29–30
- Alpok-hegység 69
- Alsóapold (*Apoldya*, Szászföld, ma Apoldu de Jos, Ro.) 89–90
- Alsóság ld. Ság
- Amadé (Dávid fia, Aba nb., nádor, országbíró, királynéi tárnokmester, zempléni, ungi, újvári és karkói ispán) 7, 81, 83, 88, 94–103, 109–110, 116, 174–176, 178, 189, 201, 207–209, 216–217, 224–225–226, 230, 232, 245, 249–250; 1. sz., 7–9. sz., 11–21. sz.
- -tartomány 96, 111, 150
- Ampod (bán és nádor, Dénes nádor apja) 16, 30, 43, 51, 55, 59, 61, 65, 69, 152, 161, 188–189, 216, 224, 227, 229, 235, 242, 255
- András (I., király) 37
- (II., király) 15–16, 46, 48–49, 53–55, 57, 62, 65–66, 69, 149, 165, 167, 173, 184–185, 188–189, 213, 242, 248–249, 251, 255
 - (III., király) 52, 84, 88, 92–95, 97–99, 101–104, 171, 173, 242, 244–246, 249–250, 254
 - (Abaúj megyei birtokos) 11. sz.
 - (ajkai, érseki nádor) 19–20
 - (Csapó fia, Nádasd nb.) 99
 - (Debreceni Dózsa protonotáriusa) 225
 - (Tiborc fia) 11. sz.
 - , Kőszegi (Gergely fia, Héder nb., soproni, vasi és zalai ispán) 178–179
- Andreas Hungarus (domonkos szerzetes) 9, 107
- Anna (IV. Béla lánya, macsói herceg-nő) 79
- Anonymus (történetíró) 29
- Antal (Druget János bírságszedője) 256
- (Marcell fia, pányoki) 15–17. sz.
- Apa (bán 1158 k.) 43
- Apagy (Szabolcs m.) 233
- Apoldu de Jos ld. Alsóapold
- Apor (Márk fia, Péc nb., nádor, országbíró) 95, 101–102, 107, 222, 232; 6. sz.
- arab nyelv 22
- Arad (*Arad, Orod*, Arad m., mai Vladimirescu helyén, Ro.) 59, 119–120
- (Ung m.) 120

– megye 59, 119–120
 – -i prépost 166
 Aranaz (Sopron m.) 1. sz.
Aranybulla (1222, 1231) 41, 51–52, 56,
 147, 157, 164–165, 167, 204, 208, 214–
 215, 228, 238, 241
 Arbe (ma Rab, Ho.) 14
 Arnold (Arnold fia, Hahót nb., nádor,
 somogyi, soproni, zalai ispán)
 236, 249
 Árpád (nagyfejedelem) 22
 Árpás (Sopron m.) 58, 185, 237
 – -i besenyők 58, 185, 190
 Ásványtő ld. Ronka
 Aszen (II., bolgár cár) 69
 Asszonyfalva (*Azzonfalwa*, Vas m.,
 ma Vasasszonyfalva) 14
 Atyusz (ispán: 1222) 62
 Augustus (római császár) 25

B

Bábaszék (Zólyom m., ma Babiná,
 Szl.) 159
 Babenberg-dinasztia 67
 Babiná ld. Bábaszék
 Babót (Sopron m.) 82
 Bács megye 68–69, 76, 78, 90, 154, 217
 – -i ispán, ispánság 15–16, 30–31, 47,
 62, 76, 78, 153, 155, 248–249; 2. sz.
 – -i káptalan 76, 191
 Bad Radkersburg ld. Regede
 Bagota (Baranya m., ma Pécsbagota)
 77
 Bágya (Heves m.) 59
 bajor, bajorok 25, 31, 33, 36
 bakonybéli alapítólevél 27
 – monostor 44, 183
 Bakonyszentiván ld. Szentiván
 Baksa (Baranya m.) 61
 Baktalórántháza ld. Lidér
 Balassagyarmat ld. Gyarmat
 Balaton 103

Balázs (Abaúj megyei birtokos) 11. sz.
 – (Berő fia) 197
 – (Magdolna rokona) 13. sz.
 – (nagykörűi apát) 235, 237
 Balkány (Szabolcs m.) 233
 Balozsaj (Vas m., ma Meggyesková-
 csi) 68
 Bán (Baranya m., ma Popovac, Ho.)
 60, 152
 Bánk (nádor, királyi udvarispán, po-
 zsonyi ispán) 16, 55, 59, 65, 164–
 166, 235
 Bánki Éva 35, 41
 Bánóc (Zemplén m., ma Bánovce nad
 Ondavou, Szl.) 233
 Bánovce nad Ondavou ld. Bánóc
 Banská Bystrica ld. Besztercebánya
 bányai ispán, ispánság 171, 176, 242
 Bárány Attila 111–112
 Baranya megye 59–64, 77, 96, 105,
 118–119, 122, 152, 155, 175, 218–219
 – -i (dict.) Benedek ld. Benedek, ba-
 ranyai 11. sz.
 – -i ispán 153, 155
 Baráti (Győr m., ma Győrújbarát) 77,
 79
 Barc (Miklós nádor apja, Szák nb.)
 48–49, 53–57, 59–60, 65–66, 149,
 166, 183, 189, 204, 215, 226, 229,
 234–235, 252
 Barca ld. Bárca
 Bárca (*Barcha*, Abaúj m., ma Barca,
 Košice része, Szl.); 18–19. sz. ld.
 még: *Felbárca*
 – -i nemesek 98
 Bárczi Géza 22
 Barcs (nádori megbízott) 86
 Bárd (Somogy m.) 77
 Barleus (Bán fia, Divék nb., Csák
 Máté alnádora) 209
 Bars (Bars m., ma Starý Tekov, Szl.)
 160
 – megye 62, 68, 121, 129–130, 217
 – -i ispán 218–219, 236

- Bart (Esztergom m., ma Bruty, Szl.) 60
 Battyán (Vas m.) 77, 80
 Becse (Nagysziget, ma Szigetbecse) 218, 233
 Békásmegyer (Pilis m., ma Bp. része) 233
 Beke (Tamás fia, Borsa nb.) 109
 Békés (Békés m.) 59
 – megye 59–60, 111, 149, 166
 – – i serviensek 165
 Bél Károly András 10, 20
 – Mátyás 10, 24
 Bela (Zala m., ma Belica, Ho.) 61, 152
 Béla (II., „vak”, király) 30, 38, 41, 43–44
 – (III., király) 15, 31, 43, 45, 47–48, 163, 226, 247–248, 253
 – (IV., király) 16, 19, 27, 52, 57, 65–66, 69–75, 77–81, 84–85, 152, 157–158, 161, 163, 169, 174, 187–188, 194–196, 212–213, 249–250; 2–3. sz.; ld. még: *Béla (herceg, később IV. Béla)*
 – (IV. Béla fia, szlavón herceg) 72, 75, 82
 – (herceg, később IV. Béla) 69, 213; ld. még: *Béla (IV., király)*
 –, Macsóí (Rasztiszlav fia, IV. Béla unokája) 153
 Belgrád ld. Nándorfehérvár
 Belica ld. Bela
 Belid comes 236
 – (vas megyei nemes) 5. sz.
 Belitzky János 12, 187, 192
 Belos (bán és nádor) 30, 43–45, 188
 – (nádori alispán) 163, 204
 Belső-Szolnok megye ld. Solnok megye
 Belud comes és fia: Belud (Osli nb.) 1. sz.
 Benedek (aludvarispán) 164–165
 – (baranyai) 11. sz.
 – (Ethenad fia) 78–79, 169–170
 – (Herbord fia) 15–17. sz.
 – (Ivánka fia) 99
 – (Izsép apja) 211
 – (László apja) 210, 226
 – (mester) 170
 – (nádor, bihari ispán) 15, 248
 – (tatai apát) 204, 234
 – (Tombold fia, Balog nb., ifjabb királyi nádor és udvarbíró, bácsi és szebeni ispán) 76, 78–79, 82, 168–170, 173, 230; 2–3. sz.
 Beograd ld. Nándorfehérvár
 Berche (Péter apja, szinai) 7–8. sz.
 Bereg (Bereg m., ma Beregi, Ukr.) 78; 2. sz.
 – megye 78, 97, 109, 111, 116–117, 119, 121–122, 138, 143, 175–177, 179, 256
 – i egyezmény (1233) 158
 – i ispán 111
 Beregi ld. Bereg
 Beregove ld. Beregszász
 Beregszász (Bereg m., ma Beregove, Ukr.) 116, 160
 Berend Nóra 195
 Berény (Somogy m., ma Iharosberény) 160
 Berki (Pest m.) 208, 233
 Beró (Balázs apja) 197
 Bertalan (Druget Vilmos albírája) 123, 210
 – (veszprémi püspök) 236
 Bertényi Iván 12, 41, 126
 Besenyő (Arad m.) 59
 – (*Bessenew*, Csanád m., ma Dudeștii Vechi, Ro.) 193
 – (Pest m.) 78, 169
 – (István apja) 224
 besenyő, besenyők 58, 66, 69, 121, 161, 181, 185–194, 200
 besenyőbíró 191–192, 196, 252
 besenyőispán 185–186, 188, 190–191
 Besenyőispánság (Fejér és Tolna m-k területén) 111, 121–122, 190–193
 Besyn (Abaúj megyei birtokos) 11. sz.
 Besztercebánya (Zólyom m., ma Banská Bystrica, Szl.) 159

- Bezernuk* (Sopron m.) 1. sz.
 Bihar (Bihar m., ma Biharia, Ro.) 59
 – megye 59, 60, 109, 111–113, 117, 121–123, 129–130, 143, 149, 151, 155, 166, 176–177, 179, 248
 – -i ispán, ispánság 15, 59, 61–62, 149, 165–166, 196, 236, 248–249
 – -i serviensek 165
 – -i udvarispán 166
 – -i várjobbágyok 62
 – -i várnépek 62, 236
 Biharia ld. Bihar
 Biharnagybajom (Bihar m.) 237
 bizánci csapatok 188
 Bodon (serviens) 166
 Bodrog megye 60, 71, 122, 143, 155, 176
 – -i ispán 59, 153, 155, 176
 – -i vár 67, 70
 Bodrogszerdahely (Zemplén m., ma Streda nad Bodrogom, Szl.) 120
 Bodur (Pósa fia, Kemény fia Lőrinc nádor albírása) 208
 Bogát (Radvány apja) 37
 Boglár (Fejér m., ma Vértesboglár) 59
 Bogomer (Serefyl apja, ruszkai) 13. sz.
 Boldva (Borsod m.) 117, 206
 bolgár, bolgárok 23
 – cár 69
 – hadjárat 79, 82
 Bolla Ilona 164, 182
 Bollók János 182, 186
 bolondóci ispán 62
 Bónis György 12, 126, 145, 222
 Borsa Iván 88–89, 230–231
 – Kopasz ld. Kopasz (~Jakab, Tamás fia, Borsa nb.)
 – nemzetség 101, 109, 179
 borsmonostori (Szentmáriahegyi ciszterci) apátság 62, 223, 251, 253
 Borsod megye 78, 103, 109, 112, 117, 119, 122, 124, 130, 144, 164, 166, 169, 174–175–176, 179, 206, 217, 221, 237, 256
 – -i ispán 123
 – -i várjobbágy 78
 Borzákné Nacsza Mária 9, 107, 147
 boszniai bánság 153
 Both ld. Doch
 Botiz (helmei István fivére) 110
 Boymuch (Domonkos fia Roland nádor embere) 229
 bozóki monostor 38, 44
 Bölöni Fülöp (a „Kolozsvári Gloszszak” szerzője) 24
 Bratislava ld. Pozsony
 Bruty ld. Bart
 Buda (Pilis m., ma Bp. része) 13, 70, 72, 99, 101, 103, 105, 116–117, 121, 123, 129–131, 133–137, 139–141, 160, 203, 205–212, 216–220; 3. sz.; ld. még: *Óbuda*
 – -i alnádor 116–118, 179, 205–220, 231
 – -i bíró 111
 – -i ispán 213
 – -i káptalan 116, 206, 211, 224, 233
 – -i országgyűlés (1439) 244
 – -i polgárok 17
 Budafelhévíz (Pilis m., ma Bp. része) 117
 Budenz József 22
 Budmér (Budmér nb., poroszló) 235
 Buken (Butha, Mikó és Zepcha apja) 2 sz.
 Bulcsú (pap) 227
 Bulgari ld. Nyír
 Butca (kijelölt bíró 1131 k.) 45
 Butha (Buken fia) 2. sz.
 Buthemer (Ilunchuk nb., kun előkelő) 198
 Buzma (István apja, csopaki) 104
 Bükk-hegység 202

C

- C. Tóth Norbert 7, 12, 14, 18, 108, 113, 142, 145, 244, 252
 Čaña ld. Csany
 Caspar Iongelinus ld. Iongelinus, Caspar
 Ceba (~Csaba) comes 28–29, 31
 Cenad ld. Csanádvár
 Chana (Márton fia, Tekele nb.) 12. sz.
 Charena (királyi udvarispán) 44–45
 Chete (Miklós apja, patyi) 5. sz.
 Cheuz (falu) 166
 Chonk (Lede fia, Tekele nb.) 12. sz.
 Chuna (János apja, Ják nb.) 5. sz.
 Chyma (Zene fia) 14. sz.
 ciszterci, ciszterciek 9, 223, 253
 Codlea ld. Feketehalom
 Copoz ld. Kopasz
 Cornești ld. Zsadány
 Cricău ld. Krakkó
 Crijević, Ludovik ld. Tubero, Ludovicus
 Czech János 9, 10, 20, 27–28

Cs

- Csaba (comes Szt. István idején) ld. Ceba
 – (poroszló) 38–39
 Csabarákosa (ma Rákosc Csaba, Bp. része) 28
 Csák (Buzád fia, Hahót nb., soproni ispán) 69
 – Máté ld. Máté, Trencsényi (Péter fia, Csák nb.) és Máté (Máté fia, Csák nb.)
 – nemzetség 83–85, 87, 93, 102, 220
 Család (Sopron m.) 68
 Csallóköz 187
 Csanád megye 30, 59, 190–191, 193–194, 256

- (István hadvezére, Ajtony legyőzője) 29–31
 –, Telegdi (Tamás fia, Csanád nb., esztergomi érsek) 190–191
 – -i ispán 30, 59, 165–166
 Csanádvár (Csanád m., ma Cenad, Ro.) 29
 Csany (Újvár m., ma Čaña, Szl.) 77
 Csap (Ung m., ma Csop, Ukr.) 109, 175
 Csapó (András apja, Nádasd nb.) 99
 csatári monostor és konvent 43, 206
 Csáva (*Chawa*, Sopron m., ma Stoob, Au.) 68; 1. sz.
 Csecstó (Bodrog m.) 60
 cseh, csehek 25, 186–187
 – király 70, 73, 82
 – nyelv 13, 24
 Csehország 105
 Csekej (Nyitra m., ma Čakajovce, Szl.) 68
 Cselej (Baranya m.) 63–64
 Csenger (Szatmár m.) 61
 Csépán (István fia, Győr nb., nádor, bácsi ispán) 15–16, 53, 249
 – (Ják nb.) 5. sz.
 – (kurali, poroszló) 237
 – (ladányi, poroszló) 235, 237
 Csepel (Hont m.) 61
 – -sziget ld. Nagysziget
 Csesznek (Veszprém m.) 104
 Csete (Aladár apja) 99
 Csetnek (Gömör m., ma Štíttnik, Szl.) 210
 Csó (*Chou*, Vas m.) 233; 5. sz.
 Csongrád megye 60
 Csopak (*Chopak~Chupak*, Zala m.) 104
 Csorna (*Chorna*, Sopron m.) 1. sz.
 Csukovits Enikő 42
 Csurgó (Somogy m.) 60, 71

D

- Dad ld. Gyad
- Dalmácia 14–15
- -i hadjárat 138, 188
- Dama (Druget Vilmos bírságszedője) 256
- Damásd (*Damas*, Hont m., ma Ipolydamásd) 128, 140
- Damján (vatai, nádori ember) 229
- Dávid (Amadé nádor apja, Aba nb.) 96; 7–10. sz.
- (herceg, I. András fia) 14
- De ordine palatii* (Hincmar műve) 14, 33
- Debrecen (Bihar m.) 112–114, 201, 205, 218
- Declip (majádi, poroszló) 237
- Dédes (Borsod m., ma Dédestapolcsány) 221
- -i várnagy 210
- Dédestapolcsány ld. Dédes
- Dedinka pri Dunaji ld. Sáp
- Demén (Sándor apja) 76
- Demeter (bihari udvarispán) 166–167
- (Bogátradvány nb. monoki László serviense) 21. sz.
- (Herconygy fia) 11. sz.
- (koksói, nádori ember) 233
- , Nékcei (Sándor fia, Aba nb., tárnokmester, kunok bírása) 108, 197
- (mester) 62
- (mester) 190
- Dénes (Ampod fia, nádor) 16, 51, 55, 57–58, 60, 65, 69, 152, 161, 189, 216, 224, 227, 229, 235, 242, 255
- (Dénes fia, Tomaj nb., nádor, tárnokmester, bihari, szolnoki ispán) 55, 57–58, 60–61, 63–66, 69, 149, 188, 196, 216, 224, 229, 235–237, 251
- (Dénes fia, Türje nb., nádor, somogyi, pozsonyi, szolnoki ispán) 57, 61–62, 249; 1. sz.
- (György fia, Péc nb., asztalnokmester, ifjabb királyi nádor, nádor, zalai, szolnoki, somogyi ispán) 75–76, 78, 83–87, 163, 165, 171–172, 175–176, 205, 243, 254; 1. sz.
- (Iruzlaus fia) 230; 18–19. sz.
- (Jakab albíró apja) 123, 210, 221
- („Kopasz”, Türje nb.) 236
- (nádor: 1184) 44–45
- (Rosd nb., tahi, poroszló) 229, 236
- (Zene fia) 14. sz.
- Dengeleg (Nógrád m., ma Egyházasdengeleg) 59
- Denna (Somogy m.) 77
- Derzsülése (Pilis m.) 218
- Descriptio Europae Orientalis* ld. *Kellet-Európa leírása*
- Detre, Bebek (György fia, Ákos nb., nádor) 152, 197
- Diósgyőr (Borsod m.) 103
- Dobrá Niva ld. Dobronya
- Dobronya (Zólyom m., ma Dobrá Niva, Szl.) 159
- Doch (scundai, poroszló) 235
- Dolný Ohaj ld. Ohaj
- Domitianus (római császár) 25
- Domonkos (István fia, Rátót nb., nádor) 108, 111–112, 179, 190
- , Ostfi (Osl fia, Osl nb., macsói bán) 155, 175
- (Péter fia, Csák nb., pohárnokmester, ifjabb királyi nádor, zempléni, bácsi és szebeni ispán) 75–76, 78; 2. sz.
- (Roland nádor apja, Rátót nb.) 67, 208; 1. sz.
- (sári) 190
- (szekszárdi apát) 218
- , Vörös (Druget Vilmos bírságszedője) 256
- rendi szerzetesek, apácák 107, 122
- Doncs, Zólyomi (Domonkos fia, lip-tói ispán) 178
- Donk (poroszló) 38
- Doroszló (Doroszló fia, Tengerdi) 14

Dózsa, Debreceni (erdélyi vajda, nádor, szatmári és szabolcsi ispán) 81, 108, 112–114, 116–118, 129–130, 149–151, 175, 179, 201, 205, 207, 209, 211, 214, 216, 218, 225, 231
 Dragutin István (IV., szerb király) 153
 Dráva folyó 71, 84, 122, 151–153
 Drávántúl (tájegység) 18, 99, 151–152, 154, 156
 – -i nemesek 99
 Druget-tartomány 96, 115–116, 118, 123, 125, 127, 129, 140, 179, 209, 221
 Drugetek 17, 53, 81, 93, 96, 108, 114–116, 118, 150–151, 203, 216, 220–222, 256; 21. sz.; ld. még: *Fülöp, Druget; János, Druget; Vilmos, Druget*
 Dudeştii Vechi ld. Besenyő
 Duna folyó 64, 95, 129
 dunáninnyi nádor 92, 95, 209, 245
 dunántúli nádor 95, 197, 245

E, É

Ebed (Rénold apja, Ják nb.) 170; 5. sz.
 Eberl, Immo 33
 Edelény (*Edelin*, Borsod m.) 175
 Edus (Mojta fia, Bárca nb.) 9–10. sz., 18–20. sz.
 Eger (Heves m.) 100–101, 202
 egri káptalan 89, 100–101, 132–133, 202; 2. sz.
 – püspök 76, 78
 Egregy (Zala m.) 233
 Egus (Péter apja, jutasi) 190
 Egyed (Kőszegi János nádor notáriusa) 225
 – (osai, poroszló) 234–235
 Egyházasdengeleg ld. Dengeleg
 Egyházasszalánc (Abaúj m., ma Slančík, Szl.) 89
 Eike von Repgow (szász szerző) 33
 Elevation (várad püspök) 241
 Endre (Gergely bán apja) 154

Endri (alnádor) 204
 – (Miklós apja) 12. sz.
 Engel Pál 10, 99, 111, 116, 123, 145, 153, 184, 197, 230–231, 233–234, 247
 Enyed (Sopron m.) 60
 Eperjes (Sáros m., ma Prešov, Szl.) 160
 Érd (Pest m.) 61
 Erdély 73, 98, 147–149, 151, 158, 161, 213; 3. sz.
 – -i püspök 15
 – -i szászok 161, 184
 – -i vajda 112, 147–151, 158, 161, 163, 169, 173–174, 198, 247
 Ernye (István apja, Ákos nb.) 103
 – (vas megyei nemes) 5. sz.
 Érsomlyó (Krassó m., ma Vršac, Szerb.) 98
 Erzsébet (V. István felesége) 84, 153, 171, 174
 – (I. Károly felesége) 156
 – (margitszigeti apácák procuratora) 3. sz.
 Esten (Jakó fia, ollári, poroszló) 229, 236–237
 Esztergom (Esztegom m.) 30, 105, 213
 – megye 60, 82, 111–112, 122, 190, 218, 237
 – -i egyház 19, 183
 – -i érsek 16, 18–20, 38, 82, 92–93, 106, 157, 227, 243
 – -i káptalan 19, 55, 183, 187
 – -i örmények 161
 – -i prépost 78–79, 169, 189
 – -i udvarnokok 44–45, 55, 183
 Etened (Illés apja, ruszkai) 13. sz.
 Ethenad (Benedek apja) 78–79, 169–170
 Ézsau (nádor, bácsi ispán) 248

F

F. (alnádor) 205
 Fábrián (Márton fia) 18–20. sz.

Fancsal (nádor, királyi udvarispán) 43–45
 Fancsy család 190
 Farkas (koloni, poroszló) 237
 – (nádor) 45
 – (pataki ispán) 216
 – (Szolnok megyei serviens) 165
 Fedeles Tamás 126
 Fehérvár (Fejér m., ma Székesfehérvár) 207–208
 – -i egyház 192
 – -i káptalan 45, 129
 – -i kiváltságok 159, 163
 – -i latinok 66, 161, 189
 – -i polgárok 158
 – -i prépost 16, 223
 – -i országgyűlés 242
 – -i törvényt nap 96, 98, 208, 223
 Fejér megye 59, 62, 97, 111–112, 118, 121–122, 129, 143, 176, 190, 193
 Fejér György 9, 10, 16, 21, 27, 120, 232, 243, 250
 Feketehalom (Brassóvidék, ma Codlea, Ro.) 79
 Feketenép (*Feketevnepe*, Szerém m.) 68–70
 Felbárca (*Felbarcha~Fel Balcha*, Abaúj m., ma Barca, Košice része, Szl.) 233; 19–20. sz.; ld. még: *Bárca*
 Felicián (esztergomi érsek) 38
 Fertőszéplak ld. Széplak
 Fila (Barc fia Miklós alnádora) 62, 204, 215
 Finta (Dávid fia, Aba nb., erdélyi vajda, nádor) 83, 87
 Fischa-menti csata (1146) 188
 Folt (Heves m.) 59
 Foncsol ld. Fancsal
 Font Márta 35, 41
 Forró (Abaúj m.) 78, 178
 földvári konvent 121, 193
 Fövény (Fejér m.) 97
 – -i csata (1274) 85
 – -i gyűlés (1289) 93, 245

Fraknói Vilmos 10, 20, 27–28
 frank, frankok 25, 31, 33, 36
 Frankl Vilmos ld. Fraknói Vilmos
 Franko de Longo Campo 106
 Frigyes (II., osztrák herceg) 67, 161
 Fügedi Erik 247
 Fügöd (Abaúj m.) 233
 Fülöp, Druget (szepesi és újvári ispán, királynéi tárnokmester, nádor) 53, 108, 114–120, 123, 127, 141, 150, 179, 189–190, 201–202, 205–211, 214, 216, 219, 221, 231, 233, 255
 – (fermói püspök, pápai legátus) 87
 füzéri várnagy 133, 222

G

Gábor (Rosd nb., tahi, poroszló) 229, 236
 – (szentmihályi, nádori ember) 233
 Gábor Gyula 12
 Gabr(i)anus (szakalyi, nádori ember) 232–233
 Gálcs (Nógrád m., ma Halič, Szl.) 63–64
 Galgaguta ld. Guta
 Gálos Rezső 29
 garamszentbenedeki alapítólevél 14, 74
 – apát 60, 106
 – apátság 157
 – konvent 132
 Gáva (*Gewa*, Szabolcs m., ma Gávavencsellő) 116, 174–175, 233
 Gávavencsellő ld. Gáva
 Gebe (Szatmár m., ma Nyírkáta) 90
 Geča ld. Gecse
 Gecse (Abaúj m., ma Geča, Szl.) 233
 – (Gecse fia, Türje nb., barsi ispán) 236
 Gekmen (óbudai alvárnagy, Druget János nádor albírja) 209
 Gelénes (Szatmár m.) 144
 Gellért (Szent, csanádi püspök) 14

- -legenda 14, 26, 29–31
- Gelnica ld. Gölnic
- Gemer ld. Gömör
- Gencsapáti (Vas m., ma Gyöngyös-
apáti része) 104
- Gentilis (bíboros, pápai legátus) 106–
108
- Geréc (Baranya m.) 76–77
- Gergely (Besenyő Jakab fia) 121
- , „Besenyő” (János fia, zsadányi, be-
senyőispán) 190–193, 197
- (Csák nb. Máté fia Máté alnádora)
217
- (Druget János nádor albírája) 209
- (Endre fia, bán) 154–155
- (esztergomi prépost) 78–79, 169
- (Iharos fia, Iharos apja) 232, 243
- (János nádor fia, Héder nb.) 105
- (Marcell fia, Druget János bírság-
szedője) 256
- (Miklós fia, pacshintai) 154
- (Monoszló nb., kunok bírása) 194–
195
- (Sándor fia, szebenyei) 15–17. sz.
- (Scemteu fia) 154–155
- (Tiborc fia) 11. sz.
- , zsadányi ld. Gergely, „Besenyő”
(János fia)
- Gerics József 41, 85, 94, 182
- Géza (I., király) 36, 38, 74
- (II., király) 43, 188
- Gilétfi Miklós ld. Miklós, Zsámboki
- Górka, Olgierd 107
- Gornja Radgona ld. Regede
- Gotárd (Péc nb. Dénes alnádora) 78,
205
- Gottfried (aradi prépost) 166
- Gölnicbánya (Szepes m., ma Gelnica,
Szl.) 159
- Gömör (Gömör m., ma Gemer, Szl.)
123, 144
- megye 71, 77, 112, 117, 119–122, 124,
129, 140, 144, 169, 176, 179, 210, 256
- -i alispán 123, 144, 210, 221

- -i ispán 123
- Gönc (*Gunch*, Abaúj m.); 7, 97–98, 100–
101, 208; 8–9. sz., 15. sz., 17–18. sz.
- -i várnagy 9. sz.
- Göncruszka ld. Ruzska
- Gönyű (Újvár m., ma Gyňov, Szl.) 77
- Görbely (Bihar m.) 237
- Gula ld. Gyula
- Gurk (Albert apja) 11. sz.
- Guta (Nógrád m., ma Galgaguta) 77
- Gutkeled nemzetség 84–85, 93

Gy

- Gy. Ruitz Izabella 158
- Gyad (Fejér m., ma Dad) 59
- Gyán (Bihar m., ma Mezőgyán) 59
- Gyárfás (Pósa apja) 45
- Gyárfás István 194
- Gyarmat (Nógrád m., ma Balassa-
gyarmat) 129, 137, 144
- Gyermely (Esztergom m.) 218
- Gyimolt (Veszprém m., ma Nagygyi-
mót) 68
- Gyňov ld. Gönyű
- Gyömrő (Pest m.) 233
- Gyöngyöshermán ld. Hermán
- Győr (Győr m.) 9, 144–145, 159
- megye 58, 62, 77, 79, 122, 130, 144,
237
- -i főesperes 189
- -i ispán 62
- -i káptalan 118
- -i prépost 189
- Györffy György 17, 25, 28–30, 36, 182,
190, 193, 212
- György (Dénes nádor apja, Péc nb.)
163
- (fogott bíró) 1. sz.
- (Herbord fia, kassai) 19. sz.
- „Kuka” (kassai György serviense)
19. sz.
- Győrújbarát ld. Baráti

Gyula (nádor: 1075–1090) 14, 74
 – (Kán nb., szlavón bán, nádor és soproni ispán) 16, 54, 58–60, 62, 152, 185, 251
 – (királyi udvarispán 1135 e.) 38, 41
 Gyulafirátót ld. Rátót

H

Habsburg ld. Albert, Habsburg
 Hahót (Hahót fia, Hahót nb.) 47–48
 – nemzetség 170
 Hajdúszoboszló ld. Szoboszló
 Hajnik Imre 11, 40–41, 125–126, 206
 Hajszentlőrinc (Bodrog m.) 155
 Halič ld. Gálcs (Nógrád m.)
 Halics 188
 Harmatta János 39
 Hartván (Nógrád m., ma Sósartyán) 60
 Hatházi Gábor 189
 Hatvan (*Hotwan*, Heves m.) 78, 205
 Havas László 35
 Héder nemzetség 83, 85, 92, 176; ld. még: *Kőszegiek*
 Hegyi Géza 98, 148
 Heim (Vid fia) 20. sz.
 Helmec (*Helmech*, Ung m., ma Holmec, Hliboke része, Ukr.) 110
 Henrik, Kőszegi „Nagy” (Henrik fia, Héder nb., országbíró, nádor, szlavón bán, somogyi, pozsonyi, baranyai ispán) 72, 76, 79–81, 83, 85, 171, 188, 192, 245, 249; 5. sz.
 –, Kőszegi (Nagy Henrik fia, Héder nb., szlavón bán, baranyai ispán) 105, 154
 – (Héder nb., királyi udvarispán) 38–39, 44–45
 – (János fia, Bárca nb.) 18–19. sz.
 – (Tekele nb. Chonk serviense) 12. sz.
 Herbord (Benedek apja, kassai?) 15–17. sz.

– (György apja, kassai) 19. sz.
 – (János apja) 104
 – (Osl fia, Osl nb.) 1. sz.
 Herconyg (Demeter apja) 11. sz.
 Hermán (Vas m., ma Gyöngyöshermán, Szombathely része) 60
 Hernádszurdok ld. Szerep
 Hevenessi György 91
 Heves(-újvár) megye 59, 63, 122, 130, 144, 164, 169, 176, 215, 237
 – -i ispán 123
 Hibbe (Liptó m., ma Hybe, Szl.) 159
 Hídvég (Hont m., ma Ipeľské Predmostie, Szl.) 142, 144
 Hincmar (reimsi érsek, történetíró) 14, 33, 35–36
 Hobaj (Sopron m.) 77
 Hód-tavi csata (1282) 88
 Hof (Moson m., ma Au.) 60
 Holmec ld. Helmec
 Hóman Bálint 105
 Honorius (III., pápa) 189
 Hont megye 38, 61, 71, 121, 129–130, 133, 137, 142, 144, 169
 Horger Antal 22
 Horpács (Somogy m.) 232–233
 horvát, horvátok 25
 – nyelv 13, 24
 Horváth István 232
 Hunyadi Zsolt 252
 Hybe ld. Hibbe

I

Igal (Somogy m.) 82
 Igen (Fehér m., ma Ighiu, Ro.) 158
 Ighiu ld. Igen
 Iharos (Gergely apja) 232, 243
 Iharosberény ld. Berény
 Illés (Etened fia, ruszka) 13. sz.
 – (János fia, Bárca nb.) 18–19. sz.
 Ilunchuk nemzetség (kun) 198

- Imre, Becsei (Csata fia, barsi ispán, lévai várnagy) 218–219
- (király) 15, 46–47, 62, 184, 226, 241, 247–248
- Ince (III., pápa) 241
- Inoka (Tolna m.) 237
- Intelmek* (királytükör) 35
- Iolat (bán) 229
- Iongelinus, Caspar 9, 27–28
- Ipeľské Predmostie ld. Hídvég
- Ipoch (Bogátradvány nb., bácsi ispán, bán) 15
- Ipolydamásd ld. Damásd
- Iruzlaus (Dénes és Miklós apja) 18–19. sz.
- Isaszeg (Pest m.) 79
- István (I., Szent, király) 9, 25–31, 35–36, 38–39, 46, 182–183, 213, 253
- (II., király) 38, 40, 42, 46, 186–187
 - (III., király) 43
 - (V., király) 16, 28, 70, 82–83, 170–171, 194, 196, 217, 253; 3. sz.; ld. még: *István herceg (IV. Béla fia)* és *István ifjabb király*
 - (apagyi, nádori ember) 233
 - , Becsei (~Töttös, Imre fia) ld. Töttös, Becsei (~István, Imre fia)
 - (Besenyő fia, Aba Amadé protonotáriusa) 224
 - (Buzma fia, csopaki) 104
 - (Csépán nádor apja, Győr nb.) 15
 - (Csom fia, berki nemes) 208
 - (Debreceni Dózsa alnádora) 205, 214, 218, 231
 - (Dragun fia, Gutkeled nb., nádor, szlavón bán, somogyi ispán) 61, 69, 72, 152, 249
 - (Ernye fia, Ákos nb., országbíró, nádor) 81, 101–103, 105
 - (gyömrői, nádori ember) 233
 - (helmei, Botiz fivére) 110
 - herceg (IV. Béla fia) 72–73, 75, 159; ld. még: *István ifjabb király* és *István (V., király)*
 - (horpácsi, nádori ember) 232–233
 - ifjabb király (IV. Béla fia) 73, 75–79, 82–83, 159, 165, 168–169, 173–174, 194, 196; 2–3. sz.; ld. még: *István herceg (IV. Béla fia)* és *István (V., király)*
 - (ispán: 1152) 44–45
 - dict. Izopos (jászok bírása) 199
 - (Jakó fia) 110
 - , Lackfi (István fia, Hermán nb., nádor) 113, 145, 225
 - (lesznai, nádori ember) 231, 233
 - (Lőrinc fia, balkányi, nádori ember) 233
 - (Marcell fia, szakalyi) 18. sz.
 - (Márk fia) 104
 - (Mihály fia) 90
 - (nádori megbízott) 87
 - (Sándor fia, szebenyei) 15–17. sz.
 - (Tekus fia) 256
 - (zalai ispán: 1188) 47
- Istványi Géza 11–12, 164
- Isztáncs (Zemplén m., ma Stanča, Zemplínska Nová Ves része, Szl.) 233
- Itália 118, 121, 184
- Ite (Mochk és János apja) 18–19. sz.
- Iván, Kőszegi ld. János, Kőszegi (Henrik fia, Héder nb.)
- Ivánka (Benedek apja) 99
- Izbégszend h. (*Izbigscend*–*Izdigscend*, Abaúj m., ma Szalaszend) 11. sz.; ld. még: *Szend*
- Izsép (Zemplén m.) 233
- , Ruszkai (Benedek fia, Druget Vilmos albírása, Kont Miklós alnádora, szepesi ispán és várnagy) 123–127, 133, 137, 211, 220, 222, 226
- ## J
- Ják (*Iaac*, Vas m.) 5. sz.
- (Vas m., ma Jákfa) 59

- nemzetség 55, 170
 - Jakab, Besenyő (Gergely és Máté apja) 121, 192–193
 - , Borsa nb. „Kopasz” ld. Kopasz (~Jakab, Tamás fia, Borsa nb.)
 - (Dénes fia, dédesi várnagy, gömöri alispán, Druget Vilmos nádor al-bírája) 123, 144, 210, 221, 256
 - (Miklós apja) 11. sz.
 - (ohaji) 132
 - (Óvári Konrád fia, Győr nb.) 6. sz.
 - (pányoki, ungi alispán) 110
 - , Szepesi (Detre fia, ítélmester, országbíró) 222
 - (Tenkez fia) 11. sz.
 - Jákfa ld. Ják
 - Jakó (Esten apja) 229, 236
 - (gyulai, Tomaj nb. Dénes megbízottja) 229
 - (István apja) 110
 - Jakó Zsigmond 148, 151
 - János (XXII., pápa) 18
 - (Aba Amadé vizsolyi albírája) 208, 217, 230; 13. sz.
 - (Abaúj megyei birtokos) 11. sz.
 - (besenyő) 192
 - (Csák fia, Csák nb., országbíró) 217
 - , Druget (nádor, óbudai várnagy, ungi ispán) 17–18, 53, 114–116, 118–121, 133, 140–141, 155, 157, 160, 175, 179, 197, 202, 207, 209, 211, 214, 220, 222, 226, 256
 - (esztergomi érsek) 16
 - (gecsei, nádori ember) 233
 - (Gergely apja, zsadányi) 190
 - (Gergely fia, Szentemágocs nb.) 118
 - (gönci várnagy) 9–10. sz.
 - (Herbord fia) 104
 - (Illés, Miklós és Henrik apja, Bárca nb.) 18. sz.
 - (ispán: 1152) 44–45
 - (Ite fia) 19. sz.
 - (~Iván, Csuna fia, Ják nb.) 5. sz.
 - (kijelölt bíró 1131 k.) 45
 - , Kőszegi (Henrik fia, Héder nb., nádor, somogyi, soproni és bányai ispán) 83, 94, 101–105, 171–172, 175–176, 222, 225; 5. sz.
 - (latin hospes) 46, 184, 186
 - (Miklós apja) 132
 - (Miklós apja) 233
 - (Miklós fia) 89
 - (Osl fia, Osl nb.) 1. sz.
 - (Péter apja) 233
 - (Péter, Pál és Márk apja) 11. sz.
 - (pozsonyi prépost) 51
 - (Ruhman fia) 78–79, 169–170
 - (Uros fia, nádor) 14–15, 186–187
 - japán nyelv 22
 - jászok 197, 199–200
 - bírása 181, 199; ld. még: *kunok és jászok bírása*
 - Jászkun kerületek 200, 253
 - Jászladány ld. Ladány
 - jászói konvent 109, 129, 140, 217, 226; 7–8. sz., 11. sz., 13. sz.
 - Jermos (ispán: 1152) 44–45
 - jezsuita, jezsuiták 9, 20–21
 - Joachim (István fia, Gutkeled nb., szlavón bán) 83
 - johanniták 250–252
 - Jula ld. Gyula
 - Jutas (*Jutos*, Veszprém m.) 190
- ## K
- Káld (Vas m.) 208
 - kálizok 39
 - Kállay Ferenc 22
 - Kállósemjén ld. Semjén
 - Kálmán herceg (II. András fia) 236
 - , „Könyves” (király) 14–15, 17, 34, 36–42, 46, 49, 62, 182
 - Kalmerius (Geregye nb.) 104
 - kalocsai érsek 70
 - Kamond (Veszprém m.) 68

- Kán László ld. László (László fia, Kán nb.)
- Kandra Kabos 28
- Kapoly (Somogy m.) 233
- Kapornak (*Kapornuk*, Zala m., ma Nagypapornak) 60–61
- Kapos (Somogy m., ma Kaposvár) 175
- Kaposvár ld. Kapos
- Karácsonyi János 30, 187
- karakói várispánság 250
- Karcsa (Pozsony m., ma Kračany, Szl.) 19, 61, 192
- karoling 14, 33
- Károly (I., király) 27, 52, 82, 96–97, 102–103, 105–112, 114–116, 118–119, 121, 125–126, 128, 130, 138, 140, 148, 153–157, 160–161, 177–179, 189–190, 192, 197, 206–207, 210–211, 216, 231, 253, 257
- Kárpát-medence 23
- Kassa (*Cassa*, Abaúj m., ma Košice, Szl.) 109, 144, 160, 175; 15. sz., 19. sz.
- Káta (Pest m., ma Nagykáta) 59
- Katona István 21
- Kázmér (Druget Vilmos bírságszedője) 256
- Kaszok (Somogy m.) 82
- Kaszu (Zemplén m., ma Kožuchov, Szl.) 233
- Kecsen (Békes m.) 60
- Keled (bácsi ispán) 15
– és fia: Keled (Hahót nb.) 170; 5. sz.
- Kelemen (somogyi udvarnokispán) 86
- Kelenföld (*Kreynfeld*, Pest m., ma Bp. része) 60, 212
- Kelet-Európa leírása (Descriptio Europae Orientalis)* 9, 107, 147
- kelméki ispán, ispánság 16–17, 250
- Kemej (terület) 163–164
- Kemény (Lőrinc nádor apja) 16, 79–81, 83–85, 194, 208, 223, 230, 249–250
- Kemény József 204
- Kér (Tolna m., ma Németskér) 190
- Kerecseny (*Kerechen*, Zala m.) 233
– (kerecsenyi, nádori ember) 233
- Késmárk (Szepes m., ma Kežmarok, Szl.) 160
- Kétpó ld. Pó
- Kézai Simon ld. Simon, Kézai
- Kežmarok ld. Késmárk
- Kinnamos (bizánci történetíró) 188
- Kis Péter 45, 182
- Kisfalud (Sopron m.) 68
- Kiss Gergely 31, 253
- Kisszeben (Sáros m., ma Sabinov, Szl.) 160
- Kniezsa István 22
- Koksó (Abaúj m.) 233
- Kolbáz-szék (kun közigazgatási egység) 197
- Kolon (Vas m., ma Kulm, Eberau része, Au.) 237
- Kolozs megye 166
– – i serviensek 165
- Kolozsvári Glosszák* (nyelvmélték) 24
- Komár (Zala m., ma Zalakomár) 159
– (Pál fia) 197
- Komarno ld. Komárom
- Komárom (*Komarum*, Komárom m., ma Komarno, Szl.) 159; 4. sz.
– megye 59, 62, 122, 144, 176, 215, 237
– -i hospesek 4. sz.
- Komáromy András 112
- Kommer Magda 11–12
- Komoró (Szabolcs m.) 233
- Kompolt (Heves m.) 144
- Konrád (Kószegi János protonotáriusa) 222
– (Magdolna sógora) 13. sz.
- , Óvári (*de Owar*, Jakab apja, Győr nb.) 6. sz.
- Konstantin (I., római császár) 25
– (VII., „Bíborbanszületett”, bizánci császár) 21
- konstanzi zsinat (1414–1418) 14, 24

- Kopasz (Bárca nb. Edus serviense) 9–10. sz.
 – (~Jakab, Tamás fia, Borsa nb., nádor, kunok bírása, szatmári ispán) 81, 101–103, 105, 108–112, 149–150, 154–155, 175, 177, 190, 196–197, 205, 217–218
- Kordé Zoltán 186–187
- Korpona (Zólyom m., ma Krupina, Szl.) 159
- Košice ld. Kassa
- Kosztá László 7
- Kozma, Prágai (cseh történetíró) 186–187
- Kožuchov ld. Kazsu
- kői káptalan 76
- Körmend (Vas m.) 159
- Körmendi Tamás 34–36, 181, 204
- Körmendy Adrienne 126
- Körmöcbánya (Bars m., ma Kremnica, Szl.) 159
- Kőrös megye 250
- Kőröselő (Vas m.) 59
- kőrösszegi várnagy 197
- Körű (Heves m., ma Nagykörű) 59
 – -i apát 235, 237
- Kőszeg (*Kuzeg*, Vas m.) 104, 159; 6. sz.
 – -i-tartomány 105
- Kőszegiek 81, 84–88, 92–96, 101–102, 104, 176–178, 222, 250; ld. még: *Héder-nemzetség*
- Középnémeti (Abaúj m., ma Tornyosnémeti) 130
- Középső-Szolnok megye ld. Szolnok-megye
- Kračany ld. Karcsa
- Krakkó (Fehér m., ma Cricău, Ro.) 158
- Krásna ld. Széplak
- Krassó megye 45, 98
- Kraszna megye 111–113, 122, 129–130, 143, 148–151, 176, 237
- Kremnica ld. Körmöcbánya
- Kristó Gyula 31, 41, 43, 107, 111, 148, 177, 191, 196, 215
- Kristóf (péteri nemes) 168; 3. sz.
 kroissenbrunni csata (1260) 188
- Krupina ld. Korpona
- Kruták Anita 12, 121–122, 144, 150
- Kudmen (Verőce m.) 153
- Kuka György ld. György dict. „Kuka”
- Kulm ld. Kolon
- Kun László ld. László (IV., király)
 –, kunok 83, 85, 87–88, 161, 181, 194–200, 209, 252–253
 – törvények (1279) 195–196, 199
 kunok bírása 18, 83, 92, 95, 102–103, 108, 181, 194–200, 209, 252–253; 5. sz.
 – ura 194; 3. sz.
 – és besenyők bírása 189
 – és jászok bírása 200
- Kuncheg nemzetség (kun) 198
- Kural (Esztergom m., ma Kuralány, Szl.) 237
- Kuralány ld. Kural
- Kurd (Tolna m.) 82
- Küküllő folyó 118
- Külső-Szolnok megye ld. Szolnok megye

L

- Lack (fügödi, nádori ember) 233
- Ladány (Heves m., ma Jászládány) 235, 237
- Ládony (Sopron m.) 61
- Lajos (I., „Nagy”, király) 12, 53, 121–122, 125–126, 141–142, 145, 150, 156, 160, 180, 190–193, 197–199, 244, 246, 252; ld. még: *Lajos herceg*
 – herceg (I. Károly fia, később király) 140; ld. még: *Lajos (I., „Nagy”, király)*
- Lak (Borsod m.) 109
- Lampert (Hermán nb., országbíró) 117
 – (Hontpázmány nb.) 38

- (Miklós fia, Hontpázmány nb., egri püspök) 76
- Lánc (Zala m.?) 60–61
- Langó Péter 195–196
- Lápa (Somogy m.) 77
- Laponya (Gömör m.) 77
- László (I., Szent, király) 14, 31, 33, 36, 38, 41, 74, 181–182, 203, 234
- (IV., „Kun”, király) 17, 83, 85–93, 99, 156, 160, 171–174, 195–196, 217, 223, 243–244, 246, 253; 11. sz.
- (Amadé fia, Aba nb., ungi ispán) 110
- (Benedek fia, csetneki) 210, 226
- (Borsa Kopasz albírája) 109–110, 155, 205, 217–218
- (Gyula fia, Kán nb., nádor, somogyi ispán) 61, 152, 249
- , „kun” (Fekete Miklós fia, királyi madarász) 198–199
- , Kun ld. László (IV., király)
- (László fia, Kán nb.) 81
- (Lőrinc fia, szebenyei) 15–17. sz.
- (Oppelni herceg, nádor) 199, 222
- (Sándor fia, Bogátradvány nb., monoki) 21. sz.
- (Syuge fia) 255
- , Szeglaki (László fia, pécsi püspök) 253
- (Tamás fia, Zsámboki Miklós alnádora) 143–145, 180
- (Tiborc fia) 11. sz.
- latin, latinok 66, 161
- hospes 184
- nyelv 9, 13–14
- Lazdi (Bihar m.) 59
- Leccmér (Kraszna m., ma Leşmir, Ro.) 237
- Lede (Chonk apja, Tekele nb.) 12. sz.
- Leger (poroszló) 235
- Leles ld. Lelesz
- Lelesz (*Lelez*, Zemplén m., ma Leles, Szl.) 175
- i konvent 110, 120, 206, 209, 218, 256
- lengyel, lengyelek 23, 25
- Lengyelország 23, 138
- Leschka István 21
- Leşmir ld. Leccmér
- Lesné ld. Leszna
- Leszna (*Lezna*, Zamplén m., ma Lesné, Szl.) 231, 233
- Léta (Somogy m.) 77
- Leusták (erdélyi vajda) 188
- , Jolsvai (Péter fia, Rátót nb., nádor) 197
- (Roland apja, Rátót nb.) 175–176
- lévai várnagy 219
- Lévna (Nyitra m., ma Livina, Nadlice része, Szl.) 60
- Lidér (Szabolcs m., ma Baktalóránd-háza)
- Liptó (Liptó m., ma Liptovský Hrádok, Szl.) 255
- megye 178
- i ispán 178
- Liptovský Hrádok ld. Liptó
- Livina ld. Lévna
- Lodomér (esztergomi érsek) 19, 88, 92–95, 243
- Loránd ld. Roland
- Losonc (Nógrád m., ma Lučenec, Szl.) 63
- Lotur (Zeme fia?) 14. sz.
- Lökös (Mihály fia) 140
- Lőrinc (István apja) 233
- (Kemény fia, országbíró, nádor, szörényi bán, mosoni, somogyi és kelméki ispán) 16, 76, 79–81, 83–85, 194, 208, 223, 230, 249–250, 254
- (Miklós apja, szebenyei?) 21. sz.
- (Sándor fia, László és Miklós apja, szebenyei) 15–17. sz.
- , „Szakállas” 78–79, 169–170
- , „Szakállas” (nádori ember) 233
- Lučenec ld. Losonc
- Ludovicus Tubero ld. Tubero, Ludovicus
- Ludovik Crijević ld. Tubero, Ludovicus

Luger ld. Leger
Lukács (Druget Vilmos bírságszedő-
je) 256

M

Macskaszarm (Bars m.) 68
Macsó (ma Valjevo, Szrb.) 153
– -i bán, bánság 108, 151, 153–156,
163, 179
– -i hercegnő 79
Magdolna (Márton özvegye, Tamás
anyja) 13. sz.
Magnus (klerikus) 62, 236
Mahal (kijelölt bíró 1131 k.) 45
Majád (Sopron m., ma Sankt Marga-
rethen im Burgenland, Au.) 237
Makariás (országbíró, fiktív sze-
mély?) 44
Makján (Bökény fia, Aba nb., nádor)
83, 88, 172, 175–176, 245
Makk Ferenc 23, 188
Mala (Gömör m.) 120
Mályusz Elemér 253
Mánd (Zala m.) 84
Mándoky Kongur István 190
Maradék (Pál apja) 45
Marcell (Antal és Sebestyén apja, pá-
nyoki) 15–17. sz.
– (esztergomi érsek) 38
– (Gergely apja) 256
– (István apja, szakalyi) 18. sz.
– (Miklós és János apja) 169
Margit (IV. Béla lánya) 168; 3. sz.
– (Druget Fülöp felesége) 202
Margitsziget (Pilis m., ma Bp. része)
78–79, 122, 169; 3. sz.
– -i apácák 217–218
Máriássy család 99
Márk (Apor apja, Péc nb.) 6. sz.
– (csataji, Druget János bírságszedő-
je) 256
– (István apja) 104

– (János fia) 11. sz.
– (kijelölt bíró 1131 k.) 45
– (salamoni, poroszló) 237
Márok (Baranya m.) 59
Marosvár ld. Csanádvár
Márton (Barc fia Miklós alnádora) 66,
204
– (bolondóci ispán) 62
– (Chana, Máté és Tekule apja, Teke-
le nb.) 12. sz.
– (Fábián apja) 18–20. sz.
– (Magdolna férje) 13. sz.
–, Uzsa (Lackfi István alnádora) 145
Máté (Besenyő Jakab fia) 121
– (Márton fia, Tekele nb.) 12. sz.
– (Máté és Péter nádorok apja, Csák
nb.) 171, 175, 187, 242–243; 4. sz.
– (Máté fia, Csák nb., nádor, somo-
gyi, soproni és bányai ispán) 83,
86–87, 171–172, 175–176, 230, 242;
4. sz.
– (Mátyás apja) 221, 224
–, Trencsenyi (Péter fia, Csák nb., ná-
dor, tárnokmester) 81, 94–95, 101–
102, 105–108, 175, 177, 209; 4. sz.
– (zsigrai, nádori ember) 233
– (Zsófia férje, Botond nb.) 153
Mátészalka ld. Szalka
Matkó, Tallóci (Lukács fia, kunok bí-
rája) 252
Mátyás (izsépi, nádori ember) 233
– (Máté fia, Druget Fülöp és Vilmos
protonotáriusa, füzéri várnagy)
133, 221, 224
– (Tomaj nb. Dénes nádor notáriusa)
224
Meach (szolgálónő) 2 sz.
Megyaszó (Zemplén m.) 59
Meggyeskovácsi ld. Balozsaj
Meliata ld. Melléte
Melléte (Gömör m., ma Meliata, Szl.)
120
Menyhárt (Moson m.) 60
– (Sopron m.) 60

- Mérk (Sáros m.? Szatmár m.?) 110
 – (Szatmár m.) 218, 233
 meroving, Merovingok 25, 36
 Mező (Pál apja) 86
 Mezőgyán ld. Gyán
 Mezősomlyó (*Mezeusumlu*, Krassó m., ma Šemlacu Mare, Ro.) 45
 – -i Szent István egyház 45
 Micske (Bihar m., ma Mișca, Ro.) 117
 Mihály (Albert fia, Szentemágocs nb., nádor) 94
 – (István és Pál apja) 90
 – (Ják nb.) nádor ld. Mika nádor
 – (Marhard fia, újvári ispán) 177–178
 – (scardonai püspök) 44
 – (Scela fia) 78–79, 169
 – (vasvári prépost, Kőszegi János és Apor országbíró protonotáriusa) 222, 225
 Mihálylaka (Szabolcs m.) 219
 Mika (bihari ispán) 62, 165–167
 – (~Mihály, Ják nb., tárnokmester, udvarispán, nádor, bácsi és bihari ispán) 241, 248
 Mikse (Bihar m., ma Mișca, Ro.) 130
 Miklós, Balog (Miklós fia, asztalnokmester) 55, 71–72
 – (Barc fia, Szák nb., nádor, soproni ispán) 48–49, 53–57, 59–60, 62, 65–66, 149, 164, 166, 183, 189, 204, 215, 226–227, 229, 234–235, 252
 – (Chete fia, patyi) 5. sz.
 – (Endri fia) 12. sz.
 –, Fekete („kun” László apja) 198–199
 –, Garai id. (András fia, Dorozsma nb., nádor) 152
 –, Garai ifj. (Miklós fia, Dorozsma nb., nádor) 14
 – (Gergely apja) 154
 –, Gilétfi ld. Miklós, Zsámboki
 – (győri ispán: 1220) 62
 – (Iruzlaus fia) 19. sz.
 – (Jakab fia) 11. sz.
 – (János apja) 89
 – (János fia) 132
 – (János fia, bánóci, nádori ember) 233
 – (János fia, Bárca nb.) 18–19. sz.
 –, Kakas (Miklós fia, Héder nb.) 179
 – (kapolyi, nádori ember) 233
 –, Kont (Lőrinc fia, Újlaki, nádor) 222
 –, Kőszegi (Henrik fia, Héder nb., nádor, somogyi és soproni ispán) 13–14, 83, 85, 88, 91–96, 101, 223, 245, 253
 – (Leusták fia Roland kancellárja) 224
 – (Lőrinc fia, szebenyei) 15–17. sz.
 – (Lőrinc fia, szebenyei?) 21. sz.
 – (Mersa fia, *Gylis*-i) 14. sz.
 – (Mikó apja) 216
 – (nádor, nyitrai, újvári ispán) 249
 – (nádor: 1213–1214) 54–55, 59
 – (Osl fia, Osl nb.) 1. sz.
 –, Ostfi (Osl fia, Osl nb., macsói bán) 155
 –, Perényi (Druget Fülöp udvarbírája, albírája, Druget Vilmos albírája) 116–117, 119, 201–202, 205–206, 209–211, 216, 219–221, 231, 255; 21. sz.
 – (Péter apja, Szalók nb.) 207
 – (Péter fia) 226
 – (Péter fia, Debreceni Dózsa bírása) 114, 218
 –, Szécsi (Péter fia, Balog nb., országbíró) 222
 –, Treutel (János fia, pozsonyi ispán) 118, 192
 – (Ubul fia) 132
 – (valkajai) 110
 – (vas megyei nemes) 5. sz.
 –, Zsámboki (Gilét fia, nádor) 16, 18, 53, 123–125, 141–145, 155–156, 176, 179, 191–192, 198, 203, 244
 Miklosich Ferenc 22
 Mikó (Bukén fia) 2. sz.
 – (Miklós fia) 216
 Mikocsa (Péter apja) 123, 210

Miksa (király) 20
 Mindenszentek (Szepes m.) 233
 Mişca ld. Mikcse
 mislyei prépost 9–10. sz.
 Mizse (nádor) 83
 Mochk (Ite fia) 230; 18–19. sz.
 Mocya (csói, nádori ember) 5. sz.
 Mog (nádor, bácsi, soproni és bihari ispán) 15, 31, 47–48, 53, 59, 62, 236, 241, 248–249
 Mojs (Mojs fia, nádor, kunok bírāja, soproni, szebeni ispán) 82–83, 170, 194
 – (Mojs nádor apja, nádor: 1228–1231) 65, 82
 – (Mojs fia, Bárca nb.) 7–8. sz., 18–20. sz.
 Mojta (Mojs és Edus apja, Bárca nb.) 7–8. sz., 10. sz., 18. sz., 20. sz.
 Monok (*Monak*, Zemplén m.) 21. sz.
 Monoszló nemzetség 82
 Mór (Barc fia Miklós alnádora) 62
 Móric (Pok nb., Barc fia Miklós alnádora) 56, 204, 215, 234
 Morvaország 190
 Moson megye 60, 121–122, 144
 – -i ispán 249
 Mosonmagyaróvár ld. Óvár
 Muhi (Borsod m.) 144
 munkácsi várnagy 110–111
 Mura folyó 152
 Muraszombat (Vas m., ma Murska Sobota, Szln.) 71
Murmeliusszójegyzék 24
 Murska Sobota ld. Muraszombat
 Mutmer (kijelölt bíró 1131 k.) 45

N

Nádasd (Vas m.? Zala m.?) 77
 Nagy János 22
 – Lajos (király) ld. Lajos (I., „Nagy”, király)

Nagygyimót ld. Gyimót
 nagyhalomi besenyők 66, 189
 Nagykapornak ld. Kapornak
 Nagykáta ld. Káta
 Nagykörű(i) ld. Körű(i)
 Nagymaros (Hont m.) 123, 125–126, 128–132, 137–142, 160, 225
 Nagymező (Zemplén m.) 77
 Nagysziget (ma: Csepel-sziget) 218, 233
 Nagyszombat (Pozsony m., ma Trnava, Szl.) 159
 Nagyszőlős (Ugocsa m., ma Vinohradyiv, Ukr.) 159
 Nagyvárad ld. Várad
 Nagyváty ld. Váty
 Nándorfehérvár (ma Beograd, Szrb.) 21, 23, 37
 Napoli ld. Nápoly
 Nápoly (Napoli, Olaszó.) 115
 Negyed (Pest m.) 208
 német, németek 9, 14, 25, 34, 36, 223–224
 Németh János 21
 Németkér ld. Kér
 Németlipcse (Liptó m., ma Partizánska Lupča, Szl.) 159
 Német-római Császárság 14, 25, 33
 Nevegy (Zala m.) 68
 Nick (*Nichk*, Vas m.) 233; 5. sz.
 Nitra ld. Nyitra
 Niuved ld. Nyüved
 Nógrád megye 59–60, 63–64, 71, 77–78, 119, 121, 129, 133, 137, 144, 169, 176, 215, 233
 Nógrády Árpád 48, 247
 Nova (Zala m.) 68
 Novi Sad ld. Pétervárad

Ny

Nyék (Borsod m., ma Nyékládháza) 237

Nyékládháza ld. Nyék
 Nyers Lajos 11–12, 18, 125–128, 131, 142, 151, 202, 225
 Nyír (Szolnok m., ma Bulgari, Ro.) 59
 Nyírkáta ld. Gebe
 Nyitra (Nyitra m., ma Nitra, Szl.) 158, 160
 – megye 20, 60, 62, 68, 106, 130, 142, 177
 – i ispán 249
 – i káptalan 106, 229
 – i püspök 70, 106, 223
 – i vám 39
 Nyüved (Bihar m., ma Niued, Tă-mășeu része, Ro.) 59

O, Ó

Óbuda (-Buda, Pilis m., ma Bp. része) 13, 53, 113, 115, 119, 121–122, 126, 128–129, 132–136, 138–141, 202, 209–211, 214, 218, 222, 225; ld. még: *Buda*
 – i alvárnagy 209
 – i egyház 71
 – i várnagy 115, 119
 Odulhoyth ld. Adelheid
 Oguz (pannonhalmi apát kincstárnoka) 38
 Ohaj (Bars m., ma Dolný Ohaj, Szl.) 132
 Ola (szolgálónő) 2 sz.
 Olás (kun nemzetség) 197
 Olivér, Paksi (Mátyás fia, Rátót nb., királynéi udvarbíró) 214
 Ollár (Zala m.) 229, 236–237
 olšavai csata (1116) 186, 188–189
 Ompod (Zemplén m.) 120
 – ld. még: Ampod
 onogundur-bolgár 23; ld. még: *bolgár*, *bolgárok*
 Opu (vas megyei nemes) 5. sz.
 Opus (udvarnokispán 1131 k.) 44, 183

Oradea ld. Várad
 Ordelaufus Faletrus (velencei herceg) 14
 Oros (Baranya m.) 219
 orosz évkönyvek 188
 – -kapu 188
 Orosz Ferenc 21
 Orseolo Péter ld. Péter, Orseolo (király)
 Osl (Osl fia, Osl nb., bán) 67; 1. sz.
 – comes (Miklós, Osl, Tamás, Herbord és János apja, Osl nb.) 1. sz.
 Oszlár (*Ozlar*, Pest m.) 77, 168; 3. sz.
 osztrák hadjárat 94
 – herceg 38, 67, 92, 94, 161
Osztrák Rímes Krónika 93
 Ottó (I., német-római császár) 33
 – (király) 154
 – (Ottó fia, Győr nb., nádor, somogyi ispán) 30
 –, Freisingi (püspök, történetíró) 188
 Ottokár (II., cseh király) 82
 Óvár (*Owar*, Moson m., ma Mosonmagyaróvár) 6. sz.

Ö

örmények 161
 Örs (Zala m.) 79

P

Pácod (Somogy m.) 233
Pactorum Liber 14
 padányi besenyők 187, 189
 Pál (Aba Amadé vizsolyi albírája) 208, 217; 13. sz.
 –, Garai (István fia, Dorozsma nb., macsói bán) 153, 155
 – (János fia) 11. sz.
 – (Komár apja) 197
 – (Maradék fia) 45

- (Mersa fia, *Gylis*-i) 14. sz.
- (Mező fia) 86–87
- (Mihály fia) 90
- (Mihály fia) 140
- (nádor, bácsi ispán: 1135) 30
- , Nagymartoni (Simon fia, ország-
bíró) 18, 210
- (Péter fia, csanádi ispán) 165–166
- Palatium (ma Palatino, Róma része,
Olaszo.) 25
- Pálóczi Horváth András 185
- pálosok 103
- Paloznak (Zala m.) 105
- -i jobbágyok 104–105
- Pályi (Bihar m., ma Monostorpályi)
166
- Pannonhalma (Győr m.) 28, 127
- pannonhalmi apát 38, 55, 58, 65, 189
- -i egyház 28, 38, 44, 55, 58, 64–67,
71, 152, 157, 189, 226, 235–236
- -i konvent 132
- -i levéltár 27
- „– -i per” 66
- Pannonhalmi Regisztrum* 55–56, 65–66
- Pányok (*Pank*, Abaúj m.) 110; 16–17. sz.
- Pápasalamon ld. Salamon
- Párisz 47
- Partium 148
- Partizánska Lupča ld. Németlipcse
- Pastovce ld. Pásztó
- Pásztó (*Pasztuch*, Hont megye, ma Pas-
tovce, Szl.) 38
- Pat (Somogy m.) 77
- ld. még: Pot
- Patak (Zemplén m., ma Sárospatak)
130, 143
- (Nógrád m.? Zemplén m.?) 78
- -i hospesek 46, 158, 186
- -i ispán 216
- Paty (*Puch*, Vas m., ma Rábapaty) 5.
sz.
- Pauler Gyula 26, 55, 88–89, 253
- Pasztuch* ld. Pásztó
- Pécel (Pest m.) 214
- pécsi egyházmegye 156, 253
- -i káptalan 153
- -i püspök 253
- Pécsbagota ld. Bagota
- pécsváradi konvent 208
- Pelbárt ld. Temesvári Pelbárt
- Peles (Heves m.) 59
- Perbard mester 219
- Pere (Abaúj m.) 233
- Perecse (Zemplén m., ma Mihalovce
része, Szl.) 78
- perzsa nyelv 22
- Pest (Pest m., ma Bp. része) 72, 97,
99, 120, 159–160, 203, 205–207, 212,
214, 216–218
- megye 13, 59–61, 77–79, 111–112,
116, 120, 138, 165, 168, 170, 173, 175,
190, 206–208, 211–216, 233; 3. sz.
- -i hospesek 212
- -i ispán, ispánság 116, 203, 207, 209,
211–215
- -Pilis-Solt megye 215
- Peta (acsádi, poroszló) 237
- Péter (Aba nb., százdi monostor ala-
pítója) 28, 185
- (Berche fia, szinai) 7–8. sz.
- (Debreceni Dózsa albírája) 114, 218
- (Druget János albírája) 209
- (Egus fia, jutasi) 190
- (fehérvári egyház rectora) 192
- , „Fekete” (*Niger*) 18. sz.
- („Fekete” Péter serviense) 230; 18.
sz.
- (János fia) 11. sz.
- (János fia, semjéni, nádori ember)
233
- , Köbölkúti (Dénes nádor alnádora)
204, 216, 237
- , Körmödsdi (Druget János és Vilmos
protonotáriusa) 133–134, 141, 209,
214, 222, 224
- (Leusták fia Roland alnádora) 217
- (Máté fia, Csák nb., nádor) 83, 85–
86, 94, 187, 189, 243, 245; 4. sz.

- (Miklós apja) 114, 218
- (Miklós apja) 226
- (Miklós fia, Szalók nb., Leusták fia Roland alnádora) 207
- (Mikocsa fia, Druget Vilmos albírája) 123, 210
- (nádor: 1091) 14
- , Orseolo (király) 14, 26–27, 31
- és fia: Péter (fogott bíró) 1. sz.
- (péteri nemes) 168; 3. sz.
- (piricsei, nádori ember) 233
- (serviens) 166
- (Urkund fia) 67
- (Uza fia) 217
- (Volphar fia, nádori megbízott) 229
- Péteri (*Patery*, Pest m.) 168; 3. sz.
- Pétervárad (*Peterwarad*, Bács m., ma Novi Sad, Szrb.) 76, 78
- Peteuch (ruszakai Serefyl serviense) 13. sz.
- Pethe (Zeme fia?) 14. sz.
- Petrovics István 7, 35, 41
- Petus (Barc fia Miklós alnádora) 204, 215
- Phile (Tamás fivére) 216
- Pilis megye 118, 138, 214, 218
- Piricse (Szatmár m.) 233
- Piti Ferenc 7, 12, 31
- Pó (Szolnok m., ma Kétpó) 59
- Podhorszky Lajos 22
- Podhradczky József 10
- Popovac ld. Bán
- Porcus (pénzbeszedők száznagya) 39
- Pordány (Sopron m., ma Wulkaprodersdorf, Au.) 60
- Poroszló (Heves m.) 63–64
 - (*Poruslo*, Szabolcs m.) 89–90
 - i egészség (1262) 75
- Pósa (alnádor) 207–208
 - (Bodur apja) 208
 - (Gyárfás fia, poroszló) 45
- Pot (István fia, Győr nb., nádor, mo-soni ispán) 54–55, 65, 188, 249

- Pozsega megye 60, 99, 151–152, 154, 156–157
 - i éneklőkanonok 223
 - i káptalan 156–157
- Pozsony (Pozsony m., ma Bratislava, Szl.) 38–39, 57, 67, 73, 92, 96, 127, 142, 144–145, 159, 176, 196
 - megye 61, 70–71, 77, 79, 81, 121–122, 130, 144, 192, 249
 - i ispán, ispánság 16, 57, 59, 61–62, 67, 79, 85, 96, 118, 192, 196, 249
 - i káptalan 84
 - i prépost 51
 - i vár 67, 69, 223
 - i várjobbágy 62
- Prešov ld. Eperjes
- Pukor (Pozsega m.) 60, 152

R

- Rab (Ho.) ld. Arbe
- Rába folyó 69
- Rábapaty ld. Paty
- Rábca folyó 68
- Rád (Nógrád megye) 233
- Radó (nádor) 55, 253
- Radován (nádor) 14, 37
- Radvány (Bogát fia) 37
- Rákos, Rákosmező (Pest m., ma Bp. része) 97–98, 245
 - i országgyűlés 85, 97–98, 245
- Rákoscсаba ld. Csabarákosa
- Rasztiszlav (IV. Béla veje) 153
- Rátót (*Rathold*, Veszprém m., ma Gyulafirátót) 104
- ravennai monostor 36
- Regede (*Rudugvey*, ma Bad Radkersburg, Au. és Gornja Radgona, Szln.) 70–71; 1. sz.
- Rékas (Baranya m.) 60, 152
- Rénold (Ebed fia, Ják nb.) 5. sz.
 - (Rénold fia, Básztyél nb., nádor) 83, 88–89–90, 92–93, 245

Réva (*Ryua*, Szerém m., ma Rivica, Szrb.) 154–155
 Rivica ld. Réva
 Róbert (esztergomi érsek) 51
 – (fehérvári prépost, kancellár) 16
 Rogerius (váradai kanonok, történetíró) 188
 Roland (Domonkos fia, Rátót nb., nádor, szlavón bán, pozsonyi ispán) 52, 57–58, 67–73, 79–81, 83–85, 153, 188, 196, 208, 217, 223, 229, 249; 1. sz.
 – (Leusták fia, Rátót nb., nádor) 95, 101–102, 107, 174–176, 224, 245
 – (Tamás apja) 233
 – (Tamás fia) 255–256
 – (ungi alispán-helyettes) 110
 Romos ld. Romosz
 Romosz (Szászföld, ma Romos, Ro.) 158
 Róna-Tas András 21–23, 26
 Ronka (*Renge*, Komárom m.) 55
 Rosd-sziget ld. Szentendrei-sziget
 – nemzetség 236
 rozgonyi csata (1312) 106
 Ruhman (János apja) 78–79, 169–170
 Ruzska h. (*Ruzka*, Abaúj m., ma Gönc-ruszká) 13. sz.
 ruténiai hadjárat 138

S

Sabinov ld. Kisszeben
 Ság (Csongrád m.) 60
 – (Somogy m.) 232–233
 – (Szabolcs m., ma Nagyhalász része) 59
 – (Vas m., ma Alsóság, Celldömölk része) 59, 237
 Salamon (Veszprém m., ma Pápasalamon) 237
 – (bácsi ispán) 62
 – (király) 74

Sälard ld. Adorján
 Sámuel (Aba nb., nádor, király) 14, 26–29, 87
 Sándor (Demen fia) 76
 – (Domonkos fia Roland nádor albírája) 208, 217
 – (László apja, Bogátradvány nb.) 21. sz.
 – (Lőrinc, Gergely, István és Tamás apja, szebenyei) 15–17. sz.
 –, Köcski (Sándor fia, országbíró) 201
 Sándor István 21
 Sankt Margarethen im Burgenland ld. Majád
 Sáp (Pozsony m., ma Dedinka pri Dunaji, Nová Dedinka része, Szl.) 192
 Sár (*Saar*, Tolna m.? Veszprém m.?) 190
 – (Vas m.? Zala m.?) 77
 – (Veszprém m.) 77
 – (ispán 1131 k.) 44–45
 Sárzasadány ld. Zsadány sármelléki besenyők 190
 Sarola (Szent István testvére, fiktív személy) 27
 Sáros (Sáros m., ma Veľký Šariš, Szl.) 109, 128, 130, 160, 175
 – megye 97–98, 111, 117, 121, 124, 128, 130, 132, 144, 175–176, 256
 – -i ispán 123
 Sárospatak ld. Patak
 Sárvár (Vas m.) 159
 Sátoraljaújhely (Zemplén m.) 159
 Satu Mare ld. Szatmár
 Saul (bihari ispán) 15
 – (nádor, bácsi ispán: 1135) ld. Pál (nádor, bácsi ispán: 1135)
 scardonai püspök 44
 Scela (Mihály apja) 78–79, 169
 Scemteu (Gergely apja) 154
 Sceuke (jász) 199
Schägli Szójegyzék 13
 Sebes (Tolna m.?) 68
 Sebestyén (esztergomi érsek) 28

- (Marcell fia, pányoki) 15–17. sz.
- (pozsegai éneklőkkanonok, fehérvári prépost, Kemény fia Lőrinc protonotáriusa) 223
- Segesd (Somogy m.) 96
- Seilern család 190
- Semjén (Szabolcs m., ma Kállósemjén) 113–114, 201, 233
- Şemlacu Mare ld. Mezősomlyó
- Seňa ld. Szina
- Serefyl (Bogomer fia, ruszkai) 13. sz.
- Seusci (Bihar m.) 59
- Siklós (*Suklous*, Baranya m.) 105
- Simon, Kézai (történetíró) 17, 181
 - (rádi, nádori ember) 233
 - (sági, poroszló) 237
 - (Tóbiás fia) 2. sz.
 - (várnagy) 18. sz.
 - (vas megyei nemes) 5. sz.
- Slančík ld. Egyházasszalánc
- Slavec ld. Szalócháza
- Smaragd (Smaragd fia, Smaragd nb., kalocsai érsek) 75
- Sokolány ld. Szakaly
- Solymosi László 105, 228
- Somogy (Somogy m., ma Somogyvár) 122, 176
 - megye 60, 62, 68, 71–72, 76–77, 80, 82, 86, 96, 99, 118–119, 122, 143, 152, 172, 175–176, 179, 183, 191–192, 215, 223, 232–233, 243, 249
 - i ispán, ispánság 15–16, 30, 61, 76, 80, 96, 152, 171–172, 176, 208, 242, 249–250
 - i konvent 232; 6. sz.
 - i udvarispán 229
 - i udvarnokispán 86
- Somogyvár ld. Somogy
 - i alapítólevél 14, 31
- Sopron (Sopron m.) 67, 159–161, 175–176, 257
 - megye 58, 60–61, 68, 77, 86, 96–98, 103, 120, 145, 161, 175–176, 185, 237, 253, 257

- i ispán, ispánság 16–17, 58–60, 62, 82, 171, 176, 178, 185, 194, 242, 249–251, 253, 256; 5. sz.
- i polgárok 161, 256
- i vár 82
- Sóshartyán ld. Hartján
- Spalató (ma Split, Ho.) 102
- Spekner Enikő 13, 45, 126–127, 201–202
- Spišské Podhradie ld. Szepesvár(-alja)
- Spišské Vlachy ld. Szepesolaszi
- Split ld. Spalató
- Sremska Mitrovica ld. Szerémvár
- Stájerország (ma Au. része) 70–71, 73
- Stanča ld. Isztánc
- Starý Tekov ld. Bars
- Štítník ld. Csetnek
- Stoob ld. Csáva
- Streda nad Bodrogom ld. Bodrog-szerdahely
- Sulán Béla 24
- Šuľany ld. Süly
- Süly (Pozsony m., ma Šuľany, Horný Bar része, Szl.) 61
- Syuge (László apja) 255

Sz

- Szabados György 26–27, 186
- Szabó Károly 29, 90
- Szabolcs (Szabolcs m.) 59
 - megye 59, 89–90, 97–98, 109, 112–113, 116–117, 119, 121–122, 138, 143, 149–150, 164, 166, 175–176, 179, 215, 219, 233, 237, 255–256; 9. sz.
 - i zsinat (1092) 234
- Szaján (kun fejedelem) 194
- Szakaly (*Zokol*, Abaúj m., ma Sokolány, Hutníky része, Szl.) 232–233; 18. sz.
- Szalaszend ld. Szend és Izbégszend
- Szalka (Szatmár m., ma Mátészalka) 59, 175; 9. sz.

- Szalócháza (Gömör m., ma Slavec, Szl.) 120
- Szamos folyó 45
- Szántó (Nógrád m., ma Zagyvaszántó) 77, 233
- (Zala m., ma Zalaszántó) 61, 63, 237
- Szarka János 21
- Szász Tükör (jogkönyv) 33
- Szászföld 90
- szászok 33; ld. még: *erdélyi szászok*, *szepesi szászok*
- Szatmár (Szatmár m., ma Satu Mare, Ro.) 59, 159
- megye 59, 61, 90, 109, 112–113, 116–118, 122, 129, 144, 149–150, 157, 176, 179, 233, 256; 9. sz.
- i ispán 90, 108
- Szatmárnémeti (Szatmár m.) 129, 144, 158
- százdi monostor 28
- – alapítólevele 14, 31, 185
- szebeni ispán 188, 194; 2. sz.
- Szebenye h. (*Zebene*, Abaúj m.) 15–17. sz., 21. sz.
- Szeged (Csongrád m.) 172
- székelyek 161, 186–188
- Székesfehérvár(i) ld. Fehérvár(i)
- Szekfű Gyula 194
- szekszárdi apát 219
- szeldzsuk-törökök 188
- Szend h. (*Scend*, Abaúj m., ma Szalaszend) 11. sz.; ld. még: *Izbégszend*
- Szent István ld. István (I., Szent, király)
- László ld. László (I., Szent, király)
- Szentendrei-sziget 235
- Szentföld 48, 54
- Szentgyörgy (Somogy m.) 77
- Szentiván (Veszprém m., ma Bakony-szentiván) 61
- szentmáriahegyi apátság ld. borsmonostori apátság
- szentmártoni egyház ld. pannonhalmi egyház
- Szentmihály (Nagysziget) 233
- Szentpétery Imre 17, 75, 252
- Szepes megye 46, 97, 111, 117, 140, 144, 176, 233, 256
- i hospesek 160
- i ispán 116, 123, 222
- i káptalan 89, 123–124, 233
- i prépost 51
- i szászok 161
- i várnagy 222
- Szepesolaszi (Szepes m., ma Spišské Vlchy, Szl.) 160
- Szepesség 124, 141
- Szepesvár (Szepes m., ma Spišské Podhradie része, Szl.) 128, 137
- Szepesváralja (Szepes m., ma Spišské Podhradie, Szl.) 133, 136, 144
- Széplak (Abaúj m., ma Krásna, Košice része, Szl.) 59
- (*Zeplak*, Sopron m., ma Fertőszéplak) 1. sz.
- i apát 235
- szerb, szerbek 153
- nyelv 13, 24
- Szerbia 90, 153
- Szerém megye 68, 71, 78, 151, 154, 217
- i ispán, ispánság 78, 153, 155
- Szerémvár (Szerém m., ma Sremska Mitrovica, Szerb.) 68–70
- Szerep (Abaúj m., ma Hernádszurdok) 59
- Szigetbecse ld. Becse
- Szilágyi Loránd 195, 199
- Szilvás (Baranya m.) 60
- Szina (*Scyna*, Abaúj m., ma Seňa, Szl.) 160; 7–8, 15. sz.
- Színes úrnő 30
- szláv, szlávok 20–23, 26, 107, 228
- szlavón bán, bánság 72–73, 80, 83, 85, 151–154, 156, 163, 169, 173–174, 225, 247
- herceg, hercegség 72, 75, 78
- Szlavónia 147, 151

Szoboszló (Szabolcs m., ma Hajdúszoboszló) 59
 Szolnok (Bács m.) 67–69
 – (Szolnok m.) 67
 – megye (Külső-Szolnok, Közép-Szolnok, Belső-Szolnok) 59, 111–113, 148–150, 166, 215, 227, 237, 251
 – – i serviensek 165
 – i ispán, ispánság 61, 148–151, 196, 251; 1. sz.
 Szombathely (Vas m.) 175
 Szovák Kornél 10, 12, 41, 57–58, 67, 206, 208; 1. sz.
 Szögi László 10
 szőlői (Vas m.) udvarnokok 87
 Szörény (Pest m.) 233
 – i bán, bántóság 16, 153
 Szűcs Jenő 84
 Szűz Mária monostor 45
 Szűz Mária-sziget ld. Margitsziget

T

Tahi (Pilis m., ma Tahitótfalu) 229, 235–236
 Tahitótfalu ld. Tahi
 Takáts Lajos 29–30
 Tamás (Aba Amadé alnádora) 216
 – (Achilles fia, Hontpázmány nb.) 4. sz.
 – (Druget Fülöp alnádora) 117–118, 205–206, 208, 219–220
 – (ispán [zalai?] 1192 e.) 47
 – (kalocsai érsek) 70, 75
 – (királyi kancellár: 1209–1217) 16, 54
 – (László apja) 143
 – (Márton és Magdolna fia) 13. sz.
 – (munkácsi várnagy, beregi ispán) 110–111
 – (Osl fia, Osl nb.) 1. sz.
 – (Phile fivére) 216
 – (Roland apja) 255

– (Roland fia, komorói, nádori ember) 233
 – (Sándor fia, szebenyei) 15–17. sz.
 –, Szécsényi (Farkas fia, Kacsics nb., erdélyi vajda, országbíró, szolnoki ispán) 150, 198, 222
 Tapolca (Pozsega m.) 60, 152
 Tapolcsány (Nyitra m., ma Topolčany, Szl.) 106, 175, 177
 Tata (Komárom m.) 59
 – i apát 204
 Tatár (személy) 45
 tatárjárás (1241–1242) 69, 81, 167, 169, 205–206, 208, 212–213, 215–216, 252
 tatárok 138, 141, 188, 208
 Tekule (Márton fia, Tekele nb.) 12. sz.
 Tekus (István apja) 256
 Teleki (Somogy m.) 192
 Temes megye 59, 237
 Temesvár (Temes m., ma Timișoara, Ro.) 112, 116, 206–207
 Temesvári Pelbárt 14
 Tenkez (Jakab apja) 11. sz.
 Terebes (Zemplén m., ma Trebišov, Szl.) 128, 133
 Terebez (Somogy m.) 68
 Theber (kéri besenyő) 190
 Thoroczky Gábor 7, 30–31
 Tibold (somogyi ispán) 15
 Tiborc (András, Gergely és László apja) 11 sz.
 Tihany (Zala m.)
 – i egyház 44–45, 54, 80, 183
 – – alapítólevele 31, 37
 – i konvent 104–105
 Timișoara ld. Temesvár
 Timon Sámuel 10, 20–21
 Tisza folyó 67, 149
 Tiszalúc (*Lyuch*, Zemplén m.) 89–90
 Tiván (Heves m.) 59, 163–164
 Tóbiás (Simon apja) 2 sz.
 Tokorcs (Vas m.) 68
 Tolna megye 62, 68, 82, 118, 121–122, 143, 176, 190, 192–193, 215, 237

– -i ispán, ispánság 193, 249
 Toma (poroszló) 234
 Tombold (Benedek nádor apja) 78–79,
 82, 230; 2–3. sz.
 Topolčany ld. Tapolcsány
 Torna megye 122–124, 130, 144, 176
 – -i ispán 123
 Tornynosémeti ld. Középnémeti
 Tót (Heves m.) 59, 163–164
 Tozár (Vas m.) 59
 Töre (Bars m., ma Turá, Szl.) 140
 török nyelv 23
 Török Pál 12
 Töttös, Becsei (~István, Imre fia, aj-
 tónállómester) 191–192
 Trau (ma Trogir, Ho.) 14
 Trebišov ld. Terebes
 Trencsén megye 62, 130, 142, 179
 Trencsény (Trencsén m.) 106, 177
 Tringli István 12, 164, 167, 171, 206,
 213
 Trisztán (Tamás fia, Ják nb.) 5. sz.
 Trnava ld. Nagyszombat
 Trogir (Ho.) ld. Trau
 Tubero, Ludovicus (történetíró) 21,
 23–24
 Tumban (Bihar m.) 60
 Tumpus 210
 Tupa (görbelyi, poroszló) 236–237
 Turá ld. Töre
 Túrkeve (*Kewe*, Szolnok m.) 90
 Tuzsa (Abaúj m.) 233
 Tuzsér (Szabolcs m.) 89

U, Ú

Ubul (Miklós apja) 132
 Ugocsa megye 116, 119, 122, 129, 144,
 179, 256
 Ugrin (Pós fia, Csák nb.) 81, 101, 107,
 154, 156
 Újbécs (Pest m., ma Bp. része) 138, 214
 Újudvar (Zala m.) 206

Újvár megye ld. Abaúj(-vár) megye
 – -i ispán ld. abaújvári ispán
 Ung folyó 128
 – megye 97–99, 109–111, 117, 119–122,
 124, 128, 130, 143, 175–176, 179, 249,
 256
 – -i alispán 110, 128
 – -i ispán, ispánság 110, 119, 123
 Urai (Vas m., ma Uraiújfalu) 68
 Uraiújfalu ld. Urai
 Uroš (II., szerb király) 153
 Uros (János nádor apja) 186
 – (pannonhalmi apát) 55, 58, 65–66,
 189
 Uza (Péter apja) 217

V

Vác (Nógrád m.) 71, 169
 Váczy Péter 11, 25, 36, 40–42, 46, 184
 Valjevo ld. Macsó
 Valkaja (*Volkouya*, Ung m., ma Vovko-
 ve, Szeredne része, Ukr.) 110
 Valkó (Valkó m., ma Vukovar, Ho.)
 99, 155
 – megye 18, 78, 99, 143, 151, 153–156,
 176, 217, 230–234, 256
 – -i ispán 153, 155
 Vált (Vas m., ma Vát) 60
 Valter (borsovai főesperes) 206
 Várad (Bihar m., ma Oradea, Ro.) 62–
 63, 143, 151, 235
 – -i káptalan 54, 63, 166–167, 235
 – -i püspök 241
Várad Regesztrum 54, 56, 58, 62–63,
 149, 163–168, 173, 184, 204, 215, 227,
 234–237, 255
 Váradelőhegy (Bihar m.) 175
 – -i konvent 123
 Vas megye 59–60, 62, 68, 70–72, 77,
 80, 86–87, 96–97, 103–104, 122, 170–
 173, 175–176, 178–179, 208, 233, 237,
 250

– -i ispán 178–179
 Vasasszonyfalva ld. Asszonyfalva
 Vaska (Kőrös m., ma Vaška, Ho.) 71;
 1. sz.
 Vaška ld. Vaska
 Vasvár (Vas m.) 59, 68, 159
 – -i egyház 54
 – -i káptalan 80, 136; 5. sz.
 – -i prépost 222
 Vasvár(i) (Csanád m.) 59
 Vát ld. Vált
 Vata (*Vatha*, Pozsony m.)
 Váty (Baranya m., ma Nagyváty) 96
 Vay család 99, 113–114
 Vék (Baranya m.) 60, 152
velencei privilegium (1118) 14
 Velk (Pozsony m.) 77, 79
 Velký Šariš ld. Sáros
 Vencel (király) 105, 154
 vépi (Vas m.) udvarnokok 87
 Verőce megye 151, 153
 Vértesboglár ld. Boglár
 Veszprém (Veszprém m.) 104
 – megye 61, 68, 72, 77, 98, 104–105,
 120, 122, 130, 145, 179, 237
 – -i egyház 44–45, 47, 104, 157, 183
 – -i káptalan 104, 229
 – -i püspök 63, 140, 190, 236
 Veszprémi László 39
 Vetés (Szatmár m., ma Vetis, Ro.)
 116–117
 Vetis ld. Vetés
 Vid (Heim apja) 20. sz.
 Vilmos, Druget (nádor) 12, 18, 20, 53,
 67, 112–116, 118–119, 121–144, 150,
 155, 157–158, 176, 179, 189, 192–193,
 202–203, 209–211, 214–216, 220–
 222, 224–225–226, 244, 256; 21. sz.
 – (erdélyi püspök) 15
 Vince (nyitrai püspök) 70, 223
 Vinohragyiv ld. Nagyszőlős
 Visegrád (Pilis m.) 53, 115, 121, 123–
 126, 128–131, 133, 135–145, 201–
 202, 207, 210–211, 213, 225

– megye 213
 – -i királytalálkozó (1335) 18
 – -i várnagy 111
 Vízköz (Somogy m.) 152
 Vizsoly (*Vysl~Wysl*, Abaúj m.) 7, 100–
 101, 115–118, 123–130, 133–137,
 139–141, 201–202, 206–211, 217,
 219–222, 224, 226, 230–231, 255; 8.
 sz., 11–14. sz., 17–21. sz.
 Volphar (Péter apja) 229
 Vovkove ld. Valkaja
 Vršac ld. Érsomlyó
 Vukovar ld. Valkó

W

Wagner, Hans 1. sz.
 Weisz Boglárka 250–251
 Wenzel Gusztáv 13
 Wertner Mór 10–11, 55
 Wesselényi Ferenc 215
 Wulkaprodersdorf ld. Pordány

Z

Žabalj ld. Zsabja
 Zagyvaszántó ld. Szántó
 Záhony (Szabolcs m.) 138
 Zákány (Somogy m.) 60
 Zala megye 60–64, 68, 71–72, 79, 84,
 96–97, 103–104, 117–118, 120, 122,
 130, 142, 145, 152, 163, 165, 171, 175,
 178, 206, 208, 233, 236–237, 250, 256
 – -i ispán, ispánság 47, 75, 178, 236
 – -i királyi népek (lovászok, tárno-
 kok) 62
 – -i udvarnokok 47, 63, 236
 – -i várjobbágyok 47
 Zalakomár ld. Komár
 Zalaszántó ld. Szántó
 zalavári apátság 27
 – oklevél 27–28

Zărănd ld. Zaránd
 Zaránd (Zaránd m., ma Zărănd, Ro.)
 175
 – megye 109, 122, 148, 175, 177
 – -i ispán, ispánság 109
 Žehra ld. Zsigra
 Zeleméry László (esztergomi érseki
 széki adminisztrátor) 20
 Zeme~Zene (Dénes és Chyma apja)
 14. sz.
 Zemplén megye 59, 77–78, 89, 97–98,
 109, 117, 119–122, 124, 128, 130, 133,
 143, 169, 172, 174–176, 233, 256
 – -i ispán 75, 98–99, 123
 – -i alispán 128
 Zepcha (Bukén fia) 2 sz.
 Zichy család 99
 Zlaudus (veszprémi püspök, kancel-
 lár) 63–64, 236
 zobori oklevél 14–15, 39, 41
 Zólyom (Zólyom m., ma Zvolen, Szl.)
 159
 Zuda (Apor nádor serviense) 6. sz.
 Zvolen ld. Zólyom

Zs

Zsablya (*Seble*, Bács m., ma Žabalj,
 Szrb.) 89–90
 Zsadány (*Sadan*, Zemplén m., ma Sá-
 razsadány) 256
 – (Temes m., ma Cornești, Ro.) 59
 – -i Gergely ld. Gergely, „Besenyő”
 (János fia)
 Zsédény (Vas m.) 59
 Zselic (Somogy m.) 60
 zselicszentjakabi monostor 30
 zsidók 161
 Zsigmond (király) 14, 193, 252
 Zsigra (Szepes m., ma Žehra, Szl.) 233
 zsitvai csata (1287) 88
 Zsófia (Botond nb. Máté özvegye) 153
 Zsoldos Attila 7, 10, 12, 42, 49, 55, 76,
 81, 88, 93, 95–96, 99, 101–103, 110–
 113, 115–116, 118–119, 127, 134, 150,
 160, 164, 167–168, 171, 174, 178, 184,
 196, 213–214, 245; 3. sz.
 Zsujta h. (*Sugkta*, Abaúj m.) 9. sz.

A nádor a király utáni legmagasabb méltóság volt a középkori és kora újkori magyar világi hierarchiában. A jelen kiadvány a nádori intézmény első 350 évét tekinti át részletesen, Szent István-kori létrejöttétől I. Károly és nádora: Druget Vilmos haláláig (1342). Ezen év történetesen korszakhatárnak is tekinthető a hivatal történetében, ám néhány indokolt esetben az áttekintés túlnyúlik a jelzett időhatáron. Az összefoglalás során szó esik a nádorispán latin és magyar megnevezéséről, a szó etimológiájáról, a tisztség kialakulásáról és első kétszáz évéről. Részletes elemzés tárgyalja a 13–14. századi hivataltörténetet, annak lehetséges korszakolását. Ezek után az intézménytörténet egyes részletkérdéseibe nyerhetünk betekintést. Külön fejezetek szólnak a nádori joghatóság földrajzi és jogi határaitól, a 13. század második felében megjelenő, és a 14. században olyan nagy karriert befutó nádori generalis congregatio intézményéről, vagy éppen a nádor, és a joghatósága alá rendelt társadalmi és etnikai csoportok (udvarnokok, besenyők, kunok) viszonyáról. Részletes elemzésre kerülnek a nádorhelyettesek (alnádorok, albírók) éppúgy, mint a hivatal egyéb külső és belső munkatársai és segítői (ítélőmesterek, kancellárok, poroszlók), végül szó esik a tisztség betöltésének módjáról és tendenciáiról, illetve a nádor jövedelmeiről. A hivataltörténeti áttekintést egy függelék zárja, eddig számba nem vett, vagy kiadatlan Árpád-kori nádori oklevelekkel.

